

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XXXIV–2

НОВИ САД
2009

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

За издавача
проф. др Љиљана Суботић, декан

Уређивачки одбор

проф. др Мирко Аћимовић, проф. др Јулијана Бели-Генц, доц. др Дубравка Валић-Недељковић, проф. др Снежана Гудурић, проф. др Кулчер Сабо Ерне (Будимпешта), проф. др Марија Клеут, проф. др Душко Ковачевић доц. др Јасмина Коџопељић, проф. др Звонко Ковач (Загреб), доц. др Ана Марић, проф. др Офелија Меза, проф. др Дејан Михаиловић (Монтереј), проф. др Андреј Плешу (Букурешт), проф. др Твртко Прћић, проф. др Михај Н. Радан (Темишвар), проф. др Ангела Рихтер (Хале), проф. др Владислава Ружић, доц. др Марија Стефановић, проф. др Бојана Стојановић-Пантовић, проф. др Светлана Толстој (Москва), проф. др Јулијан Тамаш, проф. др Корнелија Фараго, проф. др Оливера Кнежевић-Флорић, проф. др Бјорн Ханзен (Регензбург), доц. др Срђан Шљукић

Главни и одговорни уредници

проф. др Владислава Ружић
доц. др Срђан Шљукић

ISSN 0374-0730

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XXXIV-2

NOVI SAD
2009

РЕЦЕНЗЕНТИ

Димитрије Боаров, Јан Бриза, проф. др Гордана Вуксановић, проф. др Радован Грандић, проф. др Светозар Дунђерски, проф. др Јован Комшић, ван. проф. др Јасмина Коџопелић, проф. др Ненад Лемајић, проф. др Душан Маринковић, проф. др Снежана Миленковић, проф. др Мирко Милетић, доц.др Дамир Смиљанић, доц. др Дубравка Валић-Недељковић, проф. др Петар Рокаи и доц. др Срђан Шљукић, доц. др Срђан Шаркић

Рукописи су примљени за штампу 27. августа 2009. године

САОПШТЕЊЕ РЕДАКЦИЈЕ ГОДИШЊАКА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

С обзиром на то да су поштрени критерији за објављивање радова у Годишњаку Филозофског факултета, што је урађено у складу са новим правилима за уређивање научних часописа, усвојеним у Министарству за науку и технолошки развој Републике Србије пре закључивања овогодишњег броја Годишњака, Редакција се обавезала да посебно поведе рачуна о научној вредности сваког прилога, као и о његовим језичко-стилским карактеристикама, што је подржало Наставно-научно веће ФФ. Један од закључака Редакције Годишњака за 2009. годину био је да предност при објављивању радова у факултетском часопису имају радови сарадника на пројектима Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије, јер оно финансира издавање овог научног часописа. Пошто је обим овог научног часописа морао бити у оквирима расположивих средстава, извршена је строга селекција пристиглих радова, тако да су прихваћени само они научни радови који су предати благовремено и који су испунили предвиђене пропозиције.

Став је Редакције да Годишњак убудуће буде првенствено намењен свим наставницима и асистентима који морају објављивати научне радове како би могли напредовати, односно стицати виша звања, или имати задовољавајућу научну продуктивност. Одлучено је такође да се на сарадњу позову и поједини истакнути научни радници из земље и иностранства, како би се рејтинг овога часописа подигао на још виши ниво. С тим у вези Редакција ГФФ проширена је ове године новим члановима из других земаља који ће допринети њеном бољем раду.

Научни радови који се штампају у Годишњаку треба да буду оригинална научна остварења, са прецизном научном терминологијом и јасним образложењем, морају бити писани разумљиво и концизно (до 12 куцаних страница са проредом и обавезном пагинацијом), морају имати потпуну научну апаратуру (фусноте са коментарима, затим цитирану литературу и коришћене изворе), као и одговарајуће краће и сасвим одређене наслове, а обавезан је на крају рада и резиме са кључним речима на енглеском језику (ако рад није писан на том језику). Истичемо да у Годишњаку неће бити објављивани прикази књига, преводи, есеји, предавања, стручни и други радови који немају научну вредност.

Рукопис (у штампаној или електронској верзији), према важећим пропозицијама, треба да садржи следеће елементе: а) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, б) наслов рада, в) кратак сажетак, г) кључне речи, д) текст устројен према правилима за писање научног рада, њ) литературу и изворе, е) резиме са кључним речима, ж) прилоге. Редослед елемената мора се поштовати, а главни и одговорни уредници су одговорни пред Министарством за тачне податке о сваком аутору и његовом раду. У раду се даје и службена адреса и/или електронска адреса аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора.

Рецензије свих радова су анонимне. Рецензенти у својим рецензијама морају исказати следеће: да ли је предмет истраживања од интереса за тему, да ли рад садржи довољно нових информација, процену и схватљивост, да ли је разуман однос између садржаја и дужине рада, а у закључку обавезно се мора навести да ли се рад у целости препоручује за публиковање.

Измене и допуне Упутства за припрему рукописа за штампу за следећи број ГФФ биће благовремено презентирани на сајту Филозофског факултета (www.ff.uns.ac.rs).

Нови Сад, септембар 2009.

Уредници

Jelena Šakotić-Kurbalija
jelenas@neobee.net

UDK 615.851.6
Originalni naučni rad

MORENOVA ULOGA U RAZVOJU SAVREMENE PSIHOTERAPIJE

Psihodramska psihoterapija, čiji je tvorac Jakob Levi Moreno, nastaje iz, takođe Morenovog, „Teatra spontanosti“. Ne čudi onda da ovaj psihoterapijski pristup sadrži mnoge izvorno pozorišne elemente: igranje uloga, „kao da“ faktore, nadgradnju realnosti, katarzu, scenu i publiku. Čak se i psihoterapeut u ovom terapijskom pristupu naziva rediteljem (engl. *direktor*). Pored ovih sličnosti, između pozorišne predstave, kao umetničkog čina, i psihodrame, kao akcione grupne psihoterapije, postoje suštinske razlike u načinu i svrsi iznošenja određenih sadržaja i njihove inscenacije. U ovom radu se životni put Jakoba Levija Morena predstavlja u psihodramskom stilu - preko tri velike „scene“ na kojima je živeo: rumunske, austrijske i američke. Svaka od ovih „scena“ nosi bitno različita obeležja, različite aktere i različite uloge koje je Moreno igrao. Metod njegovog rada i pisanja umnogome prevazilaze rascep između nauke i umetnosti u proučavanju ljudske psihe, a njegov stil mnogima je neobičan, pesnički i teško razumljiv. Ipak, čini se da bez većih nedoumica možemo tvrditi da je Moreno začetnik sistemskog pristupa u psihologiji i psihoterapiji; da je prvi predstavio ideju grupne psihoterapije; i da je jedan od začetnika humanističke psihologije. Ove tri novine nisu samo uticale na tok razvoja socijalne psihologije i psihoterapije, već su u velikoj meri odredile i način na koji svi mi posmatramo ljude oko sebe.

Ključne reči: ličnost psihoterapeuta, psihodrama, psihoterapija.

UVOD

Pitanje uticaja ideja Jakoba Levija Morena na razvoj različitih teorija u društvenim naukama, filozofiji i psihoterapiji ostaje veoma nejasno i često je predmet nesuglasica. S jedne strane, sledbenici psihodramskog pristupa skloni su da tvrde da su upravo Morenove ideje u osnovi velikog broja savremenih psihoterapijskih pravaca kao što su na primer transakciona analiza Erika Berna, geštalt psihoterapija Frica Perlsa, sistemska porodična terapija ili Pecoldova integrativna psihoterapija. Sa druge strane, u tekstovima osnivača ovih pravaca jedva da se mogu naći jedna do dve reference koje upućuju na dela Morena ili nekog drugog psihodramatičara, što njihovi sledbenici često potežu kao glavni kontraargument u raspravi. Sa treće strane, opet, koncepti poput životnog scenarija (script), spontanosti, razmene u grupi

ili susreta (encounter), koji predstavljaju osnovne pojmove veoma različitih psihoterapijskih škola, gotovo neodoljivo podsećaju na ideje koje su nastajale u okvirima psihodramske teorije.

MORENOV ŽIVOTNI PUT I NJEGOVO DELO

Za razumevanje Morenovog uticaja u nauci, kako je mi danas vidimo, ključno je, čini se, imati na umu da je on kao ličnost bio poprilično kontraverzan i nekonvencionalan (neki bi rekli originalan, a neki verovatno nešto drugo). U skladu s tim, metod njegovog rada i pisanja umnogome prevazilazi rasep između nauke i umetnosti u proučavanju ljudske psihe, njegov stil mnogima je neobičan, pesnički i teško razumljiv, a gotovo sve knjige objavio je sam preko svoje izdavačke kuće „Beacon House Inc”. Zbog toga i ne čudi da je, s jedne strane, Moreno još za života na Harvardskom univerzitetu bio prepoznat kao jedan od vodećih svetskih naučnika u oblasti društvenih nauka i da je bio nosilac (počasnog) zlatnog doktorata Bečkog Univerziteta, a da je u isto vreme njegov uticaj u naučnoj literaturi gotovo neprimetan.

Postoji mnogo različitih načina da se ispriča priča o ovom, pre svega, neobičnom čoveku i njegovom odnosu prema razvoju nauke i psihoterapijske prakse, ali ćemo je u ovom radu podeliti na tri velike „scene” na kojima je Moreno u toku svog života boravio: rumunsku, austrijsku i američku. Svaka od ovih „scena” nosi bitno različita obeležja, različite aktere i različite uloge koje je Moreno igrao, a bez razumevanja konteksta u kome se nalazio puko nabranje podataka iz njegove biografije ne bi ni približno rasvetlilo količinu novine koju je on doneo naučnoj zajednici.

Dakle, Jakob Levi Moreno rodio se 18. maja 1889. godine u Bukureštu, glavnom gradu Rumunije, u ne tako bogatoj jevrejskoj porodici sa šestoro dece - troje muške, a troje ženske. Bio je najstariji od tri brata. Njegov otac Nisam Levi bio je neodgovorna i distancirana figura koja nije mnogo brinula o deci, tako da je relativno brzo Jakobov brat Vilhelm morao da preuzme finansijske obaveze i brigu o porodici (Moreno 2006).

Već sredinom 1890-ih porodica se seli u Beč, a Jakob kao najstariji i dovoljno pametan biva izabran da nastavi školovanje i ide na univerzitet. Iako je porodica Moreno u Rumuniji provela svega nekoliko godina po rođenju najstarijeg sina, „rumunska scena” je nastavila da živi i u Beču i u velikoj meri odredila je odnos mladog Jakoba prema porodici.

Kao rezultat ličnih uvida i emocionalne katarze vezane za odnos sa ocem Jakob Levi Moreno 1920. godine objavljuje knjigu „Očeve reči” („Das Testament des Vaters”) u kojoj naučnoj javnosti predstavlja pojam cirkularne epistemologije i sistemskog pristupa ljudskim odnosima preko opisa odnosa Čoveka i Boga (Fonseca 2004). Prema Morenu, Bog *nije* stvorio čoveka kao deo linearnog lanca uzroka i posledica, već su oba kokreatori koji su stvorili jedan drugoga. Bog ne bi postojao bez Čoveka, a Čovek ne bi bio ništa bez Boga, ili, Morenovim rečima:

„How can one thing
 create another thing
 unless the other thing
 creates the one thing?
 How can a first thing
 create a second thing
 unless the second thing
 also creates the first?
 How can a second thing
 create a third thing
 unless the third thing
 also creates the second?
 How can a third thing
 create a fourth thing
 unless the fourth thing
 also creates the third?
 How can a father beget a son
 unless the son
 also begets his father?
 How can a grandfather
 beget a grandson
 unless the grandson is a
 grandfather to his grandfather?
 The first created the last
 and the end created the beginning.
 I created the world
 therefore must I have created myself.”
 (Moreno, [1920] 1971, p. 53)

Za razliku od sumorne „rumunske scene”, „bečka scena” obiluje svetlošću velegrada, političkim prevratima, intelektualnim revolucijama i prilikama za ispoljavanje spontanosti i krativnosti. Zaista, ako je neko mesto bilo centar kulturnih dešavanja na samom početku XX veka, to je bio Beč, grad u kome su svoje ideje razvijali i širili ljudi poput Sigmunda Frojda i Karla Marksa. Tu, na Bečkom univerzitetu, Moreno studira medicinu, matematiku i filozofiju.

Međutim, iako je grad Beč bio otvoren za nove ljude i nove ideje, Univerzitet nije. Medicina s kraja XIX i početka XX veka čoveka je videla u (skladu sa dekartovskom, pozitivističkom koncepcijom sveta) kao izuzetno složeni mehanizam, a bolest kao kvar tog mehanizma. Zadatak lekara bi, u skladu sa tim viđenjem, bio da otkrije u čemu je problem, a zatim da „priteže”, „otpušta”, „zameni” ili „ukloni” da bi taj problem rešio.

Još u toku studija Moreno nije mogao da prihvati ovakvo viđenje pacijenta, lekara i njihovog odnosa. Pacijent za njega nikada nije mogao biti objekat koji treba analizirati, ili kojim treba manipulirati u sterilnim uslovima bolnice ili ordinacije. Pacijent je za Morena pre svega bio ljudska osoba koja pati i kojoj treba pomoći u onim uslovima u kojim on živi.

Kako su ovakvi stavovi bili podjednako neprihvatljivi i organicistički i psihoanalitički usmerenim kolegama i profesorima, Moreno se poslužio istom strategijom kao i Herbert Džordž Vels ili Žil Vern: svoje ideje nije objavljivao kao naučne rasprave, već kao književnost.

Morenovo prvo delo, poema „Poziv na susret” („Einladung zu einer Begegnung”), objavljena 1914. godine, na samom početku Prvog svetskog rata, predstavlja svojevrsan manifest u kome se proklamuje njegovo viđenje odnosa među ljudima. Prema novijim istraživanjima Roberta Vadla sa Univerziteta u Beču, upravo je ovaj tekst ostavio snažan utisak na Martina Bubera i inspirisao ga da razvije svoju Ja-Ti filozofiju (Moreno Institute East, 2006-2008), a upravo ovo filozofsko stanovište kasnije je služilo kao polazište za razvoj čitavog niza humanistički orijentisanih teorija u psihologiji i psihoterapiji.

Nespreman da prihvati Marksov ekonomski materijalizam, Frojdov psihološki materijalizam i tehološki materijalizam modernog industrijskog doba, mladi Moreno se okrenuo proučavanju sveta na sopstveni način. U toku studentskih dana provodio je sate u bečkim parkovima igrajući se sa decom, pomagao je prostitutkama, a u toku Prvog svetskog rata radio je kao volonter u izbegličkom kampu u Mittendorfu.

Pomaganje i proučavanje bili su za Morena nerazdvojni deo jedne iste celine, a moto zapadne civilizacije, Senekino: „ne radite ono što ja radim, već ono što vam kažem da treba da radite” za njega je bio potpuno neprihvatljiv.

U toku studentskih dana mladi Moreno je postavio i prve postulate svoje teorije:

1. osnovni pokretači ljudskog ponašanja i razvoja nisu libido i socioekonomski motivi, već *spontanost i kreativnost*; i
2. *ljubav i međusobno deljenje* su snažni i nužni principi života u grupi, pa je zbog toga neophodno da imamo vere u namere naših bližnjih.

Ispod debelih slojeva neurotičnih simptoma i formalizovanih obrazaca ponašanja uslovljenih normama građanskog društva s početka XX veka Moreno nije očekivao (pa nije ni pronalazio) seksualno isfrustrirane i agresivne demone, već divna spontana i kreativna bića koja teže da se ispolje.

Po završetku studija 1917. godine Moreno radi kao lekar u Bad Vöslau, selu nadomak Beča, a u isto vreme dalje razvija svoje ideje. Pred sam kraj svog boravka na „bečkoj sceni” 1924. godine objavljuje delo „Teatar spontanosti” („Das Stegreiftheater”) u kome na neki način zaokružuje ovaj deo svog života. U tom delu Moreno otkriva da se spontanost i kreativnost *moгу* trenirati i razvijati, da postoje *tehnike*

kojima se to može učiniti (Teatar spontanosti, Žive novine, Psihomuzika, Psihoples, Igranje uloga i Psihodrama), ali upozorava da pored zdrave spontanosti postoji i *spontanizam* – pogrešan, neprijateljski i ogorčen kreativni put.

Već sledeće, 1925. godine Moreno emigrira u Ameriku i nastanjuje se u Njujorku.

Njujork, Njujork! Ta uzavrela mešavina različitih ljudi, različitih nacija i različitog kulturnog porekla predstavljala je možda jedino mesto na svetu na kom je Moreno mogao da sprovede svoje sociometrijsko ispitivanje u velikom stilu, onako kako ga je samo zamišljao. Na „američku scenu” Moreno stupa kao naučnik željan da proveri svoje pretpostavke o svetu i ljudima, a američki biheviorizam tog vremena nije mu bio toliko odbojan kao tvrdi materijalizam i pozitivizam koji je vladao na evropskim univerzitetima. Moreno je, naravno, imao malo zajedničkog sa S-R šemom i idejama Votsona ili Skinera, ali je zato biheviorizam Dž. H. Mida (G. H. Mead) ili Dž. Djuija (J. Dewey) imao puno zajedničkog sa strateškom orijentacijom sociometrije (Moreno, 1989).

Moglo bi se reći da je tek na „američkoj sceni” neobičnost Morenove ličnosti mogla da dođe do punog izražaja. Održavao je javne seanse na ulicama Njujorka, 1941. godine zajedno sa svojom ženom Zerkom gradi pozornicu u kancelarijama na Park Aveniji, osniva Sociometrijski institut, a naredne godine i Psihodramski institut. Godine 1932. prvi predstavlja grupnu psihoterapiju Američkoj psihijatrijskoj asocijaciji, a 1934. objavljuje knjigu „Ko će preživeti?” („Who Shall Survive?”) u kojoj naučnoj zajednici izlaže tezu da je čovečanstvo sastavljeno od grupa kojima vladaju sociodinamski zakoni. Grupe, njihova struktura i dinamika mogu se proučavati primenom sociometrijskog metoda i grafički prikazivati pomoću sociograma.

U mestu Bikon (Beacon) otvara sanatorijum u kome su bili dobrodošli svi pacijenti i terapeuti koji su želeli da nešto nauče i da se leče pomoću psihodrame. Predaje na Univerzitetu Kolumbija i u Novoj školi za socijalna istraživanja. Jedan je od osnivača Američke asocijacije za grupnu psihoterapiju...

Međutim, ne bismo bili u pravu ako bismo pomislili da je Morenov životni put jednostavna linija koja se kreće od teškog života u porodici, preko neprihvatanja u Austriji do ostvarenja „američkog sna”. Možda svaki vizionar, inovator i pravi revolucionar mora biti u isto vreme i ekscentrik, ali Moreno je bio i više od toga. Prema rečima Džina Eliazofa, jednog od prvih psihodramskih psihoterapeuta, „on je bio čovek koji je često na neprikladan način vređao svoje kolege koji se nisu slagali sa njim. Bio je preterano kompetitivan i prečesto šovinistički raspoložen prema ženama. Imao je, međutim, evropskog šarma i ljubaznosti i bio je duboko zabrinut za patnju drugih. Iako snažan, gotovo mističan, s vremena na vreme kao kliničar bio je potpuno nepredvidiv i idiosinkratičan” (Nicholas and Eliasoph 2002).

Možda baš zbog toga što je Moreno bio toliko težak kao ličnost, pravo priznanje njegovog rada i nije moglo da se desi pre njegove smrti 14. maja 1974. godine, a možda se na to priznanje još uvek čeka.

UMESTO ZAKLJUČKA

Teško je tačno utvrditi na koji način su ideje koje je Moreno doneo, i kasnije razvijao u Americi, povezane sa idejama drugih humanistički orijentisanih psihologa, sociologa i psihoterapeuta, i u kojoj meri su te ideje uticale na humanistički pokret i hipi- revoluciju iz 60-ih godina prošlog veka – uzročnost je verovatno cirkularna. Ipak, čini se da bez većih nedoumica možemo tvrditi da:

- Moreno jeste začetnik sistemskog pristupa u psihologiji i psihoterapiji,
- Moreno jeste prvi predstavio ideju grupne psihoterapije i
- Moreno jeste jedan od začetnika humanističke psihologije.

Ove tri novine nisu samo uticale na tok razvoja socijalne psihologije i psihoterapije, već su u velikoj meri odredile i način na koji svi mi posmatramo ljude oko sebe.

LITERATURA

- Fonseca, J. (2004). *Contemporary Psychodrama: New approaches to theory and technique*. Hove: Brunner-Routledge.
- Moreno Institute East (2006-2008). *Dr. Jacob Levy Moreno*, retrived from: <http://www.morenoinstituteeast.org/bios.htm>
- Moreno, J. (2006). The Deeds of My Father: William L. Moreno. *British Journal of Psychodrama and Sociodrama*. 21/1: 37-45
- Moreno, J.D. (1989). Introduction in the autobiography of J.L. Moreno. *Journal of Psychotherapy, Psychodrama and Sociometry*. 42/1.
- Moreno, J.L. ([1920] 1971). *The words of the Father*. New York: Beacon House, Inc.
- Nicholas, M. and Eliasoph, G. (2002). Who Was J.L. Moreno and Why Do We Care?. *The Group Circle*.

Jelena Šakotić-Kurbalija

MORENO'S ROLE IN DEVELOPMENT
OF CONTEMPORARY PSYCHOTHERAPY

Summary

Moreno's psychodrama evolves from The Theater of Spontaneity. Therefore it can be expected that this psychotherapeutic approach include many of the theatric elements: role-playing, catharsis, scene, audience..., and even the psychotherapist himself is called director

in psychodrama. This article presents the life of Jacob Levy Moreno as a „large psychodrama” through the three big scenes: Rumanian scene, Austrian scene and American scene. Each of the scenes includes different attributes, actors and roles Moreno played. The main purpose of this paper is to aid in better understanding of Moreno’s ideas and principles, which are, although almost invisible in the literature, one of the origins of systemic approach in psychology and psychotherapy, group psychotherapy and humanistic psychology. Moreno’s ideas were not only influenced the development of social psychology and psychotherapy, but are also in many ways responsible for the way we all see the people around us.

Key words: psychotherapist’s personality, psychodrama, psychotherapy.

Jelica Petrović, Ivana Mihić
petrovicns@ptt.rs; imihic@ff.uns.ac.rs

UDK 159.942:159.937
Originalni naučni rad

POLNE RAZLIKE U SPOSOBNOSTI PREPOZNAVANJA EMOCIJA NA OSNOVU FACIJALNIH EKSPRESIJA MUŠKOG I ŽENSKOG MODELA (U PERIODU RANE ADOLESCENCIJE)

Prepoznavanje i razumevanje emocija imaju ključnu ulogu u postizanju uspešnih socijalnih interakcija tokom celog životnog ciklusa. Istraživanja pokazuju da deca koja su posebno vešta u razumevanju tuđih emocija, ujedno uživaju viši društveni status među vršnjacima.

Ovo istraživanje je sprovedeno na uzorku ispitanika u periodu rane adolescencije sa ciljem da se utvrdi da li postoje polne razlike u sposobnosti prepoznavanja emocija, te da li postoje razlike u tačnosti prepoznavanja pojedinačnih emocija kod muškog, odnosno ženskog modela. Dobijeni rezultati pokazuju da devojčice imaju razvijeniju sposobnost prepoznavanja emocija na osnovu facijalnih ekspresija bez obzira na to da li je reč o muškom ili ženskom modelu. Ove razlike protumačene su u svetlu teorije učenja polnih uloga i socijalizacijskih uticaja.

Ključne reči: emocionalno razumevanje, prepoznavanje emocija, polne razlike u prepoznavanju emocija.

Sposobnost individue da prepozna i razume emocije druge osobe u savremenoj psihološkoj literaturi permanentno je prepoznavana kao jedan od bazičnih aspekata emocionalne kompetencije (Saarni 1999). Emocionalno razumevanje sastoji se od sposobnosti da se identifikuju emocionalna stanja druge osobe, kao i sposobnosti da se identifikuju uzroci i korelati tih emocionalnih stanja (Harris 1993).

U procesu neposredne komunikacije facijalne ekspresije su najčešći izvor informacija o emocionalnim stanjima, naročito u periodu detinjstva. Veliki broj autora smatra da postoje univerzalne facijalne konfiguracije koje signaliziraju specifične emocije. Kao osnovne emocije Ekman i saradnici identifikovali su sledećih šest: sreća, iznenađenje, strah, bes, gađenje i tuga (Ekman 1992; Ekman i Friesen 1986). Kroskulturne studije pokazuju da se ekspresije ovih bazičnih emocija prepoznaju sa jednakom tačnošću unutar različitih kultura.

Drugim rečima, kada procenjujemo emocionalno stanje druge osobe, u stvari vidimo prototipsku ekspresiju, npr. straha, pa na osnovu toga zaključujemo da ta osoba oseća strah.

Druga grupa istraživača smatra da facijalna ekspresija govori o emocionalnom stanju osobe, ali da je interpretacija specifične emocije zavisna od konteksta i facijalne konfiguracije (Carroll i Russell 1996).

Mlađa deca se u većoj meri oslanjaju na facijalne ekspresije u proceni tuđeg emocionalnog stanja nego na situacione činioce, delom zbog nedovoljno razvijenih jezičkih sposobnosti, a delom zbog toga što je ova procena mnogo brža i pouzdanija od verbalne izjave (Nowicki i Duke 1992). Već od četvrte godine života dete će u tumačenju uzroka emocija davati odgovore veoma slične odgovorima odrasle osobe (Harter i Whitesell 1989; Whitesell 1989, prema: Denham 1998), što svedoči o činjenici da predškolsko dete već dosta zna o tipičnim uzročnicima određenih emocionalnih stanja.

Jednako kao što tumače uzroke određenih emocija, predškolska deca znaju i da predvide ponašanje osobe čiju su emociju prepoznali, te da anticipiraju daljnji tok interakcije.

Sarnijeva (Saarni 1999) smatra da dečjem sofisticiranom uvidu u tuđe emocionalno iskustvo prethode: a) sposobnost razumevanja facijalne ekspresije emocija; b) razumevanje uobičajenih situacionih uzročnika određenih emocionalnih stanja; c) shvatanje da i drugi imaju sopstvena „unutrašnja stanja“; d) uzimanje u obzir relevantnih informacija koje bi učinile razumljivim neki nestereotipni emocionalni odgovor ili emocionalnu reakciju drugačiju od one koju bi dete imalo u istoj situaciji; e) imenovanje emocija.

RAZVOJ SPOSOBNOSTI EMOCIONALNOG RAZUMEVANJA

Veliki broj istraživanja dokazao je da se prepoznavanje emocija razvija od najranijeg doba, iako je na uzrastu novorođenčeta ova sposobnost tek rudimentarna (Feldman et al. 1996; Lenti et al. 1999; Philippot i Feldman 1990, prema: Saarni 1999).

Ne postoji neka određena tačka u razvoju u kojoj se javlja sposobnost razumevanja emocija (Camras i Allison 1985; Vicari et al. 2000). Ona napreduje postepeno tokom razvoja zahvaljujući pre svega novim kognitivno-perceptivnim sposobnostima, ali i socijalnom iskustvu (Walker-Andrews 1997).

Sposobnost dece da prepoznaju facijalne ekspresije poboljšava se godinama, i to od treće do devete godine života (Izard 1971; Camras i Allison 1985; Boyatzis et al. 1993), a stabilizuje se između devete i dvanaeste (Odom i Lemond 1972).

Dete mlađe od 6 nedelja ne može da raspozna različite facijalne ekspresije (Denham 1998). Nakon ovog perioda ono će početi da pokazuje neke znake razlikovanja facijalnih izraza emocija. Na primer, deca koja su navikavana na fotografiju nasmejanog lica pokazivala su promenu u ponašanju kada im je prikazana fotografija sa namršenim licem (prema: Vasta et al. 1997).

Dete od nekoliko meseci može da diskriminiše srećno i tužno lice od iznenađenog, kao i da razlikuje intenzitet ovih emocija. Pri ovom prepoznavanju, bitni su još neki faktori, kao na primer izražajnost lica i visina glasa. No, to verovatno ne znači da deca u ovom periodu razumeju značenje ovih emocija, već da samo uočavaju razliku između ovih lica. Već od šestog meseca života dete će jasnije razumeti značenje emocionalnih izraza - na osmeh će i samo uzvratiti osmehom. Ono počinje da preferira neke emocionalne izraze (prema: Vasta et al. 1997).

Jednogodišnje dete već koristi facijalne ekspresije drugih osoba kao referentni okvir za regulaciju sopstvenog ponašanja (prema: Vasta 1997). Reč je o procesu socijalnog zaključivanja. Dete će u nepoznatoj situaciji ili u kontaktu sa nepoznatom osobom ili objektom često gledati u majku kako bi iskoristilo njenu ekspresiju kao vodič za reagovanje u novoj situaciji.

Razvoj govora u velikoj meri doprinosi daljem napredovanju sposobnosti emocionalnog razumevanja (Petrović i Grijak 2006). Kako se vokabular deteta proširuje, ono će sve više biti u stanju da identifikuje složenije emocije (Camras i Allison 1985). Prepoznavanje nekih emocija, poput stida, srama i prezira se pojavljuje kasnije i u velikoj meri zavisi od kognitivnih činilaca.

Majklson i Luis (Michalson i Lewis 1985) zaključili su u svojoj studiji na uzorku dvogodišnjaka da oni već razumeju ekspresije 6 bazičnih emocija (sreća, iznenađenje, bes, strah, tuga i gađenje), iako nisu u stanju da imenuju nijednu od njih. Pri tom je utvrđeno da najveći broj dece iz ovog uzorka prepoznaje srećno i tužno lice (86%), dok se gađenje i strah teže prepoznaju (29% dece prepoznaje emociju gađenja, a samo 14% facijalnu ekspresiju straha).

I mnoge druge studije potvrđuju da deca u predškolskom periodu mogu da prepoznaju facijalne ekspresije sreće, tuge, besa i straha (Izard 1971; Odom i Leonard 1972). Ekspresija sreće prepoznaje se najranije i sa najvećom tačnošću, zatim ekspresije tuge i besa, i na kraju iznenađenja i straha. Razlikovanje negativnih emocija čini se najtežim. Predškolci često mešaju emocije besa i straha, kao i bes i tugu.

Interesantan podatak je da je kod predškolske dece verbalna identifikacija emocija straha i gađenja bolja nego neverbalna (Camras i Alison 1985). Autori ističu da razlog tome leži u činjenici da se deca sreću sa verbalnim opisima ovih emocija, ali ih retko viđaju u svojoj neposrednoj okolini. Tek starija deca pokazuju razumevanje kompleksnijih emocija kao što su ponos, stid, krivica, ljubomora, briga i zahvalnost (Harris 1993).

Mlada deca se u većoj meri oslanjaju na facijalne ekspresije u proceni tuđeg emocionalnog stanja nego na situacione činioce (Hoffner i Badzinski 1989). Od treće do pete godine deca se gotovo isključivo oslanjaju na facijalne ekspresije, dok od osme godine, uzimaju obzir i situacione činioce. Ovo stoga jer je „čitanje“ neverbalnih znakova mnogo brže i pouzdanije za određivanje emocionalnog sadržaja socijalne poruke nego oslanjanje na verbalne izjave (Nowicki i Duke 1992). Prepoznavanje emocija se stoga čini krucijalnim za socijalnu interakciju i uspešno socijalno funkci-

onisanje zbog uloge koju ova informacija ima u modifikaciji socijalnog ponašanja. Veliki broj studija dokumentovao je pozitivne korelacije između uspeha u prepoznavanju emocija i socijalnog i akademskog uspeha. Mnogi autori smatraju da su korišćenje emocionalnog vokabulara i sposobnost prepoznavanja emocija ključni za dugoročno uspešno funkcionisanje unutar vršnjačke grupe (Hubbard i Coie 1994).

Oko četvrte ili pete godine deca tačno sude o uzrocima mnogih bazičnih emocionalnih reakcija, mada pri ovim objašnjenjima uglavnom ističu ulogu ekstermalnih faktora. Kada ih upitamo zašto je drug sa kojim se igraju srećan, tužan, ili besan, oni opisuju događaje za koje smatraju da su proizveli takve emocije: „srećan je jer je pobedio u ovoj igri“; ili „tužan je jer mu nedostaje mama“.

Mnogo kompleksnija objašnjenja deca daju kada tumače uzroke sopstvenih emocija nego kada misle o uzrocima emocija svojih vršnjaka ili roditelja. Denamova (Denham 1998) je utvrdila da deca uglavnom za sopstveno osećanje radosti (sreće) navode „nesocijalne“ razloge („srećan sam kada se igram sa svojim igračkama“); socijalne razloge navode kada su u pitanju tuga i bes („nedostaje mi mama“, „ljuta sam jer me je udario“); dok su uzroci straha uglavnom imaginativne prirode („sanjao sam vešticu“).

Jednako kao što tumače uzroke određenih emocija, predškolska deca znaju i da predvide ponašanje osobe čiju su emociju prepoznali. Dete od 4 godine zna da vršnjak koji je besan može da udari, ili da će vršnjak koji je radostan biti spremniji da podeli igračke. (prema: Berk 2000). Dakle, tačna identifikacija emocije druge osobe omogućava detetu da predvidi kako će se njihova interakcija nastaviti. Ako je npr. vršnjak besan, dete može reagovati empatički, razumeti razlog njegove frustracije, ili netačno proceniti emociju besa, pa izazvati konflikt.

Važno je napomenuti da su studije koje su se bavile pitanjem emocionalnog razumevanja kod dece koristile različitu metodologiju. U jednoj vrsti istraživanja korišćeni su uglavnom zadaci u kojima se traži od dece da prepoznaju emocije sa fotografija, slika ili lica eksperimentatora (Ekman 1992) i da ih potom, ili sami imenuju (Izard 1971), ili da sa liste ponuđenih termina pronađu tačan naziv određene emocionalne ekspresije (Felleman et al. 1983).

Druga varijanta koja se često pojavljuje u novijim istraživanjima jeste verbalno izlaganje neke hipotetičke situacije, gde je zadatak deteta da selektuje jednu od ponuđenih facijalnih ekspresija koja predstavlja emociju glavnog junaka iz priče (Camras i Allison 1985; Felleman et al. 1983; Izard 1971; Odom i Lemond 1972; Denham 1998)

PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Osnovni predmet istraživanja jeste ispitivanje strukture polnih razlika po nivou razvijenosti sposobnosti prepoznavanja emocija.

Ciljevi istraživanja bili su sledeći:

- ispitivanje nivoa razvijenosti sposobnosti prepoznavanja emocija ispitanika na osnovu facijalnih ekspresija muškog, odnosno ženskog modela;
- utvrđivanje polnih razlika u sposobnosti prepoznavanje emocija na osnovu facijalnih izraza;
- Ispitivanje strukture polnih razlika u sposobnosti prepoznavanja emocija.

METOD

Uzorak

Uzorak u ovom istraživanju čine 709 učenika novosadskih osnovnih škola uzrasta od 11 do 13 godina. Uzorak je bio ujednačen po polu (49.9% dečaka i 50.1% devojčica).

Varijable

Osnovnu zavisnu varijablu u ovom istraživanju predstavlja *sposobnost prepoznavanja emocija* – operacionalno definisana kao skor na *Zadatku prepoznavanja emocija* (konstruisanom za potrebe istraživanja).

Instrument

Zadatak prepoznavanja emocija sastoji se od 12 crno-belih fotografija formata 8 x 13 na kojima ženski i muški model izražavaju emocije sreće, tuge, gađenja, iznenađenja, straha i ljutnje (Petrović 2007). Ispod svake fotografije ponuđeno je osam različitih emocija, a zadatak ispitanika jeste da prepozna emociju sa fotografije a potom zaokruži jedan od osam ponuđenih odgovora. Ponuđeni odgovori glase: sreća, tuga, gađenje, iznenađenje, strah, ljutnja, ponos, stid. Razlog zbog koga su ubačene emocije ponosa i stida u grupu ponuđenih odgovora jeste pokušaj sprečavanja ispitanika da odgovaraju po sistemu eliminacije. Ispod svake fotografije uveden je različit redosled ponuđenih odgovora.

Fotografije emocionalnih ekspresija koje su korištene, po uverenju Ekmana i saradnika (Ekman i Friesen 1986; Ekman 1992), predstavljaju 6 bazičnih emocija. Istraživanja pomenutih autora u više navrata pokazala su da ovih 6 emocionalnih ekspresija poseduju jedinstvene signalne karakteristike koje su prepoznatljive u svim kulturama.

Test-retest pouzdanost iznosi $r = .96$ za ženski model, a $r = .90$ za muški model.

REZULTATI

Ispitivanje nivoa razvijenosti sposobnosti prepoznavanja emocija

Prosečan skor u Zadatku prepoznavanja emocija iznosi $AS = 8.3$ sa standardnom devijacijom $SD = 3.9$, što znači da su ispitanici u proseku prepoznavali 8 od ponuđenih 12 bazičnih emocija. U tabeli 1 dati su procenti tačnosti prepoznavanja emocija muškog i ženskog modela.

Tabela 1. Procenti tačnosti prepoznavanja emocija – muški i ženski model

Emocija	Procenat tačnosti	
	Ženski model	Muški model
Sreća	77.7	50.5
Tuga	68.4	49.5
Iznenadenje	74.8	55.7
Strah	77.7	68.4
Gađenje	77.6	86.9
Bes	60.6	86.7

Ispitanici su kod ženskog modela u najvećem procentu tačno prepoznavali emociju sreće, straha i gađenja, nešto slabije emocije iznenadenja i tuge, a sa najmanjim procentom tačnosti prepoznaje se emocija besa.

Kod muškog modela slika je drugačija: najslabije se prepoznaju emocije sreće, tuge i iznenadenja, zatim sledi emocija straha, dok se najbolje prepoznaju emocije gađenja i besa.

U cilju utvrđivanja koje su to emocije koje se prepoznaju sa većim procentom tačnosti sa muškog, odnosno ženskog lica, primenjen je t-test za zavisne uzorke. Rezultati su prikazani u tabeli 2.

Tabela 2. Rezultati t-testa za zavisne uzorke

Parovi varijabli	AS	N	SD	t	df	p
GADENJE.Ž GADENJE.M	,7757 ,8688	709	,41739 ,33783	-7,380	708	,000
SRECA.Ž SRECA.M	,7743 ,5049	709	,41832 ,50033	14,244	708	,000
BES.Ž BES.M	,6065 ,8674	709	,48887 ,33936	-14,862	708	,000

Parovi varijabli	AS	N	SD	t	df	p
STRAH.Ž STRAH.M	,7772 ,6841	709	,41645 ,46522	5,152	708	,000
IZNENAD.Ž IZNENAD.M	,7475 ,5571	709	,43474 ,49708	11,270	708	,000
TUGA.Ž TUGA.M	,6841 ,4951	709	,46522 ,50033	8,491	708	,000

T - test za zavisne uzorke pokazao je da se tačnost prepoznavanja emocija sa ženskog i muškog lica statistički značajno razlikuje. Interesantno je da se sve emocije tačnije prepoznaju sa ženskog lica, izuzev ekspresija gađenja i besa, koje se u većem procentu tačnosti prepoznaju sa muškog lica.

UTVRĐIVANJE POLNIH RAZLIKA U SPOSOBNOSTI PREPOZNAVANJA EMOCIJA

Statistička značajnost razlika među aritmetičkim sredinama rezultata grupa ispitanika po varijabli „Prepoznavanje emocija“ (ukupan broj tačno prepoznatih emocija i sa muškog i sa ženskog modela) testirana je metodom t - testa. Rezultati testiranja prikazani su u tabeli 3.

Tabela 3. Testiranje značajnosti razlika među grupama po varijabli prepoznavanje emocija

POL	N	AS	SD	t	df	p
M	352	8,5028	2,49444	-6,479	653	,000
Ž	303	9,6172	1,78440			

Dobijena vrednost t - testa ukazuje da postoji statistički značajna razlika na nivou $p < .01$ između ispitanika muškog i ženskog pola na varijabli „Prepoznavanje emocija“.

Aritmetička sredina rezultata ispitanika ženskog pola značajno je veća od aritmetičke sredine rezultata grupe muških ispitanika, što govori o uspešnijem prepoznavanju emocija na osnovu facijalnih izraza kod ženske dece. Naknadna analiza pokazala je da devojčice bolje prepoznaju emocije i kod muškog ($t = -4,934$, $p = .00$) i kod ženskog modela ($t = -5,855$, $p = .00$).

ISPITIVANJE STRUKTURE POLNIH RAZLIKA U SPOSOBNOSTI
PREPOZNAVANJA EMOCIJA

Metodom diskriminativne analize utvrđene su nezavisne promenljive koje najbolje diferenciraju grupe ispitanika formiranih po polu. Kao nezavisne varijable korišten je skor koji govori o tačnosti prepoznavanja svih 6 bazičnih emocija i sa muškog i sa ženskog lica. Osnovni parametri izolovane diskriminativne funkcije prikazani su u tabeli 4.

Tabela 4: Parametri izolovane diskriminativne funkcije

Svojt. vrednost	Procenat varijanse %	rc	λ_w	X2	df	Sig.
,086	100	,282	,921	53,815	6	,000

Dobijena je jedna statistički značajna diskriminativna funkcija ($p < .01$) za razlikovanje grupa ispitanika različitog pola. Diskriminativni faktor objašnjava 86% razlika među dečacima i devojčicama.

Najvišu korelaciju, koja spada u kategoriju visoke povezanosti, sa izolovanom funkcijom imaju facijalne ekspresije gadjenja (.736) i iznenađenja (.673).

Srednju povezanost sa izolovanom diskriminativnom funkcijom imaju facijalne ekspresije tuge (.448) i sreće (.428), a zatim slede facijalne ekspresije straha (.349) i besa (.315).

Izvod iz matrice strukture prikazan je u tabeli 5.

Tabela 5: Matrica strukture diskriminativne funkcije

VARIJABLA	struktura
Gadjenje	,736
Iznenađenje	,673
Tuga	,448
Sreća	,428
Strah	,349
Bes	,315

Tabela 6: Centroidi grupa na izolovanoj diskriminativnoj funkciji

GRUPA	Centroid
muski	-,272
zenski	,316

Iz vrednosti centroida grupa (tabela 6) možemo videti da devojčice u većem stepenu prepoznaju emocije gađenja, iznenađenja, tuge i sreće, dok u manjoj meri prepoznaju emocije straha i besa.

DISKUSIJA REZULTATA I ZAKLJUČAK

Sposobnost prepoznavanja emocija poboljšava se sa godinama, i to od treće do devete godine života, a period ulaska u adolescenciju upravo jeste onaj kada se ova sposobnost stabilizuje (Odom i Lemond 1972; Izard 1971; Camras i Allison 1985; Boyatzis et al. 1993). U ovom istraživanju, ispitanici su u proseku prepoznali 8 od ponuđenih 12 bazičnih emocija. Tačnost prepoznavanja emocija na osnovu facijalne ekspresije ženskog lica veća je u odnosu na ekspresiju muškog modela za sve bazične emocije, izuzev ekspresija gađenja i besa, koje se u većem procentu tačnosti prepoznaju sa muškog lica. Ovaj rezultat se objašnjava činjenicom iz nekoliko drugih studija u kojima se tvrdi da je muško lice manje emocionalno ekspresivno od ženskog, te da je lakše „pročitati“ emociju sa ženskog lica nego sa muškog (Thayer i Johnsen 2000). Takođe, pripadnice ženskog pola sklonije su da izražavaju emocije putem facijalne ekspresije ili verbalno, dok pripadnici muškog pola radije izražavaju emocije bihevioralno (najčešće agresivnim ponašanjem ili distrakcijom – prema: Soojin 2000)

S druge strane, rezultat koji govori da ispitanici lakše prepoznaju negativne emocije (gađenje i bes) na muškom modelu govori u prilog rezultatima prethodnih studija koje su dokazale da pripadnice ženskog pola usled socijalizacijskih uticaja u velikoj meri inhibiraju ekspresiju i prepoznavanje socijalno neprihvatljivih emocija kao što je npr. bes (Thayer i Johnsen 2000).

Stoga, mogli bismo zaključiti da ispitanici iz našeg uzorka tačnije prepoznaju one emocije sa kojima se češće sreću u svojoj neposrednoj okolini. Tačnije rečeno, veština prepoznavanja emocija sa ženskog lica u celini je bolja, a izuzetak čine negativne emocije jer se sa njihovom ekspresijom kod ženskih osoba rede srećemo.

Polne razlike u prepoznavanju emocija idu u prilog devojčicama, koje su u našem istraživanju imale više uspeha na zadatku prepoznavanja emocija od dečaka, i to bez obzira da li se radi o muškom ili ženskom modelu, što je potvrđeno i u drugim studijama (Thayer i Johnsen 2000; Rotter i Rotter 2005). Postojanje razlika u korist devojčica u veštini prepoznavanja emocija je potvrđeno u velikom broju istraživanja i to na svim ispitivanim uzrastima (Hall i Matsumoto 2004; Hampson et al. 2006; Montagne et al. 2005, prema: Schneider 2008). Tako naprimer Maklur (McClure 2000) tvrdi da su, kada je tačna identifikacija emocija u pitanju, devojčice u prednosti u odnosu na dečake sve do adolescencije, a razlika je vidljiva čak i u dobu novorođenčadi. Ovaj autor sugerise da faktori povezani sa razvojem deteta ženskog pola (npr. razvoj nervnog sistema) igraju značajnu ulogu u razvoju sposobnosti prepoznavanja emocija.

I neki drugi istraživači tvrde da već oko treće godine života devojčice imaju izraženiju sposobnost identifikovanja emocija sa lica u odnosu na dečake (Boyatzis

et al. 1993; Thayer i Johnson 2000). Istraživači ove razlike povezuju sa većim stepenom empatije i ekspresivnosti kod devojčica i njihovom većom zainteresovanošću za emocionalni život uopšte (Noller 1986; Brody i Hall 1993).

Analiza strukture polnih razlika pokazala je da devojčice tačnije prepoznaju svih 6 bazičnih emocija, a posebno emocije gađenja, iznenađenja, tuge i sreće, dok se to manje odnosi na emocije straha i besa. Nekoliko studija je takođe potvrdilo rezultat da su devojčice uspešnije u prepoznavanju svih emocija, izuzev besa, a posebno kada se radi o besu izraženom na muškom licu (Wagner et al. 1986; McAndrew 1986; Rotter i Rotter 1988, prema: Schnaider 2008).

Ove razlike se mogu pripisati različitim socijalizacijskim uticajima od strane roditelja prema detetu muškog, odnosno ženskog pola. U nekim studijama utvrđeno je da roditelji više razgovaraju o emocijama sa ćerkama nego sa sinovima (Adams et al. 1995; Dunn et al. 1987), a deca sa kojom se često priča o osećanjima, kasnije su mnogo bolja od ostalih u prepoznavanju i imenovanju emocionalnih stanja. Neke studije su utvrdile da roditelji češće pričaju o tugi sa ćerkama, dok sa sinovima razgovaraju o besu i ljutnji. Uopšteno rečeno, možemo reći da postoje izvesna pravila izražavanja emocija koja su naprosto drugačija za dečake, odnosno za devojčice. Tako se npr. kod dečaka tolerišu (ili čak podstiču) osećanja gneva i ljutnje, dok se kod devojčica u većini kultura ove emocije inhibiraju. Učenje polnih uloga u većini slučajeva podrazumeva učenje ženske dece da od najranijeg perioda ispoljavaju svoje emocije, da budu osećajne i senzitivne na potrebe ljudi oko sebe, za šta je svakako potrebna brza i tačna procena emocionalnog stanja druge osobe.

LITERATURA

- Adams, S., Kuebli, J., Boyle, P. A., Fivush, R. (1995). Gender differences in parent-child conversations about past emotions: A longitudinal investigation. *Sex Roles*, 33, 309-323.
- Boyatzis, C. J., Chazan, E., Ting, C. Z. (1993). Preschool children's decoding of facial emotions. *Journal of Genetic Psychology*, 154, 375-382.
- Camras, L.A., Allison, K. (1985). Children's understanding of emotional facial expressions and verbal labels. *Journal of Nonverbal Behaviour*, 9, 84-94.
- Carroll, J. M., Russell, J. A. (1996). Do facial expressions signal specific emotions? Judging emotion from the face in context. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 205-218.
- Coie, J. D., Dodge, K. A. (1983). Continuities and changes in children's social status: A five-year longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly*, 29, 261-281.
- Denham, S. (1998). *Emotional Development in Young Children*. New York, The Guilford Press.
- Dodge, K. A., Murphy, R. M., Buchsbaum, K. (1984). The assessment of intention-cue detection skills in children: Implications for developmental psychopathology. *Child Development*, 55, 163-173.

- Dunn, J., Bretherton, L., Munn, P. (1987). Conversations about feeling states between mothers and their young children. *Developmental Psychology, 23*, 132-139.
- Ekman, P. (1992). Facial expression and emotion. *American Psychologist, 48*, 384-392.
- Ekman, P., Friesen, W. V. (1986). A new pan-cultural facial expression of emotion. *Motivation and Emotion, 10*, 159-168.
- Felleman, E. S., Barden, R.C., Carlson, C. R., Rosenberg, L., Masters, J. C. (1983). Children's' and adults' recognition of spontaneous and posed emotional expressions in young children. *Developmental Psychology, 19*, 405-413.
- Harris, P. (1993). Understanding emotion. In M. Lewis J. Haviland (Eds.), *Handbook of emotions* (pp. 237-246). New York: Guilford, Press.
- Hoffner, C., Badzinski, D.M. (1989). Children's integration of facial and situational cues to emotion. *Child Development, 60*, 411-422.
- Hubbard, J. A., Coie, J. D. (1994). Emotional correlates of social competence in children's peer relationships. *Merrill Palmer Quarterly, 40*, 1-20.
- Izard, C. E. (1971). *The face of emotion*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Ladd, G.W., Price, J.M., Hart, C.H. (1990). Preschoolers behavioral orientations and patterns of peer contact: Predictive of social status? In S.R. Asher, J.D.Coie (Eds.): *Peer rejection in childhood*. New York: Cambridge University Press.
- Lemerise, E. A., Arsenio, W. F. (2000). An integrated model of emotion processes and cognition in social information processing. *Child Development, 71*, 107-118.
- McClure, E. (2000). A meta-analytic review of sex differences in facial expression processing and their development in infants, children, and adolescents. *Psychological Bulletin, 126*, 424-453.
- Michalson, L., Lewis, M. (1985). What do children know about emotions and when do they know it? In M. Lewis, C. Saarni (Eds.). *The socialization of emotions*. New York: Plenum.
- Newcomb, A. F., Bukowski, W. M., Pattee, L. (1993). Children's peer relations: A metaanalytic review of popular, rejected, neglected, controversial and average sociometric status. *Psychological Bulletin, 113*, 99-128.
- Noller, P. (1986). Sex differences in nonverbal communication: Advantage lost or supremacy regained? *Australian Journal of Psychology, 38*, 23-32.
- Nowicki, S., Duke, M. P. (1992). The association of children's nonverbal decoding abilities with their popularity, locus of control, and academic achievement. *Journal of Genetic Psychology, 153*, 385-393.
- Odom, R.D., Lemond, C.M. (1972). Developmental differences in the perception and production of facial expressions. *Child Development, 43*, 359-369.
- Parker, J., Asher, S. R. (1987). Peer relations and later personal adjustment: Are lowaccepted children at risk? *Psychological Bulletin, 102*, 375-389.
- Petrović, J. (2007). *Emocionalni temelji socijalne kompetencije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

- Petrović, J., Grijak Đ.(2005). Uloga govora u razvoju emocionalnih sposobnosti. *Pedagoška stvarnost 7-8*, 621-632.
- Rotter, N.G., Rotter, G.S. (1988). Sex differences in the encoding and decoding of negative facial emotions. *Journal of Nonverbal Behavior*, 12(2), 139-148.
- Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. New York: Guilford Press.
- Schneider, K.G. (2008). *Expressive Control and Emotion Perception: The Impact of Expressive Suppression and Mimicry on Sensitivity to Facial Expressions of Emotion*. Duke University.
- Thayer, J.F, Johnsen, B.H. (2000). Sex differences in judgement of facial affect: A multivariate analysis of recognition errors. *Scandinavian Journal of Psychology 41*, 243-246.
- Vasta, R., Heith, M.M., Miller, S.A. (1997). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Vicari, S., Snitzer Reilly, J., Pasqualetti, P., Vizzotto, A., Caltagirone, C. (2000). Recognition of facial expressions of emotions in school-age children: The intersection of perceptual and semantic categories. *Acta Paediatrica*, 89, 836–845.
- Walker-Andrews, A. S. (1997). Infants' perception of expressive behaviors: differentiation of multimodal information. *Psychological Bulletin*, 121, 437-456.

Jelica Petrović, Ivana Mihić

GENDER DIFFERENCES IN RECOGNITION OF EMOTIONS BASED
ON FACIAL EXPRESSION OF MALE AND FEMALE MODEL
(IN EARLY ADOLESCENCE)

Summary

Recognition and understanding of emotions are the skills of up most importance in developing functional social interactions. Research indicate that children who are skilful in understanding other people's emotions, have higher levels of social preference among peers.

The research presented in this paper is aiming to determine whether there are noticeable gender differences in ability for recognition of emotions, and in accuracy of recognized emotions among girls and boys in early adolescence, when emotions are presented by facial expression of both male and female model.

Results indicate that girls are more accurate in recognizing emotions on both models. These results are discussed in the context of gender roles development and socialization processes.

Key words: emotional understanding, recognition of basic emotions, gender differences in recognition of emotions

Vladimir Mihić, Bojana Bodroža
mihic@ff.uns.ac.rs; bojana.bodroza@gmail.com

UDK 159.9.072:17.033.1
Originalni naučni rad

PROVERA NOVE SKALE AUTORITARNOSTI¹

Ovaj rad se bavi konstrukcijom jedne nove skale autoritarnosti. Prvobitni uzorak istraživanja obuhvatio je 483 ispitanika, oba pola i različitog uzrasta. U istraživanju su korišćene dve verzije skale. Prva verzija imala je 83 ajtema, a nakon psihometrijskih provera u preliminarnu verziju skale ušlo je 46 tvrdnji. Ova skala testirana je na dodatnom uzorku od 619 ispitanika, tako da je konačan uzorak iznosio 1102 ispitanika. Ova verzija skale je proverama svedena na 29 ajtema koji su faktorskom analizom podeljeni u četiri faktora.

Ključne reči: autoritarnost, poslušnost, faktorska analiza.

Autoritarnost se u psihološkoj literaturi verovatno prvi put spominje u delima Froma. U njegovom tipično psihoanalitičkom pristupu ovoj temi ističe se presudan uticaj ranog iskustva iz porodice na autoritarnost. Autoritarnost, kao centralni mehanizam bekstva od slobode u periodu raskidanja veze sa autoritetom iz ranog detinjstva (ocem), odlikuju dve tendencije: autoritarna dominacija i autoritarna submisivnost, tj. autoritarno-mazohistički karakter (Fromm 1989).

Tek pedesetak godina nakon Froma, objavljivanjem istraživanja Adorna i saradnika na temu antidemokratske orijentacije, poznatog kao berklijska studija, ova tema dobija ključni značaj i postavlja temelje političke psihologije.

Adornovo istraživanje nastalo je kao pokušaj identifikovanja osoba sklonih prihvatanju nacističke ideologije i jedno je od prvih istraživanja odnosa ličnosti i društvenih stavova (Milas 2004). Autori su pokušali da dokažu da antisemitizam, etnocentrizam i političko-ekonomski konzervativizam počivaju na duboko usađenoj crti ličnosti – autoritarnosti. U okviru svog istraživanja razvili su skalu autoritarnosti i danas poznatu kao F-skala. Sindrom autoritarnosti meren ovom skalom pokazao je višedimenzionalnost, pa skala meri devet međusobno povezanih sklonosti koje ga determinišu: (1) konvencionalizam, (2) autoritarnu submisivnost, (3) agresivnost, (4) antiintraceptivnost, (5) poštovanje vlasti i pozitivan odnos prema njoj, (6) destruktivnost i cinizam, (7) često korišćenje mehanizma projekcije, (8) rigidnost mišljenja

¹ Rad je zasnovan na istraživanju obavljenom u okviru projekta *Psihološke karakteristike društva u tranziciji* (br. 149008), koji finansira Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

praćena stereotipima i (9) preterano interesovanje za seksualne nastranosti (Adorno 1950, prema Rot 1994).

I Adorno, kao i From, daje objašnjenje autoritarnosti iz psihoanalitičkog svetla. Koren autoritarnosti vidi se u porodici, u karakterističnom odgoju dece koje obuhvata roditeljsku strogost, nedoslednost, emocionalnu hladnoću... koji rezultiraju potiskivanjem negativnih poriva usmerenih na roditelje i njihovo kasnije projektovanje u druge eksterne objekte.

Uprkos velikom odjeku koji je imalo istraživanje Adorna i saradnika, ubrzo su pristigle i prve kritike istraživanja. Najveći broj kritika bio je usmeren na samu metodologiju istraživanja. Visoko selekcionisani uzorak, jednosmernost stavki, pristrasnost procenjivača, kao i nedostatak nekih ključnih kontrolnih varijabli najbitnije su od njih (Rot 1994). Sa druge strane, psihoanalitički okvir koji je poslužio za objašnjenje ovog fenomena takođe je bio predmet oštre kritike. Ipak, suštinski, kao najveći nedostatak ovog istraživanja ističe se pridavanje prevelikog značaja osobinama ličnosti u formiranju socijalnih stavova, što je čitavo objašnjenje učinilo u velikoj meri psihologističkim (Jovančević 2003).

Prva ozbiljna rekonceptualizacija autoritarnosti dolazi sa istraživanjem Boba Altemejera. Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se konstruiše nova skala autoritarnosti sa izbalansiranim stavkama i zadovoljavajućim metrijskim karakteristikama, ali i sa ciljem da se da novo objašnjenje autoritarnosti koje bi zaobišlo psihoanalitičku teoriju (Petrović 2001). Studija je rezultirala psihometrijski prihvatljivom skalom desničarske autoritarnosti (skraćeno RWA, od right-wing authoritarianism). Pri tome, Altemejerov naziv „desničarska“ nije bio usmeren na političku ili ekonomsku konotaciju, nego se vezivao za postojeće, već uspostavljene autoritete.

Pojam desničarske autoritarnosti obuhvatio je tri klastera stavova koji međusobno kovariraju: *autoritarnu submisivnost* – koja podrazumeva submisivnost prema uspostavljenim autoritetima pripadajućeg društva, *autoritarnu agresivnost* – koja se ispoljava kao opšta agresivnost prema objektima za koje se smatra da postoji dozvola uspostavljenih autoriteta za njihovim sankcionisanjem, i *konvencionalizam* – kao privrženost i poštovanje konvencija prihvaćenih od društva i autoriteta (Altemeyer 1996, prema Petrović 2001).

Nastanak i razvoj autoritarnosti kod osobe Altemejer objašnjava preko Bandurine teorije socijalnog učenja. Naravno, i u njegovom shvatanju ključnu ulogu imaju roditelji čiji je uticaj najsnažniji jer je prvi, najduži i najrelevantniji, ali nezaobilazan uticaj vrše i druge detetu bliske osobe, šira sredina, pa čak i mediji.

I Altemejerovo istraživanje naišlo je na kritike, od kojih je najznačajnija sigurno ona Ajzenkova o zapostavljanju tzv. „levičarske“ autoritarnosti (Petrović 2001).

Uprkos različitim teorijskim i operacionalnim pristupima autoritarnosti, veliki broj istraživanja nastojao je da utvrdi njenu vezu sa drugim konceptima, i to najčešće sa konzervativizmom, nacionalizmom, dogmatizmom, religioznošću. Pregledom studija koje su se bavile pomenutim konceptima, Eckhart (Eckhardt 1991,

prema Petrović 2003) konstatuje da se radi o veoma srodnim fenomenima. Naime, iako se ne može govoriti o njihovoj identičnosti, postoji veliko poklapanje, te ih on smatra različitim licima jedne stvari čija je osnovna odlika identičan psihološki sklop u čijoj pozadini se nalazi i karakterističan odgoj.

Koncept socijalne dominacije, koji opisuje preferiranje hijerarhijskih odnosa u društvu, nasuprot odnosima ravnopravnosti, iako u izuzetno niskoj korelaciji sa autoritarnošću, veoma je interesantan za političku psihologiju jer je utvrđeno da osobe koje spadaju u najviši kvartil na obe dimenzije istovremeno, tzv. „dominirajući autoritarci“, ispoljavaju najvišu sklonost predrasudama (Altemeyer 2004).

Savremena istraživanja autoritarnosti ukazuju da je autoritarnost istorijski „osetljiv“ fenomen. Raden (1999) ističe da se antisemitizam, po Adornu neizostavni aspekt ovog koncepta, danas teško može smatrati sastavnim delom autoritarnog sindroma.

Melon (Meloan 1983, prema Petrović 2001) tvrdi da je autoritarnost pod velikim uticajem situacionih činilaca i da se njen nivo povećava u kriznim periodima, dok Feldman u jednom istraživanju (1997) potvrđuje da je nivo autoritarnosti pod uticajem spoljašnjih političkih i socijalnih pretnji.

Na istorijsku uslovljenost nivoa autoritarnosti ukazuju i rezultati istraživanja sprovedenog u Srbiji (Biro i sar. 2002) koje otkriva da je prosečna mera autoritarnosti građana Srbije opala već u roku od jedne godine u toku koje su se odigrale demokratske promene u ovom društvu.

Konačno, istraživanjem Rota i Havelke iz 1973. godine (prema Petrović 2001) utvrđeno je da se prosečan skor na F-skali autoritarnosti u nekadašnjoj Jugoslaviji kretao među najvišim u svetu!

Raznolikost teorijskih pristupa autoritarnosti, mnoštvo skala za njenu operacionalizaciju, kao i politički događaji na svetskoj sceni stalno vraćaju ovu temu u žižu interesovanja. Poslednji argument je naročito naglašen u Srbiji, kao sredini sa aktuelno burnim političkim previranjima. Stoga se još jedno istraživanje autoritarnosti ne čini ni malo suvišnim, nego, naprotiv, neophodnim u daljem rasvetljavanju ovog polja političke psihologije.

METOD

Problem i ciljevi istraživanja

Ideja koja stoji u osnovi ovog rada jeste pokušaj da se konstruiše jedna nova skala autoritarnosti, kao i da se provere njene metrijske karakteristike. Problem ovog rada zasnovan je na poznatim teorijama autoritarnosti (prvenstveno Adornovoj teoriji autoritarne ličnosti) pomoću kojih je konstruisana prvobitna verzija skale. S obzirom na to da je prva verzija skale bila preopširna, autori ovog rada izvršili su niz psihometrijskih i statističkih provera kako bi konstruisali konačnu, skraćenu verziju skale autoritarnosti.

Uzorak

Ukupan uzorak činila su 1102 ispitanika sa teritorije Vojvodine, oba pola i različitog uzrasta. U uzorak je ušlo 611 žena (55.5% od ukupnog uzorka) i 491 muškarac (44.5%). Što se uzrasta tiče, raspon godina bio je od 18 do 69, sa prosečnom starošću (Mdn) od 24 godine.

Korišćeni instrument

Instrument korišćen u ovom istraživanju konstruisan je na Odseku za psihologiju, uz pomoć studenata treće godine na kursu iz Socijalne psihologije. Korišćena je klasična Likertova petostepena skala stavova. Polaznu osnovu čini Adornovih devet karakteristika autoritarne ličnosti, tako da je za svaku od osobina odabrano od 5-6 do 10 ajtema za koje je pretpostavljeno da mere taj aspekt autoritarne ličnosti.

Podaci su prikupljeni toku jeseni 2006. godine sa cele teritorije Vojvodine.

REZULTATI I DISKUSIJA

Početna verzija skale

Početna verzija skale (AUT-NS1) sastojala se od 83 ajtema. Provera ove verzije skale izvršena je na 483 ispitanika. U prvom koraku su izbačeni svi ajtemi koji su sa prvom glavnom komponentom imali zasićenje manje od 0.30, a zatim je na preostalim ajtemima izvršena redukcija na osnovu faktorske analize uz Promax rotaciju. Izdvojeno je 9 faktora koji zajedno objašnjavaju 42,29% ukupne varijanse.

Nazivi tih devet faktora, kao i karakteristični ajtemi dati su u tabeli 1.

Tabela 1: Faktorska struktura skale AUT-NS1

karakteristični ajtemi	Naziv faktora
Ko postupa po pravilima, ne mora da brine da li je dobro postupio.	Poštovanje pravila i prebacivanje odgovornosti
U nejasnoj situaciji jedino je ispravno postupati onako kako ti gazda kaže.	
Važno mi je kada postoje pravila po kojima mogu da se ponašam.	
Ponašanje današnje omladine je nemoralno.	Negativizam prema ljudima i potreba vođstva
Svakom društvu je za razvoj i opstanak neophodan jedan čvrst vođa.	
Svet je prepun zlobe i licemerja.	

karakteristični ajtemi	Naziv faktora
Naša vlast zna šta je najbolje za nas.	Ekstremno pozitivan odnos prema vlasti
Vlast najbolje zna šta je dobro za njene građane.	
Ako slušaš vlast, ne možeš pogrešiti.	
Psiholozi su nepotrebni teret ovog društva.	Antiintraceptivnost
Psihologija nije ozbiljna nauka.	
Umetnosti nema nikakvu svrhu u našem društvu.	
Svaku vlast treba bezrezervno poštovati.	Slepa poslušnost autoritetu
Uradio bih sve samo da me pohvali moj šef.	
Starije uvek treba slušati.	
Demokratija jednostavno ne funkcioniše.	Negativan odnos prema demokratiji
Demokratija vodi državu u rasulo.	
Sve što je novo, uvek se pokaže i kao loše.	
Zakon je isuviše blag prema kriminalcima.	Latentna agresivnost (korišćenje zakona kao opravdanje agresivnosti)
Podržao bih zakonsko uvođenje smrtne kazne.	
Osobe koje siluju treba zatvoriti u tamnicu i baciti ključ.	
Niko me ne može pokolebati u mojim stavovima.	Rigidnost i preterana samouverenost
Uvek se čvrsto držim svog stava.	
Mislim da sam dovoljno sposoban da dobro procenim postupke drugih.	
Često me ljudi tako isprovociraju da ne mogu da se suzdržim.	Impulsivnost (nekontrolisana agresivnost)
Lako se iznerviram kada se neko suprotstavi mom mišljenju.	
Kad me neko naljuti, bolje mu je da mi se skloni sa puta.	

Ukupan broj ajtema koji su sa faktorima imala zasićenje veće od 0.30 bio je:

- na prvom faktoru – sedam ajtema,
- na drugom faktoru – sedam ajtema,
- na trećem faktoru – pet ajtema,
- na četvrtom faktoru – četiri ajtema,
- na petom faktoru – devet ajtema,
- na šestom faktoru – četiri ajtema,
- na sedmom faktoru – četiri ajtema,
- na osmom faktoru – tri ajtema i konačno
- na devetom faktoru – tri ajtema.

Nakon ove dve provere (zasićenje sa prvom glavnom komponentom i faktorska analiza), u drugu verziju skale ušlo je 46 ajtema koji su imali i zadovoljavajuće zasićenje sa prvom glavnom komponentom i sa jednim od devet izdvojenih faktora. Ostalih 47 ajtema imali su zasićenja manja od 0.30, bilo sa prvom glavnom komponentom bilo sa izdvojenih 9 faktora. Interesantno je da su iz ove prve verzije skale ispali svi ajtemi koji se tiču seksualnih aktivnosti (npr. „Emitovanje porno-filmova treba zakonom zabraniti“) i oni koji su bliski paranoidnom tipu ličnosti (npr. „Šta god da radiš, uvek će se neko naći da te u tome osujeti“ ili „U ovoj zemlji ima puno špijuna“). Ove dve grupe ajtema se nisu pokazale kao dovoljno diskriminativne i nisu ušle u drugu verziju skale.

Kronbah alfa za ovu verziju instrumenta (sa 46 ajtema) iznosio je 0.90.

Druga verzija skale

Druga verzija skale, kako je bilo napomenuto u prethodnom delu rada, sadržala je 46 tvrdnji. Ova verzija je testirana na 1102 ispitanika, odnosno na početni uzorak od 483 dodati su podaci za novih 619 ispitanika, ali sada samo za ajteme koji su ostali nakon revizije početne skale.

Prvi korak bio je utvrđivanje zasićenja svih ajtema sa prvom glavnom komponentom. Na ovaj način izbačeno je deset ajtema, tako da je preliminarna verzija konačne skale imala 36 ajtema. Iz verzije od 46 ajtema ispali su oni koji su se ticali agresivnosti, i to kako latentne („Podržao bih zakonsko uvođenje smrtne kazne“), tako i manifestne agresivnosti („Kad me neko naljuti, bolje mu je da mi se skloni sa puta“). No, kako se i 36 ajtema ipak čini previše za neko ozbiljnije istraživanje, a naročito ako se ima u vidu namera da se ova skala kombinuje sa nekim drugim sličnim skalama, pristupilo se daljnjem redukovanju skale.

Ponovo je izvršena faktorska analiza, sada na preostalim 36 ajtema, i to analiza glavnih komponenata sa, ponovo, Promax rotacijom. Na ovaj način izdvojeno je, po

kriterijumu $\lambda > 1$, osam faktora koji zajedno objašnjavaju 53.64% ukupne varijanse (tabela 2).

Tabela 2: Faktorska analiza skale sa 36 ajtema

faktor	Egen vrednosti		
	Total	% varijanse	Kumulativni %
1	8,577	23,824	23,824
2	2,484	6,901	30,725
3	2,313	6,426	37,151
4	1,534	4,261	41,412
5	1,216	3,377	44,788
6	1,112	3,089	47,877
7	1,051	2,918	50,796
8	1,025	2,847	53,643

Međutim, po Scree plot kriterijumu, zadržana su prva četiri faktora. Kada se ponovi faktorska analiza sa unapred datim brojem faktora (četiri), procenat ukupno objašnjene varijanse ova četiri faktora iznosi 45.28%.

Na kraju, konačna verzija skale sastavljena je od 29 ajtema koji su imali zadovoljavajuća faktorska zasićenja (veća od 0.30) sa jednim od ova četiri faktora. Sedam ajtema koji su ispali iz ove konačne verzije skale bili su vezani za negativan odnos prema demokratiji („Demokratija jednostavno ne funkcioniše“), kao i ajtemi koji su govorili o negativnom odnosu prema ljudima i ljudskom rodu uopšte („Svet je prepun zlobe i licemerja“).

Dobijeni faktori, kao i ajtemi koji im pripadaju, uz faktorska zasićenja, predstavljani su u tabelama 3, 4, 5 i 6.

Tabela 3: Faktorska struktura prvog faktora konačne verzije skale

Stavke	faktorsko zasićenje sa prvim faktorom
Vlast najbolje zna šta je dobro za njene građane.	,766
Ako slušaš vlast, ne možeš pogrešiti.	,752
Vlast je tu da misli, a građani da slušaju.	,673
Sve koji su protiv vlasti, ma kakva ona bila, treba kažnjavati.	,654
Svaku vlast treba bezrezervno poštovati.	,649
Naša vlast zna šta je najbolje za nas.	,633
Ljudi koji kritikuju vlast obični su izdajnici.	,588

Stavke	faktorsko zasićenje sa prvim faktorom
Uradio bih sve samo da me pohvali moj šef.	,571
Oni koji ne poštuju vlast, sami prizivaju nesreću.	,532

Kao što ajtemi pokazuju, ovaj faktor prvenstveno je vezan za poštovanje vlasti i autoriteta (šefa), i to onu vrstu poštovanja koja govori o izuzetno negativnom stavu prema svima koji nemaju tu vrstu poslušnosti koju autoritarne osobe poseduju.

Stoga se ovaj prvi faktor može nazvati **autoritarna submisivnost**.

Tabela 4: Faktorska struktura drugog faktora konačne verzije skale

Stavke	faktorsko zasićenje sa drugim faktorom
Ko postupa po pravilima, ne mora da brine da li je dobro postupio.	,727
U nejasnoj situaciji jedino je ispravno postupati onako kako ti gazda kaže.	,683
Zakoni služe da bi se bezuslovno poštovali.	,676
Važno mi je kada postoje pravila po kojima mogu da se ponašam.	,657
Nikada nećete pogrešiti ako uradite onako kako vam kaže šef.	,610
Čovek treba da prihvata, a ne da izmišlja pravila.	,558
Poštovanja pravila treba da su uvek na prvom mestu, čak i onda kada su na štetu drugih.	,545
Volim rutinske poslove.	,532
Ljude koji crtaju grafito po zidovima treba što oštrije zakonom kazniti.	,496
Ne postoji situacija u kojoj bih ja prekršio zakon.	,450

Drugi faktor je nešto heterogeniji od prvog, ali se opet može relativno jasno videti da ga prvenstveno čine ajtemi vezani za poštovanje pravila i normi (za razliku od prvog koji govori o poslušnosti i pokoravanju autoritetima), i to u nekim slučajevima i slepo poštovanje i zalaganje za strogu primenu zakona protiv onih koji ga, makar i minimalno, krše.

Ovaj drugi faktor se stoga može nazvati **slepa poslušnost pravilima i društvenim normama**.

Tabela 5: Faktorska struktura trećeg faktora konačne verzije skale

Stavke	faktorsko zasićenje sa trećim faktorom
Umetnost nema nikakvu svrhu u našem društvu.	,760
Od umetnosti nikada nije bilo neke vajde.	,744
Psiholozi su nepotrebni teret ovog društva.	,713
Psihologija nije ozbiljna nauka.	,705
Sve što je novo, uvek se pokaže i kao loše.	,449

I treći faktor umnogome odgovara pretpostavljenim karakteristikama autoritarne ličnosti i na osnovu ajtema koji ga čine može se odrediti kao **antiintraceptivnost**. Možda malu zabunu pravi poslednji ajtem iz ovog dela skale, ali je njegovo zasićenje neuporedivo manje nego što je to slučaj sa prve tri stavke, a takođe, može se reći i da autoritarne osobe mogu videti i psihologiju, naročito insistiranje na sve većem obraćanju pažnje na mentalno zdravlje ljudi kao novotarije koje njima ne prijavu, upravo iz tog razloga što je za njih bavljenje psihičkim životom gubljenje vremena.

Tabela 6: Faktorska struktura četvrtog faktora konačne verzije skale

Stavke	faktorsko zasićenje sa četvrtim faktorom
Najvažnije što dete treba naučiti jeste da poštuje i sluša roditelje.	,775
Poslušna deca su najbolja deca.	,679
Starije uvek treba slušati.	,639
Osnovni moto svakog čoveka treba da bude „red, rad i disciplina“.	,631
Ponašanje današnje omladine je nemoralno.	,603

Ovaj faktor je, kao uostalom i svi prethodni, prilično čist i jasan. Jedna od bitnih karakteristika autoritarnih osoba jeste i to da ne samo da su oni poslušni i pokorni već da to isto očekuju i od drugih. Ovaj faktor sadrži stavke koje se tiču poslušnosti autoritetu (slično kao i prvi faktor), ali u ovom slučaju se status autoriteta daje roditeljima i starijima, a deca i mladi su ti od kojih se zahteva poslušnost.

Ovakva struktura četvrtog faktora dozvoljava nam da ga odredimo kao **autoritarnost u vaspitanju**.

Dakle, kako je već napomenuto ranije u tekstu, konačna verzija skale se sastoji od 29 ajtema koji se relativno jasno raspodeljuju na četiri izdvojena faktora. Dalja analiza ova četiri faktora spaja u jedan faktor drugog reda (tabela 7) sa kojim sva četiri faktora prvog reda imaju visoke, naravno, pozitivne korelacije.

Tabela 7: Faktorska struktura drugog reda

	faktor drugog reda
slepa poslušnost pravilima i društvenim normama	,828
autoritarna submisivnost	,808
autoritarnost u vaspitanju	,732
antiintraceptivnost	,529

Ovaj faktor drugog reda mogao bi se odrediti kao autoritarnost, što je i jedan od dokaza da ova skala zaista meri autoritarnost, kako je i predviđeno.

Psihometrijska provera skale potvrdila je da su njene metrijske karakteristike veoma dobre, a detaljan prikaz ovih rezultata dat je u tabeli 8. Radi utvrđivanja metrijskih karakteristika skale korišćen je makro za procenu metrijskih karakteristika kompozitnih mernih instrumenata RTT9G, verzija 2.3 (Knežević-Momirović 1996), sa modifikacijama koje je 2000. godine uradio Stanislav Fajgelj.

Tabela 8: Metrijske karakteristike konačne verzije skale

POUZDANOST							REPREZENTATIVNOST		HOMOGENOST	
α	1. prva glavna komponenta			Guttmanov model merenja						
	β	β_1	β_2	ρ	ρ_1	ρ_2	KMO	Ψ_2	H1	H2
0.900	0.904	0.761	0.984	0.920	0.847	0.993	0.921	0.914	0.238	0.653

Legenda za oznake iz Tabele 8:

KLASIČNI SUMACIONI MODEL	
α	Cronbachova ALFA, ekvivalentna Spearman-Brown-Kuder- Richardson-Guttman - koeficijent pouzdanosti - podtip interne konzistencije
MERE POUZDANOSTI PRVE GLAVNE KOMPONENTE	
β	BETA (Lord- Caiser- Caffrey) maksimizirana Crombachova ALFA kada se ukupni skor predstavi prvom glavnom komponentom
β_1	BETA 1 - Momirović-Dobrić-Gredelj donja granica pouzdanosti
β_2	BETA 2 - Momirović-Dobrić-Gredelj gornja granica pouzdanosti
MERE POUZDANOSTI PO GUTTMANOVOM MODELU MERENJA	
ρ	RHO (RO) Guttman-Nicewander koeficijent pouzdanosti - dobija se kada se ukupni skor reskalira na Harrisovu univerzalnu metriku, pri čemu svaka stavka učestvuje u ukupnom skoru proporcionalno svojoj pouzdanosti

ρ_1	RHO1 Momirović-Dobrić donja granica pouzdanosti
ρ_2	RHO2 Zakrajšek-Momirović-Dobrić gornja granica pouzdanosti
MERE REPREZENTATIVNOSTI	
KMO	Normalizovani KMO Kajzer-Majer-Olkinova mera
Ψ_2	PSI 2- Kajzer-Rajsova mera reprezentativnosti
MERE HOMOGENOSTI	
H1	H 1 homogenost - prosečna korelacija varijabli
H2	H 2 Momirovićeva mera homogenosti

Razlike između ispitanika na konačnoj verziji skale

Iako to nije bio cilj ovog rada, pokušali smo da utvrdimo i razlike između ispitanika na ovako dobijenoj, konačnoj verziji skale.

U tu svrhu urađen je t-test za testiranje razlike u odnosu na pol ispitanika i Pirsonova korelacija za utvrđivanje povezanosti starosti ispitanika i skorova na faktorima skale, kao i na ukupnom skoru na skali autoritarnosti. Kao mere faktora autoritarnosti korišćeni su faktorski skorovi ispitanika na ekstrahovana četiri faktora, a za utvrđivanje izraženosti globalne autoritarnosti korišćen je faktorski skor na faktoru drugog reda.

Razlike u odnosu na pol utvrđene su na svim faktorima, izuzev na prvom (autoritarna submisivnost). Na svim faktorima su muškarci imali prosečno više faktorske skorove, odnosno izraženiju autoritarnost. Detaljan prikaz ovih rezultata dat je u tabeli 9.

Tabela 9: Razlike u izraženosti autoritarnosti u odnosu na pol ispitanika

	POL	N	M	Sd	
autoritarna submisivnost	M	491	,042	1,106	t=1,28
	Ž	611	-,035	,906	p=0,20
slepa poslušnost pravilima i normama	M	491	,151	1,059	t=4,50
	Ž	611	-,122	,933	p< .01
antiintraceptivnost	M	491	,231	1,139	t=6,84
	Ž	611	-,187	,827	p< .01
autoritarnost u vaspitanju	M	491	,067	1,008	t=2,07
	Ž	611	-,057	,989	p< .05
Ukupna autoritarnost	M	491	,154	1,076	t=4,59
	Ž	611	-,126	,915	p< .01

Može se reći da je ovakva povezanost i očekivana, s obzirom na to da su muškarci ti koji i u drugim istraživanjima redovno postižu više skorove na autoritarnosti.

Druga analiza pokazala je da povezanost između starosti ispitanika i autoritarnosti postoji samo kod dva faktora, faktora „slepa poslušnost pravilima i društvenim normama“ i na faktoru drugog reda (opšta autoritarnost), ali je korelacija u ovom drugom slučaju izuzetno niska, i iako jeste statistički, nije praktično značajna.

Rezultati ove analize prikazani su u tabeli 10.

Tabela 10: Povezanost starosti ispitanika i autoritarnosti

		autoritarna submisivnost	slepa poslušnost pravilima i normama	antiintraceptivnost	autoritarnost u vaspitanju	Ukupna autoritarnost
Starost	r	,027	,233	-,034	,000	,092
	p	,368	,000	,263	,988	,002

Ovakvi rezultati ne odgovaraju u potpunosti ranijim istraživanjima pošto je gotovo konstanta da postoji pozitivna povezanost između uzrasta ispitanika i autoritarnosti. No, naš rezultat verovatno možemo pripisati i uzorku s obzirom na to da je distribucija uzrast ispitanika bila zakošena ulevo, odnosno da je skoro 80% ispitanika imalo između 18 i 30 godina. No, kako je osnovni cilj ovog rada bila psihometrijska provera skale, ovaj rezultat ne narušava vrednost skale, samo ukazuje na potrebu da se u kasnijim istraživanjima više pažnje posveti ravnomernijoj raspodeli uzorka po varijablama bitnim za ispitivani koncept.

ZAKLJUČAK

Neophodnost konstrukcije jedne nove skale autoritarnosti, naročito skale koja bi bila prilagođena našoj kulturi, jeste nešto što se javlja među socijalnim psiholozima već nekoliko decenija unazad. Međutim, najčešće su se pokušaji zaustavljali na prevođenju i proveru Adornove skale ili neke druge skale koja meri autoritarnost ili pojave slične autoritarnosti. Naravno, i ove skale su ispunjavale svoje svrhe, ali možda je došlo vreme da se konstruiše skala koja bi bila u potpunosti produkt naše tradicije i kulture, a koja bi, naravno, počivala na aktuelnim teorijama autoritarnosti.

Ova skala je tek početak konstrukcije takve skale i ona je pokazala zaista zadovoljavajuće metrijske karakteristike u svakom pogledu. Međutim, kao logičan naredni korak nameće se daljnja provera ove skale, integracija sa drugim već postojećim i proverenim skalama, a naročito provera u smislu poređenja rezultata pojedinca na ovoj skali sa rezultatima na drugim već korišćenim skalama autoritarnosti, bez obzira na to kako se ona shvatala, kao i sa pojmovima koji su bliski pojmu autoritarnosti ili su dokazano sa autoritarnošću u visokoj korelaciji.

LITERATURA

- Altemeyer, B. (2004). Highly Dominating, Highly Authoritarian Personalities. *The Journal of Social Psychology*, 144/4: 421-447.
- Biro, M., Mihić, V., Milin, P., Logar, S. (2002). Did Socio-Political Changes in Serbia Changed the Level of Authoritarianism and Ethnocentrism of Citizens? *Psihologija*, 35/1-2: 37-47.
- Feldman, S., Stenner, K. (1997). Percieved Threat and Authoritarianism. *Political Psychology*, 18/4: 741-770.
- Fromm, E. (1989). *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- Jovančević, S. (2003). Autoritarnost kao elemenat društvenog karaktera i činilac društvene interakcije polova. *Filozofija i društvo*, 22-23: 171-194.
- Milas, G. (2004). *Ličnost i društveni stavovi*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Petrović, N. (2001). Specifikacija elemenata autoritarnosti u modelu Boba Altemeje-
ra. *Psihologija*, 1-2: 169-194.
- Petrović, N. (2003). Pregled pristupa za izučavanje autoritarnosti i srodnih fenomena. *Sociološki pregled*, 37/1-2: 101-115.
- Raden, D. (1999). Is Anti-Semitism Currently Part of an Authoritarian Attitude Syn-
drome? *Political Psychology*, 20/2: 323-343.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastav-
na sredstva.

Vladimir Mihić and Bojana Bodroža

EVALUATION OF THE NEW SCALE OF AUTHORITARIANISM

Summary

*Paper deals with the construction and evaluation of the new scale measuring author-
itarianism. Original sample of the research consisted of 483 subjects, both male and female
and of different age. Two versions of the scale have been used in the research. The first one
consisted of 83 items and after the psychometric evaluation the preliminary version was short-
ened to 46 items. This scale has been tested on additional 619 subjects, so the final sample was
1102 subjects. The final version of the scale was a 29-item scale divided into four subscales.*

Key words: authoritarianism, obedience, factor analysis

Ana Genc
annag@neobee.net

UDK 159.994.4
Originalni naučni rad

RESURSI ZA SUOČAVANJE SA STRESOM

Naučnici su decenijama istraživali skoro jedino one aspekte stres-fenomena koji su usko povezani sa psihopatološkim pojavama: raznim negativnim posledicama stresa na fizičko i mentalno zdravlje. Pojavom pozitivne psihologije fokus pažnje se premešta na tzv. resurse za suočavanje sa stresom. Resursi predstavljaju ljudski, socijalni i materijalni kapital koji se koristi u svrhu postizanja zdrave adaptacije na stresne životne okolnosti. U ovom radu dat je pregled teorijskih saznanja o najčešće istraživanim resursima za suočavanje sa stresom. Opisani su protektivni faktori kao što su unutrašnji lokus kontrole, žilava ličnost, dispozicioni optimizam, osećaj koherentnosti i socijalna podrška.

Ključne reči: stres, resursi za suočavanje sa stresom, kontrola, optimizam, žilava ličnost, osećaj koherentnosti, socijalna podrška.

Razvoj pozitivne psihologije i pojava tzv. salutogenetskog pristupa (Antonovsky 1987, prema Oláh 2005) donosi velike paradigmatičke promene u istraživanju stresa. One se odnose prvenstveno na premeštanje fokusa pažnje sa izučavanja patoloških posledica stresa na činioce koji funkcionišu kao protektivni faktori, odnosno štite ljude od negativnih, nepoželjnih posledica. Ovi činioci mogu da se nalaze u samoj osobi, ali i van nje, u njenoj životnoj sredini. Oni su zaduženi za osnaživanje pozicije pojedinaca u borbi protiv nemilosrdnog suparnika – stresa.

U mnogim studijama slučaja i empirijskim istraživanjima primećeno je da postoje osobe koje su vrlo uspešne u suočavanju sa stresom. U susretu sa neprijatnim životnim događajima te osobe ne samo da nemaju nepovoljne reakcije već ili ostaju „netaknute“ ili u mnogim slučajevima čak postižu tzv. kreativni skok, odnosno pronalaze načine da unaprede svoj lični rast i razvoj. Kako bi otkrili mehanizme koji su odgovorni za ovakve nesumnjivo pozitivne ishode borbe sa stresom, istraživači pokušavaju da analiziraju kvalitete okoline pomenutih rezilijentnih osoba, kao i njihove personalne karakteristike. Ispituju se činioci koji predstavljaju suprotnosti od faktora rizika za razbolevanje ili neke druge oblike patnje i koji su dobri prediktori adekvatne adaptacije bez obzira na prisutnost rizika. U literaturi se spominje nekoliko termina koji označavaju ovakve činioce, među kojima su najviše prihvatljivi *resursi ili oslon-*

ci za suočavanje, odnosno potencijal za efikasan koping (Carpenter 1992). Mnogi autori smatraju da resursi imaju ulogu „ublaživača“ efekata stresa [buffering effect] (Dumont, Provost 1999) i oni su ključni medijator varijable u okviru stres-procesa (Snyder, Dinoff 1999). Resursi predstavljaju generički pojam i odnose se na ljudski, socijalni i materijalni kapital upotrebljen u svrhu postizanja zdrave adaptacije.

Mnogobrojni autori već duže vreme izučavaju razne protektivne faktore ličnosti, ali i fenomene koji su van osobe, a štite je u otežanim životnim okolnostima. Među njima su najrelevantnije varijable koje se tiču kontrole (lokus kontrole, percepcija mogućnosti kontrolisanja dešavanja i sl.), žilavost (*hardy personality*), dispozicioni optimizam, osećaj koherentnosti, procena sopstvene efikasnosti, samosvest i socijalna podrška. Ovi protektivni faktori, koji su u velikoj meri odgovorni za očuvanje zdravlja, uglavnom su istraživani u okviru međusobno izolovanih, nepovezanih „mini teorija“ (Oláh 2005).

KONTROLA

Kontrola se u najširem smislu definiše kao objektivna ili kao subjektivno percipirana sposobnost uticaja na ishode događaja (Miller 1992). Jedan od najtežih aspekata stresnih situacija jeste utisak da često ne možemo da ih predvidimo, a gotovo nikada nismo u mogućnosti da ih potpuno kontrolišemo. U takvim okolnostima događaji su nezavisni od naših ponašanja, pa u skladu sa tim neprijatno iskustvo može da dovede do stanja tzv. naučene bespomoćnosti, koje skoro uvek ima štetne posledice po zdravlje: depresiju, anksioznost i razne druge neprijatne afekte (Hudek-Knežević, Kardum 2005). S druge strane, istraživanja su dokazala da one osobe koje čvrsto veruju da mogu efikasno da kontrolišu razne životne situacije, izveštavaju o manjoj količini doživljenog distresa (Sarafino 2002).

Veći deo teorije i istraživanja odnosa između kontrole i stresa temelji se na hipotezi da uverenja o mogućnosti kontrole okoline smanjuju stres. Kontrola koju osoba zaista poseduje u suštini je nebitna, mnogo je važnije nečije lično verovanje u to da li i u kojoj meri može da utiče na neku situaciju (Evans 1998). Verovanje u ličnu kontrolu kao dimenzija ličnosti pojavljuje se prvi put u Roterovoj (Rotter) teoriji socijalnog učenja koja se proslavila i ostala vrlo popularna prvenstveno zbog pojma **lokusa kontrole** (Oláh 2005). Unutrašnji lokus kontrole odnosi se na verovanje da događaji zavise od ponašanja pojedinca, dok spoljašnji lokus kontrole podrazumeva uverenje da događaji zavise od sreće, slučaja, sudbine ili moćnih drugih, dakle, faktora koji se nalaze van domašaja osobe (Lazarsu, Folkman 2004). Više autora navodi da se lokus kontrole ponaša kao medijator u odnosu između stresa i zdravlja. Postoji ogroman broj istraživanja koja se bave vezom između internalnog i eksternalnog lokusa kontrole, s jedne strane, i različitim varijablama stres-procesa, sa druge (Cotlar Graffeo, Silvestri 2006). Kada je reč o percepciji stresora, eksternalci izveštavaju o većem broju stresnih epizoda u svom životu (Liang, Bogat 1994). Pojedinci sa

internalnim lokusom kontrole češće vide stresne situacije kao kontrolabilne, dok oni sa eksternalnim lokusom kontrole češće imaju utisak da su dešavanja oko njih kontrolisana nekim spoljašnjim silama, na koje nije moguće delovati. Ove procene svakako utiču na izbor strategija suočavanja. Empirijska je činjenica da internalci radije upotrebljavaju koping mehanizme usmerene na problem, dok su osobe sa spoljašnjim lokusom kontrole sklonije korišćenju strategija suočavanja koje su usmerene na emocije i izbegavanje (Lacković-Grgin 2004).

Internalni lokus kontrole smatra se jednim od najznačajnijih resursa za suočavanje sa stresom. Reč je o ličnoj karakteristici koja se pokazala kao značajan faktor koji osnažuje poziciju pojedinca u borbi sa stresom, a posebno su značajni oni empirijski rezultati koji potvrđuju poželjne zdravstvene ishode. Meki (Mackey 2002, prema Cotlar Graffeo, Silvestri 2006) sakupio je veliku količinu istraživačkih nalaza koji govore o povezanosti internalnog lokusa kontrole i uverenja koja se pozitivno odražavaju na zdravlje i ponašanja koja povoljno utiču na zdravstvene ishode. Prema ovom autoru, internalci poseduju više znanja o temama koje se tiču zdravlja, uspešniji su u odvikavanju od pušenja, bolje kontrolišu telesnu težinu, efikasno upotrebljavaju metode kontracepcije, češće primaju preventivne vakcine, u saobraćaju redovno koriste sigurnosni pojas i kvalitetno održavaju dentalnu higijenu. Osobe sa unutrašnjim lokusom kontrole mentalno su zdravije, pokazuju smanjen rizik za srčana oboljenja i uopšte nižu stopu smrtnosti u mlađim godinama kada se uporede sa eksternalcima (Thompson 2005).

ŽILAVA LIČNOST

Engleski termin *hardy personality* koji su Kobasa i Madi (Kobasa, Maddi 1977, prema Oláh 2005) prvi put upotrebili da bi opisali određeni, vrlo pozitivno konotirani tip ličnosti, kod nas je preveden na više načina: srčana-žilava ličnost, lična čvrstoća, čvrsta ličnost itd., a čini se da je najrasprostranjenija upotreba sintagme „žilava ličnost“. Žilavost se vrlo često sreće u literaturi koja se bavi istraživanjem personalnih faktora koji omogućavaju efikasno suočavanje sa stresnim događajima. Osoba koja se smatra žilavom čvrsta je, spremna na suočavanje sa teškim životnim događajima, predana, optimistična, aktivno se sučeljava sa promenama u spoljašnjem svetu, nije puki posmatrač događaja, nego sama traga za izazovima. Žilavi pojedinci su skloni izraženoj samokontroli u pozitivnom smislu, radoznali su i veruju da su dorusli zanimljivim zagonetkama koje im život zadaje (Kulcsár 2005).

Žilavost sa sastoji iz tri lične dispozicije: predanosti, kontrole i izazova (Lacković-Grgin 2004). Predanost predstavlja neku vrstu suprotnosti pojmu alijenacije. Predane osobe nisu otuđene, čvrsto veruju u ispravnost svog vrednosnog sistema, maksimalno su posvećene i uživaju u aktivnostima koje biraju, ne dosađuju se i ubeđene su da im je život ispunjen smislom. Međuljudskim odnosima poklanjaju mnogo pažnje i uživaju u zblizavanju sa drugim ljudima (Sarafino 2002). Pojedinci koji

imaju razvijenu komponentu kontrole ne osećaju se nemoćno u susretu sa teškoćama, nisu pasivni posmatrači stresora, nego nastoje da ih savladaju vlastitim snagama. Pored čvrstog ubeđenja u mogućnost uticaja na život, takvi ljudi rado prihvataju odgovornost (Oláh 2005). Osobe kod kojih je razvijen izazov ne vole rutinu, a eksploataciju novih i nepoznatih iskustava smatraju vrednijom od osećanja sigurnosti. One veruju da suština života nije stabilnost, već konstantna promena, a promena uvek podrazumeva mogućnost za razvoj (Blaney 1985).

Mnoga istraživanja pokazuju da je žilava ličnost dobar prediktor mentalnog zdravlja. Nađene su negativne korelacije između ovog konstrukta i psihopatoloških fenomena poput neuroticizma, anksioznosti i depresije. Osobe sa žilavom ličnošću postižu prema nekim rezultatima niže skorove na pojedinim skalama MMPI upitnika, kao što su one koje procenjuju socijalnu introverziju, paranoju, zavisnost, histeriju i psihasteniju. S druge strane, žilavost se pokazala kao pozitivan prediktor ego snage (Lacković-Grgin 2004).

DISPOZICIONI OPTIMIZAM

Najjednostavnije rečeno, optimisti su oni ljudi koji veruju da će im se dešavati lepe, prijatne stvari, dok pesimisti smatraju da je „čša uvek poluprazna“. Optimisti su čak i u otežanim životnim uslovima čvrsto ubeđeni da će sve krenuti nabolje i da uvek postoji neki način da se problemi reše, a pesimisti su skloni katastrofiziranju (Carver, Scheier 1999). Optimisti koji veruju u ostvarljivost određenog cilja, biće u stanju da relativno efikasno savladaju prepreke koje stoje na putu postizanja poželjnih ciljeva (Baldwin et. al. 2003).

Izražena sklonost naučnika ka patologizaciji skoro na svim poljima psihologije uspeła je da baci senku čak i na pojmove koji predstavljaju kamen temeljac pozitivne psihologije. Već su i među laicima rasprostranjena saznanja poput depresivnog realizma i sličnih fenomena, što se prepoznaje u čestom pominjanju pojava poput „ružičastih naočara“ koje iskrivljuju percepciju realnosti ili „zabijanja glave u pesak“ kao izraz odbijanja prepoznavanja raznih opasnosti i drugih neprijatnih okolnosti. Navedene metafore odslikavaju široko rašireno nepoverenje prema postojanju potpuno pozitivno konotiranog optimizma. Nije retko shvatanje prema kojem su optimisti osobe koje u stvari žive u velikoj zabludi, jer odbijaju da prihvate surovu stvarnost: šta god oni mislili ili uradili, zlo ih vreba na svakom ćošku – stoga bolje da prekinu sa samozavaravanjem. Pristalice pozitivne psihologije (odnosno psiholozi koji su uprkos vladajućoj patologizaciji uspeli da ostanu optimisti) pokušali su da naprave jasnu distinkciju između nerealnog optimizma i trezvenog verovanja u pozitivne ishode stresnih situacija. Volston (Wallston 1994, prema Pitts 1996), na primer, razlikuje dva podtipa optimista: oprezne i „opijene“. Za oprezne optimiste ovaj autor kaže da su u potpunosti u kontaktu sa realnošću. Bez obzira na čvrsto verovanje u poželjne ishode nepravilika, takve osobe će učiniti sve što je u njihovoj moći kako bi osigurali „srećan

kraj“ stres-procesa. Za razliku od njih, „opijeni“ optimisti se oslanjaju isključivo na nepotkrepljenu nadu, žive u svetu iluzija i ne preduzimaju ništa kako bi povećali verovatnoću pojave pozitivnih posledica.

Na polju percepcije stresora višestruko je dokazana sklonost optimista da, za razliku od pesimista, manji broj situacija doživljavaju kao preteće i opasne, mnogo su češće suočeni sa izazovima (Baldwin et.al. 2003). Takođe, empirijska je činjenica da ove osobe izveštavaju o manjoj količini distresa koji je ujedno i slabijeg intenziteta. Generalno posmatrano, optimisti se u stresnim situacijama, koje su kontrolabilne mnogo češće, efikasnije i istrajnije služe mehanizmima suočavanja koji su usmereni na problem, a kada su suočeni sa nepovratnim gubicima, oni upotrebljavaju sasvim adaptivne mehanizme suočavanja koji su usmereni na emocije (posmatraju okolnosti iz najpozitivnijeg mogućeg ugla, pokušavaju da koriste humor kad god je to primereno i sl.). Za razliku od njih, pesimisti se mnogo ređe upuštaju u konstruktivno rešavanje rešivih problema, a kada situacija izmiče njihovim mogućnostima kontrole, oni se koriste negiranjem i poricanjem i (prilično neuspešno) pokušavaju da se distanciraju od neprijatnosti. Kada su u škripcu, pesimistične osobe često biraju najlakši put: odriču se željenog cilja kako ne bi morale da se muče sa savladavanjem prepreka. Još jedna prednost optimista nad pesimistima jeste uspešno korišćenje socijalne podrške u stresnim uslovima. Studije koje istražuju poslednju kariku u lancu stres-procesa ukazuju na neoborivu i sasvim logičnu činjenicu: ishodi stres-procesa daleko su povoljniji kod optimističnih osoba. One su zdravije, kako na fizičkom tako i na mentalnom planu, brže se oporavljaju od bolesti, izveštavaju o većem stepenu opšte dobrobiti, zadovoljstva i sreće. Čini se da su pesimisti na neki način sami odgovorni za svoj nesrećni pogled na svet – oni se često koriste raznim samoograničavajućim i samohendikepirajućim oblicima ponašanja (Carver, Scheier 1999).

OSEĆAJ KOHERENTNOSTI [SENCE OF COHERENCE - SOC]

Konstrukt osećaja koherentnosti vezuje se za ime Antonovskog. On je u svom radu „Zdravlje, stres i suočavanje“ (*Helath, stress and coping*, 1979, prema Oláh 2005) istakao da je vreme da se umesto izučavanja patogenih faktora koji izazivaju bolesti, pažnja posveti zdravlju. Antonovski je bio prvi autor koji je postavio pitanje: „U čemu je tajna zdravlja?“ Prema njegovom mišljenju konfrontacija sa stresom uvek izaziva priličnu količinu napetosti. Način na koji se osoba odnosi prema toj tenziji određuje krajnje ishode stres-procesa. U srećnim okolnostima ljudi raspolazu određenim brojem opštih faktora koji im pomažu u otežanim životnim okolnostima. Među njima su ego-snaga, kulturna stabilnost, socijalna podrška, pare itd. Kako će konkretna osoba mobilisati ove resurse i da li će ih uspešno upotrebiti, zavisi od razvijenosti osećaja koherentnosti kod nje. Osećaj koherentnosti kao opšta dispozici-ona orijentacija prema svetu, predstavlja sposobnost razumevanja povezanosti i uverenost u predvidljivost promena u unutrašnjoj i spoljašnjoj okolini (Tennen, Affleck

1999). Osoba koja ima visoko razvijen osećaj koherentnosti smatra da postoji velika šansa da će se stvari odvijati upravo onako kako je to i najlogičnije (Baum et.al. 2001).

Osećaj koherentnosti sastoji se iz tri komponente: sposobnosti shvatanja, sposobnosti upravljanja resursima i suvislosti. **Sposobnost shvatanja** odnosi se na to do koje mere je neko sposoban da na diferenciran način percipira i kategoriše dešavanja iz unutrašnje i spoljašnje sredine i do koje mere smatra da su životna iskustva strukturisana, predvidiva i razumljiva. **Sposobnost upravljanja resursima** predstavlja umešnost osobe da pronalazi i adekvatno upotrebi opšte resurse. Osobe kod kojih je razvijena komponenta **suvislosti** smatraju da je uvek moguće pronaći vredne ciljeve i da ima smisla ulagati trud u njihovo postizanje. Ovakvi pojedinci su uvereni da je njihov život ispunjen smislom (Oláh 2005).

Neki istraživači su pronašli da je osećaj koherentnosti u pozitivnoj korelaciji sa mehanizmima suočavanja koji su usmereni na problem, dok je pronađena korelacija između osećaja koherentnosti i koping mehanizama usmerenih na emocije negativna. Osobe sa izraženim osećajem koherentnosti sklone su ponašanjima koja imaju za cilj unapređenje zdravlja (ne puše, ne piju, odlaze na redovne medicinske kontrole i sl.).

SOCIJALNA PODRŠKA

U dosadašnjem tekstu opisani su resursi za suočavanje sa stresom koji se nalaze unutar osobe u formi manje ili više trajnih odlika ličnosti. Međutim, snagu za koping ne pronalazimo isključivo u intrasubjektivnoj sferi, oslonci za osobe pod stresom nalaze se i u njihovoj socijalnoj okolini. Jedan od izvora koji znatno utiče na stres-proces jeste i socijalna podrška, tačnije njeno prisustvo ili odsustvo, kvantitet, vrsta i kvalitet.

Međuljudski odnosi i podrška koja proističe iz njih često su predmet proučavanja kada se ispituju izvori osetljivosti ili otpornosti na stres (Zotović 1998). Socijalna podrška se najjednostavnije može definisati kao skup aspekata socijalne sredine koji facilitiraju preživljavanje i opštu dobrobit ljudi (Carpenter, Scott 1992), odnosno kao pružena i primljena podrška ili pomoć u slučaju potrebe od strane pojedinaca ili institucija. U navedenoj definiciji poseban akcenat se stavlja na *potrebu* osobe za dobijanjem socijalne podrške. Ako primalac nema potrebe za spoljašnjim osloncem ili ga iz bilo kog razloga ne želi, onda se ponašanje druge osobe koja bi da pomogne može smatrati jedino običnom interakcijom, razmenom koja bez obzira na namere neće imati efekat socijalne podrške (Lacković-Grgin 2004). Kako bi se ilustrovala situacija pružanja neprimerene socijalne podrške, dovoljno je zamisliti vozača čija su se kola upravo pokvarila nasred puta, a „pomoć“ stiže u vidu drugog vozača koji se zaustavlja pored njega i teši ga, ali mu ne nudi prevoz ili pomoć pri popravci.

Ubrzo nakon početaka interesovanja za fenomen socijalne podrške istraživači su uvideli da se radi o multidimenzionalnoj pojavi i da postoji nekoliko vrsta međusobno različitih tipova pomoći koji ljudi pružaju jedni drugima. Kada pokušamo da sumiramo najpoznatije rezultate istraživanja, dolazimo do zaključka da postoji pet najčešće spominjanih tipova socijalne podrške: emocionalna, podrška koja se odnosi na poštovanje, instrumentalna, informaciona i podrška usled pripadanja određenoj socijalnoj mreži. Kada neko pruža emocionalnu podršku, on ispoljava brigu i empatiju prema primaocu, autentično je zainteresovan za njegovu dobrobit. Cilj ove vrste podrške jeste da se primalac, kada je pod stresom, oseća utešenim, da ima osećaj pripadanja i da bude uveren da je voljen i cenjen (Sarafino 2002). Podrška koja je usmerena na poštovanje ispoljava se kroz sva ponašanja koja podržavaju i razvijaju samopoštovanje, osećaj kompetencije i vrednosti primaoca kao što je iskreno hvaljenje, ohrabrivanje, slaganje sa idejama primaoca, prihvatanje njegovih emocija i sl. Ova vrsta podrške posebno je korisna tokom sekundarne kognitivne procene potencijalnog stresora, kada osoba procenjuje vlastite mogućnosti za suočavanje (Sarafino 2002). Instrumentalna ili materijalna podrška podrazumeva neposrednu pomoć, interakciju u kojoj osoba koja pruža podršku daje primaocu nešto što poseduje, kao u slučaju kada se nekom daje ili pozajmljuje novac ili kada pružalac preuzme na sebe neke od obaveza primaoca (Baumeister et. al. 1999). Informaciona podrška može da se javi u obliku davanja saveta, uputstava, sugestija ili povratne informacije o nekim aktivnostima osobe. Kada je neko npr. bolestan, lekar će mu pružiti informacionu podršku tako što će mu objasniti načine tretiranja simptoma. Članstvo u nekoj socijalnoj mreži pomaže kroz sticanje osećaja pripadnosti i deljenja interesovanja i aktivnosti sa drugima (Sarafino 2002).

Koja će vrsta socijalne podrške biti izraženija u konkretnom stres-procesu zavisi od više faktora. Prvi od tih faktora jeste tip stresora. Ako je nekom izgorela kuća, pa je ostao bez krova nad glavom, njemu će biti potrebna prvenstveno materijalna podrška, dok će osobi koja je upravo izgubila životnog saputnika, najviše koristiti emocionalna podrška. Takođe je utvrđeno da ljudi češće traže pomoć kada su izloženi velikim životnim događajima, nego u slučaju suočavanja sa dnevnim mikrostresorima. Izraženost pojedine vrste socijalne podrške zavisi i od karakteristika osoba koje su u interakciji i od prirode njihovog međusobnog odnosa.

Postoje mnogobrojne hipoteze koje pokušavaju da objasne mehanizam delovanja socijalne podrške, preko kojeg ona ostvaruje pozitivne efekte na ishode stres-procesa. Posebno se izdvajaju dva teorijska modela čija istinitost je skoro podjednako potkrepljena empirijskim dokazima: hipoteza glavnog efekta i hipoteza prema kojoj socijalna podrška ima ulogu ublaživača (Salovey et.al. 1999). Ova dva modela međusobno se ne isključuju i vrlo je verovatno da socijalna podrška ima i direktno blagotvorna dejstva, ali i indirektno pozitivan uticaj na posledice izloženosti stresorima (Orth-Gornér 2000).

Prema hipotezi glavnog efekta, socijalna podrška je sama po sebi blagotvorna, a njen nedostatak je *a priori* stresno iskustvo za svakoga. Pristalice ovog teorijskog modela tvrde da socijalna podrška predstavlja medijator varijablu u odnosu između stresa i zdravlja i da pukim prisustvom direktno smanjuje negativne efekte stresora (Ogden 2007). Osoba koja uživa u bogatoj socijalnoj podršci najverovatnije razvija snažan osećaj pripadništva, ima utisak da je voljena i cenjena, što pozitivno utiče na njeno samopoštovanje i samopouzdanje. Ovakva osećanja imajuće blagotvorne efekte na zdravlje i pružice osobi pozitivan životni kontekst, nezavisno od prisustva ili odsustva stresora.

U drugom, možda čak poznatijem modelu nailazimo na objašnjenje, prema kojem socijalna podrška pomaže ljudima u suočavanju sa stresom i na taj način amortizuje uticaje neprijatnih iskustava. Efekat ublažavanja prisutan je u svim segmentima stres-procesa. U prvom koraku socijalna podrška utiče na percepciju i kognitivnu procenu potencijalnih stresora. Kada se osoba koja ima bogatu i funkcionalnu socijalnu mrežu, suoči sa velikom životnom krizom, npr. ima znatnije materijalne teškoće, ona može da pomisli da će uspešno pronaći prijatelja na koga može da se osloni i koji će joj pozajmiti novac. Ona će odmah u prvom koraku situaciju proceniti kao manje stresnu, za razliku od osobe koja je socijalno izolovana.

U skladu sa ovom drugom hipotezom jeste i pretpostavka, prema kojoj suočavanje posreduje u odnosu između socijalne podrške i adaptacije. Ako se socijalna podrška konceptualizuje kao pomoć pri suočavanju, onda je sasvim logična ideja prema kojoj prisutnost podržavajućih odnosa pomaže osobi u prepoznavanju i izvođenju adaptivnih strategija suočavanja. Osobe koje percipiraju visok nivo socijalne podrške koriste više koping strategija usmerenih na problem, manje neefikasnih mehanizama suočavanja sa stresom koji su usmereni na emocije, a skoro uopšte ne koriste izbegavajuća ponašanja (Hudek-Knežević, Kardum 2005).

Vrlo brojni su istraživački rezultati prema kojima socijalna podrška ima pozitivne učinke na (ne)podložnost bolestima, fiziološko funkcionisanje, prilagođavanje, oporavak od bolesti, pa čak i mortalitet. Dokazano je npr. da je socijalna podrška merena brojem kontakata pozitivan prediktor otpornosti na nastanak bolesti, a negativan podložnosti zdravstvenim komplikacijama. Socijalno više integrisane osobe su manje podložne herpesu, infektivnim bolestima gornjih disajnih puteva, srčanom infarktu i uopšte iskustvu distresa (Hudek-Knežević, Kardum 2005). Žene koje izveštavaju o većem stepenu socijalne podrške imaju manje komplikacija prilikom porođaja. Osobe koje smatraju da im je život ispunjen zadovoljavajućom socijalnom podrškom imaju čak i otporniji imuni sistem (Salovey et.al. 1999). Berkman i Sajm (Berkman, Syme 1979, prema Ogden 2007) sproveli su dugogodišnje prospektivno istraživanje na 4700 odraslih osoba, u kojem su proveravali povezanost socijalne integrisanosti i mortaliteta. Podrška je merena zadovoljstvom bračnim odnosom, brojem kontakata sa bliskim prijateljima i rođacima i brojem raznih formalnih i neformalnih grupa, u kojima je ispitanik bio aktivan član. Tokom devetogodišnjeg praćenja utvrđeno je da

su osobe koje su na početku studije izveštavale o većem broju značajnih međuljudskih odnosa živele znatno duže od socijalno izolovanih pojedinaca.

Istraživanja se nisu bavila uticajima socijalne podrške samo na fizičko zdravlje – proučavani su i njeni efekti na mentalno funkcionisanje, najčešće na depresiju. Rezultati nisu konzistentni: iako najveći broj pokazuje da socijalna podrška smanjuje simptome, drugi ne izveštavaju o takvom efektu, a postoje čak i oni koji govore u prilog hipotezi da socijalna podrška može da učini simptome frekventnijim i težim. Objašnjenje za ovaj šokantni nalaz ističe da ako osoba često doživljava pozitivne interakcije, onda retke neprijatne socijalne situacije imaju posebno štetne efekte na psihičko zdravlje, jer su one istaknutije i više primećene u poređenju sa pozitivnima (Hudek-Knežević, Kardum 2005). Iz ovog pomalo komplikovano interpretiranog rezultata proizlazi zaključak prema kojem ključ dobrog zdravlja nije posedovanje pozitivnih međuljudskih odnosa, nego neposedovanje onih loših. Pored depresije istraživani su i simptomi anksioznosti, poremećaja spavanja i psihosomatskih oboljenja, i čini se da su do sada ipak brojniji oni nalazi koji govore u prilog zaštitnog efekta socijalne podrške na psihičko zdravlje (Dumont, Provost 1999).

LITERATURA

- Baumeister, R. F., Faber, J. E., Wallace, H. M. (1999). Coping and Ego Depletion Recovery after the Coping Process. U: Snyder, C. R. (Ed.) *Coping: The Psychology of What Works*. New York: Oxford University Press.
- Blaney, P. H. (1985). Stress and Depression In Adults: A Critical Review. U: Field, T. M., McCabe, P. M., Schneiderman, N. (Ed.) *Stress and Coping*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Carpenter, B. N. (1992). Issues and Advances in Coping Research. Carpenter, B. N. (Ed.) *Personal Coping: Theory, Research, and Application*. Westport: Praeger Publishers.
- Carpenter, B. N., Scott, S. M. (1992). Interpersonal Aspects of Coping. Carpenter, B. N. (Ed.) *Personal Coping: Theory, Research, and Application*. Westport: Praeger Publishers.
- Carver, C. S., Scheier, M. F. (1999). Optimism. U: Snyder, C. R. (Ed.) *Coping: The Psychology of What Works*. New York: Oxford University Press.
- Cotlar Graffeo, L., Silvestri, L. (2006). Relationship between Locus of Control and Health-Related Variables, *Education*, 126, 593-595.
- Evans, P. (1998). Stress and coping. U: Pitts, M. (Ed.) *The Psychology of Health: An Introduction*. London: Routledge.
- Hudek-Knežević, J., Kardum, I. (2005). *Stres i tjelesno zdravlje*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Kulcsár, Zs. (2005). *Teher alatt... Pozitiv traumafeldolgozás és posztraumás személyiségfejlődés*. Budapest: Trefort Kiadó.

- Lacković-Grgin, K. (2004). *Stres u djece i adolescenata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lazarus, R. S., Folkman, S. (2004). *Stres, procjena i suočavanje*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Liang, B., Bogat, G. A. (1994). Culture, control, and coping: new perspectives on social support, *American Journal of Community Psychology*, 22, 123-139.
- Miller, S. (1992). Individual Differences in the Coping Process: What to Know and When to Know It. U: Carpenter, B. N. (Ed.) *Personal Coping: Theory, Research, and Application*. Westport: Praeger Publishers.
- Ogden, J. (2007). *Health Psychology – A Textbook*. Berkshire: McGraw Hill.
- Oláh, A. (2005). *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény – belső világunk megismerésének módszerei*. Budapest: Trefort Kiadó.
- Orth-Gornér, K. (2000). Stress and Social Support in Relation to Cardiovascular Health. U: McCabe, P. M., Schneiderman, N., Field, T., Wellens, A. R. (Ed.) *Stress, Coping and Cardiovascular Disease*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Pitts, T., Philips, K. (1998). *The Psychology of Health*. London: Routledge.
- Salovey, P., Bedell, B. T., Detweiler, J. B., Mayer, J. D. (1999). Coping Intelligently Emotional Intelligence and the Coping Process. U: Snyder, C. R. (Ed.) *Coping: The Psychology of What Works*. New York: Oxford University Press.
- Sarafino, E. P. (2002). *Health Psychology – Biopsychosocial Interactions*, New York, Chichester, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, Inc.
- Snyder, C. R., Dinoff, B. L. (1999). Coping Where Have You Been? U: Snyder, C. R. (Ed.) *Coping: The Psychology of What Works*. New York: Oxford University Press.
- Tennen, H., Affleck, G. (1999) Finding Benefits in Adversity. Snyder, C. R. (Ed.) *Coping: The Psychology of What Works*. New York: Oxford University Press.
- Thompson, S. C. (2005). The Role of Personal Control in Adaptive Functioning. U: Snyder, C. R., Lopez, S. J. (Ed.) *Handbook of Positive Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Zotović, M. (1998). *Faktori otpornosti na stres kod dece koja su doživela ratne traumatske događaje*. Magistarski rad.

Ana Genc

COPING RESOURCES

Summary

The scientists have for decades mostly been focusud only on researching those aspects of stress phenomenon, which are closely connected with the psychopathological aspects: various negative consequences of stress on physical and mental health. After the positive psychology has emerged, the focus of attention has moved to the so called coping resources. These resoureces are the human, social and material capital used in order to achieve a healthy adaptation to the stressful life circumstances. In this paper it has been given an overview of the theoretical knowledge of the most researched coping resources. There have been described the protective factors like the internal locus of control, hardy personality, dispositional optimism, the sence of coherence and the social support.

Key words: stress, coping resources, control, optimism, hardy personality, sence of coherence, social support.

Olivera Knežević- Florić
olivera@ptt.rs

UDK 37:159.923.5
37:316.37:316.72
Originalni naučni rad

PEDAGOŠKO-RAZVOJNA DELATNOST U DISKURSU POSTMODERNE PEDAGOGIJE¹

U radu se iz ugla interpretativne paradigme, a na postulatima teorije socijalnog konstrukcionizma razmatra problem potrebe za promenom ili redefinisanjem pedagoško-razvojne delatnosti kao ontičkog svojstva pedagoškog procesa. Kako je pedagoško-razvojna delatnost kreativni čin u kojem značajnu ulogu imaju i iracionalni momenti, znanje i intuicija, intelekt i osećanja, tako je i stalno razvijajući proces kojem je cilj ne samo praćenje obrazovnih promena nego i njihovo kreiranje i upravljanje njima. U tom smislu, u radu se eksplicira ideja (model) razvoja akcione kompetentnosti pojedinca kao produkta postmoderne pedagogije, kao novog pristupa obrazovnom diskursu, ali i kao mogućeg novog i drugačijeg osmišljavanja i pozicioniranja pedagoško-razvojne delatnosti.

Ključne reči: pedagogija, pedagoško-razvojna delatnost, promena, akciona kompetentnost, pojedinac.

Promišljanja o odnosu između pojedinca i celovitog društvenog diskursa stalni je pratilac društvenih nauka. Očigledno je da dilema ne postoji u pogledu stanovišta da su diskursi, društvena praksa i društvene strukture međusobno povezani tako da čine koherentnu celinu. Međutim, problem razumevanja odnosa između pojedinca i društva kreće se oko pitanja smera uticanja: da li pojedinci određuju društvo ili društvo pojedinca!? Ako pojedinci logično prethode društvu, onda je pojam ljudske agensnosti tj. delotvornosti, potpuno eksplicitan; to znači da je društvo proishod svih pojedinačnih izbora i odluka koje su ljudi doneli, tako da ono što nazivamo „društvom“ skoro je isto što i ukupan broj pojedinaca koji žive u njemu (što nazivamo „metodološkim individualizmom“). Međutim, u tom slučaju nam je onda veoma teško objasniti zašto se priroda ljudskih bića menja u skladu s vrstom društva u kojem žive, kao i samu organizaciju društva; u krajnjoj instanci, ostaju otvorena i pitanja

¹ Rad je nastao u okviru rada na projektu: *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*, br. 149009, koji finansira Ministarstvo za nauku RS.

zašto se milioni pojedinaca odlučuju za brak, decu, slično uređenje svojih domova, nošenje slične odeće i ... !? Ako se pak promišlja o stanovištu da društvo određuje pojedince, onda program ljudske delotvornosti gubi svaki smisao.

Posmatrano iz ugla shvatanja predmeta pedagogije kao vaspitanja (razvoja) i ljudske esencije i ljudske egzistencije, onda nalazimo da problem odnosa „pojedinaac i društvo“ leži u tome što se još uvek pojedinac i društvo posmatraju kao dve dihotomne komponente. U stvarnom životu mi zapravo nikada ne vidimo društvo na jednoj, a pojedince na drugoj strani. Zbog toga i polazimo od hipotetičke postavke da je to lažna dihotomija; podela nastala intelektualnom analizom ljudskog uma, a ne podela koja predstavlja stvarno odvojene fenomene. Naravno, o dihotomiji „pojedinaac/društvo“ može se razmišljati kao o konstrukciji, kao o jednom načinu poimanja sveta, ali ne nužno i jedinom načinu na koji se moramo obavezati.

U tom smislu, Derida (1981:35) navodi da se zapadna misao hiljadama godina zasnivala na logici „binarnih suprotnosti“, tačnije logici „ili/ili“. Imamo li slobodnu volju ili smo determinisani, da li smo osobe ili smo proizvod društva, da li smo vođeni razumom ili postupamo na osnovu svojih emocija, ...? On se zalaže za odbacivanje logike „ili/ili“ i umesto toga zagovara primenu logike „i/i“; jer, da bismo valjano razumeli bilo koji fenomen, fokus našeg proučavanja trebalo bi da bude i ono što se misli da on jeste i ono što se čini da on isključuje. Tako, umesto da o pojedincu i društvu razmišljamo kao o suprotnim stranama dihotomije, trebalo da u njima vidimo neodvojive komponente jednog sistema od kojih nijedna nema smisla bez druge. Sistem „pojedinaac/društvo“ predstavlja, prema tome, jedinicu proučavanja jer nijedan pojam ne označava nešto što se, samo po sebi, može valjano razumeti. Razgradnja ove dihotomije, čini nam se, veoma je važna za jednu drugačiju refleksiju pedagogije jer se istovremeno fokusiraju, ali i uvažavaju, kako mogućnosti i perspektive ljudske delotvornosti, tako i mogućnosti nove konceptualizacije prirode pojedinca, a samim tim i teleologije pedagogije. Ako su, dakle, pojedinac i društvo delovi jednog neodvojivog sistema, onda je uspešnost ljudske delotvornosti isto toliko stvarna koliko i determinišuće odlike društvene strukture.

Jedan od modela razumevanja odnosa između pojedinca i društva, a koji proizilazi iz logike „i/i“ (logike dopunjavanja, a ne suprotnosti), jeste Sampsonov model koji Bejtsen naziva „ekosistemom“ (po navodu Bauman 1993: 82). Taj sistem obuhvata i organizam i njegovo okruženje, dakle i pojedinca i njegovo društvo. Svaka „vrsta“ čini deo okruženja druge „vrste“, pri čemu sve one proizvode sredinu zahvaljujući složenom i međusobnom delovanju svojih „ponašanja“; zato i nema mnogo smisla u odvajanju „vrsta“ od okruženja – oni se moraju posmatrati kao jedan sistem. U tom smislu, Sampson (1990) i sugeriše da se odnos između pojedinca i društva posmatra kao jedan „ekosistem“. Potrebno je naglasiti da Sampson u središte svog promišljanja stavlja i sve izraženiji proces globalizacije savremenog sveta, te se u skladu s tim bavi i fenomenom „uklopljenog pojedinca“ (Sampson 1990: 41). Preporučujući „uklopljenost“ kao nešto što će ljudima doneti boljitak u budućnosti, naglašava da „... individualizam koji proističe iz te vrste povezanosti, ne samo što

se razlikuje od samodovoljnog individualizma, već uvodi i alternativne principe na kojima se može zasnovati društveni poredak“ (Sampson 1990: 41). Uklopljena ili konstitutivna individualnost ne podiže čvrste granice obeležavajući „teritorije“, odvajajući tako sopstvo od drugih, niti zanemaruje povezanost svih faktora društvenog diskursa, međuljudskih veza i odnosa koji pre svega, determinišu osobu.

Iz perspektive pedagoškog promišljanja odnosa „pojedinač/društvo“ konstrukt „uklopljene individualnosti“ od izuzetne je važnosti i verovatno rakursna tačka u sagledavanju nove ili drugačije simbioze dveju pedagoških refleksija: pedagogije esencije i pedagogije egzistencije. „Uklopljena individualnost“ zahteva konstitutivno shvatanje osobe, ponovno i drugačije uklapanje samosvojnih jedinki u njihove društvene svetove čime se ističe celina odnosa i zajednica pripadanja. Štaviše, ova nova formulacija može biti i pokušaj u nastojanju da se naša, do sada poželjna „disciplina“ koristi u cilju stvaranja i kreiranja jedne drugačije vrste stvarnosti.

Ako, dakle, prihvatimo stanovište da su pojedinac i društvo delovi jednog sistema međusobno povezani a ne odvojeni entiteti, problemi vezani za odnos ljudske individualnosti i delotvornosti i statusa društva donekle se ublažavaju. Pojedinci, njihova društvena praksa, društvena struktura u kojoj žive i diskursi koji oblikuju njihovo mišljenje i iskustvo postaju vidovi jednog fenomena. To znači da diskursi kao sistemi iskaza koji konstruišu objekte i njihova značenja nisu samo proishod ili sporedna posledica ni društvene strukture ni pojedinca. Oni su uklopljeni u tu strukturu i predstavljaju njen deo, pri čemu istovremeno artikulišu i strukturisanje našeg identiteta i ličnog iskustva. Na taj način se diskurs može posmatrati kao moćan fokus snaga društvenih i ličnih promena. U tom smislu, preispitivanjem starih pretpostavki esencijalizma i izvornog humanizma, socijalno konstruktivistička teorija iz ugla kulturološkog pristupa premešta središte pažnje sa osobe na društveni domen, pri čemu bi trebalo imati u vidu da osoba nikako nije samo proishod svog okruženja, jer osoba delujući pravi izbore između diskursa koji su joj dostupni. Iz tog ugla, pedagogija se može poimati kao nauka koja proučava procese obrazovanja/vaspitanja društveno konstruisanog bića, „proishoda“ istorijskih i kulturno specifičnih diskursa, diskursa koji sa sobom nose složenu mrežu odnosa i uticaja, ali i vlastitih izbora pojedinca. Na taj način, pedagogija svoj predmet istraživanja uklapa u istorijsko, društveno i političko tkivo iz kojeg se i ne može izdvojiti, niti nezavisno proučavati.

OD KVALIFIKACIJE DO KOMPETENCIJE

Razvoj teorijskog pluralizma, a naročito konstruktivističke metateorije i razvojno-humanističkog pravca u pedagogiji i psihologiji, omogućio je nove pristupe u tumačenju i razumevanju procesa i pojava u individualnom i socijalnom funkcionisanju pojedinca. Promenjena predstava o čoveku, drugačiji pristup razvoju i vaspitljivosti (razvojnosti) ljudskih potencijala vrši snažan uticaj na oblast obrazovanja/vaspitanja, ali istovremeno otvara i nove perspektive promišljanja kao što su koncept

i dometi doživotnog obrazovanja. Isto tako, umesto zaokupljenosti ljudskim mana, slabostima i nedostacima, počinje se tragati za snagama pojedinca; umesto permanentnog „zavirivanja“ u prošlost osobe i ljudskog društva, težište se usmerava ka budućnosti, razvoju, onome što se dešava u stvarnom svetu, dakle, van veštački stvorenih uslova za proučavanje i istraživanje. U tom smislu i iz tih razloga, sve glasnjiji postaju i kritički tonovi prema korišćenju isključivo testova inteligencije kao prediktora uspešnosti ljudske delotvornosti uz zanemarivanje ostalih, socijalnih korelata na primer.

Konstrukti razvojnosti i vaspitljivosti ljudskih bića zauzimaju sve širi prostor, a u terminološkim odrednicama primat zauzimaju oni koji upućuju na diskurse, potencijale, promene – nasuprot onima koji ukazuju na statično i devijantno. Upravo je na ovim pretpostavkama i nastao konstrukt kompetentnosti koji savremeni autori ocenjuju kao „... konstrukt koji na najbolji način sažima model ljudskog funkcionisanja zasnovan na razvojnim teorijskim pravicima“ (Wine 1991: 36). S tim u vezi, naglašava se da se konstrukt kompetentnosti pokazao kao najbolja osnova za povezivanje individualnog razvoja sa obeležjima i značenjima društvenog diskursa. Zasnovanost ovog konstrukta na razvojno-humanističkoj orijentaciji, na njegovom akcionom i dinamičkom karakteru koji počiva na interaktivnom, uzajamnom i odgovornom odnosu pojedinac – zajednica, uz posebno isticanje uloge obrazovanja u podsticanju razvoja ljudskih potencijala za sticanje kompetentnosti kao složaja opštih sposobnosti pojedinca, čini osnovu na kojoj bi trebalo redefinisati ili zasnovati pedagoško-razvojnu delatnost. Pri tome, kompetentnost se može razumeti kao složaj potencijala, vaspitljivi razvojni kapacitet pojedinca za uspešno ostvarivanje sopstvenih ciljeva, potreba i uloga u različitim oblastima društvenog i profesionalnog života, ali i za međusobno, zadovoljavajuće saobraćanje sa drugim ljudima.

Inače, reč kompetentan (lat. *competens*) znači „nadležan, merodavan, formalno ili stvarno osposobljen (kvalifikovan) za neki posao, sposoban”, a „kompetencija (lat. *competentia*) nadležnost, merodavnost; sposobnost... takmičenje više lica za neko mesto“ (Orlović 1999: 14). Definišući kompetentnost nekada kao sposobnost, osobinu, individualnu crtu ili dispoziciju, nekada kao veštinu ili čak kognitivni potencijal ličnosti, autori se razlikuju i po domenima i po elementima koje, koristeći ovaj pojam, obuhvataju. U našoj psihološkoj literaturi kompetentnost se pojavljuje u značenju „opšte sposobnosti i svojstva socijalnog entiteta“, „stvarnih sposobnosti pojedinaca“, „roditeljske podobnosti“, odnosno, komunikacione „podobnosti“, odnosno, komunikacione „podobnosti“ vaspitača i učitelja u interakciji sa decom (Orlović 1999: 15).

Opređeljujući se za pojam ključne kompetencije koji se od pojma „kvalifikacije“ razlikuje u pristupu, domenu bavljenja i definisanju pojma, imalo se u vidu da u suštini postoje mnoge sličnosti kada se pod kompetentnošću podrazumeva složen fenomen, kvalitet koji čoveka vodi ka uspešnom delovanju u različitim sferama angažovanja. Ključne kompetencije bi trebalo da doprinesu da se aktuelne ali i buduće

životne situacije mogu uspešno savladati. Svoju tradiciju kompetencije imaju u konceptu kurikuluma, formalnom i neformalnom obrazovanju, ali i u razmatranju individualne i socijalne interakcije pojedinca, komunikacije u socijalnoj sferi, potrebama za zadovoljavanje ličnih i društvenih potreba i slično.

S obzirom na dinamiku razvoja u svim pedagoškim disciplinama, u domenu oblikovanja slobodnog vremena i takođe, s obzirom na opštu prepletenost sfere politike, privrede, razvoja, inovativnih tehnologija i pristupa stvarnosti („globalno selo“), još od šezdesetih godina prošlog veka traga se za sigurnošću i stalnošću onoga što bi u budućnosti bilo vredno poučavanja i učenja. Odgovor je bio, a i sada je, sticanje takvih kvalifikacija koje će omogućiti transfer znanja pojedinca na slične situacije u budućnosti koje će doprineti njegovom adekvatnom reagovanju na promenljive zahteve sredine. To je sedamdesetih godina prošlog veka nazivano ključnim kvalifikacijama.

Uopšteno govoreći, konceptu ključnih kvalifikacija postao je svojstven izvesni utilitarni pristup koji može lako da se podvrgne sumnji da poučeno i naučeno postaje, pre svega, ono što pripada modernim privrednim tokovima i uslovima, kao i da se fleksibilno i fungibilno reaguje na izmenjene uslove tržišta rada. Opravdano stoji pitanje: ključne kvalifikacije – korisne za koga? To jeste opravdano pitanje dokle god se u tom konceptu malo, manje ili nimalo ne govori o samom pojedincu koji bi trebalo da se kvalifikuje, a mnogo više o razvoju opštih struktura društva za koje bi taj pojedinac trebalo da stekne prave kvalifikacije.

Stav o ključnim kvalifikacijama razvijao se tokom poslednjih 25 godina sve dok se termin „kvalifikacija“ nije zamenio terminom „kompetencija“. Tu se ne radi samo o pukoj promeni termina, nego o promeni samog pojma jer pojam kompetencija prati tendenciju i razvoja društva i doživotnog razvoja samog pojedinca. Obrazovni sistem budućnosti fokusira individuu i njenu autonomiju i to je ono utilitarno. Pojam kvalifikacija se više ne upotrebljava kao reakcija na promenjene uslove života niti kao ideja oblikovanja uslova života za koje se pojedinac osposobljava. Njegovo mesto zauzima pojam kompetencija koja supsumira i potrebe razvoja autonomije pojedinca i potrebe razvoja društva.

Razvoj i ovladavanje kompetencijama u „društvu znanja“ danas se vrednuje kao više i značajnije od samog porekla i materijalnog stanja pojedinca. Celokupni sistem obrazovanja „...“ stoji pred jednom fazom porasta koja nikada prije nije postojala. Barem 80% mladih će svoje obrazovanje produžiti do dobi od osamnaest do dvadeset godina. Čvrsta vezanost za ikakvu određenu izobrazbu za poziv vrijedi sve manje. Važnim će biti opšte obrazovanje kako bi se ovladalo širokim spektrom nepredviđenih zadataka. Sve se više naglašuje razvoj tzv. ključnih sposobnosti (npr. moć analitičkog mišljenja, sposobnost timskog rada, samostalnost, samoinicijativa koja prati stručnost i kompetentnost, metodičke i osobne kompetencije i sl.)“ (Gudjons 1994: 117).

U tom smislu, izuzetno je značajan Richter - ov koncept kompetencija (1995), koji snažno uvažava osobu i utiče na njenu samorefleksiju i samoodređenje. U svojoj terminologiji on se oslobađa tradicionalnih stavova koji se oslanjaju na društvenu funkciju i kvalifikaciju pojedinaca. Ovaj autor označava da ključne kompetencije vode ka tome da „učesnik nije više u položaju da primenjuje naučeno, specifično i prilagodljivo situaciji, već je češće u situaciji:

- da naučeno primeni prema svojim potrebama,
- da u taj sistem integriše nove alternative delovanja,
- da bira između više alternativa, da bi se odmereno ponašao,
- da poveže nove, naučene sposobnosti i znanja sa postojećim
- da proširi svoj repertoar ponašanja sa jedne, u sebi utemeljene sinergije ponašanja, u moguće i potrebne alternative ponašanja i delovanja“ (Richter 1995: 37).

Ovo, naravno, usmerava samorefleksiju i zauzimanje stava u odnosu na osnovnu ideju ovoga rada. Čini se da je upravo navedeno „petitio principii“ našeg promišljanja o novom ili drugačijem pristupu integraciji dve pedagoške refleksije. U terminološkom oslanjanju na Richter – ov pristup, ali i konceptualnom i funkcionalnom proširenju sadržaja koje je on predložio, fokusiramo diferenciju između kompetentnosti, kao opšte sposobnosti osobe neophodne za drugačije artikulisanje odnosa pojedinac/društvo (a samim tim i pedagoške refleksije) i samokompetencije i socijalne kompetencije kao bazičnih potencijala ili ključnih kompetencija, neophodnih za postizanje kapaciteta optimalne kompetentnosti osobe u svim domenima, putem obrazovanja/vaspitanja, sticanja i razvijanja akcionog iskustva tokom čitavog života.

PEDAGOŠKO-RAZVOJNA DELATNOST: KA LJUDSKOM POTENCIJALIMA

Kako je već prethodno naglašeno, očigledno je da je savremeno poimanje odnosa između pojedinca i društva uveliko prevazišlo ranije okvire promovišući integralan pristup u proučavanju ove složene dinamike međuuticaja. Danas je problem odnosa pojedinac/društvo postao zajednički problem, ali i zajednička odgovornost kako društva, tako i svakog pojedinca ponaosob. Već pomenuti novi teorijski i metodološki pristupi u društvenim i humanističkim naukama susreću se i na polju obrazovanja/vaspitanja, te tako sve ozbiljnije stvaraju prostor za obrazovno delovanje na svim nivoima u cilju razvoja potencijala za kompetentan odnos i kompetentno delovanje pojedinca, koji u relaciji „pojedinac/društvo“ nosi specifičnu odgovornost: prema sebi, porodici, profesiji, lokalnoj i široj zajednici, ali i svim budućim generacijama.

Tragajući za modelom tome adekvatnog obrazovanja, zagovornici postmoderne pedagogije (Jarvis, Wine, Richter, Bruner...) razvijaju koncept obrazovanja za akcionu kompetentnost – koju posmatraju kao sposobnost i spremnost pojedinca za

praćenje i upravljanje promenama, kao i njegovu spremnost za rešavanje problema lične i društvene stvarnosti. Razvoj potencijala za akcionu kompetentnost pojedinca postavlja se u koncepcijama ovih autora kao cilj obrazovanja, ali i kao opšta sposobnost pojedinca koja se sticanjem akcionog iskustva i nadalje razvija. Shodno tome, oni nude modele obrazovanja čiji bi se zajednički, važniji elementi mogli sažeti u obeležja sledećeg pristupa obrazovanju/vaspitanju:

- demokratsku participaciju i odlučivanje u obrazovnom procesu – a ne rukovođenje;
- primenu strategije „odozdo na gore“ – dakle od potreba učesnika obrazovnog procesa ka ciljevima, a ne obrnuto; negovanje alternativnih rešenja i otvorenih mogućnosti umesto nuđenja gotovih odgovora i „receptata“;
- integralan i interdisciplinarnan pristup u izboru sadržaja i realizaciji procesa obrazovanja;
- iskustva u praktičnim aktivnostima i akcijama lokalne zajednice (akciono iskustvo) centralna su u ovom pristupu;
- razvojem se upravlja i u tome svi imaju aktivnu ulogu;
- neophodan je balans potreba sadašnjih i budućih generacija;
- mera aktuelnih aktivnosti je budućnost, ne prošlost;
- centralno težište jeste na sukobu interesa i njihovom rešavanju.

Sposobnost i spremnost za rešavanje problema u ovom pristupu samo je jedan od potencijala ugrađenih u kapacitet kompetentnosti. Ipak, naglasak na demokratskim principima, kritičkom rasuđivanju i na tome zasnovanom preduzimanju osmišljene akcije čini ovaj pristup značajnim za razmatranje obrazovanja za akcionu kompetentnost pojedinca, ali i osnovu za redefinisavanje pedagoško-razvojne delatnosti pedagoga. Zalaganje za razumevanje i promišljanje navedenog pristupa, čijoj uspešnoj realizaciji bi trebalo da teži savremeno obrazovanje i svaki pedagog ponaosob, ima svoje višestruko opravdanje – a posebno ako se uzmu u obzir sveprisutni sukobi interesa na svim nivoima i u svim oblastima savremenog života. Sve češći programi za uspešno rešavanje konflikata, tolerantnu „nenasilnu“ komunikaciju postali su popularni i privlačni, mada ne uvek duboko osmišljeni, teorijski neutemeljeni i saobrazno učesnicima i potrebama sredine, postavljeni.

Kritičko prosuđivanje, kao neophodan preduslov rešavanja konflikata i autonomnog ponašanja pojedinaca, jedna je od sposobnosti u čijem formiranju obrazovanje nesumnjivo učestvuje. Razvoj ove sposobnosti u procesu obrazovanja, kao i kritičkog odnosa prema stvarnosti uopšte, Wine (1991) označava kao „refleksivno učenje“ koje, po njegovom mišljenju, može biti ostvareno samo u egalitarnim ljudskim odnosima. Naglašavajući neophodnost uzimanja u obzir i odnosa države u razmatranju pitanja obrazovanja, on ocrtava konture još jednog u nizu paradoksa savremene stvarnosti koji se odražavaju na obrazovanje. Reč je o činjenici da se s jedne strane, danas promoviše neophodnost razvoja kritičkih, autonomnih pojedinaca i „samousmerenog“ obrazovanja, što istovremeno, iz ugla države, može predstavljati

opasnost po stabilnost društva. Na drugoj strani, nijedno savremeno demokratsko društvo ne može očekivati progres ukoliko obrazovnim uticajima ne podstakne razvoj upravo ovakvih, „refleksivnih“ pojedinaca i time ne omogući uticaj obrazovnih građana na procese dostizanja i razvoja demokratije (Knežević-Florić 2008).

Ako konstrukt akcione kompetentnosti prihvatimo kao mogući diskurs pedagoško-razvojne delatnosti, onda se i odnos pedagoga prema ulozi obrazovanja mora postaviti u širi kontekst; u kontekst šire i složene relacije između socijalizacije kao procesa doživotnog individualnog i socijalnog razvoja čoveka, i obrazovanja kao emancipatorske snage i jednog od glavnih mehanizama putem koga se proces socijalizacije odvija. Višestruko naučno i praktično verifikovana činjenica da je obrazovanje proces koji se ne završava sa mladošću te da njegovi dugoročni efekti zahtevaju kontinuitet i kvalitet, otvara nove pravce u tumačenju njegovih uticaja. Kao što konstrukt kompetentnosti pojedinca podleže delovanju ukupnog socijalnog konteksta i dominantnih vrednosti, tako je i obrazovanje koje vodi ka toj optimalnoj kompetentnosti postavljeno i procenjivano ne samo iz naučnog ugla već i iz ugla vrednosnih standarda u određenoj sredini. Tako zasnovanost koncepcije doživotnog obrazovanja na uverenju o neophodnosti i mogućnosti čoveka da tokom celog svog života napreduje na lestvici kompetentnosti, ali istovremeno i na potrebama pojedinca i realnosti kojom je okružen, i često omeđen, čini je ne samo filozofskom tvorevinom već životnim okvirom za razmatranje preduslova i mehanizma razvoja personalne i socijalne kompetentnosti svakog pojedinca.

Proces razvoja akcione kompetentnosti pojedinca usmeren je ka podsticanju razvoja svih onih sposobnosti pojedinca koje će doprineti njegovoj ličnoj sreći, ali i osnaživanju njegove interakcije sa društvenom sredinom. Posmatrajući ljudske potencijale kao vaspitljive u svim periodima života, ovaj koncept promovise sliku aktivnog, osvešćenog i angažovanog pojedinca koji se spremno i kompetentno suočava sa društvenim, naučnim, tehnološkim i razvojnim promenama. Obrazovanje bi u tome trebalo da doprinese njegovoj participaciji, mogućnosti kritičkog prosuđivanja i autonomnog ponašanja. Pri tome je neophodno imati u vidu da „u savremenom svijetu, u uslovima složenih zadataka koje ispunjava savremeni čovjek nije dovoljno znati kako (know how), već valja znati zašto (know why) i kuda“ (Gudjons 1994: 51).

Međutim, ni obrazovanje po sebi, ono koje ne uvažava ekonomski, naučni, tehnološki, društveni kontekst niti obrazovanje „odozgo“, ono koje ne polazi od individualnih potreba i specifičnosti, ne vode dostizanju ovog optimuma. To se uveliko naglašava u svim modernim koncepcijama obrazovanja uključujući i filozofiju doživotnog obrazovanja. Od nauke i društva se pritom zahteva razvoj inovativnih pristupa obrazovanju i učenju i proces demokratskog obrazovanja što sve podrazumeva prevazilaženje tradicionalne pasivizacije učesnika u obrazovno/vaspitnom procesu i primenu adaptivnih modela nastave. Dakle, traži se premošćavanje „pasivno – posmatračkog stava“ i zalaže za inovativno učenje koje „...implicira i participaciju i anticipaciju...“, a „...usmereno je na vaspitanje ljudske inicijative, na vaspitanje

sposobnosti da se utiče na događaje, na sredinu i na već stečeno iskustvo“ (Andevski, Knežević-Florić 2002: 102). Tako se participativnost, aktivnost, autonomnost, sposobnost kritičkog prosuđivanja, odgovornost, fleksibilnost i dr., smatraju nezaobilaznim odlikama savremenog pojedinca čiji razvoj bi trebalo da obezbedi ne samo ličnu sreću i uspešnost već zadovoljstvo i napredak čitave zajednice. Sve ove sposobnosti su podložne promeni, razvoju, odnosno sve su one vaspitljive – što je iz ugla procesa obrazovanja i svih onih koji u njemu participiraju od presudne važnosti.

* * *

Ukoliko obrazovanje ima moć i funkciju da ide ispred, a ne samo u korak sa razvojem, onda bi svaki segment ove delatnosti trebalo da bude u adekvatnoj meri inovativan i fleksibilno postavljen. Ako su obrazovni (i društveni) naponi usmereni ka razvoju aktivnog i angažovanog pojedinca spremnog za efikasno odlučivanje i delanje, komunikativnog i sposobnog za „upravljanje promenama“, onda bi obrazovanje svojim sadržajima, a nadalje kvalitetom i metodama njihove realizacije, moralo da neguje i otvara šansu za aktivnost, komunikaciju, otkrivanje, odlučivanje i vođenje. Međutim, tradicionalno nasleđe, nedovoljnost programa za profesionalni razvoj kadra i zatvorenost obrazovnog sistema postavlja krute granice obrazovnim promenama koje su prisutnije u deklaracijama nego u svakodnevnoj nastavnoj praksi u našim uslovima.

Dakle, mnogo je činilaca i okolnosti koje bi trebalo da deluju između procesa obrazovanja i dostizanja optimalne akcione kompetentnosti pojedinca. Jedna od možda najvažnijih je kvalitet obrazovnog iskustva pojedinca i lično zadovoljstvo tim iskustvom. Upravo zbog toga, odgovornost za razvoj svakog pojedinca u velikoj meri leži na obrazovanju – na stepenu njegove inovativnosti, fleksibilnosti, spremnosti za promene i uvažavanju individualnih, specifičnih potreba pojedinaca. Naznake o efektima ovakvog obrazovanja jasno ukazuju i na odgovornost društva za razvoj samosvojnih građana: kompetentnih ili pasivnih; onih neefikasnih, obrazovanih da bi bili obrazovani ili onih kompetentnih i uspešnih u svetu koji to zahteva, ali i omogućava.

LITERATURA

- Andevski, M, Knežević-Florić, O. (2002). *Obrazovanje i održivi razvoj*. Novi Sad: SPD Vojvodine.
- Bauman, Z. (1993). *Postmodern Ethich*, dostupno na: www.concord/inti/papers.
- Derida, Ž. (1981). *Nasilje i metafizika*. Beograd: Plato.
- Gudjons, H. (1994). *Pedagogija – temeljna znanja*. Zagreb: Educa.
- Knežević-Florić, O. (2008). *Pedagog u društvu znanja*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

- Orlović, V. (1999). *Obrazovanjem do socijalnog uspeha*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Richter, C. (1995). *Schlüsselqualifikationen*. Munchen: Alling.
- Sampson, E. E. (1990). *Deconstructing Social Psychology*. London: Routledge.
- Wine, J. D. (1991). From Defect to Competence Models, *European Journal of Education*, spring, dostupno na: search.epnet.com.

Olivera Knežević- Florić

PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL ACTIVITY
IN THE DISCOURSE OF POSTMODERN PEDAGOGY

Summary

The scope of the paper is a considerable necessity for change or redefinition of educator`s pedagogical and developmental activity as an ontological characteristic of pedagogical procedure. It has been discussed from the aspect of interpretative paradigm and according to the postulates of the theory of social constructivism. Pedagogical and developmental activity is an act of creation and event irrational moments, knowledge, intuition, intellect and feelings are considered important. Therefore, the paper presents an idea (model) of individual`s action competence development as a product of postmodern pedagogy and a new approach to the educational discourse as well as a possible, unique and different positioning of pedagogical and developmental activity.

Key words: pedagogy, pedagogical and developmental activity, change, action competence, individual.

Milica Andevski, Spomenka Budić, Olivera Gajić
pedagozi@ff.uns.ac.rs; budic@sbb.co.rs;
cicakom@neobee.net

UDK 371.005

Originalni naučni rad

OBRAZOVANJE ZA MENADŽMENT – KONSTRUKT UTEMELJEN NA AKTUELNOJ DISKUSIJI O PROFESIONALNOM RAZVOJU

Uloga menadžmenta u savlađivanju zadataka vođenja (upravljanja) ne predstavlja novi problem, novinu predstavlja promenjeno posmatranje problema, koji nastaje zbog novog obrasca razvoja organizacije koji podstiče stvaranje novih koncepata menadžmenta. Obrazovanje za menadžment se odnosi na takav obrazac organizacije koji se u nekom „dinamičnom preduzeću“ uobličava oznakama kao što su „kompleksnost“, „višedimenzionalnost“, „otvorenost“, „sposobnost za razvoj“. Povezanost koja je ovim putem nastala između koncepata obrazovanja i osobnosti organizacija (koje su empirijski ispitane ili normativno poželjne) nikako se ne odnosi samo na rukovodioce. Individualni zahtevi razvoja ličnosti i ispunjenje socio-ekonomskih zahteva koji potiču iz preduzeća poznati su kao centralna figura argumentovanja obrazovanja odraslih (profesionalnog obrazovanja), ključnih kvalifikacija, didaktike orijentisane na delovanje i novog shvatanja opšteg obrazovanja.

Obrazovanje za menadžment možemo definisati kao razvoj kompetencija samostalnog, odgovornog (kako prema sebi, tako i prema društvu) realizovanja, reflektovanja i oblikovanja problemskih situacija u poslovnom i izvanposlovnom životu.

Ključne reči: obrazovanje za menadžment, ključne kompetencije, novo opšte obrazovanje, didaktika orijentisana na delovanje.

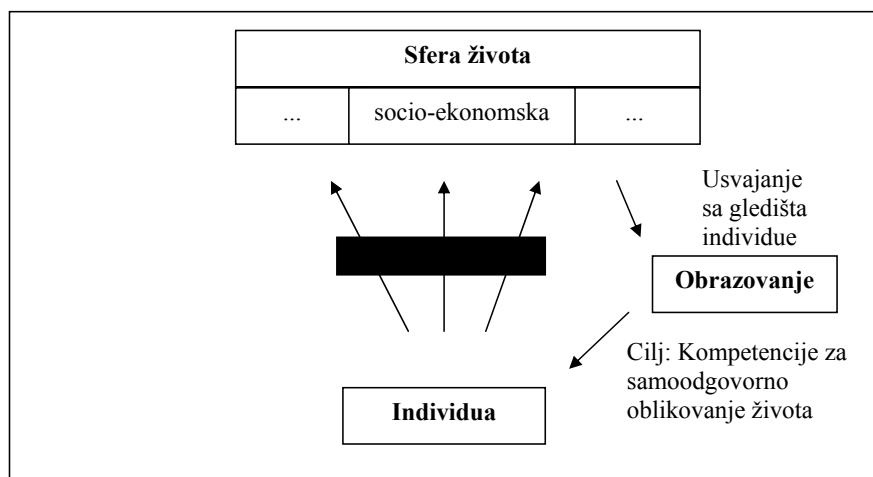
UVOD

Bez obzira na to koje pojmove analiziramo, uloga menadžmenta u savlađivanju zadataka vođenja (upravljanja) ne predstavlja novi problem. Ono šta nam zapravo predstavlja novinu jeste promenjeno posmatranje problema, koji nastaje zbog novog uzora (obrasca) organizacije odnosno razvoja organizacije koji, navodno, podstiče stvaranje novog koncepta menadžmenta. Kod ovog koncepta nije reč o obrazovanju čoveka, već o obrazovanju pojmova – kao što je i konstrukt „Obrazovanje za menadžment“ (Wagner / Nolte 1993). Kao i kod svih „catch – all – pojmova“ i ovaj veoma brzo dovodi do pitanja, šta od suštine ostaje nakon skidanja „marketing – naslage“.

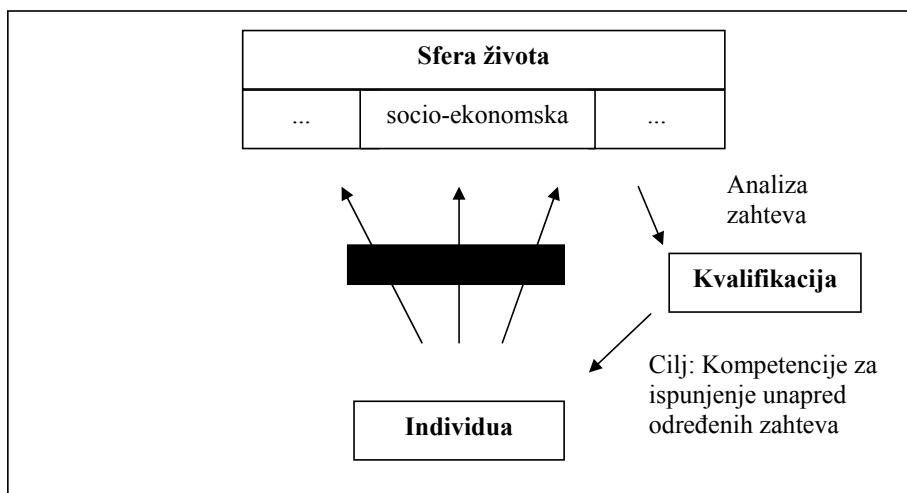
„Obrazovanje za menadžment“ odnosi se na takav uzor (obrazac) organizacije koji se u nekom „dinamičnom preduzeću“ uobličava oznakama kao što su „kompleksnost“, „višedimenzionalnost“, „otvorenost“ i „sposobnost za razvoj“, pa se u okviru organizacionog upravljanja diskutuje u kontekstu društvenonaučnog proučavanja menadžmenta (Bleicher 1992). Povezanost koja je ovim putem nastala između koncepata obrazovanja i osobnosti organizacija (empirijski ispitana i normativno poželjna) nikako se ne odnosi samo na *rukovodioce*. Odnosi između individue i socijalnog sveta, ili konkretnije: individualni zahtevi razvoja ličnosti i ispunjenje socio-ekonomskih zahteva koji potiču iz preduzeća, poznati su kao centralna figura argumentovanja i u obrazovanju odraslih i u profesionalnom obrazovanju, ali se ovde analiziraju posebno u pogledu na grupe *stručnjaka* u preduzeću. Ovde se razlikuju dva tipična pravca argumentovanja.

- Oslanjajući se na tradiciju teorije obrazovanja, argumentacija polazi od toga da individua treba u procesima učenja - poučavanja da razvije kompetencije koje se mogu primeniti u najrazličitijim životnim situacijama, pa tako i u privredi, preduzeću. Neosporno je da obrazovanje proističe iz suočavanja sa praksom iz života, ali nije instrument prilagođavanja određenim (ili od strane drugih određenim) životnim situacijama.

- U tradiciji teorije curriculuma prati se jedna druga argumentacija: određuju se zahtevi (između ostalih socio-ekonomski) iz životnih situacija, za čije savlađivanje je potrebno obrazovati odgovarajuće individualne kompetencije. Iako upotreba pojmova u literaturi nikako nije konzistentna, ovakav funkcionalistički pristup se veoma često oslovljava ne kao obrazovanje, već kao kvalifikacija (Euler 1994: 85).

Slika 1: Obrazovanje kao razvoj kompetencija za samoodgovorno osmišljavanje sfere života

Slika 2: Kvalifikacija kao razvoj kompetencija za ispunjenje unapred određenih zahteva (socio-ekonomske) sfere života

Između ove dve tradicije postoje neka poklapanja, koja se ne mogu jasno ograničiti. Tako je, na primer, nakon „realističkog preokreta“ i pojačanog ispoljavanja teorije obrazovanja na životno-praktične sfere došlo do relativizovanja jednostranog subjektivnog načina posmatranja. S druge strane, zbog teorijskih granica određivanja kompetencija iz zahteva situacije došlo je do pojačanog uvažavanja i takvih kompetencija, koje više ne ostaju usko - funkcionalno ograničene jedino na ispunjenje ekonomsko-stručnih zahteva.

Parcijalizacija nauke na različite naučne discipline dovela je obrazovanje saradnika u preduzeću do toga da se u suštini slični problemi diskutuju u različitim ložama: pitanja obrazovanja rukovodilaca pripadaju teoriji organizacije, odnosno upravljanju organizacijom (preduzećem), dok se komercijalni i tehnički stručni kadar „čuva“ u oblasti profesionalnog obrazovanja i obrazovanja odraslih. Imajući ovo u vidu ovaj prilog se može shvatiti kao pokušaj interdisciplinarnе razmene, u kojoj će se polaziti od toga da diskusije u okviru jedne discipline mogu posredovati ideje za teorijsko obrazovanje u okviru druge discipline.

Time su date polazne tačke: treba da se usvoje dva tematska kruga, o kojima se diskutuje u okviru obrazovanja odraslih, a odnose se na profesionalno obrazovanje stručnog kadra i doprinose konceptualizaciji obrazovanja za menadžment. U tom smislu, treba uvažavati iskustva iz discipline koja se bavi istim osnovnim pitanjima, iako se ta pitanja odnose na druge ciljne grupe. Saznanja iz oblasti obrazovanja odraslih treba, u pogledu teorijske konceptualizacije obrazovanja za menadžment, da

podstaknu razmišljanja o poznatim pitanjima, ali i razmišljanja o novim pitanjima. U tom smislu usvojicemo dva naredna tematska kruga:

→ Šta se krije iza obrasca „dinamičnog preduzeća“? Koji pristup nudi taj obrazac za razumevanje obrazovanja?

→ Koji će se aspekti u vezi sa preciziranjem shvatanja obrazovanja razmatrati u kontekstu obrazovanja odraslih i profesionalnog obrazovanja i koji aspekti će se moći ponuditi kao podsticaj za konceptualizaciju obrazovanja za menadžment?

KONSTRUKT OBRAZOVANJA ZA MENADŽMENT UNUTAR UZORA „DINAMIČNOG PREDUZEĆA“

Kako u profesionalnom obrazovanju tako i u organizacionom upravljanju zamisao o „dinamičnom preduzeću“, predstavlja kompleksnu, višedimenzionalnu, otvorenu organizaciju, koja se stalno razvija, sa mogućim određivanjem zadataka i kompetencija saradnika koji rade u tom preduzeću.¹ U okviru ove perspektive suštinski cilj preduzeća je da u svetu, koji se stalno menja, održi sopstvenu sposobnost življenja i sposobnost razvijanja. Preduzeće se shvata kao umrežen sistem, u kome kretanja u nekom subsistemu mogu da izazovu suštinske promene u ostalim oblastima. Po jednom argumentovanju, polazi se od toga da socijalni, ekonomski i tehnološki razvoji u okruženju preduzeća forsiraju inovacioni pritisak na preduzeće, pa su u *svim* subsistemima neophodni kontinuirani razvojni procesi.² Kontinuirana promena organizacionih struktura i saradnika tako će se definisati kao trajno stanje. Takvi uzori (obrasci) korespondiraju i sa promenjenim predstavama o kompetencijama *svih* saradnika u organizaciji. Dok se u pogledu rukovodilaca govori o „celovitim (sveobuhvatnom) menadžmentu“, za stručni kadar postoji diskusija o prelazu sa pojedinačnih zadataka ka integrisanoj obradi slučaja u okviru mešovitih radnih mesta.³ Za saradnike na koje se ovo odnosi to znači da neće imati samo jedan izolovani zadatak bez povezanosti sa stanjem pre i posle, moraće da imaju u vidu povezanost kompleksnih radnih tokova i struktura.

¹ Ova zamisao se često posmatra kao razgraničenje od tajlorističke perspektive „scientific menagement“, u kojem se preduzeće pojavljuje kao aparat kojim se racionalno može upravljati i u kojem se rezultati ostvaruju prema ekonomsko-tehničkim kriterijumima u procesu, u kome je izvršena jaka podela rada.

² Suštinska tačka ove argumentacije sastoji se u prelasku mnogih tržišta iz tržišta prodavaca u tržište kupaca. Tržišta, koja postaju sve uža, zajedno sa povećanom internacionalizacijom konkurencije, vrše pritisak na preduzeća da kvalitativno poboljšaju ponudu i da se ciljano usaglase sa potražnjom kupaca. Razmišljanja koja polaze od tržišta daju veći značaj onim zadacima koji ostvaruju kontakt sa kupcima (savetovanje), odnosno fleksibilno reagovanje preduzeća na individualne želje kupca (npr. fleksibilno organizovana izrada sa malim početnim veličinama, diverzifikovana ponuda usluga). Pored ovih ekonomskih razvitaka pojavljuju se i drugi faktori kao npr. promene vrednosti ili razvoj tehnike (Simon 1994: 6).

³ U ovom kontekstu se govori i o „sistematskoj racionalizaciji“ .

Ovakvo shvatanje organizacije nastalo je na osnovu koncepta (konstrukta) *samoorganizacije*,⁴ koji, prema analogiji sa živim sistemima, i za socijalne sisteme koristi predstavu nastanka i promene uređenja, nezavisno od intervencije pojedinačnih stvaralaca i upravljača, koji se mogu izolovati (Probst 1987). Posmatranje nekog preduzeća kao samoorganizovanog sistema ne poriče osnovnu mogućnost stvaralačkih i upravljačkih intervencija u tom sistemu, ali ukazuje na granice mogućnosti upravljanja sistemom i polazi od toga da se i bez ili baš zbog stvaralačkih aktivnosti, generiraju i menjaju uređenja u preduzeću koja nisu bila planirana u finalnom obliku ili možda čak nisu bila ni predviđena.

U mnogim izjavama vezanim za ovu sliku organizacije mešaju se preskriptivni i deskriptivni iskazi, tj. nije uvek sasvim jasno da li se prikazana slika organizacije shvata kao opis postojećeg ili kao opisivanje željenog stanja. Autori iz škole St. Galler – kao uverljivi zastupnici ovog socijalno-naučnog shvatanja organizacije – posmatraju svoj koncept kao „Uzor za ophođenje sa sistemima“ (Ulrich / Probst 1988), pri čemu „okviri i strukture ... bivaju obezbeđeni pomoću koncepta, dok konkretni detalji zavise od dotičnog situaciono-specifičnog problema“ (Bleicher 1992: 15) koji konkretizuju sam menadžment. Iako elegantno upakovan, ovaj koncept otvara mnoga pitanja: „Koliko decentralizacije zahteva npr. samoorganizacija? ... Koliko samoorganizacije i koja je mera intervencije adekvatna? Koje konkretne radnje karakterišu nekog menadžera koji agira kao 'katalizator'?“ (Kieser 1992). Ali i predstavnici St. Galler škole ukazuju na dodatnu potrebu za konkretizovanjem: „Mogućnosti samoorganizacije, samousmeravanja i samostrukturiranja o kojima danas diskutujemo zasnivaju se na modelu sistema koji je sposoban za život, ali sprovođenje tih zamisli u praksi preduzeća još uvek stvara znatne teškoće. ... Da li će iz tih pokušaja proisteći neki sasvim novi koncept organizacije za preduzeća, ostaje da vidimo“ (Ulrich 1985: 16). Probst novodi niz otvorenih pitanja koja se tiču ophođenja sa samoorganizovanim sistemima (npr. granice i instrumenti fleksibilizovanja pomoću procesa samoorganizacije, posledice za različite grupe interesa unutar sistema, socijalne promene), čije odgovore smatra neizostavnim za sprovodljivost koncepta (Probst 1987: 148). Otvorenost koncepcije vodi ka tome da se neke izjave često shvataju kao provereni odgovori, ali se ipak pri detaljnijem posmatranju, ispostave kao materijal za dodatna pitanja.

Koji pristup nudi ovaj uzor (obrazac) za razumevanje uloge obrazovanja u obrazovanju za menadžment? Evidentno je da je sa promenjenim posmatranjem preduzeća, odnosno sa procesima promena u preduzeću povezana i promena perspektive prema saradnicima koji tamo rade. Čak i kada odredimo neophodnije kompetencije saradnika, nejasan je način sprovođenja. Tako se npr. od rukovodioca zahteva eksplicitno poznavanje i uvažavanje kompleksnosti realnih sistema (Malik 1985: 209), bilo pomoću „umreženog razmišljanja“ (Probst / Gomez 1991), bilo pomoću „obuhvatne metodike rešavanja problema“. Sposobnost umreženog razmišljanja treba otprilike

⁴ Kod ovog konstrukta se, između ostalog, uzima u obzir model obrazloženja teorije autopoietičkih (samoorganizovanih / samoobnovljivih) sistema, kao i teorija saznanja (konstruktivizam, odbacivanje socijalnih tehnologija i u tom smislu kauzalno-determinističkih izjava) (Euler 1994: 210) .

da se izrazi tako što će „sistemske orijentisane menadžere“ problematizovati svoju okolinu, imati izražen smisao za analizu i sintezu, iskoristiti dinamiku i osobine sistema i unapređivati sposobnost učenja kod saradnika. Dalje se ukazuje na kompetenciju oblikovanja kulture preduzeća, tj. rukovodiocima se dodeljuje zadatak da „procese i strukture smisla prikažu svim saradnicima/učesnicima, da ih upakuju u određeni vokabular kako bi što više saradnika/učesnika moglo da komunicira o tome“ (Probst 1987: 106). Za opise na ovom nivou apstrakcije moglo bi se navesti još mnoštvo dodatnih primera (Wagner / Nolte 1993: 11; Große-Oetringhaus 1994: 38).

Kod navođenja zahteva koji se postavljaju rukovodiocima, ostaje još otvoreno pitanje kako te kompetencije (metodičko-didaktički) razvijati. Za pojedinačne aspekte, npr. za umreženo razmišljanje, postoje uputstva i seminari, koji treba da poboljšaju ophođenje sa kompleksnim problemskim situacijama. Takođe, postoje izveštaji iz prakse uspešnih u metodici umreženog razmišljanja (Probst / Gomez 1991). Obuhvatno, ova polazišta se tiču pojedinačnih tačaka i predstavljaju osnovu za teorijsku konceptualizaciju obrazovanja za menadžment. Kao centralni problem pominje se nedostatak transfera između situacije učenja na seminaru i situacije primenjivanja u preduzeću (Simon 1994: 12; Schwuchow 1994: 268). Dalje se može primetiti da se izjave delom eksplicitno odnose na grupu rukovodilaca, ali da se većim delom preko konstrukata kao što je „kultura učenja“⁵ ili „razvoj organizacije“⁶ mogu preneti na sve saradnike – bez konkretizovanja razmišljanja relevantnih za obrazovanje.⁷ Na kraju treba spomenuti i visoke kognitivne i emocionalne zahteve, koji se postavljaju saradnicima zaposlenim u jednoj organizaciji koja se permanento menja (ovde ih nećemo pojedinačno precizirati).⁸

⁵ „Kultura učenja implicira da na svim nivoima organizacije, od saradnika preko menadžmenta, pa sve do uprave preduzeća, postoji menjanje stavova i spremnost za učenje, koje se na kraju i etablira. ... Pozitivan stav prema učenju obuhvata afektivno-kognitivnu spremnost, da se upustimo u procese učenja i otvorimo prema novim iskustvima“ (Reinmann –Rothmeier / Mandl 1993: 236). Veoma značajnim za izgradnju kulture učenja smatra se podržavanje „implicitnog učenja“ u smislu delovanja na relevantnim zadacima. Izgradnja hijerarhije, participacija saradnika, obezbeđenje pristupa informacijama svim članovima organizacije, uključivanje u timski rad, poboljšanje kooperacije i razmene informacija u oblastima kvaliteta, učenje i vidovi kooperativne samokvalifikacije, kao i oblikovanje radnih aktivnosti, koje omogućavaju aktivno suočavanje sa sadržajima rada (kvalifikacija pomoću osmišljavanja rada, Ulich 1992), treba da omoguće i podstaknu procese učenja izvan intencionalnih mera obrazovanja (Reinmann-Rothmeier / Mandl 1993: 240).

⁶ Razvoj organizacije je prema definiciji Društva za razvoj organizacija „dugoročniji, organizaciono-obuhvatniji proces razvoja i promena organizacije i ljudi, koji deluju u toj organizaciji. Taj proces se zasniva na učenju svih učesnika pomoću direktnog delanja i praktičnih iskustava. Njegov cilj se sastoji u istovremenom poboljšanju sposobnosti učinka organizacije (efektivnost) i kvaliteta radnog života (humanost)“. Koncept razvoja organizacije usmerava premisu neophodnosti inovacije na normativni pravac inovacija.

⁷ Izjave koje se odnose na saradnike veoma se često formulišu uskim povezivanjem sa karakteristikama preduzeća. Tako na primer Probst kaže: „Učenje i fleksibilnost zahtevaju od organizacije i njenih saradnika da opažaju i oblikuju stvarnost, da budu otvoreni za nove stvari, da promene blagovremeno reflektuju, da eksperimentišu, da prosleđuju informacije, da prihvate i podrže inovacije i intuicije“ (Probst 1991: 339). Srastanje (spajanje) organizacije i saradnika dokumentuje se prenošenjem pojmova koji su izvorno vezani za pojedinačne osobe, na socijalne jedinice (npr. „organizaciono učenje“ odnosno „organizacija, koja uči“).

⁸ Sattelberger naglašava u kontekstu „organizacije koja uči“: „Izgleda da kompleksnost, intenzitet i brzina promena sve više preopterećuju naš kapacitet ophođenja sa kompleksnošću. Pri tom se ne radi samo o čistom

Moglo bi se zaključiti: uzor (obrazac) „dinamičkog preduzeća“ daje konture željenog delanja rukovodioca, odnosno svih saradnika nekog preduzeća. Korespondirajuće shvatanje obrazovanja ostaje neodređeno i stoga otvoreno za interpretaciju. Za relevantnu argumentaciju teorije obrazovanja – određivanje uzora (obrasca) organizacije iz koga će rezultirati zahtevi (prilagođavanja) saradnika, odnosno razvoj saradnika za participativno-kooperativno oblikovanje i razvijanje organizacije - takođe se ne mogu ustanoviti jasne linije. Kako putem koncepcija i programa tako i empirijski, ponuđeni su različiti pravci pedagoških implikacija, koje su povezane sa implementacijom obrasca „dinamičkog preduzeća“. Iz toga sledi: obrazac „dinamičkog preduzeća“ ne implicira odluku o tome koji ciljevi i koje metode treba da se prate pri obrazovanju odnosno kvalifikaciji saradnika!

IMPULSI ZA KONCEPCIJU OBRAZOVANJA ZA MENADŽMENT: FAZE I RAZULTATI EKONOMSKO-PEDAGOŠKE DISKUSIJE

Pedagoško-ekonomsku diskusiju, relevantnu za koncepciju obrazovanja za menadžment, prate tri linije, koje se na nekim mestima međusobno prepliću. Za ove linije postoje tri pojma karijere koji skiciraju sam kontekst diskusije:

- „Ključne kvalifikacije“
- „Didaktika orijentisana prema delovanju / praksi“
- „Novo opšte obrazovanje“.

U nastavku ćemo govoriti o tome koji impulsi, ali i koje teškoće su se pojavile u pedagoško-andragoškoj diskusiji i otuda se moraju uvažavati u fundiranju obrazovanja u menadžmentu.

a) „Ključne kvalifikacije“

Pomoću teze formulisane u okviru sociološke diskusije odnosno diskusije o politici tržišta rada, prema kojoj tehničko-ekonomski razvoj saradnika sve više zahteva i kvalifikacije izvan užeg stručnog znanja,⁹ počelo je popularizovanje jedne, zapravo stare pedagoške ideje.¹⁰ Tako je Dahrendorf već 1956. godine zastupao jače uvažavanje takozvanih „ekstrafunkcionalnih kvalifikacija“. Po njegovom mišljenju,

intelektualnom kapacitetu, već i o sposobnosti ljudi da emocionalno i fizički izdrže odnosno da se emocionalno i fizički izbore sa kompleksnošću“ (Sattelberger 1991: 49).

⁹ „Takozvani istek roka važenja kvalifikacija se ubrzava, stoga se kvalifikacije sve češće moraju obnavljati ... Zbog toga smo sada stigli i do kvalifikacija, koje su za bacanje“.

¹⁰ Zabeck (1989: 72) pokazuje da se osnovna intuicija koncepta ključnih kvalifikacija prati već u mnogobrojnim pedagoškim polazištima - da počnemo od Pestalocijeve didaktike „elementarnog obrazovanja“, pa preko formalnih teorija obrazovanja, do Klafkijeve teorije kategorijalnog obrazovanja. Tek je ekonomski motivisana diskusija obrazovanja predmet nazvala pravim imenom i zamenila kovanice koje su se koristile u pedagoškom žargonu.

„one se ne odnose prvenstveno na tehničke zahteve radnih procesa, već na njihov organizacioni i socijalni kontekst. One predstavljaju odluke svog nosioca, određenu meru nezavisnosti i preglednosti“ (1956: 554). Martens je konceptu dao novi akcent. On je iz interesa politike tržišta rada izvukao pitanje: u kom obliku se potencijal kvalifikacija privrede (jedne zemlje) može tako fleksibilno oblikovati kako bi došlo do fleksibilnog usaglašavanja sistema obrazovanja i sistema zapošljavanja u vremenu brzog zastarevanja zahteva. Dejstvo koje podržava ovu fleksibilnost pripisao je oblikovanju tzv. „ključnih kvalifikacija“. Martens ključne kvalifikacije definiše kao „takva znanja, sposobnosti i veštine, koja ne stvaraju neposrednu i ograničenu povezanost sa određenim, različitim praktičnim aktivnostima, već štaviše, a) sposobnost za veliki broj pozicija i funkcija kao alternativnu opciju u istom trenutku, i b) sposobnost za savladavanje sekvenci (najčešće nepredvidivih) promena zahteva u toku života“ (1974: 40).¹¹ Ključne kvalifikacije su, prema tome, takve kvalifikacije čija primena nije ograničena na stručno definisano polje delovanja, koje ljude osposobljava za samostalno savladanje promena u svojoj okolini.¹² Martensovu teoriju nećemo detaljnije razmatrati jer njegova komplikovana preciziranja nisu prihvaćena i usavršavana.¹³ Kao esencija koncepta ostalo je ukazivanje na *obrazovno-ekonomski* značaj kvalifikacija, koje prevazilaze polje same aktivnosti: Ukoliko znanje vezano za struku sve brže zastareva i ukoliko se, zbog deficita tehnologije u društvenim naukama, ne mogu prognozirati budući zahtevi za kvalifikacije, onda pomoću koncepta ključnih kvalifikacija treba da se stvori „supsidijarni (pomoćni, sporedni) racio“ (Martens 1975: 24), koji će u centar pažnje staviti ophođenje sa nečim, što se ne može prognozirati, kao i savlađivanje nepredvidivog.

Pored nejasne semantike, postoje i druga otvorena pitanja, na koja treba odgovoriti, kao npr. pitanje transfera. Nove impulse diskusija je dobila naglim širenjem

¹¹ Na temelju ove diskusije Martens je razvio diferenciranje konstrukta i pri tom je razlikovao tzv. bazične i horizontalne kvalifikacije, kao i šire-elemente i Vintage-faktore. U bazične kvalifikacije on ubraja logičko, kritičko, strukturisano, dispozitivno, koncepcionalno, decisionističko i kontekstualno mišljanje, kao i analitičko, kooperativno i kreativno postupanje. Horizontalne kvalifikacije posmatra pomoću formule „informisanost o informacijama“, tj. znanje o suštini, upotrebi, razumevanju i proširenju podataka. Pod širim-elementima Martens podrazumeva „specijalna znanja i veštine, koji se pojavljuju u širim poljima delovanja i sreću se kao praktični zahtevi na radnom mestu“, npr. osnovne računске operacije ili znanja vezana za zaštitu na radu. Vintage-faktori treba da uklone razlike u obrazovanju između starijih i mlađih.

¹² Sa ovim je povezano i prenošenje odgovornosti usavršavanja na saradnika. To se jasno može videti u Gauglerovoj izjavi „da postoje granice u pogledu dinamike tehničkog i organizacionog razvoja saradnika u preduzeću potrebnim kvalifikacijama. Mi smo upućeni na to da unapredimo samostalnost i samo-odgovornost saradnika za lično usavršavanje“ (Gaugler 1986: 22).

¹³ Martens je ovako komentarisao reakcije na svoje predloge godinu dana pre svoje smrti: „Šta je na kraju nastalo od tadašnjih predloga? Zapravo ništa osim apstraktne diskusije, verbalnog odobravanja, bez sprovođenja u praksi, zapravo ne baš mnogo konkretnih rezultata. U oblasti profesionalnog obrazovanja razvoj delimično teče u pravcu nadogradnje i apstrakcije; na fakultetima napreduje specijalizovanje, a u školama se misli da se to oduvek znalo i da je u principu tako i sprovedeno. Započeta je diskusija o detaljnim kurikularnim i didaktičkim pitanjima; neki su do u detalja razbijali glave o tom đavolu. Ali je, u suštini, čitava ta tema stavljena u fioku 'beletristike brazovanja', iz koje je vađena samo za neki lep nedeljni razgovor“ (Martens 1988: 43).

novih informacionih i komunikacionih tehnologija i sa njima povezanim konceptima organizacije rada. Nepreglednost procesa rada, povećan značaj kognitivnih naspram psihomotornih faza delovanja, umrežavanje decentralizovanih segmenata rada, zahtev za nove forme komunikacije u timski orijentisanim organizacijama i još mnogo toga, forsiraju težnju da se ovaj razvoj učvrsti u svakodnevicu obrazovanja i usavršavanja. Osim toga, konstrukt ključnih kvalifikacija, koji je izvorno bio motivisan obrazovno-ekonomski (odnosno u skladu sa politikom tržišta rada), usmeravan je u pravcu profesionalnog obrazovanja i potreba preduzeća i u tom kontekstu je zagovaran obrazac „dinamičkog preduzeća“. Tako su u profesionalnom obrazovanju za elektro - zanimanja i zanimanja iz oblasti metalurgije najpre postavljena pravila koja kao centralni cilj obrazovanja propisuju razvoj „profesionalne kompetencije delanja“. U kontekstu diskusije o novim pravilima takođe se pokušava da se ovaj konstrukt, koji uključuje ključne kvalifikacije, preciznije formuliše i da se bolje prilagodi didaktičkim procesima. Kod ovih pokušaja preciziranja često se radi samo o zbirnom nagomilavanju „modernističkih“ pojmova, koji problem semantičkog određivanja prenose samo na neku drugu ravan.¹⁴ Ali nastale su i klasifikacije čije kategorije su zaista vođene saznanjem i delanjem. Tako npr. Bader profesionalne kompetencije delanja deli na stručne kompetencije, humane kompetencije i socijalne kompetencije.¹⁵ Drugi autori naglašavaju oblast kompetencije metoda – kao „sposobnost da se lični proces rada i učenja svesno, ciljno-orijentisano i kreativno osmisli“ (Meyer 1987: 107). Sa „kompetencijom profesionalnog delovanja“ nastao je konstrukt koji proširuje debatu ključnih kvalifikacija, te se, pored i dalje neophodne *stručne kompetencije*, naglašavaju samostalnost pri učenju i radu (*kompetencije metoda*), proširenje kompetencija sprovođenja kompetencijama planiranja i kontrolisanja (*kompetencije rešavanja problema*), timski orijentisani procesi rada (*socijalne kompetencije*) i značaj afektivno-moralne dimenzije delovanja (*humane kompetencije*).

Iako je ovo diferenciranje doprinelo *orijentaciji prema cilju*, nastalim konstruktima i dalje nedostaje preciznosti i semantička jednoglasnost. Ključne kvalifikacije se mogu shvatiti kao formula, koja doduše povezuje zahteve, ali ipak ne predstavlja teorijski koncept. Nedostatak teorijske preciznosti nosi u sebi opasnost da se u praksi obrazovanja razne radnje imenuju raznim pojmovima odnosno da se stare navike neće menjati, nego samo upakovati u novu retoriku. Generalni konsenzus u diskusiji postoji u tome da se ključne kvalifikacije ne mogu definisati kao samostalni

¹⁴ „Ključne kvalifikacije se posmatraju kao odgovor na nove zahteve profesionalnog obrazovanja. Pri tome često imamo utisak kao da je jasno, šta se pod tim podrazumeva. Ali analiza 52 publikacije na temu 'ključnih kvalifikacija' pokazuje upotrebu ukupno 291 različit pojam, da bi se izrazilo šta su 'ključne kvalifikacije' odnosno šta se u njih može ubrajati“ (Woki 1991: 46).

¹⁵ *Stručne kompetencije* „kao sposobnost i spremnost da postavljene zadatke rešavamo samostalno, stručno ispravno, prateći metode i da procenimo rezultat“; *Humane kompetencije* „kao sposobnost i spremnost da kao individua promislimo o šansama za razvoj i zahtevima u poslu, u porodici i javnom životu i da sve to kao individua procenimo, da razvijamo lične talente i da pravimo i razvijamo životne planove“ i *socijalne kompetencije* „kao sposobnost i spremnost za racionalno i odgovorno suočavanje (raspravljanje) i sporazumevanje sa drugima“ (Bader 1989: 75). Slično tvrdi i Reetz, koji razlikuje stručne, socijalne i humane samokompetencije (Reetz 1984: 127).

načini postupanja, nego samo u vezi sa (stručnim) sadržajima. Tako se npr. kompetencije rešavanja problema stalno aktualizuju pri obradi nekog konkretnog, stručnog problema, a socijalne kompetencije zahtevaju tematsku povezanost u okviru neke specifične situacije komuniciranja.¹⁶ I dalje važi za ključne kvalifikacije da njihovo određivanje i obrazloženje ne nastaje apriorno, nego zahteva empirijske odnosno teorijske napore.¹⁷ Tek semantičko preciziranje omogućava procenu u kojoj meri su ključne kvalifikacije u pogledu održivosti u tehničko-ekonomskim kretanjima naprednije od uskofunkcionalnih kvalifikacija.¹⁸

Teorijska problematika transfera ključnih kvalifikacija u suštini leži u primenljivosti odgovarajućih kompetencija na veći broj situacija.¹⁹ Ovim se postavlja pitanje da li je didaktička povezanost usvajanja i primene ključnih kvalifikacija drugačije strukturisana nego kod uskofunkcionalnih kvalifikacija, koje se odnose na aktivnost u nekoj profesiji. Generalno za sve didaktičke procese važi zahtev da se oni koji uče ne „dresiraju“ za samo jedno tačno utvrđeno ponašanje, već da se pripremaju za neki tip uporedivih, manje ili više kompleksnih situacija. Time se zahtevi transfera kod ključnih kvalifikacija samo neznatno razlikuju od drugih tipova kvalifikacija. Iz didaktičke teorije je poznato da se transfer neke novousvojene kompetencije ne pojavljuje „automatski“, nego da u procesu poučavanja – učenja, zahteva posebne koraka učenja (Aebli 1987: 275). Tako se transfer na nove situacije primene, a tako i primena ključnih kvalifikacija podstiče planiranjem, sprovođenjem, kao i ponavljanjem faza primene u procesu učenja. Što je veći stepen odstupanja od situacije usvajanja, to su veći zahtevi transfera za situaciju primene i manja je verovatnoća da će njihovi zahtevi moći biti savladani (Aebli 1987: 181). Konkretno ispoljavanje različito aranžiranih situacija primene odlučuje o tome kolika je širina upotrebe izgrađenih kompetencija delovanja (odnosno ključnih kvalifikacija). Sa svakom novom primenom aranžiraju se modifikovane situacije učenja, koje se mogu savladati tim izgrađenim kompetencijama delovanja. Na osnovu ovoga sledi da se npr. kompetencije metoda ili socijalne kompetencije odnose „samo“ na uskousmerene profesionalne situacije primene i ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri oni koji uče mogu da ostvare transfer i u izvanprofesionalnoj primeni. Tako kompetencije, koje u principu imaju široki potencijal primenjivanja, bez odgovarajućih aktivnosti transfera, mogu da ostanu usko povezane za jednu oblast. To ćemo pojasniti primerom: ukoliko se komunikacione sposobnosti u okviru treninga za rukovodioce primenjuju samo za direktivni uticaj na saradnike, tada

¹⁶ „Izgleda da se u slučaju ključnih kvalifikacija ne radi o 'ili – ili' odnosno o izostavljanju stručnosti prilikom učenja. Štaviše radi se o novodidaktičkoj stručnosti, pri kojoj stručno znanje ne čini više samu suštinu procesa učenja“ (Arnold 1988: 87).

¹⁷ Empirijsko definisanje se na neki način odvija suprotno u odnosu na polazišta današnjih istraživanja kvalifikacija: manje se radi o tome da se u okviru analize radnih mesta analiziraju *razlike* u zahtevima različitih delatnosti, više se teži identifikovanju onoga što ih *povezuje*.

¹⁸ Već Martens je ukazao na to da „ključne kvalifikacije, takođe, podležu promenama, iako su te promene daleko sporije od promena vezanih za specijalne veštine pojedinačnih radnih mesta“ (Martens 1974: 40).

¹⁹ Ovaj zahtev bi se mogao izraziti metaforom da su ključne kvalifikacije rezervni ključevi, koji otvaraju vrata za više polja aktivnosti.

izgrađene kompetencije u pogledu obima primenjivanja ni u kom slučaju ne zaostaju za funkcionalno–stručnim kompetencijama. Pojam komunikacionih sposobnosti obećava jednu širinu primenjivanja, koja se zbog male zastupljenosti u procesu učenja–poučavanja ne može ostvariti jer su za direktivno usmeravanja saradnika, pa sve do osmišljavanja otvorenih situacija razgovora u preduzeću ili u drugim oblastima života, potrebni manje ili više obuhvatni koraci transfera.

Uprkos nerešenim teorijskim i praktičnim problemima, ključnim kvalifikacijama se ipak može pripisati funkcija. Naime, one su pedagoški sužen pogled na posredovanje znanja proširile u korist kompetencija koje se mogu transferirati i izvan kognitivno–stručnih dimenzija delovanja. Nastali su novi postulati ciljeva, povezani sa neophodnošću da se postojeća didaktička praksa ili ponovo legitimise ili da se istražuju novi putevi. Konstrukti koji su pri tom nastali ne mogu se jednoznačno podeliti na suprotnosti: ili oblikovanje ili ispunjenje. Iznesena su brojna mišljenja u pogledu na pojmovno–konceptualno definisanje značaja, kao i na pitanja transfera. Sve to daje impulse za diskusiju o složenom i apstraktnom konstrukt kao što su ključne kvalifikacije koji se može uporediti sa jednako složenim i apstraktnim konstruktom kao što je obrazovanje za menadžment.

b) „Didaktika, koja je orijentisana prema delovanju/praksi“

Dalji rad na definisanju ciljeva sve više se spajao sa razmišljanjima o metodičkom sprovođenju tih ciljeva. Pojmom „didaktike koja je orijentisana prema delanju“, uveden je konstrukt koji je u školskoj, ali i u preduzetničkoj praksi obrazovanja sve više i više postajao aureol. I u didaktičkoj teoriji se može primetiti tendencija, koja je zastupljena i u drugim naučnim oblastima, da se s vremena na vreme, istorijski poznati koncepti iznova povezuju i deklariraju novim pojmovima. Tako nastaju modne struje i pogodne didaktičke konjunktore za specifične koncepte. Pri tom se prvenstveno uvode pojmovi koji su na visokom nivou apstrakcije, koji se stalno deklariraju novim značenjima i koriste kao novi konstrukt, koji se na osnovu svoje semantičke neodređenosti može koristiti u razne svrhe, za razne interese. U tom smislu se i „orijentisanost prema delovanju“ može shvatiti kao difuzan, ali najčešće pozitivno nastrojen koncept, koga mnogi autori koriste kao dokaz savremenosti i kao legitimaciju za sopstvene postupke odnosno za sopstveno delovanje.

Opštu povezanost svih koncepata čini oslonac na kognitivno–teorijsko tumačenje delovanja. To tumačenje, sa jedne strane, naglašava jedinstvo fizičkog i duhovnog delovanja, motoričkih akcija i mentalnih refleksija, konkretnog i apstraktnog, praktičnih radnji i duhovnog promišljanja. Čovek se shvata kao refleksivni subjekat, koji u delujućem (aktivnom) suočavanju sa okolinom proverava implicitne hipoteze svojih teorija svakodnevce. Sa druge strane, usvaja se procesni karakter delovanje i celokupno delovanje se deli na hijerarhijske ili ciklično povezane faze, odnosno korake delovanja. Strukturisanje celokupnog delovanja prati pri tom teorije koje se međusobno razlikuju u pogledu svoje diferenciranosti i pojmova koji se koriste za strukturisanje faza. U

tom pogledu se među autorima, ali i unutar samih dela pojedinih autora,²⁰ nalaze različita tumačenja značenja delovanja. Povezanosti u definicijama mogu se tako samo u određenim granicama interpretirati.²¹ Da bismo prikazali mnoštvo varijanata značenja, skiciraćemo nekoliko centralnih aspekata, koji se kod mnogih autora pojavljuju kao konstituente tumačenja pojma u različitoj povezanosti i međusobnom preklapanju.

- Pod *aspektom cilja*, orijentacija prema delovanju se shvata kao postulat kojim se čoveku posreduju merila vrednosti za buduće situacije delovanja.
- Pod *aspektom prakse*, orijentacija prema delovanju se shvata kao usmeravanje didaktičkog delovanja na problematične situacije i zahteve u praksi, pri čemu ostaje da se razjasni koja vrsta prakse će se koristiti. Orijetacija na situacije u praksi zahteva kriterijume i postupke za izbor sadržaja poučavanja i učenja koji se neće prvenstveno orijentisati prema ograničenoj, stručnoj disciplini, nego prema višedimenzionalnom postavljanju problema.
- Pod *aspektom procesa*, orijentacija ka delovanju pretpostavlja sekvenciranje procesa poučavanja - učenja. Tako da se ne reklamira samo potpunost procesa delovanja, nego se kao pravac kretanja favorizuje spiralno napredovanje „od očiglednog do pojma, od pojma do mišljenja i od mišljenja nazad u praksu“.
- Pod *aspektom celovitosti*, formuliše se zahtev da se procesi poučavanja - učenja ne redukuju na pojedinačne aspekte delanja. U tom smislu nastaje suprotna pozicija u odnosu na zamisao (kognitivno jednostrano) škole, u kojoj se radi samo sa knjigama, i nastave, koja je koncentrisana na nastavnikovo predavanje. I samoj celovitosti potrebno je dodatno definisanje. Tako se, sa jedne strane, može odnositi na proces potpunog delovanja (celovitost u smislu potpunosti) odnosno na jedinstvo praktičnog čina i duhovnog prodiranja (celovitost u smislu jedinstva). Jedno drugačije posmatranje, naglašava uvažavanje različitih oblasti kompetencija u procesu poučavanja – učenja, tj. pored kognitivnih kompetencija u obzir treba da se uzmu i afektivne, psihomotorne, komunikativne i druge kompetencije.
- Pod *aspektom aktivnosti*, podrazumeva se naglašavanje produktivnog delovanja (samoaktivnost kao pretpostavka za samostalnost), pri čemu se može ustanoviti lagano napuštanje postulata celovitosti u korist (novog) preneglašavanja motoričkog delovanja i zapostavljanje refleksije i kritike.²² Aspekt

²⁰ Za primer uporediti Aebli 1987. Na nekim mestim on razgraničava delovanje od refleksija (Aebli 1987: 179), na drugim mestima naglašava da je delovanje jače od sposobnosti (Aebli 1987: 182, 202) i označava ga „načinom ponašanja, kojim se mere i zadaci (stvari) svesno postavljaju da bi se ostvario neki rezultat“ (Aebli 1987: 185).

²¹ Imajući ovo u vidu, ne treba da nas čudi što se oko koncepta orijentacije prema delovanju vode rasprave koje postepeno primaju obeležja polemički vođenih, pojmovima nagomilanih eksercitija (Hentke, Achtenhagen, Engelhardt, Halfpap, Kaiser).

²² Tako Kaminski/Schneidewind (1986: 6) prigovaraju da pojam kao što je orijentacija ka delovanju u školskoj praksi može da „služi i za slepi akcionizam“.

aktivnosti opisuje sliku čoveka kao aktivnog delajućeg subjekta u smislu „epistemološkog modela subjekta“.

→ Pod *aspektom participacije i interakcije*, zahteva se učešće onih koji uče u planiranju, sprovođenju i evaluiranju procesa poučavanja - učenja.

Na primeru didaktike koja je orijentisana prema delovanju može se pokazati u kom obliku se pojmovi koje treba interpretirati mogu tako precizirati, a da opet ostanu otvoreni za ponovnu interpretaciju. Tako se povećava opasnost učestalosti diskusija „u prazno“, koje ipak mogu ispuniti neku funkciju, kao što je to Topitsch pregledno skicirao.²³ Polazeći od predmeta nauke povećava se broj novih pojmova, ali ne obavezno i broj saznanja. U najgorem slučaju nauka se bavi samo još vlastitim sistemom pojmova i gubi pogled za probleme iz prakse. Stoga se čini neophodnim da se zbog sve većeg nagomilavanja pojmova za naučnu diskusiju mora izdiferencirati neki okvir za razumevanje, koji će povezati raznolikosti diskusije i u tom smislu predložiti neki sistem povezanosti kojim bi se pratili istraživački (i drugi) projekti.

Ipak se i pored sve kritike koncepta didaktičke orijentisanosti ka delanju mogu ustanoviti i pozitivni impulsi. Pored retorike, koja je staru praksu imenovala samo novim nazivima, u okviru pokušaja modela razvijeno je i isprobano mnoštvo koncepata metoda koji omogućavaju razne modele osmišljavanja redovnog obrazovanja ali i permanentnog usavršavanja, o kojim se može diskutovati i koji se mogu kritikovati.

U vezi sa diskusijom o konceptualizaciji menadžmenta za obrazovanje treba istaći: kao i kod drugih apstraktnih konstrukcija i koncept „orijentacije ka delanju“ ima brojne zamke i slabosti, jer se pri procesu implementacije u konkretnu praksu profesionalnog obrazovanja mogu izgubiti inovativni elementi, te tako od čitavog koncepta ostaju samo prazne forme. Ali sa druge strane postoje i brojne mogućnosti – može se formulisati novi pravac prevazilaženja suprotnosti obrazovanja i kvalifikacija.

„NOVO OPŠTE OBRAZOVANJE“

Pedagoške i andragoške diskusije o ključnim kvalifikacijama i orijentisanosti ka delovanju obuhvataju mnoge osnovne teme, koje se već dva veka istražuju u teoriji obrazovanja i koje se aktuelno nazivaju sintagmom „novo opšte obrazovanje“. U filozofsko-pedagoškoj klasiци u pojmu obrazovanja „je sadržana centralna ideja prosvetiteljstva, koju je Kant nazvao oslobađanje čoveka od nezrelosti, za koju je sam kriv: Potreba i mogućnost svakog čoveka je da dođe do samoostvarenja, kao i

²³ Sadržaj informacija iskupluje se *pseudoempirijskim praznim formulama* (izjave „sa totalnim ili veoma širokim opsegom koje se mogu usaglasiti sa svakom ili skoro svakom činjenicom“) odnosno *pseudonormativnim praznim formulama* (izrazi koji prividno daju socijalna uputstva za ponašanje, ali boljim posmatranjem se može utvrditi „da se mogu usaglasiti sa skoro svim formama ponašanja“). Ovakva nepobitnost „... dobrodošla je samo političarima. Ali ovakve strategije imunosti ne koriste se samo za zaštitu političkih ideologija već i za održavanje naučnih doktrina (...) ili za izbegavanje napornih, vremenski zahtevnih i skupih empirijskih radova za proveravanje“ (Topitsch 1980: 25)

misao o pravu svakog čoveka za razvijanje svih svojih mogućnosti, koje će biti pedagoški podržano (pomognuto)“. Obrazovanje je tako dalo konture slike o čoveku, koja je bila umotana u zamisao o humanizaciji društva, na razumu i razumevanju, otklanjanju socijalnih nejednakosti i povećanju prava na slobodu. Moglo bi se pojedinačno objasniti kojim je ideologijama pa samim tim i društvenim interesima do danas bio potčinjen pojam obrazovanja, ali umesto takvog obrazovno-istorijskog gledišta skiciramo tri centralna konfliktna pravca u toj raspravi.

Prvi pravac konflikta konkretizuje se u pitanju za koje socijalne grupe treba da važi obrazovanje. Postulat, koji je nastao kao rezultat prosvetiteljstva, da se obrazovanje ne potčini partikularnim interesima nekog određenog staleža ili roda, već da se obezbedi kao pravo građana, sve više je slabio. Stvoren je višeslojni školski sistem, u kom se nije izgubila razlika između „obrazovanih“ i „neobrazovanih“, nego se izražavala na nov način (npr. hijerarhijom vrsta škola i obrazovnih profila, diferenciranjem na visoko i nisko, naučno i narodno obrazovanje). Obrazovanje se u tom smislu često poistovećivalo sa „kultivisanjem“, tj. prema kvalitetu kulturno-estetskog vođenja života nekog socijalnog sloja (Weber 1986: 43). U vezi sa obrazovanjem za menadžment pitanje bi glasilo u kojoj meri se konceptualizacijom obrazovanja za neku specijalnu grupu adresata i dalje daje prednost ekskluzivnom ograničavanju obrazovanja na socijalno uzdignute grupe, čime se ignoriše socijalna suština obrazovanja.²⁴ Ukoliko se zahtev obrazovanja ograniči na pojedine socijalne grupe, postoji opasnost da bi socijalno hijerarhisano pravo na usavršavanje moglo da pojača odnosno da učvrsti socijalno diferenciranje u preduzeću.

Drugi, delimično isprepleten sa socijalnim pitanjem, pravac konflikta, odnosi se na razlikovanje oblasti života, kojima se pripisuju specifični sadržaji obrazovanja. Prototip za ovu diskusiju jeste razlikovanje opšteg i profesionalnog obrazovanja, kada se sadržaji obrazovanja (odnosno školski predmeti) razlikuju na osnovu opšteg značaja odnosno značaja za specifične oblasti života. U ovom smislu trebalo bi razdvojiti lično-privatne, profesionalno-ekonomske, kao i političko-društvene oblasti života, pa ih spojiti sa specifičnim sadržajima obrazovanja. Nasuprot ovome, Heid (1986) pokazuje da se sadržaji obrazovanja ne mogu jasno razdvojiti u pogledu njihove relevantnosti za pojedine oblasti života. U zavisnosti od ciljne grupe i situacije takozvanim opšteobazovnim predmetima kao što su srpski, matematika mogao bi se pripisati profesionalni značaj, dok takozvani stručni predmeti kao što su ekonomija ili tehnika mogu steći značaj i izvan profesionalnih oblasti života. „Opšte obrazovanje“ je u principu uvek selektivno, tj. ne može se primenjivati u svim oblastima života, dok je profesionalno obrazovanje u principu značajno uvek i za oblasti života koje su izvan onih profesionalnih (Heid 1986: 101, 103, 108).²⁵ Imajući ovo u vidu, nije

²⁴ U ovom kontekstu je interesantno da se i u klasičnim teorijama obrazovanja pravila socijalna razlika između „vlasnika fabrika“ („fabrikanata“) i „mehaničkih radnika“, te da se za obe grupe zahtevaju različiti „elementi obrazovanja“ (Schleiermacher u: Lohmann 1986: 227).

²⁵ Treba napomenuti da se argumentacija ne menja ukoliko se obrazovanje ne određuje materijalno već formalno. Ukoliko bi se obrazovanje konstituisalo npr. pomoću formalnih kategorija kao „refleksivno mišljenje“ ili „kritičko delanje“, tada se ni oni ne bi mogli ograničiti na pojedinačne oblasti života.

krhko samo gledište koje se tiče primenjivosti. Iz konteksta argumentovanja postaje nam jasno da obrazovanje odnosno sadržaji obrazovanja predstavljaju rezultat socijalne definicije, pri čemu se imenovanjem opšteg i profesionalnog obrazovanja ističe socijalno vrednovanje specifičnih sadržaja obrazovanja.

Treći pravac konflikta odnosi se na osnovno pitanje, koje je prosvetiteljstvo dalo kroz pojam emancipacije - u kojoj meri obrazovanje treba sa jedne strane da doprinese individualnom razvoju ličnosti, a sa druge strane ispunjenju socio-ekonomskih zahteva. Dok je klasični pojam obrazovanja izostavljao aspekt praktične koristi, okretanjem pedagogije ka društvenoj praksi nastupilo je veće uvažavanje socijalnih zahteva pri konceptualizaciji obrazovanja. Trenutno postoji pozicija koja nekada suprotni par, tj. individualni razvoj ličnosti vs. socijalni zahtevi, sada tumači u harmoničnom odnosu („koincidencija ekonomskog i pedagoškog razuma“). Ovom kontekstu pripada i diskusija o „novom opštem obrazovanju“. Strunk smatra da je zahtev za „novo opšte obrazovanje“ primarno nastao iz iskustva, „da se profesionalni zahtevi ne bi mogli savladati bez dopunjavanja stručnog profila kvalifikacija elementima opšteg i političkog obrazovanja i da su zbog toga kako tehničke investicije tako i 'samo' stručne investicije u ljudski kapital ostale suboptimalne“ (Strunk 1989: 141). Analogno ključnim kvalifikacijama moglo bi se pretpostaviti da su kompetencije, koje prevazilaze jednu oblast, a koje su izvorno dodeljene kanonu opšteobrazovnih predmeta, i usmerene na ekonomsku primenu i profesionalne uloge.²⁶ Ovde ostajemo bez odgovora da li je ovo usmeravanje socijalnih, metodskih i humanih kompetencija na ekonomsko-profesionalne kontekste primenjivanja povezano sa sužavanjem njihovog značenja, tako što se npr. načini ponašanja kao što je „komuniciranje“, „rešavanje problema“ ili „umreženo mišljenje“ odnose jedino na sadržaje konteksta - situacije iz ekonomsko-profesionalne oblasti života.

Slično kao kod gore navedene razlike profesionalnog i opšteg obrazovanja čini se da i u pogledu na specifične kompetencije nije moguće da se jednoznačno označe kompetencije koje se odnose na ličnost ili kompetencije koje se odnose na primenljivost. Na primerima treba ispitati u kojoj meri su specifične kompetencije usmerene na socio-ekonomsku upotrebljivost i / ili na individualni razvoj. Tako bi npr. trebalo razjasniti da li su procesi učenja - poučavanja jednostrano usmereni na prihvatanje, odnosno na funkcionalno-afirmativno ispunjenje zahteva, koje su drugi odredili, ili je za pojedinca načinjena mogućnost kritički - distanciranog posmatranja, odnosno participativnog oblikovanja događaja i razvoja.

²⁶ Jedno takvo funkcionalno posmatranje obrazovanja za menadžment može se prepoznati u brojnim publikacijama. Tako je u predgovoru jedne aktuelne publikacije pragmatično formulisano: „Sadržaji i procesi učenja nisu sami sebi svrha, već se bez kompromisa moraju usmeriti ka strategiji preduzeća“ (Simon / Schwuchow 1994: V).

ZAKLJUČAK: TEZE ZA KONCEPTUALIZACIJU OBRAZOVANJA ZA MENADŽMENT

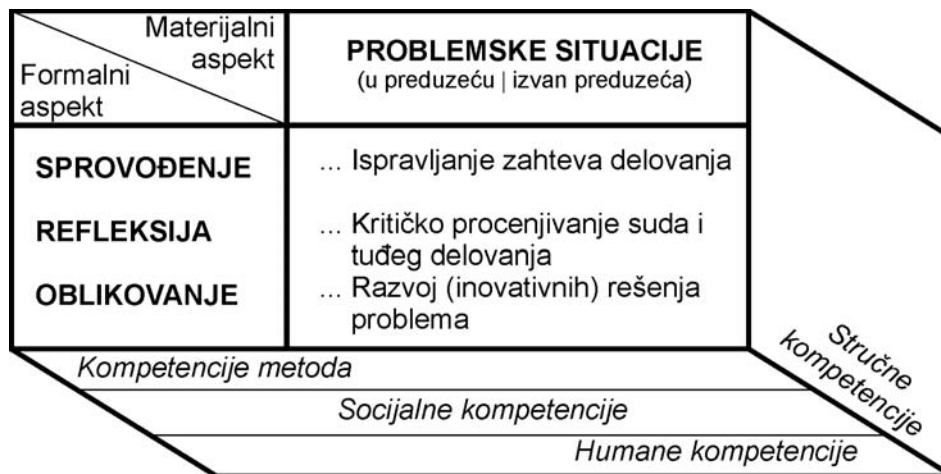
Za kraj ćemo povezati gledišta usvojena iz konteksta pedagogije i andragogije i fokusirati ih na konceptualizaciju obrazovanja za menadžment. Radi se o konturama koje su samo u formi skice i koje bi trebalo dalje diferencirati, naročito u pogledu određivanja relevantnih problemskih situacija.

1. Polazište

Ni iz programsko-koncepcionalnih ni iz empirijskih iskaza o „dinamičnom preduzeću“ ne mogu se ustanoviti jednoznačne teorije o korespondirajućem tumačenju obrazovanja. Na osnovu toga konceptualizacija obrazovanja za menadžment zahteva normativno obrazloženje toga koje ciljeve treba pratiti tokom pripreme rukovodilaca i stručnog kadra za njihovo delanje!

2. Definicija

Obrazovanje za menadžment se definiše kao razvoj kompetencija za samostalno, samoodgovorno i društvenoodgovorno sprovođenje, refleksiju i oblikovanje problemskih situacija u preduzetničkim i vanpreduzetničkim oblastima života.

Slika 3: Dimenzije obrazovanja u menadžmentu

3. Objašnjenja

Obrazovanje se određuje pomoću kompetencija kako za konvergentno tako i za divergentno suočavanje sa relevantnim problemskim situacijama. Pri tom se po-

lazi od taksonomske strukture, koja u suštini refleksije povezuje sa sopstvenim iskustvom (sprovođenja) odnosno povezuje osmišljavanje sa prethodnim refleksijama. Povezivanje formalnih i materijalnih aspekata vodi ka težištima delanja, koje se mora zasnivati na specifičnostima ciljne grupe i date situacije i koji se pomoću klasifikacije na stručne, metodske, socijalne i humane kompetencije moraju dalje detaljizovati. Određivanje relevantnih problemskih situacija može se započeti npr. putem (stručno-) didaktičkih teorija.

4. Implikacije

Ukoliko upotrebljivost pojma obrazovanja ne treba da zaostane za nivoom obrazovno -teorijske diskusije, odnosno ukoliko treba da se izbegne sužavanje tumačenja obrazovanja, onda bi trebalo imati u vidu sledeće aspekte.

→ *Sužavanje u pogledu ciljne grupe*

Iako će se ciljne grupe rukovodioca i stručnog kadra razlikovati u pogledu relevantnih problemskih situacija, ipak uvažavanje socijalnih i demokratskih sadržaja obrazovanja zahteva kod obe grupe u istoj meri ne samo formu nego i refleksivne forme raspravljanja sa određenim problemskim situacijama.

→ *Sužavanje u pogledu formalnog aspekta.*

Obrazovanje u formalnom aspektu zahteva uvažavanje celokupnog ciklusa sprovođenja, refleksije i osmišljavanja. Kompetencija na osmišljavanje rešenja problema zahteva osiguranje korespondirajućih sfera osmišljavanja.

→ *Sužavanje u pogledu materijalnog aspekta.*

Iako je pojam obrazovanja povezan sa ličnošću, on se ipak ne redukuje na privatno-estetsku, izolovanu unutrašnjost, već predviđa usmeravanje na socio-ekonomsku praksu. Iako se obrazovanje za menadžment prvenstveno koncentriše na preduzetničke problemske situacije, ipak treba imati u vidu da je uz odgovarajuće transferne aktivnosti moguća primena kompetencija i u izvanpreduzetničkim problemskim situacijama. Sastavni deo označavanja procesa poučavanja - učenja kao obrazovanja jeste kvalitet transferaktivnosti, zajedno sa pitanjem u kojoj meri se osim uskoposlovnog konteksta u transfer učenja uključuje i kontekst iz privatnih odnosno političko-društvenih oblasti života.

LITERATURA

- Aebli, H. (1987). Zwölf Grundformen des Lehrens, 3. Aufl. Stuttgart 1987.
 Andevski, M. (2007). Menadžment obrazovanja, CEKOM books, Novi Sad.
 Arnold, R. (1988). Was (v)erschließen die Schlüsselqualifikationen? In: Siebert, H. / Wienberg, J. (Hrsg.): Literatur- und Forschungs-Report Weiterbildung 22, Dezember 1988, S. 85 – 88.

- Bader, R. (1989). Berufliche Handlungskompetenz. In: Die berufsbildende Schule, Heft 2/1989, S.73–77.
- Bleicher, K. (1992). Leitbilder. Orientierungsrahmen für eine integrative Management-Philosophie. Stuttgart – Zürich 1992.
- Dahrendorf, R. (1956). Industrielle Fertigkeiten und soziale Schichtung. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Heft 4 / 1956, S. 540 – 568.
- Euler, D. (1994). Didaktik einer sozio-informationstechnischen Bildung. Köln 1994.
- Gaugler, E. (1986). Gedanken zur Vermittlung von Schlüsselqualifikationen in der organisierten Weiterbildung In: Bundesminister für Bildung und Wissenschaft (Hrsg.): Schlüsselqualifikationen und Weiterbildung. Bonn 1986.
- Große-Oetringhaus, W. F. (1994). Management-Lernen und Strategie – am Beispiel der Siemens AG. In: Simon, H. / Schwuchow, K. (Hrsg.). Management-Lernen und Strategie. Stuttgart 1994, S. 19 -56.
- Heid, H. (1986). Über die Schwierigkeiten, berufliche von allgemeinen Bildungsinhalten zu unterscheiden. In: Tenorth, H.-E. (Hrsg.). Allgemeine Bildung. Weinheim – München 1986, S. 95 – 116.
- Kaminski, H. / Schneidewind, K. (1986). Aspekte eines handlungsorientierten Lernkonzepts für die Arbeitslehre. In: arbeiten + lernen, Heft 8 / 1986, S. 8 – 16.
- Kieser, A. (1992). Evolutionäre Organisationstheorie. In: Frese, E. (Hrsg.): Handwörterbuch der Organisation. Stuttgart 1992, Spalte 1774.
- Lohmann, I. (1986). Allgemeinbildung – Metawissen – Urteilskraft. In: Tenorth, H.-E. (Hrsg.): Allgemeine Bildung. Weinheim – München 1986, S. 215 – 230.
- Malik, F. (1985). Strategie des Managements komplexer Systeme. Bern – Stuttgart 1985.
- Mertens, D. (1974). Schlüsselqualifikationen. Thesen zur Schulung für eine moderne Gesellschaft. In: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung, Heft 1 / 1974, S. 36 – 43.
- Mertens, D. (1975). Schlüsselqualifikationen und Berufsbildung – Versuch einer Erweiterung. In: Berufsbildung in Wissenschaft und Praxis 5 / 1975, S. 24 f.
- Mertens, D. (1988). Das Konzept der Schlüsselqualifikationen als Flexibilitätsinstrument. In: Siebert, H. / Weinberg, J. (Hrsg.). Literatur- und Forschungs-Report Weiterbildung 22, Dezember 1988, S. 33 – 46.
- Meyer, H. L. (1987). Unterrichtsmethoden I: Theorieband, Frankfurt / M. 1987.
- Probst, G. J. B. (1987). Selbstorganisation. Ordnungsprozesse in sozialen Systemen aus ganzheitlicher Sicht. Berlin – Hamburg 1987.
- Probst, G. J. B. / Gomez, P. (1991) (Hrsg.). Vernetztes Denken. Ganzheitliches Führen in der Praxis. Wiesbaden 1991.
- Reetz, L. (1984). Wirtschaftsdidaktik. Bad Heilbrunn / Obb. 1984.
- Reinmann-Rothmeier, G. / Mandl, H. (1993). Lernen in Unternehmen. In: Unterrichtswissenschaft 3 / 1993, S. 233 – 260.

- Sattelberger, T. (1991) (Hrsg.). Die lernende Organisation. Konzepte für eine neue Qualität der Unternehmensentwicklung. Wiesbaden 1991.
- Schwuchow, K. (1994). Globale Trends im Management-Lernen. In: Simon, H. / Schwuchow, K. (Hrsg.): Management-Lernen und Strategie. Stuttgart 1994, S. 259 – 269.
- Simon, H. (1994). Management-Lernen als strategische Herausforderung. In: Simon, H. / Schwuchow, K. (Hrsg.): Management-Lernen und Strategie. Stuttgart 1994, S. 3 – 18.
- Simon, H. / Schwuchow, K. (1994) (Hrsg.): Management-Lernen und Strategie. Stuttgart 1994.
- Strunk, G. (1989). Bildung zwischen Autonomie und Instrumentalisierung. In: Landesinstitut für Schule und Weiterbildung (Hrsg.): 'Neue' Allgemeinbildung. Soest 1989, S. 131 – 172.
- Topitsch, E. (1980). Sprachlogische Probleme der sozialwissenschaftlichen Theoriebildung. In: Topitsch, E. (Hrsg.): Logik der Sozialwissenschaften, 10. Aufl., Königstein / Ts. 1980, S. 15 – 36.
- Ulich, E. (1992). Lern- und Entwicklungspotentiale in der Arbeit – Beiträge der Arbeits- und Organisationspsychologie. In: Sonntag, K. (Hrsg.): Personalentwicklung in Organisationen. Psychologische Grundlagen, Methoden und Strategien. Göttingen 1992.
- Ulrich, H. (1985). Wandlungen im Unternehmungsbild und ihre Konsequenzen für das Organisationskonzept. In: Ulrich, H. / Probst, G. (Hrsg.): Unternehmung-organisation. Entwicklungen in Theorie und Praxis. Bern – Stuttgart 1985, S. 10 – 18.
- Ulrich, H. / Probst, G. J. B. (1988). Anleitung zum ganzheitlichen Denken und Handeln. Ein Brevier für Führungskräfte. Bern – Stuttgart 1988.
- Wagner, D. / Nolte, H. (1993). Management-Bildung. In: management revue 1/1993. S. 5 – 22.
- Weber, M. (1986): Bildung als Besitz. In: Tenorth, H.-E. (Hrsg.): Allgemeine Bildung. Weinheim – München 1986, S. 39 – 43.
- WOKI (1991). Wolfsburger Kooperationsmodell für den Ausbildungsberuf Industriekaufmann/-frau unter besonderer Berücksichtigung neuer Technologien. Göttingen 1991.
- Zabeck, J. (1989). „Schlüsselqualifikationen“ – Zur Kritik einer didaktischen Zielformel. In: Wirtschaft und Erziehung 3 / 1989, S. 77 – 86.

Milica Andevski, Spomenka Budić, Olivera Gajić

EDUCATION FOR MANAGEMENT – A CONSTRUCT BASED ON THE CURRENT
DISCUSSION ON THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Summary

A role of the management for achieving the tasks of managing (running) is not a new problem. However, the innovation is changed observation of the problem, which appears due to a new development model of the organization, which supports creation of new management concepts. Education for management applies to such a model of the organization, which is shaped in a 'dynamic company' with the indicators such as 'complexness', 'multidimensionality', 'openness', 'ability for development'. Connection created in such a way among education concepts and particularities of the organizations (which are empirically examined or normatively desirable) does not apply only to managers. Individual requirements for the personality development and fulfillment of socio-economic needs, which derive from the company, are known as a central figure for making arguments of adult education (professional education), key qualifications, didactics oriented to action, and a new understanding of general education.

Education for management can be defined as a development of competencies of independent, responsible (both toward themselves and the society) implementation, reflection, and shaping of the problem situation in business and out-of-business life.

Key words: education for management, key competencies, new general education, didactics oriented to action.

Дејан Пралица
novisad1748@nadlanu.com

UDK 81'42:654
Оригинални научни рад

АНАЛИЗА МЕДИЈСКОГ ДИСКУРСА ИНФОРМАТИВНОГ ПРОГРАМА ЈАВНОГ РАДИЈСКОГ СЕРВИСА ВОЈВОДИНЕ

Овај рад представља резултат анализе садржаја информативних емисија „На длану Војводина“ и „Војвођански дневник“ јавног сервиса „Радија Војводине“. Анализа дискурса најпогоднија је за овакав тип истраживања у медијима будући да као интердисциплинарно подручје критички преиспитује друштво и културу у којој реални саговорници размењују поруке. Анализа дискурса је веома моћно средство за деконструкцију медија, али и за деконструкцију моћи над медијима.

Циљ квантитативно-квалитативне анализе медијског дискурса поменутих емисија јесте да утврди колико се у информативном програму задовољавају специфични медијски стандарди који су установљени за јавне сервисе, на који начин се третирају различити политички субјекти из Војводине, колико су заступљене мултикултуралне теме и проблеми мањинских заједница Војводине, као и међурегионална сарадња у програму на српском језику покрајинског медијског сервиса. Како би анализа била што прецизнија, за ово истраживање креирао сам посебан кодекс са специфичним категоријама за радијску информативну емисију.

У раду сам представио и резултате поређења информативног програма „Радија Војводине“ из 2009. са истраживањем из 2006. Уочио сам одређени напредак у квалитету информативног програма, али и неке недостатке.

Кључне речи: анализа медијског дискурса, јавни сервис, Радио Војводине, информативни програм, информативна емисија, кодекс.

1. ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

С обзиром на то да јавне сервисе оснивају, финансирају и контролишу грађани, од јавног је интереса да управо грађани имају увид у то шта се у тим медијима и емитује. Циљ истраживања садржаја две главне информативне емисије „Радија Војводине 1“ („Радио Нови Сад“ програм на српском језику) јесте да се утврди у којој мери се кроз информативни програм задовољавају специфични медијски стандарди који су установљени за јавне сервисе, на који начин се покрајински јавни сервис односи према политичким субјектима из Војво-

дине, а како према невладиним организацијама и удружењима грађана, затим проблемима мањинских заједница у Покрајини и међурегионалној сарадњи.

2. МЕТОД

Приликом анализе главних информативно-политичких емисија „Радија Војводине 1“¹ „На длану Војводина“ и „Војвођански дневник“ коришћена је метода квантитативно-квалитативне анализе садржаја медијског дискурса. Анализа дискурса најпогоднија је за овакав тип истраживања у медијима будући да као интердисциплинарно подручје критички преиспитује друштво и културу у којој реални саговорници размењују поруке. Оно што је јединствено за ову интердисциплинарну науку јесте да „анализа јединица већих од реченице, у конкретној употреби у контексту и ситуацији, боље објашњава људску комуникацију и понашање“ (Савић 1993: 25).

Анализа садржаја фокусирана је на неколико елемената презентације радијског програма, структуру садржаја у погледу тема и субјеката о којима се извештава, вредносне усмерености ставова субјеката према објектима, као и утврђивање степена медијске самосталности новинара јавног сервиса. „У информативним емисијама коришћене су две јединице анализе – *информативни прилог* (посматра се медијски садржај од једне до друге најаве презентера уредника), за утврђивање форме прилога и *скуп реченица* у коме један субјекат кохерентно говори о једној теми, за утврђивање садржаја прилога“ (Матић 2008: 21).

За потребе анализе садржаја медијског дискурса креиран је посебан кодни лист (кодекс) који садржи 17 категорија. Свака категорија обухвата елементе на основу којих је јединица анализа и класификована. Кодекс је састављен од категорија по следећем редоследу: 1) медиј, 2) емисија, 3) број прилога по реду, 4) дужина прилога у секундама, 5) жанр, 6) презентација, 7) повод, 8) локација, 9) аутор, 10) тема, 11) субјекат, 12) персонализација субјекта, 13) представљање субјекта, 14) објекат, 15) персонализација објекта, 16) вредносни контекст објекта и 17) напомене.

Број *информативних прилога* различит је од броја субјеката и објеката будући да је у оквиру једног *прилога* могуће уочити више тема о којима говори један исти субјекат или више субјеката, односно објеката о којима се говори. Сви субјекти и објекти регистровани су функцијом, именом и презименом, односно називом институције или појма уколико нису жива бића. Основни квантитативни садржаји су у вези са бројем прилога, њиховим трајањем, затим бројем *прилога* који садрже актуелни тонски снимак саговорника (субјекта). Квалитативни садржај односи се на вредносни контекст у који субјекат „смешта“ објекат, као и на жанровску структуру *прилога*.

¹ Мисли се на Програм на српском језику „Радио-Новог Сада“.

3. УЗОРАК

Истраживање је обухватило две главне информативно-политичке емисије „Радија Војводине 1“ од четвртка, 12. марта 2009. Емисија „На длану Војводина“, која се емитује свакодневно од 16.30 до 17 часова и емисија „Војвођански дневник“, која се такође свакодневно емитује, од 22 до 22.30. Битно је напоменути да анализа није обухватила тачно време пре емисије, идентификацију станице, најавну и одјавну шпицу, као кратак преглед најважнијих вести дана на самом почетку и крају емисије. Временски анализирано је 1.138 секунди емисије „На длану Војводина“ и 1.044 секунде „Војвођанског дневника“, што износи укупно 2.182 секунде (око 37 минута).

4. АНАЛИЗА И РЕЗУЛТАТИ

4.1. Контекст медија

Војводина је по распрострањености радио-пријемника од двадесетих година XX века наовамо била међу водећим југословенским подручјима. У нашој Покрајини веома рано почело је окупљање пријатеља бежичне телеграфије и телефона у друштва и радиоклубове. „Први радио-програм из Новог Сада ’Хало, хало, овде Радио Нови Сад’ емитован је континуирано 10 дана 1926, два месеца након што је ’Радио Загреб’, прва југословенска радио-станица, почео да емитује свој редован програм“ (Поповић 1981: 117). Иако је „Радио Нови Сад“ (РНС) највећа радио-станица у Покрајини, није и најстарији. Званично, прва радио-станица у Војводини основана је у Суботици 1944, али је први пут угашена 1949. Те године 29. новембра² одлуком Скупштине Аутономне Покрајине Војводине од 31. марта, основан је РНС. На Дан Републике свечано је отворена покрајинска радио-станица. „Након интонирања државне химне и поздравне речи председника Главног извршног одбора Војводине Луке Мркшића, РНС почео је да емитује свој редовни програм“ (Поповић 1985: 35). РНС од почетка је емитовао програм на пет језика: српском (тада српскохрватском), мађарском, словачком, русинском и румунском језику.

Међутим, покрајински радио није у континуитету до данас емитовао вишејезични програм. Петојезичност је била озбиљно нарушена од 1956. до 1960. „У борби за што већу, а не равноправнију заступљеност језика на будућем матичном радију Војводине, у (тадашњим) политичким круговима преовладао је став да РНС не треба да емитује програм на српском језику, јер се матични ’Радио Београд’ (РБГ) чује и на целој територији Војводине, те да српски народ већ има цео програм на свом језику. Аргумент би био исправан да није било сличне чујности мађарског или румунског матичног радија. Ипак, про-

² Према Лексикону новинарства (Ђурић 2003: 325), РНС основан је два дана раније – 27. новембра 1949.

грам на српском (тада српскохрватском) укинут је и тај мораторијум трајао је до 1960. Успут, укинут је и програм на русинском језику. Српски језик је, као локални програм, враћен на новопокренутом Другом програму 1960³ (Марић 1994: 81-82). Од 1965. РБГ „губи“ статус „матичног радија“³ по значају за целу територију Републике, а статус „матичних“ за Војводину, односно Косово добијају РНС и 'Радио Приштина'. Од 1972, најпре са пробном, а од 1974. са сопственом производњом програма, почиње да ради „Телевизија Нови Сад“, а покрајински радио постаје саставни део „Радио-телевизије Нови Сад“. Законом о радио-телевизији од 31. јула 1991. предвиђено је, практично, укидање самосталности покрајинских РТВ центара у Новом Саду и Приштини и њихово припајање, заједно са „Радио-телевизијом Београд“, у државно Јавно предузеће „Радио-телевизија Србије“ (РТС) са седиштем у Београду. Тада је створен „један гломазни, централизован и политизован медијски систем који је режиму (Слободана Милошевића) служио као ударни пропагандни механизам за ратне и остале политичке циљеве“ (Вељановски 2007: 37). Формално није укинут РНС, али је то период његове континуиране девастације и пада поверења слушалаца. Тешку ситуацију у (државноцентричном) РНС-у додатно компликује и НАТО бомбардовање 1999. када је страдао највећи број предајника и репетитора широм Покрајине.

Закон о радиодифузији од 18. јула 2002. предвидео је трансформацију државне РТС у одвојени републички и покрајински јавни радиодифузни сервис са седиштима у Београду и Новом Саду. Међутим, тек четири године касније „Радио-телевизија Нови Сад“ 1. маја 2006. ушла је у завршне процесе трансформације, према моделу јавног сервиса, у Јавну радиодифузну установу „Радио-телевизија Војводине“.

„Радио Војводине“ (РНС) данас емитује програм преко три фреквенцијске мреже: Радио 1 – програм на српском језику, Радио 2 – програм на мађарском језику и Радио 3 – заједнички програм на словачком, румунском, русинском, украјинском, ромском и буњевачком језику. Према подацима из 2007, „радијски програми Радиодифузне установе Војводине покривеност сигналом не досежу законски минимум од 92% територије Војводине“ (Валић-Недељковић 2007б: 37). „Радио-телевизија Војводине“, након што је постала јавни сервис, финансира се од РТВ претплате. Одредбама Закона о радиодифузији предвиђено је да 70% од претплате која се сакупи на подручју Војводине припада „Радио-телевизији Војводине“, а остатак добија „Радио-телевизија Србије“ као национални јавни сервис. „Радио-телевизија Војводине“ наводи како је „независан јавни радиодифузни сервис грађана Војводине, који на српском језику и језицима националних мањина, производи и емитује висококвалитетан телевизијски, радијски и мултимедијални програм, којим грађане Војводине информише, об-

³ Станице које програм емитују преко сопствене емисионе технике, те се брину о развоју радијске мреже на територији републике, односно покрајине.

разује и забавља, одражавајући јединствену разноликост региона” (http://www.rtv.rs/sr_ci/rtv/). Слоган покрајинског сервиса је „Ближи Вама”.

4.2. Контекст емисија

Емисија „На длану Војводина“ јесте главна информативно-политичка емисија „Радија Војводине 1“, емитује се свакодневно од 16.30 и траје између 20 и 25 минута. Емисију воде уредник презентер и спикер. После тачног времена и идентификације станице са фреквенцијама преко којих се може пратити програм, следи авиза, затим уредник чита кратак преглед најважнијих вести дана. После најважнијих вести у вези са догађајима у земљи, следе извештаји о важнијим збивањима у Новом Саду и војвођанским местима. Концепт „Војвођанског дневника“ готово је идентичан емисији „На длану Војводина“, осим што се емитује од 22 часа.

„У жељи да учествује у креирању јединственог медијског простора са ’Радио-Београдом’, ’Радио Војводине’ определио се да настави преузимање централне информативне емисије републичког јавног сервиса ’Новости дана’ у 15 часова (што је остало као тековина деведесетих година XX века када се РНС интегрисао у систем РТС-а, као државноцентричног медија), а своју главну емисију ’померио’ је на 16.30“ (Пралица 2009: 42)⁴. Радио се у централној информативној емисији „претежно обраћа запосленом човеку из великих центара и малих места ... Порукама тих емисија највише тежимо да слушаоце ... укључимо у друштвене токове и непосредну акцију“ (Миленковић 1995: 95).

4.3. Квантитативно-квалитативна анализа

Анализа обухвата укупно 33 *информативна прилога* из две емисије снимане и кодиране 12. марта 2009. године. У емисији „На длану Војводина“ анализирано је 17 *прилога*, а у „Војвођанском дневнику“ 16.

У оквиру емисије „На длану Војводина“ анализирано је укупно 1.138 секунди *прилога*, а у „Војвођанском дневнику“ 1.044 секунде, што заједно износи 2.182 секунде или око 37 минута. Најкраћи *прилог* траје 12 секунди, а најдужи 184. Просечно трајање *прилога* у укупном корпусу обе емисије јесте 66 секунди.

Чак девет *прилога* у обе емисије заједничко је, односно идентично, што чини 53% емисије „На длану Војводина“, односно 56,25% „Војвођанског дневника“. Врло је важно на радију понављати неке информације јер се слушалац, за разлику од читаоца новина, не може вратити информацији. Радио је најбржи

⁴ Занимљиво је да „Телевизија Војводине“ (раније „Телевизија Нови Сад“) годинама преузима „Дневник“ „Телевизије Србије“ у 19.30, али и „Телевизија Србије“ преузима „Дневник“ у 17 часова „Телевизије Војводине“. За разлику од телевизије, београдски радио не преузима ниједну информативну емисију новосадског радија. Од 5. октобра 2009, после 14 година, „Радио Нови Сад“ поново емитује своје „Новости“ у 15 часова, уместо „Новости дана“ „Радио-Београда“.

што се емитовања вести тиче. „Доноси вам информације које одмах нестају у етру, али некада и оне које никада нећете заборавити – Нико Хасброет“ (Лучић 1990: 49). Тако је поновљен читав блок *прилога* поводом годишњице убиства Зорана Ђинђића, што се може очекивати с обзиром на то да је то била и најважнија вест тога дана у (скоро) свим медијима. Такође, поновљени су и неки *прилози* који су били у вези са активностима покрајинских функционера. Већина ових *прилога* завређује да буде више пута емитована на радију, али се поставља питање колико неки од тих примера заиста информишу грађане Војводине, или представљају само промоцију покрајинских функционера.

Када је у питању жанровска разноврсност *прилога*, анализа је показала како су новинари 12. марта 2009. у обе емисије заједно као најчешћи жанр имали ауторски извештај 14 пута (42,42%), агенцијску вест 13 пута (39,40%), нешто друго – четири пута (12,12%) и само изјаву – два пута (6,06%). Под одредницом „нешто друго“ посматран је прилог новинарке Горанке Једнак о годишњици убиства премијера Зорана Ђинђића, као и временска прогноза.

Жанровски уопште није био заступљен интервју, репортажа, анкета ни коментар. Као и у истраживању из септембра 2006, (видети код: Матић 2007: 20) новинари и сада најчешће преносе информације са догађаја тога дана у најмање сложеним жанровским формама (извештаји и вести).

Приликом анализе презентације, односно начина на који „Радио Војводине 1“ приказује људе кроз информативне емисије, догађаје и појаве, уочен је мали ангажман новинара који би требало да „доносе“ звучне записе са терена како би *прилози* деловали аутентичније и били више радифонични од гласа спикера у студију који чита агенцијске вести. Од укупно 33 *прилога* чак 60,61% састоји се од тога да спикер чита вести у студију или дописник шаље фоно-извештај где се чује само његов глас. *Прилози* са аутентичним актуелним снимцима субјеката са терена појављују се у 11 случајева (33,33%), док је у два прилога забележено коришћење архивских снимака (*прилог* о Ђинђићу).

Избор повода за извештавање такође показује слаб ангажман новинара и извештача. Новинари професионално треба да реагују на различите догађаје који се одвијају у контексту око њих. Неки од тих догађаја су актуелни, дакле, одигравају се без обзира на то да ли је новинар присутан или не (на пример, седница Скупштине). Неке догађаје „вештачки“ праве политичари и институције. То су конференције за новинаре или псеудодогађаји, где је намера организатора да створи позитивну слику о себи како би медији то пренели јавности, као вид бесплатне промоције. „Радио је много јевтинији од телевизије, што представља добру вест када се ради о интервјуисању на отвореном ... Површно је схватање да је радио сиромашан рођак телевизије, пошто у ствари он представља велик медиј за преношење идеја и порука једној прилично пажљивој публици ...“ (Бленд, Мондизир 1994: 102).

У обе информативне емисије новинари су се доминантно „препустили“ праћењу актуелних догађаја – у 27 прилога (81,82%), док су конференције за новинаре користили у шест случајева као повод за извештавање (18,18%). Није добро што ни у једном случају новинари радијског сервиса нису имали сопствену иницијативу, односно своју „причу“ коју нико други од медија нема⁵. Дакле, новинари покрајинског радијског сервиса извештавају не о томе шта се догодило, већ шта је неко о некоме или нечему рекао. Новинари тако (не)свесно моћ коју имају да скрену пажњу на неки догађај или појаве у којима не учествују само актуелни политичари не користе довољно, већ се „препуштају“ сигурним (унапред) планираним дешавањима.

Како је „Радио Војводине“ покрајински медијски сервис, мора се очекивати да највећи број информација у главним емисијама буде посвећен управо онима из Војводине. У односу на истраживање из 2006, (видети код: Матић 2007:22-23) овај медиј је ту направио помак. У септембру 2006. само 17% прилога из радијског информативних емисија било је посвећено прилозима из Покрајине, а 12. марта 2009. у емисији „На длану Војводина“ осам *прилога* било је из Новог Сада (47,06). У „Војвођанском дневнику“ из Војводине и Новог Сада било је заједно шест *прилога* (37,5%) (Нови Сад пет и Војводина један).

Тематски, у информативним емисијама нису доминирале политичке теме, већ друштвене. Заједно посматрано, за обе емисије, највише је дисперзивно различитих и недефинисаних тема „нешто друго“ – 10 (30,30%), затим одмах следе активности покрајинских власти – девет (27,28%). Уколико се узме у обзир да је тога дана тема број један, свакако, била годишњица убиства Ђинђића, од осталих тема као доминантна намеће се активност покрајинских челника. Тиме новинари могу да грађанима пошаљу збуњујућу поруку. Пратећи функционере, они желе да њихов рад учине јавним, али у исто време начин на који новинари те догађаје прате, више личи на бесплатну политичку промоцију него на стварни јавни интерес. На пример, колико је било оправдано снимити са звучника (лоше тонски) покрајинског секретара за културу који отвара сајам, односно покрајинске челника на сајму туризма у Немачкој како су „запањени“ јер је пуно људи било на штанду Војводине.

Постоје читаве теорије колико је пута потребно некога/нешто чути на радију да би му се запамтио идентитет, односно име неког производа ако је у питању реклама. „Колики је минимум ефекат да би радијска реклама дала ефекте? Минимум је шест емитовања дневно у терминима када циљна група слуша радио, као и да таква кампања траје најмање седам дана“ (Крамаршич 1998: 25). Од 48 субјеката који се појављују у обе емисије, 13 субјеката су покрајински функционери (27,08%), седам су републичке институције или функционери (14,58%), на трећем месту су политичке странке – пет (10,42%). Значи, ако саберемо све политичке функционере и институције, добија се податак да се у обе

⁵ Ако се изузме прилог о годишњици смрти Зорана Ђинђића, мада и то више спада у актуелни догађај.

емисије појављују 25 пута (што је 52,08%). Готово да је занемарљиво појављивање грађана или припадника посебних професија – само по два пута (4,17%) или невладиних организација – само једанпут (2,08%). Недопустиво је за јавни сервис, чији су (номинално) власници грађани, да се они тако ретко помињу, а такође и мањинске групе, међу које спадају и невладине организације или удружења грађана. Грађани се помињу само онда када одају пошту Ћинђићу на гробљу.

За радио би било најбоље када би већина субјеката била представљена тонским инсертом. Каже се и да „различити радио-програми представљају људима целодневну звучну кулису, ‘ловећи’ њихову пажњу у сваком тренутку и на сваком месту“ (Милетић 2009: 186). Пошто је радио и медиј тренутка и слушаца у сваком моменту може да се „пребаца“ на неку другу фреквенцију, радијски уредници требало би да поведу рачуна када припремају информативну емисију. „Током времена слушаоци су научили да слушају и њихов аудитивни сензибилитет следио је напредак који се развијао паралелно са развојем технике... Да би се задржао и онај слушаца који увек бежи, треба на неки начин одржавати његову пажњу“ (Прадалије 1951, у: Аспекти радија 1978: 294-295).

Због тога је јако важно успоставити баланс између вести које чита спикер и тонских прилога. Квалитетна и радифонична емисија биће она која има динамику и у којој се смењују и прилози који се читају из студија и тонски записи са терена. У емисијама, појединачно, посматрајући статистички, стиче се утисак да је однос између „сувог“ читања и тона добро направљен. У емисији „На длану Војводина“ од 24 субјекта 10 је приказано тонски, то јест чује се њихов глас (41,67%), док је 14 само представљено кроз читање спикера (58,33%). У „Војвођанском дневнику“, такође од 24 субјекта у 16 случајева тонски се приказују (66,67%), док у преосталих осам примера (33,33%) спикер само помиње субјекте. Међутим, готово сви субјекти, са изузетком *прилога* о Ћинђићу, налазе се у другом делу емисије, док се у првом само читају вести из студија, што је монотono, иако се смењују глас уредника и спикера.

Тонским представљањем субјекта медиј може да пошаље и идеолошку поруку грађанима, а то је да онај ко је снимљен, односно чији се аутентичан глас чује на радију има већу вредност и важност од онога о коме водитељ само чита из студија. Слушалац ће лакше и брже уочити и запамтити оне субјекте чији глас је чуо од оних који су само поменути у програму. Тако су новинари „Радија Војводине“ одлучили да тонским инсертима, као субјекте представе себе (у једном случају, када је новинар субјекат у *прилогу* о Ћинђићу), затим покрајинске и локалне функционере.

Субјекти који су носиоци радње и којих укупно има 48 у обе емисије говоре о чак 55 објеката. Најчешће помињани објекат у обе емисије јесте Зоран Ћинђић – у свакој емисији по осам пута, укупно 16 (29,10%). Седам пута јављају се странци (12,72%), по шест пута „неко други“, злочинци и државни

функционери (10,90%), покрајински функционери и културни радници у по пет случајева (9,10%), грађани само три пута (5,45%). Грађани су објекти само у примерима када о њима говоре политичари или стручњаци. Покрајинска секретарка за локалну самоуправу говори о грађанима Војводине који ће моћи да користе бесплатну правну помоћ (*прилог* у обе емисије) и професор Правног факултета о грађанима који се баве волонтерским радом.

Последња категорија из кодног листа, поред напомена, јесте „вредносни контекст објекта“. Ово је квалитативна категорије и из ње се може приметити какав однос субјекат има према објекту о коме говори, односно какво и колико је вредновање актера (објекта) догађаја. Укупно посматрано, у обе емисије о 32 објекта, субјекат говори позитивно (58,18%), у 21 случај неутрално (38,19%) и само у два примера негативно (3,63%). Негативно мишљење о објектима регистровано је једино у „Војвођанском дневнику“, и то у *прилозима* у којима су посланици опозиције критиковали Владу због предлога једног закона и када је судија прочитао одлуку о осуди оптуженика за логор „Овчара“.

5. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

У односу на истраживања из септембра 2006, приметан је континуиран напредак у креирању информативних емисија покрајинског радија. У међувремену је уместо „Хронике дана“ (која је емитована у 22 часа) почео да се емитује „Војвођански дневник“ са далеко више садржаја и информација из Војводине. Шпице емисија далеко су бољег квалитета, „униформисаније“ су, презентери професионално раде свој посао, имају добру дикцију, боју гласа и негују културу говора стандардног српског језика. Трајање емисија је, такође, на прихватљивом нивоу – у просеку између 20 и 25 минута. Уопштено посматрано, у обе емисије квантитативно више су заступљени *прилози* из Војводине и Новог Сада него што је то било у истраживањима из септембра 2006. (опширније код: Матић 2007).

Међутим, квалитативно, осим „козметичких“ детаља у вези са новим шпицама, истраживање је показало скромно ангажовање уредника и новинара покрајинског радија. Они се и даље жанровски најчешће ослањају на извештаје и вести, док су остале новинарске категорије готово у потпуности занемарене. Новинари углавном одлазе на сигурне и унапред припремљене догађаје (актуелне или псеудо-), а немају ниједну медијску иницијативу или истраживачки *прилог*. Сви *прилози* сведени су на искључиво преношење речи саговорника (једног или двоје највише) без укључивања у *прилог* евентуално друге стране или анкете. Као субјекти натполовично доминирају функционери (покрајински и републички) док су грађани заступљени само у 4% случајева. Такође, нема ниједног прилога о националним мањинама, мултикултуралности као ни регионалној сарадњи, а познато је да „Радио Војводине“ има дугогодишњу медијску

сарадњу са медијима из Мађарске, Хрватске, Босне и Српске (Пралица 2007: 124-126).

Будући да је Републичка радиодифузна агенција окончала додељивање радијских дозвола за све врсте радио-станица у Војводини (опширније код: Пралица 2008: 167), већина станица се позиционирала и привукла себи одређену циљну групу. За разлику од локалних и регионалних станица, циљна група „Радија Војводине“ су сви грађани Покрајине, а задатак покрајинског радија, као јавног сервиса, јесте да грађане Војводине информише, образује и забавља. Покрајински радио у будућности треба да више уради на укључивању грађана у свој програм, да критички извештава, смањи присуство функционера у свом програму и уведе медијску иницијативу.

Радио треба да користи и предности савремене технологије и преноса путем интернета, као и да свој сајт рекламира у информативним емисијама, јер се преко глобалне мреже може чути широм света (према: Валић-Недељковић 2007а: 93). Јер, „радио је људима дао моћ о којој су могли само да сањају – да се чују на огромним даљинама, а да истовремено присуствују неком збивању на сасвим другом крају света ...“ (Славковић 1991 :7). Очекивања јавности су велика.

ЛИТЕРАТУРА

- Бленд, Мајкл и Мондезир, Симон (1994). *Промоција на телевизији и радију*. Београд: Клио.
- Валић-Недељковић, Дубравка (2007а). *О новинарству и новинарима*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за медијске студије.
- Валић-Недељковић, Дубравка (2007б). Приватизација и трансформација медија на језицима националних мањина; Јавни сервис у Војводини – први кораци и проблеми. *Аудиовизуелна обука новинара на универзитетима у Сегедину и Новом Саду - зборник*. Сегедин: Универзитет у Сегедину – Катедра за комуникације и медијске студије. 29-43.
- Вељановски, Раде (2007). Унутрашња политика – аналитички прилог о унутрашњој политици у оквиру мониторинга Радиодифузне установе Војводине. *Медијска сфера – јавни сервис Војводине (мониторинг трансформације РТВНС у јавни сервис РТВ – зборник*. Нови Сад: Новосадска новинарска школа. 1: 31-45.
- Ђурић, Душан (2003). *Новинарски лексикон*. Београд: Компанија Новости и ЈУ маркетинг прес.
- Крамаршич, Милош (1998). *Локални радио и телевизија у служби профита*. Београд: Метрополитен агенција.
- Лучић, Милан (1990). *Локални радио – европска искуства*. Нови Сад – Сомбор: Заједница радиодифузних установа Војводине и Информативни центар.

- Маричић, Никола (1994). *Профили радија*. Београд: Радио-телевизија Србије.
- Матић, Јованка (2007). Информативни програм јавног сервиса Војводине – истраживачки налази. *Медијска сфера – јавни сервис Војводине (мониторинг трансформације РТВНС у јавни сервис РТВ) – зборник*. Нови Сад: Новосадска новинарска школа. 1: 11-30.
- Матић, Јованка (2008). Мониторинг јавног сервиса Војводине 2006-2007. *Медијска сфера – медији о свакодневици (мониторинг јавног сервиса Војводине и регионалних телевизија) – зборник*. Нови Сад: Новосадска новинарска школа. 2: 15-30.
- Миленковић, Милутин (1995). *Веродостојни радио, II издање*. Београд: Радио-телевизија Србије.
- Милетић, Мирко (2009). *Основе менаџмента медија*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за медијске студије.
- Поповић, Ђорђевић (1981). О неким карактеристикама аудиторијума радија и телевизије у Војводини. *РТВ теорија и пракса*. Београд: Радио-телевизија Београд. 23: 117-119.
- Поповић, Ђорђевић (1985). *Радио у Војводини*. Нови Сад: Заједница радиодифузних установа Војводине.
- Прадалије, Рожер (1951). О слушаоцу радија. *Аспекти радија – зборник* (прир. Мира Ђорђевић 1978). Сарајево: Свјетлост. 294-295.
- Пралица, Дејан (2007). Значај регионалне сарадње медија на примерима Радио-телевизије Војводине и Радија 021 из Новог Сада. *Аудиовизуелна обука новинара на универзитетима у Сегедину и Новом Саду – зборник*. Сегедин: Универзитет у Сегедину – Катедра за комуникације и медијске студије. 122-129.
- Пралица, Дејан (2008). Локални вишејезични радио у Војводини. *ЦМ – часопис за управљање комуницирањем*. Београд - Нови Сад: Факултет политичких наука и Протокол. 8: 165-177.
- Пралица, Дејан (2009). Централна информативна емисија. *Линк – часопис за професионалце у медијима*. Нови Сад: Медиа арт сервис интернационал. 76: 42-43.
- Савић, Свенка (1993). *Дискурс анализа*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Славковић, Душан (1991). *На заједничком таласу*. Крагујевац: Нова светлост.

Dejan Pralica

MEDIA DISCOURSE ANALYSIS OF INFORMATIVE PROGRAM
OF VOJVODINA PUBLIC SERVICE BROADCASTER

Summary

This paper presents the results of the content analysis of two informative programs of Radio Vojvodina Public Service (Radio Novi Sad), „Na dlanu Vojvodina” and „Vojvodjanski dnevnik”. Discourse analysis is the most suitable for this type of research since it is an interdisciplinary area using critical questioning of culture and society in which the messages are exchanged by real interlocutors. Discourse analysis is a very powerful means for media deconstruction, and for deconstruction of power over media, as well.

The aim of quantitative and qualitative analysis of media discourse of these two programs is to find out if the informative program satisfies specific media standards established for public services. I also analyzed the way they treat different political subjects in Vojvodina, the share of multicultural subjects and problems of minority communities in Vojvodina, as well as the share of interregional cooperation concerning the program in Serbian. In order to make the analysis as accurate as possible, for the purpose of this research I created a special code with specific categories for radio informative program.

In this paper I also presented the results of comparing informative program of Radio Vojvodina for 2006 and for 2009. I noticed a certain improvement in the informative program quality, but there were also some shortcomings.

Key words: media discourse analysis, public service, Radio Vojvodina, informative program, code.

Dubravka Valić Nedeljković
dnvalic@gmail.com

UDK 316.774/.775
Originalni naučni rad

OD DRŽAVNOCENTRIČNOG MEDIJA KA JAVNOM SERVISU

U radu se najpre definišu ključni pojmovi *državnocentrični mediji*, *javni servis* i *tržišnocentrični mediji* i potom analizira medijski sektor Srbije u kontekstu vlasništva i zakonske regulative. Nakon pozicioniranja javnog servisa Vojvodine (RTV) u medijskom sektoru Srbije danas, navode se komparativni podaci longitudinalnog projekta monitoringa transformacije državnocentričnog RTVNS u javni servis Vojvodine i zaključuje da ovaj preobažaj ide neopravdano sporo u svim programima, kako na većinskom jeziku, tako i na jezicima nacionalnih zajednica. Jedini pomak se uočava u televizijskom i radijskom programu na srpskom i donekle mađarskom jeziku. Sve rečeno ukazuje da RTV još ne ispunjava sve zadatke koje je Zakon o radiodifuziji namenio javnom servisu.

Ključne reči: državnocentrični mediji, javni servis i tržišnocentrični mediji, monitoring, RTV, programi na srpskom i na jezicima nacionalnih zajednica.

1. UVODNA RAZMATRANJA

1.1. Definisanje osnovnih pojmova

Državnocentrični mediji su osnovani od države, finansirani od države i kontrolisani od države tako što se u visokom procentu izdržavaju sredstvima iz državnog budžeta, a menadžment medija se suštinski bira uz blagoslov vladajuće političke opcije bez obzira na proceduru predviđenu zakonom.

Nasuprot rečenom *javni servis* je osnovan od građana, finansiran od građana i kontrolisan od građana i predstavlja ostvarenje javnog interesa u oblasti zadovoljavanja komunikativnih potreba svih bez obzira na uzrast, pripadnost naciji, veri, obrazovnom nivou, jeziku, socijalnoj grupaciji, odnosno vladajućoj većini, ili marginalizovanim grupama.

Tržišnocentrični mediji su osnovani privatnim kapitalom, finansiraju se prodajom oglasnog prostora i distribucijom na tržištu, a kontrolišu ih vlasnici kapitala, odnosno oglašivači.

Ova tri potpuno različita tipa medija predstavljaju, kada je medijski sektor Srbije u pitanju, suštinski

(a) jedan (državocentrični) model koji se smatra prevaziđenim i u vreme konflikata devedesetih umnogome devastiranim;

(b) drugi model (javni servis i tržišnocentrični mediji), noviji u našoj praksi (prvi datira od 2006.¹, a tržišnocentrični od poslednje decenije XX veka naovamo), sa osnovnim osobinama, kad je o javnom servisu reč: nezavisnosti, izbalansiranosti uz obavezu zadovoljavanja u punoj meri javnog interesa za sve građane. Kada je o tržišnocentričnim medijima reč, njihova osnovna osobenost je da nude mnogo istog, dakle samo one sadržaje za koje se pokazalo da okupljaju najveći deo raspoložive medijske publike, jer samo tako obezbeđuju sebi opstanak.

1.2. Analiza medijskog sektora Srbije: osobenosti u odnosu na vlasnički kontekst

U poslednjoj deceniji dvadesetog veka u Srbiji je osnovano mnogo tržišnocentričnih privatnih medija, kako štampanih tako i elektronskih. Istovremeno mnogi se nisu održali na tržištu. Do konkursa za dodelu dozvola za emitovanje 2006. u Srbiji je, prema procenama, bilo oko 1200 elektronskih medija, od kojih je više od polovine tržišnocentričnih. Nakon završetka tog obimnog posla u etru je ostalo manje od polovine onih koji su legalizovali svoj status i nedefinisani broj takozvanih piratskih, pre svega radio- stanica.

Tržišnocentrični mediji su prema programskoj orijentaciji:

(a) *evazivni* i predstavljaju, prema Mileni Šešić-Dragičević (1995), „bektstvo od stvarnosti u službi represije“. Ovaj tip medija u Srbiji najbolje reprezentuje TV Pink, nastalo na kontroverzan način u vreme Miloševićevog režima. Danas je to medijski gigant čija programska šema ne odražava Zakonom o radiodifuziji predviđene standarde za emitera celokupnog programa za koji je Željko Mitrović, osnivač i vlasnik ovog nacionalnog kanala, dobio dozvolu za emitovanje. Prema kvantitativno-kvalitativnoj analizi programskih šema,² tri nacionalna TV kanala i pokrajinskog javnog servisa (Matić 2009 : 33) „najsiriomašniju programsku ponudu ima TV Pink. Na njoj ne postoji ni sportski program (što je neuobičajeno za komercijalnu TV stanicu), ni obrazovni, ni kulturno-umetnički program, dok je dečiji program zastupljen tek simbolično (ukupno 31 minut za nedelju dana)”.

¹ Valja istaći da je definisan Zakonom o radiodifuziji 2002, ali implementiran tek 2006.

² Monitoringom (realizovanim 2008. u okviru longitudinalnog projekta „Transformacija tržišnocentrične RTVNS u javni servis Vojvodine“, čiji je autor i rukovodilac projektnog tima Dubravka Valić Nedeljković) obuhvaćena je programska ponuda šest Tv stanica – četiri sa nacionalnom i dve sa regionalnom frekvencijom, tj. dva kanala republičkog javnog servisa (RTS1 i RTS2), dva kanala pokrajinskog javnog servisa (RTV1 i RTV2) i dve komercijalne televizije – TV Pink i TV B92.

Praćeni su svi sadržaji emitovani u vremenu od 6 sati ujutro do ponoći (18 sati dnevno) tokom nedelju dana (od ponedeljka, 10. novembra do nedelje, 16. novembra 2008. godine).

Ukupno je posmatrano 756 sati programa (45.360 minuta) koji su sadržali 2.408 programskih segmenata.

Jednica analize je programski segment, tj. jasno definisani deo programa određenog tipa sa naznačenim početkom i krajem – emisija sa naslovom i oglasni blok.

(b) *nezavisni*³ (Radio-televizija B92, NTV Studio B, Radio 021), koji su se konstituisali, u vreme nastajanja, često kao deoničarska društva u kojima su i sami novinari imali određen, čak znatan broj glasova. Danas su to vlasnički transformisane kuće uglavnom na čisto komercijalnom principu i sa definisanim jednim ili malim brojem vlasnika. Sa nestankom donacija za podršku medijima sve češće i ovi nezavisni, balansirani mediji, moraju da prave ustupke i okreću se profitabilnijim sadržajima. Najočitiiji primer je televizija B92 koja je prva emitovala licencni rijaliti šou *Veliki brat* čime je znatno povećala gledanost. Istovremeno je izazvala polemike u javnosti o tome da li ugledna informativno-politička televizija može u programsku šemu da uvrsti trivijalne sadržaje i zadrži ugled medija koji neguje dobar ukus. Danas programska šema ove televizije, prema kvantitativno-kvalitativnoj analizi programskih šema tri nacionalna TV kanala i pokrajinskog javnog servisa (NNS novembar 2008) prepoznaje svega 4 (informativni, igrani, zabavni i oglasni program) od 11 identifikovanih na osnovu Zakona o radiodifuziji koje predviđa član 45 za emitere celokupnog programa u koje spada i B92. Tržište informacija, suprotno očekivanjima, nije dovelo do razvoja mogućnosti slobodnog plasiranja različitih uverenja niti sadržaja. Zakoni ponude i potražnje sa tržišta medija prognali su nezavisne, niskobudžetne, nedotirane, uskonamenske medije i one koji informišu nacionalne manjine i marginalizovane grupe. Princip univerzalnosti i slobode medija pretvorio se u slobodu samo za vlasnike velikih i moćnih tržišnocentričnih medija koji sa tržišta eliminišu sve one koji bi mogli ponuditi nešto specifično i neprofitabilno. Tržišnocentrični mediji nameću opšti ukus, ne uslužuju posebnu publiku specifičnih interesovanja, pa tako ni publiku nacionalnih manjina koja posredstvom takvih medija ne može da ostvari svoja jezička i kulturna prava. Suviše skromno medijsko tržište manjinskih jezika ne obezbeđuje dovoljno profita da bi se skupljale, selektovale i obrađivale specifične informacije značajne za zajednice nacionalnih manjina u multikulturnim sredinama. Oglašivačima mediji ne prodaju emisiono vreme i štampani prostor, već potencijalni auditorijum koji se može pretvoriti u mogućeg konzumenta. Najkrupniji mediji određuju pravila ponašanja i cene informacija, kreiraju stvarnost selekcijom događaja, određuju formiranje hijerarhizovane liste prioriternih tema u javnoj sferi jednog društva i oblikuju navike publike.

Mali mediji se ili prilagođavaju ili nestaju odnosno bivaju kupljeni od velikih. Ovo je naročito ispoljeno prilikom privatizacije medija u svim zemljama u tranziciji, pa i u našoj, koje je kupilo nekoliko moćnih svetskih medijskih kompanija.⁴

Naša praksa i u oblasti elektronskih medija potvrđuje navedeno. Dodelom dozvola za emitovanje radijskih i televizijskih programa na nacionalnom nivou (pro-

³ Termin usvojen u vreme devedesetih kada su se mediji delili na osnovu odnosa prema režimu na prodržavne (oni koji su bili finansirani od države na direktan ili indirektan način i bili potpuno pod uticajem vladajuće politike) i nezavisne (finansirali se samostalno i bili oponenti vladajućoj državnoj politici).

⁴ WAZ je kupio beogradski dnevni list *Politika* i novosadski dnevni list *Dnevnik*, kao i mnoge druge novine u regionu zapadnog Balkana.

leće 2006), Srbija je dobila 5 televizijskih i 5 radijskih emitera i jednu televiziju za područje Vojvodine. Prema programskoj orijentaciji oni zadovoljavaju komunikativne potrebe prosečnog građanina pre svega za komercijalnim i zabavnim sadržajima. Svih pet televizija sa nacionalnom frekvencijom emituju istu vrstu medijskih proizvoda: najčešće uvezene niskobudžetne sapunske opere, komedije situacije, policijske serije, kvizove i rijaliti programe (stranih licenci) i vesti bez ozbiljnije selekcije i promišljanja dnevne društvene prakse od javnog interesa za građane Srbije. „Grubo govoreći, gledaocu nacionalnog TV kanala tokom dana prosečno se nudi šest sati informativnog programa, tri i po sata filmova i serija, tri i po sata zabavnih šoua i dva sata reklama. U preostala tri sata ‘emiteri celokupnih programa’ smeštaju sve ostale vrste programa koje treba da zadovolje druge potrebe publike, odnosno da doprinesu ‘podizanju opšteg kulturnog i sazajnog nivoa građana’ ako su komercijalne prirode, a da pruže ‘kulturne, umetničke, obrazovne, verske, naučne, dečje, sportske i druge sadržaje’ ako su javni servis” (Matić 2009: 32).

Republička radiodifuzna agencija dodeljujući dozvole za emitovanje rukovodila se pre svega finsijskim potencijalom emitera, a ne programskom orijentacijom, tako da su zabavno-komercijalni sadržaji preovlađujući. Mediji koji zadovoljavaju informativne potrebe, na primer, građana pripadnika nacionalnih manjina ili verskih zajednica nisu prema zakonu o radiodifuziji, mogli da konkurišu za nacionalnu dozvolu. Svrstani su u medije civilnog sektora za koje su predviđene znatne olakšice, ali zona pokrivanja im je samo opština. Izuzetak je javni radiodifuzni servis osnovan od građana, finansiran od građana i kontrolisan od građana. Javni servis stoga nije prisiljen da vest posmatra kao robu, već se rukovodi javnim interesom u selekciji i produkciji informacija. Budući da je stabilno finansiran, ne zavisi od tržišta te tako ima šansu da jedini kriterijum kojim se rukovodi bude profesionalnost i visok medijski standard, da zadovoljava sve strukture auditorijuma i plasira, ne samo ono što se rado sluša i gleda, već i sadržaje elitne kulture, manjinskih kultura i jezika, kao i da eksperimentiše sa žanrovima i osobinama medija, kako u oblasti informativnog, tako i u obrazovnom i zabavnom programu.

Tako da je u dualnom sistemu, koji je u Srbiji definisao Zakon o radiodifuziji (2002), praktično nasuprot tržišnocentričnim, komercijalnim, medijima sa sasvim drugačijim programskim zadacima postavljen *javni servis*. Zadatak javnog servisa jeste da ostvaruje informativnu, obrazovnu i zabavnu medijsku funkciju. Ne ograničavajući se, dakle, isključivo na informativni program, zadatak javnog servisa jeste da produkuje i popularni program koji mora da zadovoljava profesionalne standarde visokog kvaliteta, ali i kvalitetne programe koji će biti prezentovani na popularan način.⁵ „Elektronski mediji treba da postavljaju standard dobrog ukusa, a ne da budu

⁵ Džonatan Pauer, kontrolor programa BBC-ja u intervjuu iz 1989. između ostalog objašnjava: „Radio-difuzija u javnoj službi pokušava da proizvede kvalitetne popularne emisije. Ona daje za pravo ljudskom iskustvu. Ona se ne bavi samo stereotipima. Ona poboljšava kvalitet života ljudi. Njeni programski žanrovi odražavaju složenost ljudskih bića” (Mek Kvin, 2000).

samo njegov posrednik: onaj ko se hvali da daje ono što on misli da javnost želi često stvara lažnu i nereálnu potrebu za nižim standardima koje je on sad u stanju da zadovolji“ (Mek Kvin 2000: 257).

Erik Barent (prema Veljanovski 2005: 26) definiše šest ključnih karakteristika javnog servisa: opšta geografska dostupnost, nacionalno pokrivanje signalom; briga za nacionalni identitet i kulturu; nezavisnost u odnosu na državu i komercijalne interese; nepristrasnost; širina i raznovrsnost programa; znatan udeo u finansiranju su sredstva dobijena naplatom od korisnika.

U Zakonu o radiodifuziji Republike Srbije (2002) definisano je transformisanje do tada državocentričnog RTS-a u dve radiodifuzne ustanove tipa javnog servisa (član 76): radiodifuzna ustanova Srbije i radiodifuzna ustanova Vojvodine. Zakonom se jasno definišu i emisioni sadržaji ove dve radiodifuzne ustanove.

Član 77 definiše da su programi koji se proizvode i emituju u oblasti javnog radiodifuznog servisa od opšteg interesa. Programi iz stava 1 ovog člana obuhvataju one informativnog, kulturnog, umetničkog, obrazovnog, verskog, naučnog, dečijeg, zabavnog, sportskog i drugih sadržaja kojima se obezbeđuje zadovoljavanje potreba građana i drugih subjekata i ostvarenje njihovih prava u oblasti radiodifuzije. Programima koji se proizvode i emituju u okviru javnog radiodifuznog servisa mora da se obezbedi raznovrsnost i izbalansiranost (međusobna usklađenost ili usaglašenost) sadržaja kojima se podržavaju demokratske vrednosti savremenog društva, a naročito poštovanje ljudskih prava i kulturnog, nacionalnog, etničkog i političkog pluralizma ideja i mišljenja.

Ostvarivanje opšteg interesa u oblasti javnog radiodifuznog servisa definiše se čl. 78. Nosioци javnog radiodifuznog servisa dužni su da: obezbede da programi, posebno informativni, budu zaštićeni od uticaja vlasti, političkih organizacija ili centara ekonomske moći; proizvode i emituju programe namenjene svim segmentima društva, bez diskriminacije, vodeći pri tom računa o specifičnim društvenim grupama kao što su deca i omladina, manjinske i etničke grupe, hendikepirani, socijalno i zdravstveno ugroženi, gluvonemi; uvažavaju jezičke i govorne standarde kako većinskog naroda tako i pripadnika manjina; obezbede materijal koji zadovoljava kulturni identitet građana pripadnika većinskog naroda i manjina; obezbede odgovarajuće vreme za emitovanje sadržaja vezanih za delovanje udruženja građana i nevladinih organizacija, kao i verskih zajednica; u vreme predizbornih kampanja obezbede besplatno i ravnopravno emitovanje promocije političkih stranaka, koalicija i kandidata koji imaju prihvaćene izborne liste za savezne, republičke, pokrajinske ili lokalne izbore; godišnjim planovima predvide emitovanje programa nezavisnih produkcija; omogućće korišćenje teleteksta; obezbede korišćenje modernih tehničko-tehnoloških standarda; uvažavaju tradicionalni, duhovni, istorijski, kulturni, humani i prosvetni značaj i ulogu crkava i verskih zajednica u društvu; međusobno saraduju i razmenjuju sadržaje koji su od interesa za građane Republike Srbije.

Posebne obaveze pri proizvodnji i emitovanju informativnog programa koje javni servis izdvajaju u odnosu na tržišnocentrične medije i čine ga nezavisnim i izbalansiranim utvrđene su u članom 79.

Nosioci javnog radiodifuznog servisa dužni su da pri proizvodnji i emitovanju informativnih programa poštuju princip nepristrasnosti i objektivnosti u tretiranju različitih političkih interesa i različitih subjekata, da se zalažu za slobodu i pluralizam izražavanja javnog mišljenja, kao i da spreče bilo kakav oblik rasne, verske, nacionalne, etničke ili druge netrpeljivosti ili mržnje, ili netrpeljivosti u pogledu seksualne opredeljenosti.

Izvori finansiranja javnog radiodifuznog servisa mogu biti različiti, ali on najvećim delom stiže sredstva iz javnih prihoda, što se precizira u članu 80: radio-televizijska pretplata, EPP, prodaja audio-vizuelnih programa, proizvodnja drugih usluga (teletekst), organizovanje koncerata i priredbi.

Monitoring programskih šema pokazao je da, bez obzira na to što je ukupna dnevna ponuda najgledanijih TV kanala u Srbiji veoma skromna, uključujući tu i dva javna servisa, što se raznovrsnosti tiče, ipak je ponuda dva kanala - RTS1 i RTS2, u posmatranom periodu bila veća (ukupno 403 emisije) od ponude dve komercijalne stanice zajedno, TV Pink i TV B92 (345). „Pokrajinski javni servis RTV-a takođe emituje veliki broj emisija, ukupno čak više nego republički javni servis. I Prvi i Drugi program RTV u istom su rangu sa RTS1 po emitovanju prosečno 32 emisije dnevno (od 6 do 24 časa). Pokrajinski javni servis se od drugih TV stanica razlikuje po izrazito velikom broju repriza, posebno po ponavljanju emisija sa RTV1 na RTV2. Kanali Pokrajinskog javnog servisa ipak obogaćuju ukupnu programsku ponudu u kategoriji obrazovnog i dečijeg programa, a naročito kulturno-umetničkog. Oba programa RTV-a emituju više obrazovnog programa nego druge TV stanice osim RTS2. Najveću raznovrsnost ima javni kanal RTS2, koji nudi najveći obim obrazovnog (9,8%) i kulturno-umetničkog programa (6,6%) od svih posmatranih televizija i jedini ima i emisije sa verskim sadržajem, koje su apostrofirane kao posebna zakonska obaveza javnog servisa, mada u malom obimu (1,7%)“ (Matić 2009: 33).

Objašnjavajući potrebu za postojanjem javne regulacije, Džon Kin je u delu *Mediji i demokratija* (1995), između ostalog, definisao šta je rezultat i cilj javne regulacije. Ona se, po Kinu, mora truditi da stvori istinsku raznolikost medija, koja će omogućiti malim ljudima u velikim društvima da šalju i primaju raznovrsna mišljenja. A cilj je slamanje medijskih monopola, skidanje ograničenja (cenzura) sa izbora koje publika čini i popularisanje gledišta da su mediji javno dobro, a ne roba koja se može privatno prisvojiti i čija je prevashodna funkcija proizvodnja i puštanje u optičaj korporativnog govora da bi se uvećao profit.

Do 2008. godine iz medijskog sektora Srbije, prema Zakonu o radiodifuziji (2002) i Zakonu o javnom informisanju (2003) trebalo je da nestanu *državnocentrični mediji* Zakonom o radiodifuziji bilo je predviđeno da privatizacija medija lokalne samouprave bude okončana do kraja 2006. Ovaj datum je najpre prolongiran na kraj

2007, da bi potom bio stavljen van snage na inicijativu poslanika mađarske koalicije. Naime, u praksi se pokazalo da je privatizacija lokalnih medija dovela do masovnog gašenja programa na jezicima nacionalnih manjina u lokalnim emiterima. Valja napomenuti da je 80% radijskih i televizijskih stanica lokalne samouprave u Vojvodini bilo višejezično, čime se ostvarivalo pravo nacionalnih manjina na informisanje na maternjem jeziku. Neke opštine su voljne na osnovu Zakona o lokalnoj samoupravi, koji im to dopušta, da zadrže medije (slučaj Studija B u Beogradu). Postoje i opštine koje nisu zainteresovane da održavaju svoje medije, posebno one višejezične, jer su i same osiromašile i među koalicionim partnerima u vlasti ne može da se postigne dogovor o nadležnostima nad lokalnim medijem. O primeni principa pozitivne diskriminacije na osnovu kojeg bi ovi mediji imali poseban status u lokalnoj samoupravi za sada nema nagoveštaja.

Ministarstvo za kulturu i medije Srbije savetovalo je opštinama da na osnovu Zakona o lokalnoj samoupravi ipak izdvoje sredstva u budžetu za podršku medijima. Sredstva bi trebalo rasporediti na osnovu odobrenih projekata za emitovanje delova programa koji su od javnog interesa. Istovremeno, Pokrajinsko izvršno veće je razvilo model dobre prakse u projektnom podržavanju vojvođanskih medija na svim nivoima, ali ta sredstva nisu dovoljna.

Najveći problem je to što se, iako je odavno prošao zakonski rok za zauzavljenu privatizaciju, na ovom planu ništa ne menja. Proces nije deblokiran, nisu izrađene smernice i uputstva za bolji model vlasničke transformacije, tako da je status tih medija, koji su većinom, u međuvremenu, i dobili dozvolu za emitovanje, sasvim nedefinisan. U takvoj situaciji nema dugoročnog planiranja programske i kadrovske politike, što se odražava na osiromašenje sadržaja.

U ovako složenom okruženju, sa oglasnim potencijalom smanjenim za čak 30 odsto u odnosu na prošlu godinu, mediji teško mogu da se jasno profilisu i uopšte funkcionišu. Nisu u boljoj situaciji ni javni servisi, posebno pokrajinski, jer je priliv sredstava iz pretplate u periodu krize takođe smanjen. Istovremeno stalne kadrovske promene i promene u menadžmentu Radio-televizije Vojvodine (RTV) ne doprinosi stabilizaciji funkcije javnog servisa i standardizaciji programa, o čemu svedoče podaci trogodišnjeg sistematskog monitoringa u okviru projekta „Transformacija državnocentrične radio-televizije Novi Sad u javni servis Vojvodine“ čiji se deo komparativnih rezultata iznosi i u ovom tekstu.

1.2. Metod, korpus

U okviru projekta „Transformacija RTV NS u javni servis Vojvodine“ od 2006. do 2009. godine obavljeno je osam ciklusa monitoringa programske produkcije Radio

-televizije Vojvodine (RTV) na srpskom, mađarskom, slovačkom, rumunskom, rusinskom i romskom jeziku.

U njima je korišćena kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja prema izrađenom kodeksu za ovaj projekat u celini, kao i za potrebe pojedinačnih monitorin- ga.

Monitoring je obuhvatio analizu dnevnih TV i radio informativnih progra- ma u redovnim okolnostima i u vreme izborne kampanje, nedeljnih informativnih programa, kao i specijalizovanih emisija koje obrađuju posebne tematske oblasti ili su namenjene posebnim delovima publike – kulturnih, sportskih, verskih emisija i emisija za selo. U novembru 2008. monitorovane su programske šeme javnih servisa i dva najgledanija komercijalna kanala prvi put od nastanka televizije u Srbiji.

U sedam monitoring-ciklusa snimljeno je i kodirano oko 7830 minuta radij- skog i televizijskog programa na šest jezika, kao i 45360 minuta u okviru monitorin- ga programskih šema šest TV kanala (RTV 1 i 2; RTS 1 i 2; TV Pink i TV B92).

U opštem kodeksu koji je dodatno redefinisao u odnosu na specifičnosti ko- deksova pojedinih monitoringa beleženi su različiti podaci. Kao odlike *forme* registro- vane su: ukupan broj minuta/sekundi, datum objavljivanja, redni broj rubrike u emi- siji, dužina rubrike, žanrovska vrsta, povod za izveštavanje, oprema rubrike, lokacija na koju se odnosi tekst, odnos teksta i njegove forme (audio-vizuelna prezentacija), kao i mesto u emisiji gde je tekst, odnosno rubrika, pozicioniran.

Kao odlike *sadržaja* registrovani su: izvor informacije, tema/teme, subjekt/i kao nosioci radnje ili stava o kome se izveštava, personalizacija subjekta, odnos su- bjekta prema akteru/temi, sadržaj audio-vizuelne prezentacije.

Svaki tekst i rubrika su kodirani u tabelama. Ceo korpus je kvantitativno obrađen i nakon toga je rađena kvalitativna analiza i interpretacija. Pri praćenju in- formativnih programa analizirani su svi informativni prilozi, a nisu u obzir uzimane špice i uvodni deo programa u kojem se daju najvažnije vesti (vesti dana). U analizi ostalih emisija praćeni su svi segmenti – uvodne špice, najave sadržaja, muzički pri- lozi, odjavne špice, a posebno informativni prilozi.

U informativnim i specijalizovanim emisijama korišćene su *dve jedinice analize*:

(1) za utvrđivanje forme priloga *samostalni odsečak* = prilog (celokupan sadržaj od jedne do druge najave voditelja) i

(2) za utvrđivanje sadržaja priloga *red govorenja* = skup rečenica u kojem jedan subjekt koherentno govori o jednoj temi.

Za monitoring programskih šema jedinica analize je *samostalni odsečak* = programski segment, tj. jasno definisani deo programa određenog tipa sa naznačenim početkom i krajem – emisija sa naslovom i oglasni blok.

Programski segmenti su žanrovski razvrstani prema sledećoj klasifikaciji: informativni, igrani, zabavni, sportski, obrazovni, kulturno-umetnički, dečiji, verski, hobi i oglasni. Ona sledi standardnu tipologiju koja se koristi u medijskoj literaturi i studijama ovakve vrste (Aslama 2003).

2. ANALIZA EMPIRIJSKOG MATERIJALA

2.1. Uvodne napomene

U ovom radu ćemo prikazati samo komparativne podatke svih dosadašnjih monitoringa za informativni program Radija i Televizije Vojvodine kako bismo ukazali na razvojni trend transformacije državno-centrične Radio-televizije Novi Sad u javni servis Vojvodine u protekle tri godine.

2.2. Informativni program javnog servisa Vojvodine

2.2.1. Informativni program Radija

U okviru monitoringa praćene su informativne emisije *Na dlanu Vojvodina* (30 minuta) na srpskom jeziku; *Delutatio hirado* (30 minuta) na mađarskom jeziku; *Radio novine* (20 minuta) na slovačkom jeziku; *Radio jurnal* (20 minuta) na rumunskom jeziku. Ove emisije se svrstavaju u centralne informativno-političke emisije pozicionirane u popodnevni program (najranije počinje emisija na srpskom jeziku u 16.30, a najkasnije na rumunskom u 18.00) čiji je zadatak da auditorijumu prenesu kako je u Vojvodini, Srbiji i svetu izgledao dan, i to u oblasti politike, ekonomije, zdravstva, obrazovanja, kulture i sporta.

Opšte karakteristike radijskih emisija osim onih na srpskom i delimično na mađarskom jeziku zadržane su od početka monitoringa do danas i ne mogu se smatrati standardom koji se za javni servis definiše Zakonom o radiodifuziji (članovi 77 i 78).

2.2.1.1. Produkcioni standardi

Program je neradiofoničan, pre svega onaj na jezicima nacionalnih zajednica. To znači da nema dovoljno sopstvene produkcije, dominiraju glasovi voditelja i novinara koji čitaju tekstove, nedostaju audio-snimci sa terena i uključjenja reportera sa događaja. U protekle tri godine u ovoj kategoriji je uočen sporadičan napredak, i to samo na programima na srpskom i mađarskom jeziku.

U prvom ciklusu monitoringa, na primer, živi govor aktera vesti o kojima se izveštava čuo se u svega 7% priloga svih informativnih emisija (radio vesti na rumunskom jeziku u posmatranom periodu nisu imale ni jedan tonski snimak). Jedino je informativna emisija na srpskom jeziku imala čak 22% tonskih snimaka, što je bolje od ostalih, ali se ipak ne može smatrati visokim profesionalnim standardom jer je to tek svaki peti prilog u emisiji. U narednim monitorinzima u emisijama na srpskom jeziku taj procenat se popeo za oko 40%; a u programu na mađarskom jeziku čak za više nego duplo.

2.2.1.2. Žanrovska raznovrsnost i inovativnost

Jedan od zahteva koji se postavlja javnom servisu jeste istraživanje u oblasti novinarskog žanra. Informativni programi su po prirodi svoje funkcije obaveštavanje o događajima, pa je sasvim opravdano da su markirani vestima i izveštajima. Međutim, zadatak javnog servisa je i da analitičkim žanrovima sagledava uzroke i posledice događaja i objašnjava pojave u složenim radiofoničnim strukturama i novinarima autorima koji neguju sopstvenu produkciju u visokom stepenu.

Prvi monitorinzi su ukazali da je u programima na jezicima nacionalnih zajednica veoma skromna sopstvena produkcija, da preovlađuju u visokom procentu (između 94% i 97%) preuzete informacije uglavnom od agencija, što korespondira sa prethodnim nalazom o neradiofoničnom programu sa malo tonskih inserata sa lica mesta.

I u ovoj kategoriji se izdvajaju program na srpskom (više od 55% autorskih priloga) i mađarskom jeziku (više od 20% autorskih priloga). Međutim, i ti autorski prilozi se uglavnom zadržavaju na nivou radijskih paketa odnosno zvučnih hronika. Dalje u istraživanju radiofoničnosti se ne ide, a vesti ostaju dominantan žanr, na primer 71,8% u monitoringu centralne informativne emisije na srpskom jeziku *Na dlanu Vojvodina*, iz maja 2008.

Ovaj nalaz se nadalje odražava i u povodu za rubriku. Kodirane su tri mogućnosti: aktuelni događaj, pseudodogađaj i medijski inicirani događaj.

Pseudodogađaji se svrsishodno kreiraju samo da bi se obezbedio publicitet za organizaciju, partiju, javnu ličnost iz svih oblasti javnog života. Često se kao sinonim za pseudodogađaj upotrebljava sintagma „medijski događaj” jer se ti događaji i organizuju samo zato da bi ih mediji zabeležili. Stoga su kreirani tako da bi bili medijski atraktivni. Istovremeno novinari moraju oceniti njihov istinski značaj za javnost i dati im odgovarajući, a ne prevelik značaj.

Medijski inicirani događaji su oni koje sami mediji izdvoje i postave na društvenu agendu prioriteta kao izuzetno važne za ostvarivanje javnog interesa. Posebno obimnim novinarskim angažmanom, istraživanjima društvene prakse takvi događaji se sa margina društvenog interesovanja postavljaju u središte pažnje. Uglavnom su to ona dešavanja za koja pojedini centri moći nikako ne bi želeli da se nađu u medijima.

Aktuelni medijski događaji su oni koji su u datom obliku neponovljivi, a svojim značajem za zajednicu, dinamikom, akterima, trajanjem i geografskim pokrivanjem zaslužuju pažnju određenog medija.

U informativnom programu su najznačajniji, naravno, dobro odabrani aktuelni događaji. Kapacitet medija i njegova inovativnost u odnosu na druge posebno se procenjuje procentom medijski iniciranih događaja, to jest koliko ima medijske inicijative.

Radijski javni servis Vojvodine u svim svojim informativnim programima bavi se veoma skromno medijskom inicijativom (između 2% i 5%) što znači da je uređivačka politika svedena na sledbenički, a ne proaktivan odnos prema stvarnosti.

Zašto se insistira na medijskoj inicijativi upravo u javnom servisu? Stoga što takve rubrike mogu da motivišu auditorijum na pozitivnu aktivnost, jer ukazuju i objašnjavaju svakodnevicu, čime ostvaruje javni interes u javnom komuniciranju, a to je, podsetimo, u suštini zadatak javnog servisa.

2.2.1.3. Zastupljenost informacija o događajima u Vojvodini

Objašnjavajući zašto je važno postojanje dva javna servisa u Srbiji sa fokusom na definisanje opravdanosti takvog rešenja u Zakonu o radiodifuziji (2002), član radne grupe koja je kreirala ovaj zakon, Rade Veljanovski, između ostalog, navodi: „zapravo važniji razlog bila je činjenica da Vojvodina predstavlja specifično – geografski, istorijski, demografski, privredno i kulturno zaokruženo područje, čija posebnost treba da ima odraza i na medijski sistem. U tome su posebno uzeti u obzir multietničnost, multikonfesionalnost i višejezičnost Vojvodine, koji na racionalniji i programski celishodniji način više mogu da dođu do izražaja u pokrajinskom nego u republičkom javnom servisu.

Utemeljenje ovakvog pristupa pre svega može da se nađe u praksi nemačkog medijskog sistema, koji u 16 autonomnih jedinica ima 11 radiodifuznih javnih servisa, uz funkcionisanje tri nacionalna TV kanala: dva ARD i jednog ZDF” (Veljanovski 2007: 37).

Monitoring je, međutim, pokazao da su informacije o Vojvodini u prvim monitorinzima bile veoma sporadično zastupljene (od 10% u programu na slovačkom jeziku, na primer, pa do 34% u informativnim emisijama na srpskom jeziku) da bi nakon nekoliko ciklusa monitoringa ovaj procenta bio znatno povećan (47% na srpskom jeziku).

Svest o tome da Javni servis Vojvodine treba da pokriva zbivanja na teritoriji Pokrajine, pre svega, pa tek onda iz Republike i najmanje iz sveta, polako postaje deo uređivačke politike, mada još ne u dovoljnom procentu.

2.2.1.4. Raznovrsnost sadržaja i pluralizam mišljenja

Informativni program Radio Vojvodine nije zabeležio ozbiljan pomak u temama o kojima se izveštava i akterima kojima je data šansa da svoja stanovišta objašnjavaju direktnim, upravnim govorom. To su dominantno politički subjekti, predstavnici vladajućih partija ili državne administracije. U prvom monitoringu takvih subjekata je kodirano čak 52%, da bi nakon nekoliko ciklusa taj procenat bio smanjen na oko 30%, što je još uvek iznad standarda koji u svetu važe za javni servis.

Postojanje pluralizma stavova i mišljenja najjasnije se uočava u vreme praćenja predizbornih kampanja i u favorizovanju interkulturnog dijaloga, o čemu bi pokrajinski javni servis posebno morao da vodi računa, pošto je multikulturalizam dominantno obeležje Vojvodine.

Republička radiodifuzna agencije je u junu 2007. donela Opšteobavezujuće uputstvo o ponašanju emitera na osnovu člana 12, stav 5 Zakona o radiodifuziji

(2002). U poglavlju Opšti programski standardi samo stav 6 definiše da se zabranjuje diskriminacija na osnovu pola, rase, etničke, verske, socijalne ili nacionalne pripadnosti. Ovaj dokument se ne bavi, na dovoljno ozbiljan i produbljen način, pitanjima jezika mržnje, diskriminacijom, obaveznošću zaštite manjina odnosno manjinskih i regionalnih jezika. Te tako ne daje dovoljno elemenata uredničkom menadžmentu i novinarima za lakše donošenje odluka u svakodnevnoj medijskoj praksi. Ali to definišu drugi dokumenti, kao na primer Zakon o javnom informisanju iz 2003. (član 38 „Zabrana govora mržnje”), kao i Ustav Srbije iz 2006. (član 14 „Zaštita nacionalnih manjina”, član 21 „Zabrana diskriminacije”, član 46 „Sloboda mišljenja i izražavanja”, član 48 „Podsticanje uvažavanja razlika”, član 79 „Pravo na očuvanje posebnosti”, član 81 „Razvijanje duha tolerancije”). Dakle predviđeno je da se u medijima razvija duh međukulturnog dijaloga, sprečava jezik mržnje, omogući svim ljudima koji žive na teritoriji zemlje da primaju i odašilju informacije u sredstvima javnog informisanja.

U prvom ciklusu monitoringa 2006. na primer multikulturalnost u bilo kom smislu, kao tema, nije se pojavila nijednom u informativnim programima radija na rusinskom i slovačkom jeziku, a na ostalim jezicima samo sporadično (6 puta među 738 tema u svim radio vestima, što je iznosilo svega 0,8%) prvog ciklusa. Već naredne 2007. godine ova tema bila je zabeležena 15 puta, što je u ukupnom rezultatu za radijski program predstavljalo 1,8% od svih sadržaja. Ovaj trend beleži polagani rast, što se ne može reći za povećanje broja aktera koji pripadaju manjinskim zajednicama. Taj procenat oscilira i ne može se utvrditi jasan trend (3%, 10%, 5%...).

Član 106 Zakona o radiodifuziji (2002) precizira: „u toku predizborne kampanje registrovanim političkim strankama, koalicijama i kandidatima omogućava se načelo jednake zastupljenosti bez diskriminacije”. Međutim, radio Javnog servisa Vojvodine u do sada tri monitorovana izborna ciklusa (2007. i 2008.) nije pokazao potreban stepen balansiranoosti. U svim posmatranim ciklusima svi programi, kako na većinskom jeziku, tako i na jezicima manjina, imali su svoje favorizovane partije i kandidate.

Radijski program je pratio model gotovo svih medija kada je reč o prezentaciji kandidatkinja u predizbornim kampanjama. Valja podsetiti da, po Zakonu o izborima na listama, mora biti najmanje 30% kandidatkinja. Očekivalo bi se da ih toliko, ili nešto manje, bude zastupljeno i u predizbornim programima na javnom servisu. Međutim, javni servis je sledio matricu partija i drugih medija te su kandidatkinje ostale nevidljive u medijskoj kampanji.

U 165 priloga emitovanih u vreme monitoringa predizborne kampanje 2008. za republičke, pokrajinske i lokalne izbore u emisiji *Vojvodina na dlanu* identifikovano je svega 4,9% žena kao subjekata (akterke su u 8 priloga, a u jednom su objekat o kojem govori akter muškarac).

U informativnom programu radija na mađarskom jeziku identifikovane su samo 3 žene kandidatkinje i nijedna nije bila predstavica mađarske nacionalne zajednice.

U informativnim program na ostalim jezicima nacionalnih zajednica zabeležen je veoma sličan trend – žene nisu prepoznate kao relevantan izborni učesnik, nosilac stava vrednog medijske prezentacije.

2.2.1. Informativni program Televizije

Monitoring je uglavnom obuhvatao šest informativnih emisija Televizije Vojvodine na različitim jezicima: *Vojvođanski dnevnik* (20 minuta) na srpskom jeziku; *TV Hirado* (20 minuta) na mađarskom jeziku; *Dnevnik* (10 minuta) na slovačkom jeziku; *TV Jurnal* (10 minuta) na rumunskom jeziku; *Dnevnik* (10 minuta) na rusinskom jeziku i *Nevinata* (10 minuta) na romskom jeziku. Pozicionirane su u popodnevnom i večernjim časovima (najranije počinje *Dnevnik* na slovačkom u 18.00, a najkasnije *Vojvođanski dnevnik* u 22.00) i predstavljaju centralne informativno-političke emisije koje sadrže pregled dana u svim značajnim segmentima društveno-političkog, kulturnog i sportskog života.

2.2.1.1. Produkcioni standardi

Televizija Vojvodine kao tehničko-tehnološki mnogo komplikovaniji medij još više zaostaje za produkcionim standardom koji se zahteva od javnog servisa.

Osnovne karakteristike televizije su kodovi visoke specifičnosti kao što su pokretna slika i pokret u slici, što na Televiziji Vojvodine još uvek iznosi svega oko 11% kada je terenski video-materijal u pitanju.

Informativni program na srpskom jeziku u ovoj oblasti beleži stalni porast procenta snimaka sa terena, dok programi na jezicima nacionalnih zajednica znatno zaostaju.

Imajući u vidu rezultate monitoringa sporovoznih emisija, može se pretpostaviti da svoje ograničene tehničke i kadrovske kapacitete male redakcije racionalno koriste za pripremu kolaž programa, tipa mozaika, koji su za njih mnogo atraktivniji od kratkih dnevnih informativnih emisija.

2.2.1.2. Žanrovska raznovrsnost i inovativnost

Preovlađuju agencijske vesti, i to kod informativnih emisija na nekim jezicima manjina čak i do 96%. Na srpskom jeziku odnos vesti i izveštaja mnogo je uravnoteženiji tako da u pojedinim emisijama izveštaja bude u ukupnom vremenskom trajanju i nešto više.

S tim u vezi jeste i procenat autorskih priloga koji neprestano raste čak i u oblasti analitičkih žanrova (do 10%) koji su inače, kao i kod radijskog informativnog programa, veoma slabo zastupljeni. Medijske inicijative, osim u emisiji *Vojvođanski dnevnik*, skoro i da nema.

2.2.1.3. Zastupljenost informacija o događajima u Vojvodini

Najveća promena u ovoj kategoriji u poređenju sa svim radijskim i televizijskim emisijama zabeležena je u informativnom TV programu na srpskom jeziku. Doseže čak povremeno i iznad 50%. Može se s pravom reći da je *Vojvođanski dnevnik* (TV 1 u 22.00) sada opravdao svoj naziv, pa čak i u redosledu priloga u emisiji uočava se pozitivna promena jer su, sem u opravdanim slučajevima, vojvođanske vesti prioritete.

2.2.1.4. Raznovrsnost sadržaja i pluralizam mišljenja

Nažalost, interkulturnih sadržaja i u televizijskom javnom servisu Vojvodine jako je malo. U prvom ciklusu monitoringa među 775 ukupnog broja registrovanih tema u svim TV vestima, multikulturalnost je registrovana samo devet puta (1,2%), da bi uzlaznom linijom dosegla 7%, nakon nekoliko ciklusa monitoringa. Ovaj procenat još oscilira od monitoringa do monitoringa i od programa do programa. Prema već više puta ponavljanim rezultatima, može se smatrati da su programi na jezicima nacionalnih zajednica mnogo manje otvoreni za teme iz oblasti interkulturnog dijaloga, barem u informativnom programu, što dakako ne znači da ih nema u mozaičkim emisijama i emisijama iz kulture.

Televizija Vojvodine pratila je predizbornu kampanju na veoma sličan način kao i Radio i kao što je to činila u kampanji 2007.

U programu na većinskom i manjinskim jezicima registrovane su iste vrste prekršaja: neravnopravan tretman izbornih učesnika i prema partijskoj i prema nacionalnoj (veoma se retko govori o subjektima koji su pripadnici manjina: na primer najmanje u TV programu na srpskom 3%, a najviše u TV programu na mađarskom 10%) i prema polnoj osobenosti (u informativnom programu na srpskom jeziku, na primer, u žanru vest muškarci su prisutni u 84,4%, a žene u 0,9% slučajeva; u autorским izveštajima muškarci su prisutni sa 91,4%, a žene sa 7,4%).

Ono što predstavlja napredak u 2008, u odnosu na prethodne kampanje, jeste veće prisutvo stavova građana i predstavnika nevladinog sektora.

3. ZAKLJUČAK I PREPORUKE ZA BOLJU PRAKSU

3.1 Zaključak

Osnovni zaključak je da Radio-televizija Vojvodine sporo napreduje u tranziciji od državocentričnog medija ka javnom servisu.

Najveće promene nabolje vidljive su u televizijskom informativnom programu na srpskom i romskom jeziku koji su postali profesionalniji, televizičniji, imaju više sopstvene produkcije i okrenuti su temama i događajima u Vojvodini.

Ono što nedostaje jeste veća raznovrsnost i pluralizam mišljenja i aktera, ali i uočavanje i razmatranje društvenih kontroverzi kao medijske inicijative i naravno istraživanja u oblasti žanra, tačnije performansi televizijskog novinarstva.

Radijski javni servis Vojvodine beleži još sporiji i neadekvatan napredak u transformaciji od državnocentričnog medija, devastiranog tokom devedesetih godina, u javni servis.

Radio je tehničko-tehnološki mnogo jednostavniji medij tako da nema pravog objašnjenja zašto je upravo u tom segmentu produkcija sopstvenog programa skromna i neradiofonična. Nema novih prodora u novinarskim žanrovima imanentnim radijskoj formi izraza i medijskih inicijativa.

I u radijskom informativnom programu napredak se uočava u emisijama na srpskom i mađarskom jeziku.

3.2. Preporuke za bolju praksu

Javni servis Vojvodine bi trebalo da znatno poboljša tehničko-tehnološke i kadrovske kapacitete, pre svega, u programima na jezicima nacionalnih zajednica; da se više angažuje u domenu sopstvene produkcije istražujući kako u oblasti sadržaja, tako i u oblasti forme.

Multikulturalnost i interkulturni dijalog su teme koje bi trebalo da budu znatno prisutnije kako na nivou aktuelnih događaja, tako i u sferi medijske inicijative, jer je to misija pokrajinskog javnog servisa.

LITERATURA

- Aslama, Minna (2003). "Dumbing Down" or "Diversification"? – *The Past Decade of Finnish Television, Tabloidization of TV in Finland – A Case and its Context*. www.uta.fi/viesverk/fmcs/tv/aslama_u.pdf
- Baćanović, Višnja (2008). Kandidatkinje: monitoring prisustva žena kandidatkinja u medijima tokom predizborne kampanje za lokalne i pokrajinske izbore 2008. Zbornik radova „Kandidatkinje” ur. Dubravka Valić Nedeljković. Novi Sad : Novosadska novinarska škola; edicija Medijska sfera; 13-24.
- Baćanović, Višnja, Dejan Pralica, Laura Spariosu, Ištvan Kolarš, Eva Radovanović (2008). Zastupljenost žena političarki u predizornoj kampanji u maju 2008. u elektronskim i pisanim medijima na srpskom jeziku . Zbornik radova „Kandidatkinje” ur. Dubravka Valić Nedeljković. Novi Sad : Novosadska novinarska škola; edicija Medijska sfera; 13-24.
- Kin, Džon (1995). *Mediji i demokratija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mek Kvin, D. (2000), *Televizija, Clio*, Beograd.
- Matić, Jovanka (2009). Raznovrsnost TV programa u Srbiji. Zbornik radova Medijski skener, ur Dubravka Valić Nedeljković. Novi Sad : Novosadska novinarska škola; edicija Medijska sfera; 24-70.
- Valić Nedeljković, Dubravka. (2007). Pseudodogađaj ili dvosmislena istina – Studija slučaja javni servis Vojvodine. *mediAnali*, međunarodni znanstveni časopis za

- pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja s javnostima, godište 1, br 2. studeni 2007, glavni urednik Stjepan Malović. Dubrovnik : 67-87.
- Valić Nedeljković Dubravka (2008). Multikulturalnost u programima javnog servisa Vojvodine. Multietnički identitet Vojvodine: izazovi u 2007-08. Helsinške sveske br 27. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2008). Analiza sadržaja političke TV reklame u predizbornoj kampanji 2008. u Srbiji. MIOKO 002-003/ ur. Mirko Sebić. St. 49-63. Novi Sad : FORIN.
- Veljanovski, Rade (2005). Javni RTV servis u službi građana. Beograd : Clio.
- Veljanovski, Rade (2007). Javni RTV servis – savremeni značaj i uloga. Zbornik radova Javni servis Vojvodine ur. Dubravka Valić Nedeljković. Novi Sad : Novosadska novinarska škola; edicija Medijska sfera; 31-46.
- Veljanovski, Rade (2009). Medijski zakoni u Srbiji – načela i praksa. Zbornik radova Medijski skener, ur. Dubravka Valić Nedeljković. Novi Sad: Novosadska novinarska škola; edicija Medijska sfera; 10-24.
- Pančić, Teofil (2006). *Otkud sunce usred bijela dana*. „Vreme” broj 813 od 3. avgusta 2006. Beograd.
- Zakon o radiodifuziji* (2002); *Zakon o javnom informisanju* (2003), *Zakon o dostupnosti informacija od javnog značaja* (2004). <http://www.info.gov.yu>

Dubravka Valić Nedeljković

FROM STATECENTERED MEDIUM TOWARDS PUBLIC SERVICE BROADCASTER

Summary

The author begins by giving the definitions of key terminology, such as government and market oriented media and public broadcasters within the broader context of broadcasting legislation and ownership.

Further, the position of the public broadcaster of Vojvodina (RTV) within the media sector of Serbia is presented by analysing the comparative data gathered within a long-term project monitoring the transformation of the formerly government oriented radio and TV studios into the public broadcaster of Vojvodina. The author concludes that the process has been unjustifiably prolonged in all domains, including the programs in the minority languages. Obvious progress has been made only in TV and radio programs presented in Serbian and to a certain extent in Hungarian as well.

All factors available point to the conclusion that the RTV has failed to fulfill most of the tasks defined by the Serbian Broadcasting Law.

Key words: government oriented media, market oriented media, public broadcaster, monitoring, RTV, programs in Serbian and minority languages.

Vladimir Barović
barovic@neobee.net

UDK 005.96
Originalni naučni rad

ZNAČAJ I ULOGA REGIONALNE SARADNJE PRI IZVEŠTAVANJU U KRIZNIM SITUACIJAMA

U radu se analizira i sistematizuje mogućnost medijske saradnje na kriznim situacijama koje su karakteristične za region Dunav-Kriš–Moriš–Tisa. Savremeno društvo svakodnevno je izloženo akcidentima i kriznim situacijama koje imaju tendenciju rasta što se reflektuje na medije. U radu smo definisali krizne situacije uz iznošenje modela regionalne medijske saradnje na posmatranim vanrednim događajima. Prezentovani su rezultati istraživanja pokrajinskog javnog servisa na temu kriza kod nas i u regionu, na osnovu čega smo izveli određene zaključke. Predstavljene su smernice i metodologija INSARAG-a kao programa koji je najfunkcionalniji okvir za regionalnu saradnju pri vanrednim događajima. Izneti su predlozi za sistem obuke i edukacije izveštača iz regiona na temu kriznih događaja. Navedene su preporuke za formiranje sistema objedinjenog deska koji bi pokrивao čitav region DKMT ugrožen kriznim situacijama. Na kraju rada sistematizovani su saveti za praktično delovanje regionalnih medija u krizama koje je moguće očekivati u budućoj vizuri.

Ključne reči: krizne situacije, region, saradnja, mediji, izveštavanje.

1. UVODNO RAZMATRANJE

Elementarne nepogode, požari, poplave i niz drugih incidenata ne poznaju državne granice, međe ni ostale barijere koje su postavljene ljudskom voljom. To je osnovni razlog zbog čega je nemoguće ispravno i pravovremeno odgovoriti na različite krizne izazove kojih je sve više u savremenom svetu. Od napada na SAD 11. septembra 2001. godine u fokus interesovanja globalnih informaciono-komunikacionih sistema sve više dolazi problem kriznih situacija koje imaju različite pojavne oblike, ali predstavljaju opasnost pred kojom su izolovani društveno-politički sistemi, bez obzira na veličinu i ekonomsku snagu, uglavnom nemoćni.

Koliko je važna regionalna saradnja na našem području, najbolji pokazatelj su poplave iz 2006. godine, jer se na osnovu merenja koja se redovno obavljaju u Mađarskoj računala i određivala tendencija vrha poplavnog talasa odnosno vodostaja koji će stići na srednji tok ugroženog područja u Vojvodini odnosno Srbiji. Za regionalnu saradnju od primarnog značaja je odbrana od poplava jer čitav region

Dunav–Kriš–Moriš–Tisa (DKMT) ima predispozicije za tu vrstu kriza. U slučaju da kriza prelazi granice ili pokazuje tendencije da se prelije u susednu državu, dolazi do uspostavljanja regionalne saradnje na kontrolisanju i sprečavanju daljeg širenja krize.

Mekluanova čuvena metafora „globalnog sela“ otelotvorena je nastankom globalnih medija jer su stvorene mogućnosti trenutne komunikacije između dve tačke na suprotnim stranama planete (MacLuhan 1971). Moć medija očigledna je u svim segmentima društva od informisanja pa do reklamiranja, koje se često kombinuje sa različitim programskim sadržajima (Breton 2000). Značaj medija posebno dolazi do izražaja u vanrednim situacijama i okolnostima koje pod jednim imeniteljem nazivamo kriznim situacijama. Tada se veliki broj konzumenata informacija koji u redovnim prilikama ne preferira informativne sadržaje, interesuje za vesti koje se bave krizama, nesrećama, vanrednim situacijama i sl.

2. MEDIJSKO ODREĐENJE I DEFINISANJE KRIZNIH SITUACIJA

Nije svaki požar, eksplozija gasa ili sukob fudbalskih huligana krizna situacija, ali ako dođe do eskalacije nekog od navedenih incidenata, tada možemo imati ozbiljnu krizu ili kriznu situaciju. Osnovni zadatak medija jeste da deluju u javnom interesu i u skladu sa tim treba da izveštavaju sa svih događaja koji su od značaja za određenu zajednicu, a krizne situacije svakako su najtransparentniji primer postavljene teze (Valić Nedeljković 2005).

Nije moguće predvideti zemljotres, saobraćajnu nezgodu ili požar, ali to ne znači da treba zapostaviti pripremu za pravovremeni odgovor na krizne izazove. Određenje krizne situacije moguće je dati sa više aspekata, ali najšira definicija glasila bi da je to: „...izveštavanje o aktuelnim događajima u kojima su ugroženi ljudski životi i nepokretna odnosno pokretna imovina“ (Valić Nedeljković 2007: 7). Dakle, prvi segment koji mediji treba da imaju u vizuri kriznog komuniciranja ogleda se u mogućem ili realnom ugrožavanju ljudskih života, a zatim i dobara, imovine, privrednih subjekata, poljoprivrednih i ekonomskih resursa. Sličnu odrednicu krizne situacije dao je Kombs kada je naveo da je krizu moguće definisati kao nagoveštaj pretnje koja će imati negativne posledice ako se ne bude upravljala ispravno (Coombs 2007).

Svaka kriza ima nagoveštaj (često je nevidljiv za medije), početak, vrhunac i fazu smanjivanja intenziteta da bismo na kraju imali njenu delimičnu ili potpunu eliminaciju. Prema Finku, koji je preuzeo medicinsku terminologiju i inkorporirao je u krizni menadžment, postoje četiri faze krize i to su:

- faza nagoveštaja budućeg stanja ili najava krize (Prodromal Crisis);
- akutna faza krize (Acute Crisis);
- hronična faza krize (Chronic Crisis);
- faza saniranja krize (Crisis Resolution). (Fink 1986).

Prema Periniću, akutna faza je kratka po trajanju: „Medijski sadržaji usredotočeni su na sadržaje koji su u funkciji obavještanja publike javnosti o nastanku događaja, neposrednim posljedicama i učincima te pojašnjavanju i tumačenju krize, najčešće kronološkim redom događanja“ (Perinić 2008: 37). Ako je akutna faza kratka, hronična faza ponekad je veoma duga i podrazumeva istraživanje uzroka krize, reakciju javnosti, sudske procese i medijske rekonstrukcije.

Jedan od bitnih faktora koji utiče na stepen medijskog angažovanja na nekoj krizi jeste njeno trajanje. Ako govorimo o trajanju krize, važno je ukazati da smo na osnovu obavljenih istraživanja utvrdili da je značajan odnos vrste informativnih emisija i ostalih programskih sadržaja (specijalne emisije, dokumentarne emisije i sl.) prema prirodi krize. U istraživanju centralnih informativnih političkih emisija (CIPE) koje je proizveo i emitovao pokrajinski javni servis (Radio-televizija Vojvodine) ustanovili smo, po metodi slučajnog uzorka na korpusu od nedelju dana, sledeće rezultate:

Tabela 1. Prikaz kriznih situacija po kriterijumu trajanja (Barović 2008: 31).

Trajanje krizne situacije	Procentualna zastupljenost
krizna situacija kratkog trajanja	44,2%
krizna situacija srednjeg trajanja	23,3%
krizna situacija dugog trajanja	20,9%
kontinuirna krizna situacija	11,6%

Najveći broj informativnih sadržaja u elektronskim medijima forsira, zbog prirode programa, krize kratkog trajanja dok su najmanje zastupljene kontinuirane krize, osim u slučaju ozbiljne eskalacije, za šta je dobar primer pojas Gaze odnosno sukob Hamasa sa izraelskom vojskom (www.b92.net/info, Izraelska vojska nadomak Gaze, 04.01. 2009). Sličan tretman kriza, po pitanju dužine trajanja, uočili smo u informativnim sadržajima regionalnih emitera jer kratkim krizama uvek se daje prioritet, osim ozbiljnih slučajeva kao što je bila kriza sa gasom koja je početkom 2009. godine pogodila ne samo region DKMT već i veliki deo Evrope.

3. MODELI REGIONALNE MEDIJSKE SARADNJE U KRIZNIM SITUACIJAMA

3.1. Međunarodni sistem za krizno reagovanje

Ovaj deo rada napisan je na osnovu internog dokumenta „INSARAG smernice i metodologija“ koji nije javno publikovan tako da ga nismo citirali i navodili kao ostalu literaturu. Poglavlje je napisano na osnovu iskustva sa terena, pomenutog dokumenta i konsultacija sa stručnjacima koji su učestvovali u implementaciji IN-

SARAG-a na terenu. U okviru organizacije Ujedinjenih nacija (OUN) deluje Koordinacioni biro humanitarnih poslova (OCHA¹), koji je krovna organizacija za pomoć u kriznim situacijama na planetarnom nivou. Sledeća instanca je Koordinaciona grupa za podršku (FCSS²) koja ima niz upravnih funkcija i nadležnosti u operacijama koje OUN sprovodi u cilju pružanja pomoći regionima koji su ugroženi. Eskalacija kriznih situacija raznih nivoa, intenziteta i oblika ispoljavanja sa kojima vlasti jedne države ne mogu da se izbore, uslovlila je da su Ujedinjene nacije 1991. godine osnovale Međunarodnu konsultativnu ekipu za traganje i otkrivanje (INSARAG³). Taj organ osnovan je sa ciljem da se na području koje je ugroženo zemljotresima pomogne nacionalnim snagama u izvlačenju preživelih, saniranju posledica krize i revitalizaciji ključne infrastrukture. Metodologija INSARAG-a pokazala se efikasnom i primenljivom te je proširena na sve krizne situacije sa ciljem da se pomogne vlastima u čitavom svetu, u čemu je od velike važnosti regionalna saradnja koja ide do lokalnog nivoa, tj. do institucije koja se naziva - Lokalna vlast za upravljanje opasnostima (LEMA⁴). INSARAG je podeljen na regionalnu grupu Afrika/Evropa, američku regionalnu grupu, regionalnu grupu Azija i Tihi okean, dok celom organizacijom rukovodi Upravni odbor sa kojim subordinira Sekretarijat, OCHA i FCSS. Radi bolje saradnje INSARAG je propisao smernice i metodološke postupke za rad u krizama koje do detalja definišu pripremu, izlazak na teren, tehnike angažovanja, sve do povratka u matičnu zemlju.

Protokoli insistiraju na planiranju kao stalnom procesu koji obuhvata radnje sakupljanja, obrade i prosleđivanja informacija na osnovu kojih se donose procene i usvajaju planovi daljeg delovanja. Planiranje i izvođenje radnji na terenu u nadležnosti je Koordinacionog centra za lokalne operacije (OSOCC⁵). On može biti i virtuelni, a njegova uloga je sadržana u planu operacija koji se izrađuje u elektronskoj i štampanoj formi i prosleđuje nadležnim vođama međunarodnih Gradskih ekipa za traganje i spasavanje (USAR⁶). Preko virtualnog OSOCC-a saopštavaju se planovi puta misije, instrukcije, mesta prelaska granice, plan angažovanja i određivanja operativne baze (BoO⁷).

U svojoj metodologiji INSARAG sistematizovano tretira medije kao bitan segment upravljanja krizama i zato se odmah po pristizanju na teren preko OSOCC-a zahteva da LEMA dostavi informacije o medijima. Sledeći korak podrazumeva da vođe ekipa USAR-a brifinguju svoje osoblje o uslovima nastupa u medijima, što su metodološki prihvatljivi i razumni postupci koji govore o sistemskom planira-

¹ OCHA – Office for the Coordination of Humanitarian Affairs

² FCSS – Field Coordination Support Section

³ INSARAG - International Search and Rescue Advisory Group

⁴ LEMA - Local Emergency Management Authorities

⁵ OSOCC – On-site Operations Coordination Centre

⁶ USAR- Urban Search and Rescue

⁷ BoO – Base of Operations

nju INSARAG-a. Saradnja sa medijima podrazumeva slobodan protok informacija ka elektronskim i štampanim medijima i u skladu sa smernicama LEMA svi organi misije su dužni da pružaju objektivna obaveštenja, što je s aspekta etike novinarstva od velike važnosti. Po smernicama INSARAG-a, ako misija nema portparola, automatski funkciju osobe za odnose sa javnošću preuzima rukovodilac ekipe USAR-a. Uz redovne aktivnosti misija organizuje konferencije za medije, prosleđuje obaveštenja za javnost, određuje koje će dokumente i informacije objaviti i nastoji upravljati medijima na terenu. Poslednja funkcija od svih nabrojanih problematična je jer se iz smernica ne vide mehanizmi za njenu realizaciju, ali smatramo da je to daleko od želje za medijskom manipulacijom. U razgovoru sa stručnjacima koji su učestvovali u implementaciji INSARAG-a ustanovili smo da je suština u suzbijanju širenja glasina, poluinformacija i dezinformacija koje mogu izazvati paniku među konzumentima informacija tokom kriznih situacija ili akcidenata. S aspekta medija afirmativan je osnovni princip na kom počiva INSARAG, a to je kolektivno odlučivanje, jer ako se više regionalnih grupa tome protivi, nemoguće je da onaj koji komanduje operacijom stavi embargo na dostavljanje svih obaveštenja medijima (od lokalnih do globalnih). Prihvatanjem INSARAG-a svaka država automatski se obavezuje na pružanje informacija o kriznoj situaciji koja se dogodila. Tu informaciju zemlja u kojoj je nastupila kriza ne samo da ne sme uskratiti institucijama međunarodne zajednice već podatke mora pružiti i predstavnicima medija. Zbog navedenih elemenata sistem INSARAG-a je važan za rad medija u krizama jer im omogućava slobodan pristup važnim informacijama bez kojih je novinarski rad nemoguć.

Značajan doprinos regionalnoj saradnji u kriznim situacijama bila je vežba „Šajka 08“ koja je od 21. do 24. aprila 2008. godine realizovana u opštini Titel uz reku Tisu. U tripartitnoj vežbi učestvovala su zemlje iz regiona DKMT (Srbija, Mađarska, Rumunija) i kompletna simulacija je izvedena po INSARAG-u. Na vežbi je prikazano timsko zbrinjavanje ugroženih lica iz raznih kriznih situacija uz delovanje zajedničkog srpsko-mađarsko-rumunskog tima. Težište je bilo na rešavanju akcidenata i kriza iz domena poplava koje su najznačajnija pretnja za region. Opšti utisak autora koji je pratio vežbu ogleda se u primedbi da je evidentan izostanak medijskog segmenta u simulaciji. Na toj vežbi bilo je moguće primeniti niz mera i metodoloških postupaka koje INSARAG propisuje za rad sa medijima, a na terenu bi uvideli kako sistem funkcioniše „in vivo“. Preporuka je da se pri planiranju sličnih regionalnih projekata koji se bave krizama obavezno uvrsti i medijski segment kao neizostavni element u reagovanju na krizne situacije.

3.2. Zajednička obuka za rad u kriznim situacijama

Iako se na ovim prostorima edukacija i obuka novinara ne razume na pravi način i neki je čak smatraju izlišnom, možemo konstatovati da je ona u kriznim situacijama neophodna. Terenski medijski rad je naporan čak i u slučaju obrade tema za zabavne i školske emisije, a situacija je mnogo složenija u izveštavanju u uslovima

koji su opasni po zdravlje, ponekad i život izveštača/medijske ekipe. Imali smo primera da su neki lokalni mediji izveštavali o požarima u užoj Srbiji u leto 2007. godine na potpuno neprihvatljiv način, prvenstveno zbog neobučenosti kadrova i nedostatka medijske inicijative. „Tako se desilo da su, u slučaju šumskih požara, pojedini lokalni mediji bukvalno prepisivali vesti od nacionalnih ili su se oslanjali na agencijske vesti. Čast izuzecima koji su pokazali odgovornost prema lokalnoj sredini i publici koju su pridobili“ (Vidanović 2007: 10).

Tokom istraživanja koje smo sprovedi zapazili smo da ima veoma malo informacija o krizama koje su pogodile region koji posmatramo u radu. To je uslovljeno nizom elemenata, ali je činjenica da većina naših novinara nije osposobljena za obavljanje tako složenih zadataka kao što je trilateralna saradnja u krizama. Istraživanje potkrepljuje navedenu tvrdnju ilustrativnim podacima koje iznosimo.

Tabela 2. Prikaz geografskih determinanti – lokacija u CIPE (Barović 2008: 31).

Lokacija	Procentualna zastupljenost
Evropa	17,0%
Azija	10,6%
Afrika	2,1%
Amerika	2,1%
Bliski istok	4,3%
Zemlje bivše SFRJ	12,8%
Region	4,3%
Beograd	8,5%
Novi Sad	14,9%
Druga mesta u Srbiji	8,5%
Druga mesta u Vojvodini	10,6%
Nemoguće odrediti lokaciju	4,3%

Procentualno su u CIPE vesti i programski sadržaji koji se tiču kriznih situacija u regionu isto zastupljeni, kao i vesti sa Bliskog istoka, što je pokazatelj nedovoljne medijske inicijative u posmatranim okvirima (uz navedni ograničavajući element šireg konteksta, tj. zastupljenosti kriznih situacija u određeno vreme na određenoj lokaciji).

Da bi takva situacija bila prevaziđena neophodna je regionalna medijska saradnja sa akcentom na krizama kao pretnji koja treba da privuče pažnju svih zainteresovanih strana. To znači da se prvenstveno mora izvršiti zajednička edukacija izveštača iz zemalja u regionu jer se samo dobrom i kvalitetnom saradnjom mogu

prevazići problemi koji se postavljaju pred medije. Treba naglasiti da određene medijske kuće, kao što je pokrajinski javni servis (RTV), imaju predisponiranost za preporučenu saradnju jer već poseduju redakcije na mađarskom i rumunskom jeziku, što je značajan momenat u prevazilaženju jezičke barijere.

Obuka novinara za zajedničko izveštavanje može se sprovesti na razne načine i to:

- akademskom edukacijom;
- stručnim usavršavanjem na relaciji tripartitne medijske saradnje;
- kursevima strukovnih udruženja;
- specijalističkim kursevima u okviru širih projekata upravljanja krizama.

Saradnja u akademskim dimenzijama sa Katedrom za medije Univerziteta u Segedinu i Temišvaru već postoji i dobro funkcioniše u široj medijskoj vizuri i samo je treba prilagoditi potrebama obuke studenata, budućih izveštača za potrebe kriznih situacija. Isti je slučaj i kada je reč o saradnji pokrajinskog javnog servisa sa medijima u susednim zemljama, ali koordinaciju je neophodno proširiti i preneti na operativni plan. To je tim pre izvodljivo jer smo imali primere lokalne medijske saradnje sa rumunskom stranom tokom poplava u Banatu koje su katastrofalno pogodile pogranični region u proleće 2005. godine, a određeni model koordinacije postojao je sa mađarskim medijima tokom građanskih protesta i nemira u Budimpešti u septembru 2006. Posebno informativni i korisni mogu biti kursevi koje bi organizovala strukovna novinarska udruženja sa ciljem da povežu izveštače i od njih naprave funkcionalnu mrežu saradnika. Širi projekti saradnje na kriznim situacijama već postoje i uspešno se realizuju, ali oni su organizovani i podržavani od strane državnih institucija, što im daje veće materijalne i logističke potencijale. Takvi projekti, ako u subjektima odlučivanja ima senzibiliteta za potrebe medijske edukacije, mogu jednostavno proširiti zadatke rešavanja kriznih izazova i na medije kao važne učesnike u celom procesu.

3.3. SISTEM OBJEDINJENOG DESKA U KRIZNIM SITUACIJAMA

Desk je nervni sistem jedne medijske kuće i od njega zavisi šta će biti plasirano kao sadržaj nekog lista ili emisije u elektronskim medijima. Desk je u određenoj meri uslovljen sistemom redakcija koje po organizaciji mogu biti: jednolinijske, štapske, višelinijske i matriks (Rus Mol, ZagoracKeršer 2005: 239). Desk i redakcije koje se angažuju na kriznim situacijama moraju biti prilagođeni radu u vanrednim okolnostima što praktično znači da:

- moraju imati sistem smenskog rada koji pokriva 24 časa;
- informativne emisije se emituju češće nego u redovnim prilikama;
- imaju na raspolaganju mobilne ekipe, dopisnike;
- raspoložu mobilnom tehnikom, reportažanim kolima i link uređajem;
- poseduju značajne logističke resurse;
- imaju veća ovlašćenja u pogledu dužine trajanja emisije ili veličine teksta.

Naveli smo specifičnosti koje se vezuju za desk koji deluje u kriznim situacijama, a sistem objedinjenog deska koji se može koristiti u vanrednim okolnostima podrazumeva više elemenata. U principu, taj model ne podrazumeva da je desk fizički lociran na jednom mestu, već se brzom razmenom podataka savremenim tehnologijama može izvršiti umrežavanje dvaju ili više postojećih deskova. To je sistem virtuelnog deska koji se primenjuje u radu grupacija za krizno reagovanje. To znači da se u jedan sistem umreže desk u Novom Sadu, Segedinu i Temišvaru sa ciljem da neprekidno razmenjuju podatke dok se putem razmene šalju montirani paketi ili sirov materijal za vizuelnu komponentu izveštaja. To je model deska koji uvek može funkcionisati na jednostavan način, pouzdano, ali samo ako su trase, veze i linkovi dobro koordinirani i besprekorno funkcionišu. Time se postiže brza i efikasna razmena informacija na čitavom ugroženom području, posebno ako se radi o poplavama i požarima u kojima je eskalacija krize veoma konsekvantna. U takvim situacijama informativni program se emituje na svakih 30 minuta, a da bi imali sveže podatke, uključuju se svi centri objedinjenog regionalnog deska. Jezička barijera se lako prevazilazi jer se angažuju novinari koji poznaju jezik, npr. iz Novog Sada se za Temišvar šalje paket ili se uključuje izveštač iz rumunske redakcije, iz Segedina se uključuje novinar srpskog programa mađarskog javnog servisa i sl. Posmatrani sistem u znatnoj meri funkcionise zahvaljujući tripartitnoj saradnji koja podrazumeva podjednako angažovanje izveštača i tehničkih kapaciteta sve tri strane koje saradjuju u praćenju krizne situacije.

Sistem objedinjenog deska podrazumeva angažovanje sva tri virtuelna centra, a kruženje informacija može biti ustanovljeno po određenom redosledu, što zavisi, pre svega od središta krizne situacije. Ako je hipotetička krizna situacija eskalirala u Mađarskoj, ali preti i Rumuniji odnosno Srbiji, tada je na trasi objedinjenog virtuelnog deska prva tačka prosleđivanja paketa (na mađarskom jeziku studio u Segedinu). Dalje prosleđivanje informacija cirkuliše po sistemu prioriteta koje će odrediti šef objedinjenog deska, ali prema INSARAG-ovim smernicama koje podrazumevaju kolektivno odlučivanje. Ono pre svega predviđa odlučivanje o globalnim smernicama rada dok se manje bitne operativne odluke mogu donositi na nivou deska.

Posmatrana saradnja, pored razmene paketa, snimaka i sirovih informacija, može podrazumevati zajedničke projekte snimanja ugroženog regiona iz vazduha, postavljanje zajedničkih reportažnih kola, link punktova i slanje mešovitih ekipa na teren (radi pravljenja tri paketa, za svako govorno područje po jedan). Takođe je veoma važno korišćenje finansijski prihvatljivih usluga sportskih aeroklubova i privrednih kapaciteta za snimanje iz vazduha, što daje posebnu autentičnost pri finalnom plasiranju medijskog proizvoda (Konjhodžić 2007: 29).

U sistemu objedinjenog deska veoma značajnu ulogu može odigrati link uključenje ako se radi o televiziji jer se time najbrže šalju podaci i činjenice, a kod konzumenata informacija stvara se pozitivan utisak medijske inicijative. Pojavom novih mogućnosti koje pruža internet klasični mediji dobili su priliku da se uklope u

novu tehnologiju, što znači da osim klasičnih link uključenja možemo koristiti (u ekstremnim uslovima) skajp uključenja (Gates 1995). Moguće je snimati sve postupke tima na terenu te putem kamere i skajpa prenositi sliku u desk, što je izvodljivo ako ugroženo područje ima optičke prstenove, tj. vajerles internet. Time će šef deska steći uvid u stanje na terenu i efikasnije doneti odluku da li je potrebno slanje dodatnih ekipa ili zamena postojećih izveštača novim. Televizija je stoga u znatnoj prednosti u kriznim situacijama baš zbog te komponente nad ostalim medijima: „Televizija je prvi medij koji je omogućio da gledalac može slikom i zvukom pratiti događaj istog trenutka kada se on dešava“ (Radenković 2008: 82). Za link uključenja potrebna je savremena tehnička oprema, a na terenu od vremenskih uslova zavisi da li se oprema može koristiti u punom kapacitetu (opasnost od udara groma u link uređaj). Ako koristimo prednosti internet tehnologije, ti problemi se mogu prevazići i uz adekvatne veze komunikacija se brže odvija uz manje finansijske izdatke.

Sistem objedinjenog deska ima veliku odgovornost za rad na terenu i stoga se na osnovu njegovih preporuka formiraju mešovite ekipe koje po modelu koji smo sastavili moraju ispunjavati nekoliko važnih preduslova za uspešno medijsko delovanje. Prvi kriterijum je mobilnost, što znači da moraju biti lako pokretljive i svi njihovi članovi moraju biti psiho-fizički zdravi i dobro kondicionirani zbog velikih prostornih distanci koje ekipa prelazi. Sledeći faktor koji je važan u mešovitim sastavima jeste prethodno iskustvo, što znači da izveštači treba da poznaju kriznu situaciju sa kojom se susreću na terenu. U cilju komunikacije i prisnije saradnje, bitno je da znaju jezik ostalih članova ekipe ili engleski, čime će lakše i efikasnije saradivati. Uz sve navedeno, neophodno je subordinirano delovanje i ispomaganje koje je posebno bitno u kriznim situacijama kada timski rad dolazi od izražaja kao bitan uslov uspešnog izveštavanja. Osim timskog rada u procesu opšte racionalizacije i smanjenja troškova kojem teže svi mediji moguće je na teren slati zajedničke ekipe sastavljene od video novinara (Bojd 2001: 521). Iako je ta ideja u domenu teorije kriznog komuniciranja prihvatljiva, smatramo da je za naše uslove i sistem rada tripartitnog deska bolja saradnja sa klasičnim ekipama. Krizne situacije su specifične po mnogim elementima i stoga je veći broj ljudi iz bezbednosnih razloga prihvatljivije rešenje.

3.4. Izbor medijskih žanrova u kriznim situacijama

U regionalnoj saradnji na izveštavanju u kriznim situacijama od ključne važnosti je izbor adekvatnih medijskih žanrova koji će konzumentima informacija na prihvatljiv način predstaviti podatke, činjenice i vesti o krizi koju medijski obrađujemo. Kada se odlučuje za izbor novinarskih žanrova, desk je u znatnoj meri uslovljen vrstom i eskalacijom krize, tehničkim i tehnološkim mogućnostima koje ima na raspolaganju, kao i spremnošću odnosno stručnošću novinara koji su angažovani na izveštavanju. U informativnom programu svih zemlja u regionu krizne situacije su obuhvaćene terminom „teških vesti“. „*Teške vesti* (italik u originalu V.B.): ozbiljni, važni, dramatični događaji – ratovi, katastrofe, terorizam, političke i ekonomske

krize, zločini, smrt slavni ličnosti – tradicionalno već dominiraju televizijskim vestima“ (Mek Kvin 2000: 124-125). Svakako da posmatrano određenje utiče na izbor žanrova kako u radu nacionalnih medijskih kuća tako i u regionalnim okvirima kada virtuelni desk mora imati jasan koncept rada.

S aspekta kriznih situacija važan element je upotreba interpretativno–analitičkih žanrova, i to u matičnoj produkciji medija koji prate regionalnu krizu. Određena krizna situacija može se u regionalnoj medijskoj saradnji informativno obrađivati, ali je bitno da se i interpretativni segment obradi zajednički, a ne separatno po nacionalnim medijskim kućama. Ako imamo ekipe na terenu, nije prihvatljivo korišćenje agencijskih vesti u znatnoj meri jer regionalni objedinjeni desk treba da ima svoje primarne izvore informacija koje dobija od izveštača sa terena. U istraživanju izveštavanja pokrajinskog javnog servisa možemo utvrditi kakva je prosečna žanrovska struktura informativnih sadržaja na temu kriznih situacija.

Tabela 3. Prikaz žanrovske strukture kriznih situacija (Barović 2008: 27).

Medijski žanr	Procentualna zastupljenost
Autorski izveštaj	17,4%
Vest	30,4%
Obradena agencijska vest	47,8%
Reportaža, intervju, anketa	4,3%

Istraživanje ukazuje da se u redovnom radu deska ne koriste dovoljno interpretativno–analitički žanrovi i složenije novinarske forme, na šta ukazuje minimalan procenat reportaža, intervjuja i anketa. Indikativno je da se najviše koriste agencijske vesti i klasične vesti dok su autorski izveštaj zastupljeni sa skromnih 17,4% udela ukupne proizvodnje medijskih sadržaja na temu kriznih situacija. Bitno je naglasiti da se u regionalnoj saradnji izbor adekvatnih žanrova može postići dogovorom na nivou šefova deska koje će implementirati ekipe na terenu. U periodu akutne i hronične faze krize preporučljivo je korišćenje jednostavnijih žanrova dok je u fazi saniranja krize moguće koristiti zahtevnije žanrove. Velike medijske kuće (koje deluju u regionu) mogu proizvesti složenije forme i tokom trajanja krize jer poseduju tehničke kapacitete i ljudske resurse za takav način rada. To je preporučljivo i na nivou regionalne saradnje jer u specijalnim emisijama koje obrađuju krizu mogu gostovati stručnjaci sve tri zemlje u regionu, a zatim se simultanim prevodom emisija plasira u matične zemlje.

4. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Krizne situacije su procesi i događaji koje ne možemo predvideti i sprečiti, ali ih zato možemo ublažiti, a neke od njih držati pod kontrolom i efikasno sanirati.

Regionalna saradnja u toj oblasti nameće se kao neophodnost i ispravan put podrške susednim zemljama koje imaju krizu na nacionalnom nivou. U situaciji kada kriza pogodi čitav region, zajednička saradnja je logičan postupak u upravljanju krizom, a uloga medija u tom procesu je od velike važnosti. Od informisanja građana o tendenciji razvoja krize, preko obaveštavanja o evakuaciji i opasnostima pa do kontrole vlasti (da li ulažu dovoljno napora na saniranju krize), mediji se nalaze u svim njenim fazama i prate je u cilju očuvanja javnog interesa. U radu smo definisali krizne situacije i akcidente koji najčešće pogađaju naš region i naveli smo njihovu podelu prema uticaju ljudskog faktora na nastanak neke krize. Prezentovali smo rezultate istraživanja rada pokrajinskog javnog servisa na temu kriznih situacija, što nam je poslužilo kao komparacija trenutnog stanja u medijima i modela kako bi trebalo delovati u vanrednim situacijama.

Težište rada fokusirano je na regionalnu saradnju zemalja iz regiona DKMT koji je podložan tradicionalnim krizama kao što su poplave i požari. Izneli smo ključne elemente u radu INSARAG-a koji se pokazao kao dobra koncepcija regionalne saradnje u akciji zaštite i spasavanja uz napomenu da je izostanak medijske komponente značajan nedostatak posmatrane simulacije. U radu je akcenat stavljen na zajedničku obuku novinara iz Srbije, Mađarske i Rumunije radi osposobljavanja u reagovanju na krizne izazove. Osim obuke analizirali smo mogući model konkretne medijske saradnje koja bi se realizovala kroz zajednički desk koji može biti i virtuelni. Takav desk oformio bi zajedničke timove koji bi izveštavali sa ugroženog područja čime se postiže više ciljeva istovremeno:

- objedinjuju se informacije iz regiona;
- sprečava se mogućnost širenja poluinformacija i dezinformacija u regionu;
- u medijskom smislu lakše se upravlja krizom;
- efikasnije se realizuje komunikacija među medijima;
- pokriva se čitavo ugroženo područje.

Iako u središtu našeg rada nije bila etika novinarstva, treba napomenuti da je u kriznim situacijama taj segment profesije na najvećem ispitu. Važnost istinitog, pravovremenog i objektivnog informisanja u krizama postavlja se kao imperativ, a ne kao deklarativno načelo koje teorijski treba poštovati. Smatramo da je potrebno insistirati na primeni etičkih načela u svakom momentu novinarskog rada, a posebno u vanrednim situacijama kada se preko tih načela lakše prelazi nego u uslovima redovnog izveštavanja.

Uspešna metodologija rada može se dokazati samo u uslovima simulacije i stoga je realno očekivati da će vežba u redovnim uslovima pokazati koje nedostatke ili prednosti ima posmatrani model. Takva simulacija ne bi zahtevala velike finansijske izdatke, a korist njenog organizovanja bila bi višestruka, jer osim rezultata i analize, istovremeno bismo imali obuku šefova i urednika deska, kao i novinara koji bi učestvovali u terenskoj simulaciji izveštavanja sa kriznih situacija. Stoga bi preporuke za regionalnu saradnju pri izveštavanju u kriznim situacijama bile sledeće:

1. formirati virtuelni desk za krize koje mogu nastati u regionu;
2. organizovanje simulacije rada deska u kriznim simulacijama;
3. realizovati zajedničku obuku izveštača iz regiona DKMT za rad u kriznim situacijama;
4. uspostaviti periodičnu razmenu informacija između regionalnih medija na temu kriznih situacija;
5. organizovati stručne i naučne skupove na temu uloge medija u upravljanju krizama koje mogu pogoditi region DKMT.

Izneli smo preporuke koje su proizišle iz rada kojim smo osvetlili problem značaja i uloge regionalne saradnje pri izveštavanju u kriznim situacijama što predstavlja još jedan doprinos analizi i razmatranju posmatrane problematike. Krizne situacije predstavljaju značajnu pretnju ljudskim životima i pri tom nanose ogromnu štetu infrastrukturi i privredi, koja se meri desetinama milijardi evra u svetskim razmerama. U slučaju da ozbiljna krizna situacija, poput poplava iz 2006. godine, pogodi naš region, neizbežne su teške moralne i materijalne posledice. O krizama treba razmišljati pre nego što nastanu i nanesu nenadoknadive gubitke, što je obaveza svih vladinih institucija, a posebno onih koje su nadležne za krize. Iz navedenih razloga moramo implementirati teorijske modele u primenljive metodološke postupke koji će pomoći u efikasnijem izveštavanju sa eventualnih kriza. Dobro planiranje i analiza potencijalnih pretnji jedini je ispravan put predupređivanja opasnosti i davanja pravog odgovora na izazove koji se postavljaju pred region. Uloga medija u kriznim situacijama više puta se pokazala kao presudna za odvratanje vlasti od radikalnih postupaka, a pritisak javnog mnjenja kao posledica medijskog rada proizveo je viši stepen kontrole nadležnih organa vlasti da istraju u upravljanju krizom i njenom saniranju.

LITERATURA

- Barović, Vladimir, Teorijski okvir angažovanja elektronskih medija u kriznim situacijama, MIOKO, 2/3, septembar 2008, 20 – 32.
- Bojd, Endrju (2002). Novinarstvo u elektronskim medijima, Clio, Beograd.
- Breton, Filip (2000). Izmanipulisana reč , Clio, Beograd.
- Coombs, W. Timothy (2007). Ongoing crisis communication: Planning, Managing, and responding, Sage, Los Angeles.
- Fink, Steven (1986). Crisis management: planing for the Inevitable, American Management Association, New York.
- Gates, Bill (1995). The Road Ahead, Viking, New York
- Gilder, George (1994). Life After Television: The Coming Transformation of Media and American Life, Norton, New York.
- Konjhodžić, Amer, Aeroturizam u Hrvatskoj, Turizam – Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji 2007, 11, 29-32.

- Marshall, MacLuhan (1971). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press.
- Mek Kvin, Dejvid (2000). *Televizija – Medijski priručnik*, Clio, Beograd.
- Perinić, Jadran, Masovni mediji u životnom ciklusu krize – teorijski okvir, MIOKO, 2/3, septembar 2008, 34-41.
- Philio, Eric (1995). *Cyber Publishing: A New Frontier in Content Liquidity*, Goldman Sachs, New York.
- Radenković, Vladimir (2008). *Radio i televizijska produkcija*, Fakultete tehničkih nauka u Novom Sadu, Novi Sad.
- Radojković, Mirosljub, Stojković, Branimir (2004). *Informaciono-komunikacioni sistemi*, Clio, Beograd.
- Rus Mol, Štefan, Zagorac Keršer, Ana Jugoslava (2005). *Novinarstvo*, Clio, Beograd.
- Stempel III H. Guido (2003), *Media and politics in America, A Reference Handbook*, ABC Clio Inc., Santa Barbara.
- Valić-Nedeljković, Dubravka (2005). *Mediji i javni interes (uputstvo za upotrebu brojeva u medijskom tekstu)*, Media Art Service International, Novi Sad.
- Valić-Nedeljković, Dubravka (2007). *Izveštavanje u kriznim situacijama –opšti pregled*, Filozofski fakultete u Novom sadu, Novi Sad.
- Vidanović, Dimitrije, Šuma gori a novinari..., *Link*, broj 58, oktobar 2007, 10. www.b92.net

Vladimir Barović

ROLE AND IMPORTANCE OF REGIONAL COOPERATION
IN REPORTING CRISIS SITUATIONS

Summary

This paper analyzes and systematizes the possibilities for media cooperation in crisis situations which are characteristic of Danube-Kris-Moris-Tisa region. Contemporary society is constantly exposed to accidents and crisis situations which are getting more numerous, which is also reflected on media. We defined crisis situations and gave the models of regional media cooperation in the context of certain unexpected events. We presented the results of the survey on the crisis in Serbia and in the region done by the Provincial public service, on which we based our conclusions. We also presented guidelines and methodology of INSARAG as the program which represents the most functional framework for the regional cooperation in terms of unexpected events. We gave proposals for the system of reporters' training and education in the region, on the crisis situations. We gave recommendations for establishing the system of

one news desk which would cover the whole DKMT region, when endangered by some crisis situation. At the end of the paper, we systematized the advice for practical acting of regional media in crises which we can expect to happen in the future.

Key words: crisis situation, region, cooperation, media, reporting

Mirko Aćimović
acim@ff.uns.ac.rs

UDK 141.319.8:575.8
Originalni naučni rad

DARVINIZAM I EVOLUCIJA ČOVEKA

U ovom radu razmatraju se osnovni stavovi moderne antropologije, onako kako su postavljeni Darvinovom biološkom antropologijom i Hekelovom monističkom filozofijom, a nastavljeni potom kod neodarvinista, posebno Dobžanskog i Dokinsa.

Ključne reči: evolucija, čovek, Darwin, Hekel, Dobžanski, Dokins.

I

Telo je materija duše, time materija duha. Materija je tvorenje tela, ontološka supstancija sveopšteg postojanja bića. Kad materija sačini život, kada iz neorganskog stupi u svoj organski oblik, tada se živi individuum pokazuje kao organizam koji je otvoreni sistem stupnjeva u procesu transformacije energije u organizaciju. Sačinioći tela stvaraju živo biće koje stupa u moć života, u sistem živoga, u kome je čovek za sada poslednje i u pogledu složenosti najviše zemaljsko postignuće biotičke materije, premda svakako ne i konačna svrha stvaranja sveta.

Čovek je, dakle, telo i njegov je opstanak telesni opstanak, njegova je telesna prisutnost duša, ono što jeste ono koje jeste: *psyche* je *physis*, odušeno telo.

Strateško polazište moderne fizičke antropologije stoji doista u ovakvom nesumnjivom stavu, kako je dakle čovek životinja koja se u procesu evolucije razvila adaptivnim razilaženjem u okviru jednog jedinstvenog reda sisara, primata, s početkom u tercijeru. Reč je o procesima evolutivnog razilaženja unutar jedne naprednije grupe životinja na brojniji niz adaptivnih tipova u filogenetskom stablu hijerarhijskog niza viših organizama. U tim procesima adaptivnih razilaženja događa se приметно alometrijska evolucija, jedan vid promena relativnih dimenzija delova tela, što je očito u činjenici da svaki deo tela koji postoji kod čoveka postoji i kod drugih sisara, premda, naravno, u nešto različitim formama i dimenzijama. Prema fosilnim nalazima, evolucione promene adaptivnog razilaženja su postepene, koordinirane i direkcione, u pogledu brzine poglavito su promenljive, ali bez ortogeneze, nekog dakle unutrašnjeg upravljanja pravcem i brzinom evolutivnih promena.¹

¹ Poblize gledano, primati su divergirali od insektivora, među ostalima divergirali su u pretke širokonosnih i uskonosnih majmuna, u ove poslednje spada i parapitekus, iz kojeg su divergirali i propliopitekusi, iz kojih se onda razvio s jedne strane gibbon, a s druge strane driopitekus: od ovoga poslednjeg, na jednoj grani evo-

Ovaj, premda sasvim skraćeni i oskudni prikaz porekla nastajanja čoveka, zasniva se na opštim mestima saglasnosti bitnih antropologa u modernoj biologiji. Naravno, i Aristotel je već primetio kako je struktura ljudskog tela sasvim slična telesnoj strukturi drugih viših životinja, posebno kod čovekolikih majmuna, a onda je, znatno docnije, Karl Line čoveka uvrstio u rod životinja, ne po evolutivnom procesu, nego po stepenu složenosti organizama, predstavljenim kao jedinstveni linearni niz živih bića prirode. Lamarck je po svojoj prilici prvi dosledni evolucionist koji je čovekovo poreklo izveo iz životinjskih predaka, a to je onda Darwin sasvim argumentovano izložio kao naučni sistem, najpre u *Postanku vrsta*, a zatim u *Čovekovom poreklu*, i nekako istodobno i Ernst Hekel s pozicija sistema monističke filozofije.

II

Darvin je studiju o čovekovom poreklu zasnovao na onom opštem zaključku koji je proizašao iz *Postanka vrsta*, naime, na uverenju da ono što važi za sva organska bića mora važiti i za čoveka, a to nadalje znači kako vrste nisu stvorene odjednom i nezavisno jedna od druge, nego preinačenjem prethodnih vrsta. To, naravno, nije samo njegov zaključak, niti je izvorno njegov, što je i on sam napomenuo kada se pozvao na studije Hakslija, Lajela, Fogta, Loboka, Bihnera, pogotovo Hekela, kojeg je i smatrao ponajboljim poznavaoцем istorije prirodnog nastajanja, osobito postanka čoveka. Čak je Darwin svojom skromnošću upozorio kako „ovo delo jedva da sadrži koju originalnu činjenicu koja bi se odnosila na čoveka“, te da je to jedan prost nacrt koji se može učiniti interesantnim i drugima (Darvin 1977 : 8). Ono što je bitno ovde jeste i Darwinov stav o važnoj ulozi spolnog odabiranja u postajanju ljudskih rasa, a to je opet Hekel podržao i pretresao sa različitih aspekata.

Darvin je pošao pre svega od stava da je, sudeći prema telesnoj građi, čovek sagrađen po istom opštem tipu ili modelu kao i drugi sisari. Čovek se, takođe, razvija iz jajeta koje se ne razlikuje ni u kom pogledu od jajeta drugih životinja, pa i sam embrion u početku razvija jedva da se razlikuje od embriona ostalih kičmenjaka, s kojima je čovek srodan i po zajedničkim rudimentovanim organima. Dakle, telesna građa, jaje, embrion i rudimenti sačinjavaju neposredni dokaz o zajedničkom poreklu čoveka i ostalih kičmenjaka, „pa samo naše prirodne predrasude, ta ludost koja je navela naše pretke da objave da oni vode poreklo od polubogova, smetaju nam da usvojimo taj zaključak“: posle ovoga, doći će vreme kada će biti čudnovato kako su prirodnjaci, koji su bili dobro upoznati s uporednom građom i razvitkom čoveka i drugih sisara, mogli da misle da je svaka vrsta delo jednog zasebnog tvoračkog akta (Darvin 1977 : 31).

lucionog stabla razvio se orangutan, na drugoj gorila i šimpanza, a na trećoj australopitekus, kod kojeg bi i trebalo tražiti neposrednog pretka ljudskog roda, što se pokazuje očitim po fosilnim ostacima ovih izumrlih antropoida. A po tim fosilima i mestima njihovih nalaza, preistorijski ljudi su svakako javanski, pekinški, hajdelberski čovek, neandertalac i kromanjolac, posle kojih je, s kraja pleistocena, na prirodnu pozornicu života stupio savremeni čovek.

Čovek se, dakle, biološki razvio od nižih oblika životinja i sada je on najdominantnija životinja na zemlji, kako po složenosti svoje telesne građe, tako pogotovo po svojim duhovnim i društvenim sposobnostima. Uzroci ovome stoje svakako u evoluciji, u prirodnom i spolnom odabiranju, ali pri tom ne bi trebalo da se preceni uloga prirodnog i spolnog odabiranja, jer osim ovih znatnu ulogu imaju i spoljna sredina, adaptivne promene građe, nasleđivanje efekata koji dolaze od navike upotrebe ili neupotrebe organa; ovde stoji приметna razlika koju je sam Darwin naznačio u odnosu na svoja pređašnja shvatanja, predočena u *Postanku vrsta*, i sada je tek sve ovo zajedno dovoljno da podigne čoveka do visine na kojoj se sada nalazi na organskim stepenima. S jedne strane, čovekova telesna građa posvedočuje da on vodi poreklo od nekog nižeg oblika životinja, ali s druge strane, čovek se bitno razlikuje od svih ostalih životinja po svojim duhovnim sposobnostima, bez obzira na izvesne zajedničke instinkte. Ipak, u pogledu duhovnih sposobnosti ne postoji nikakva *osnovna* razlika između čoveka i viših sisara, i druge više životinje imaju čula, osećanja, navike, instinkte, pamćenje, uzbuđenja, strasti, ljubav, podražavanje, zavist, surevnjivost, zahvalnost, velikodušnost, asocijacije misli, samo je u pogledu razuma kao jedne od sposobnosti ljudskog duha čovek razvijeni, i samo čovek ima samosvest kao svest o samome sebi i svom poreklu. Uz to, čovek ima artikulisani govor, jezik mišljenja, osećanje lepoga, verovanje u boga, moralno osećanje, društvenost, ali sve to, u konačnoj svrsi, vodi ka uverenju kako je razlika u duši između čoveka i viših životinja velika samo u *stepenu* a nikako u *vrsti* (Darvin 1977 : 121).

To je rezultat evolutivnog razvitka čoveka koji dolazi od istih opštih uzroka i po istim opštim zakonima kao i kod drugih životinja: čovekovo telo je sagrađeno po istom homologom planu kao i drugih sisara, on prolazi kroz iste faze embrionalnog razvića, ima iste redukovane strukture, tako da čovek ne sačinjava neko posebno carstvo živih bića, naporedo sa životinjama i biljkama, bez obzira na to koliko velika razlika postoji u stepenima njihovih duhovnih moći. A što se tiče svog rodoslovnog porekla, čovek spada u uskonosne majmune, ili u stablo Staroga sveta, pa je sasvim izvesno da su čovekovi prvobitni preci iz reda majmuna, ali to nikako ne znači da je prvobitni predak celog reda majmuna, dakle i čoveka, istovetan ili sličan sa bilo kojim od današnjih majmuna (Darvin 1977 : 148). Određenije, najstariji preci iz kola kičmenjaka bili su verovatno neke morske grupe životinja, iz tih grupa potom nastale su neke vrste riba, od ovih zatim vodozemci; nije baš sasvim jasno, kojim su se linijama nadalje razvili sisari, ptice i gmizavci, ali dalje se može rekonstruisati kako su se kod sisara razvili kljunari, torbari i prvi preci placentnih sisara, od kojih su nastali polumajmuni a od njih majmuni, koji se dele na dve velike grane, na majmune Novog i majmune Starog sveta: „od ovih poslednjih proizašao je u nekoj davnašnjoj periodi čovek, to čudo i slava univerzuma“ (Darvin 1977 : 157). Izgleda tako, kao da je svet dugo pripreman za čovekov dolazak, što je po Darwinovom sudu u jednom smislu istina, „jer on ima da blagodari za svoj postanak dugoj liniji predaka“, u kojoj samo da jedan član nije postojao, ne bi čovek bio ono što je sada.

Glavni Darwinov zaključak, za koji se poziva i na druge prirodnjake, stoji u stavu „da je čovek potomak nekog nižeg organizovanog oblika“, što je očito bliskom sličnošću između čoveka i nižih životinja u embrionalnom razviću, telesnoj građi i rudimentima (Darvin 1977 : 550). Posmatranje ovih činjenica zajedno sa činjenicama o međusobnom srodstvu članova iste grupe, o njihovom geografskom rasprostriranju i geološkom uzastopnom sledovanju, pokazuje kako je veliko načelo evolucije sasvim jasno i čvrsto utemeljeno i da tu nema govora o čoveku kao delu nekog posebnog stvaranja, nego o čoveku kao potomku nekog pretka od kojeg su proizašli i drugi sisari. Čovek se od neposrednijeg svog dlakavog i repatog pretka, koji se verovatno verao po drveću, podigao do svog sadašnjeg stanja, do stepena čovečnosti, granajući se u različite rase, u podvrste, s bitnim uzdignućem u viši duhovni, intelektualni razvitak. A taj razvitak u međusobnoj je saglasnosti s govorom, radom, društvenim navikama, to je delo povoljnih uslova slobodne prirode da se može događati proces čovekovog razvitka prirodnim odabiranjem i nasleđivanjem promena. Tako su se razvijale i čovekove najviše intelektualne sposobnosti, dakle, razmišljanje, apstrakcija, samosvest, zajedno sa moralnim osobinama, koje su neposredniji izraz čovekovih društvenih instinkata. Upravo se po tome čovek razlikuje od svih drugih viših životinja, čovek je, dakle, jedino biće koje je moralno biće, jer je sposobno da razmišlja i da prosuđuje o svojoj prošlosti i svojim pobudama. Ali, premda se čovek ne baš svojim vlastitim naporima podigao do vrha organske lestvice, on ipak, uprkos svim tim svojim uzvišenim sposobnostima, „još nosi u svojoj telesnoj građi neizbrisivi pečat svoga niskoga porekla“ (Darvin 1977 : 561).

II

Ovakvim svojim stavovima o čovekovom poreklu i seksualnom odabiranju Darwin je, po Hekelovom sudu, položio krunu na onu naučnu građevinu kojoj je on sam postavio temelje reformom descendentne teorije. Darwin je, nema sumnje, „najveći današnji prirodnjak“, „veliki britanski naturfilozof“ s čitavim bogatstvom tvoračkih ideja, oštrim posmatranjem i sjajnim refleksijama, on „uglavnom potvrđuje moje misli“ koje sam ja ranije postavio, poglavito to da je čovek životinjskog porekla, da se čovek morao razviti od majmuna kao od svog najbližeg i najsrodnijeg sisara. Dakle, Hekelu je, sudeći po Predgovoru za treće izdanje *Prirodne istorije postanja*, sasvim izvesno da se Darwin poziva na njegove stavove o filogenetičkom stablu ljudskog roda, izloženim u *Opštoj morfologiji* i prvom izdanju *Prirodne istorije postanja* (1868), te da se on takođe poziva i na Hekelov osnovni zakon organskog razvića, po kome postoji kauzalna veza između ontogenije i filogenije. Iz opštih induktivnih zakona descendentne teorije, a po pravilima najstrožje logike, Hekel je, po svom uverenju, morao izvesti poseban deduktivni zaključak, da se dakle i čovek razvio iz nižih kičmenjaka, da je majmunskog porekla (Hekel 1875 : 534). Takav zaključak ravan je Kopernikovom rušenju geocentrizma, jer njim se namesto antropocentrizma

uspostavlja descendentna teorija, koja počinje s Lamarkovom kauzalnom osnovom a nastavlja Darwinovom teorijom prirodnog odabiranja, što je saobrazno s onim što je kopernikanskoj teoriji sveta pridoneo Njutn teorijom gravitacije.

Ne počinje, naravno, sistematika živih bića a time i čoveka s Darwinom i onda Hekelom, Line je, kako je već rečeno, u svom sistemu sjedinio čoveka s majmunima i polumajmunima, i taj red nazvao je primatima. Onda je Blumenbah razlikovao dvoruki red od četvororukog reda, gde je čovek svrstan u ovaj prvi a majmuni u drugi red, što je zatim usvojio i Kivije, ali je tek Haksli pokazao da ovakva razdeoba ne stoji, jer razlika između ruke i noge nije u fiziološkoj nego u morfološkoj ravni. Tako Haksli, „po najstrožijoj sistematskoj logici“, sjedinjuje čoveka, majmune i polumajmune u red primata, a onda taj red deli na ljude, majmune starog sveta, prave američke majmune, američke majmune s kandžama, lemure...

Hekel je lepo primio ovu sistematiku, ali je onda ponudio novu, iscrpniju sistematiku sekcija, familija i rodova majmuna, sve od *midas* do *homo*, zasnovanu na činjenicama uporedne anatomije, ontogenije, paleontologije i fiziologije svoga vremena. Iz te je sistematike sasvim očito da su antropoidi šimpanza, gorila, orangutan i gibbon čoveku najbliži, ali ne i njegovi pradedovi, jer oni majmuni od kojih je i čovek postao odavno su izumrli, kao što je izumro i čitav lanac čovekovih, i ne samo čovekovih, predaka. A taj lanac otpočinje najstarijim precima svih organizama, monerama, nastavlja amebama, planulama, gastrulama, turbelarijama..., sve do antropoida, pitekantropa i homo, koji pripada dvadeset drugom stupnju istorije razvića organizama. Prvi ljudi razvili su se iz čovekolikih majmuna time što se životinjski jezik njihovih glasova preobrazio u artikulisani jezik reči, a to je onda dovelo do diferenciranja posebno mozga, što se dogodilo po svojoj prilici u mlađe tercijalno doba (Hekel 1875 : 561-562).

Pitanje, kada se pojavio prvi čovek, zapravo je pitanje kada su se u istoriji majmuni koji najviše liče na čoveka pretvorili u čoveka koji najviše liči na majmune. Upravo na to pitanje nema pouzdanog odgovora, može se za sada samo znati da je čovek svakako nastao od placentalnih sisara, pobliže od nesavršenih antropoida u doba tercijera. Za ovaj svoj stav Hekel se poziva na istraživanja Lajela, Fogta, Liborka, Bihnera, a i po njima, kao i po Hekelu, presudni preobražaj u čoveka dogodio se fiziološkim funkcijama, to su uspravni hod i artikulisani govor, što je onda dovelo do morfoloških promena, do diferenciranja udova, grla, mozga i svih duševnih radnji. To su tri događaja koja su otvorila put razvitka i beskonačnog usavršavanja ljudskog organizma, svi drugi životinjski preci ostali su iza ovoga u „nedoglednoj daljini“.

Daljni se razvitak čoveka događao postajanjem njegovih vrsta i rasa. Po Hekelovom sistematskom pregledu, moguće je razlikovati dvanaest ljudskih vrsta i u njima trideset i šest rasa, tako su papuanci, hotentoti, kafri, negri, australijanci, malajci, mongoli, arktički ljudi, amerikanci, dravidi, nubijci i mediteranci vrste, gde se, u ovu poslednju, uvršćuju rase kavkaska, baska, semitska i indogermanska (od ove rase idu, između ostalih, slovenogermanci, od kojih idu zatim slovoleti, a iz ovih

sloveni, istočni, južni i jugoistočni, od južnih Česi, Poljaci i Srbi). Naravno, sva ova raznolikost ne potiče iz jednog jedinog ljudskog para, niti iz jednog para posebnih vrsta i njihovih rasa. Po svojoj prilici, iskonska postojbina celog tog ljudskog roda jeste južna Azija, jedan hipotetički, potonuo kontinent Lemurija, smešten između Indije, Sundskih ostrva, Madagaskara i jugoistočne Afrike. Teško je naravno predstaviti kako je iskonski čovek izgledao, ali je možda, po Hekelu, bio nešto između sadašnjih majmuna i čoveka, s duguljastom lobanjom, s isturenim zubima, pognut, žutomrke kože, s jako savijenim nogama u kolenima, s vunastom kosom...

Ovim se teorijski i dovršava Hekelova descendentna biološka nauka o razvitku, posebno o razvitku čoveka, i ona se može shvatiti jedino kao jedinstvo empirijskog i filozofskog razumevanja nužnih i neophodnih veza među biološkim pojavama. U njenom fundamenu stoje paleontološka i individualna istorija razvića organizama, kauzalitet između ontogenije i filogenije, uporedna anatomija, kauzalitet između uporedne anatomije i istorije razvića, nauka o nesvrhovitosti, prirodni sistem organizama, horologija i ekologija organizama ili njihovo geografsko rasprostiranje i njihovo odnošenje prema spoljašnjoj sredini, što se onda dovršava jedinstvom sveukupne biološke nauke, zasnovane na ideji zoologije, protistike i botanike o jednom jedinom zajedničkom osnovu svih živih bića, o zajedničkom poreklu svih raznovrsnih organizama i njihovom zajedničkom postanku od jednog ili više apsolutno prostih praparoditelja, od monera, najnesavršenijih organizama bez organa (Hekel 1875 : 621). Tako se descendentna teorija u logičkom smislu pokazuje kao empirijski zasnovani veliki induktivni zakon, s kojim je u nerazdvojnim odnosima deduktivni zakon, ili učenje o čovekovom poreklu od majmunolikih nižih sisara. U tom pitekoidnom učenju stoji i učenje o poreklu čovekove duše i duha, kojih i nema bez materije, što i pokazuje uporedna nauka o duši ili psihologija životinja, naime, da se razvitak duše jedino može zamisliti kao postupni razvitak iz duše kičmenjaka diferenciranjem i usavršavanjem: duh čovekov, kaže Hekel, nerazdvojiv je od tela, i on je morao proći u svom razvitku sve stupnjeve u lestvici čovekovih predaka.

III

Ovi Darvinovi i Hekelovi, zatim Hakslijevi i Fogtovi osnovni podaci o čovekovoj pripadnosti zoološkom redu primata još uvek važe, što novijim bitno bogatijim i iscrpnijim istraživanjima potvrđuju Simpson, Heberer, Vošbern, Ejvis, Dobžanski, po kojima čovek doista pripada primatima zajedno sa svojim bliskim srođnicima čovekolikih majmuna i australopitecina. Tako je Simpson čoveka svrstao u familiju hominida, naporedo s kojima familija pongida obuhvata fosilne i žive čovekolike majmune i fosilne australopitecine, a po Hebereru u hominide spadaju fosilni i živi čovek i australopitecini, dok familiji pongida pripadaju samo čovekoliki majmuni.

Dobžanski je pošao od novijih paleontoloških, arheoloških i istorijskih spoznaja o stupnjevima razvitka čoveka, i sačinio teorijski presek evolucije čovečanstva.

Na temelju uporedne anatomije, sasvim je izvesno kako je ljudsko telo izgrađeno po istom opštem planu kao i tela drugih životinja, što, po Dobžanskom, vodi ka tezi kako telesni poredak čoveka upućuje na rastuću sličnost sa kičmenjacima, primatima i čovekolikim majmunima (Dobžanski 1982 : 186). Kod svih ovih zajedničke specijalizovane osobine odnose se na stereoskopski vid sa opažanjem boja, na nepokretnost spoljnjih ušiju, formiranje lica umesto njuške, oslabljenost čula mirisa, menstrualni ciklus, veliku materinsku negu, vlast odraslih mužjaka nad ženkama i mladuncima. Naravno da se čovek primetno razlikuje od ovih sebi srodnih sisara, ali je ta razlika, po svoj prilici, kvantitativne a ne kvalitativne prirode, budući da je svaka kost u ljudskom skeletu homologna s kostima skeleta majmuna i čovekolikih majmuna, premda se od njih može razlikovati po veličini i obliku. I na temelju podataka s područja embriologije, fiziologije, genetike i serologije takođe se ustvrđuje ovo zajedničko evoluciono poreklo, ali i jedinstveno poreklo svega živog, jer su osnovni mehanizmi reprodukcije, prenošenja nasleđa i telesnih funkcija doista univerzalni, premda raznovrsni, s brojnim varijacijama.

Dakle, sva živa bića, od bakteriofaga i bakterija, preko svih stupnjeva biljaka i životinja do čoveka, imaju gene, pa je otkriće da je genetički kod živog sveta sastavljen od samo četiri slova genetičke azbuke „daleko najimpresivniji dokaz o jedinstvu živog“ (Dobžanski 1982 : 191). Celokupna biološka evolucija, koja po Dobžanskom traje već dve milijarde godina, odigrala se na nivou genetičkih *reči* i *rečenica*, bez dodavanja novih ili gubljenja već postojećih *slova*, i to je najneposredniji dokaz da je „život nastao samo jednom i da sva bića potiču od toga jednog događaja, ili da se postojeća *genetička azbuka* pokazala uspešnijom od ostalih i da je jedina ostala“ (Dobžanski 1982 : 191).

Otuda je i shvatljivo zašto čovekova loza seže kroz prošla vremena sve do praiskopskog oblika života, jer, „sve je živo s nama u srodstvu“.

Istorijski поближе gledano, čovek ide od primata, a svi primati, osim čoveka tropske su životinje, od kojih su čovekoliki majmuni u familiji *Pongidae* u Africi (šimpanza i gorila) i jugoistočnoj Aziji (gibon). Ovi, naravno, nisu čovekovi preci, oni imaju s čovekom zajedničkog pretka, i doista je vrlo smelo reći danas koji je to predak, premda o tome postoje primetno različite hipoteze, koja svaka po sebi sadrži elemente istinitosti. Tako na primer, hipoteza o tome da je čovek potomak majmunolike životinje koja je bila brahijator a onda počela da živi na zemlji nije neverovatna, može se potkrepiti nekim fosilnim podacima, ali ne i presudnim, koji bi dakle nesumnjivo potvrdili jedinstvenu ispravnost ove postavke. Na osnovu brojnih istraživanja (Gizelera, Hjuela, Kolberta), Dobžanski je sačinio uslovnu hronologiju nekih čovečjih i prečovečjih fosila, počev od polumajmuna, tarsoida, iz epohe paleocena tercijarne periode (od pre negde oko sedamdesetak hiljada godina), preko parapitekusa, prokonzula, driopitekusa, australopitekusa, do prvih *Homo*, iz epohe pleistocena kvartarne periode (negde pre oko pet stotina hiljada godina): od ovih *Homo* ide najpre *Homo erectus*, a on je hajdelberški, *Erectus erectus* i pekinški, zatim ide *Homo sapiens* (presapiens, soloen-

sis i neandertalac), i naposljetku *Homo sapiens sapiens* (kromanjolak), od kojega i ide savremeno čovečanstvo, nastalo u postglacijalnoj fazi sadašnje epohe s kraja kvartalne periode (što je negde pre oko desetak hiljada godina). O svima ovima nađeni su fosilni ostaci, i premda neujednačeno, oni posvedočuju o liniji evolucije viših životinja, predstavljenoj kao razgranato drvo koje simbolizuje kladogenezu, zrakasto širenje uslovljeno prilagođavanjem, dakle, tendenciju evolucionog toka da se deli na grane koji su zapravo potomci zajedničkog pretka, ili stabla života.

Problem je međutim, i to je s pravom primetio Dobžanski, što nije sasvim izvesno da li se može i evolucija hominida prikazati takvim kladogenetičkim stablom životinjskog carstva. Ako se sudi samo prema principu nepovratnosti i nepreokretljivosti toka evolucije, onda se može sačiniti kladističko stablo hominida, ali tome ne idu u prilog podaci nađeni sa fosila po kojima se kod savremenog čoveka ne mogu naći neke osobenosti i specijalizovanosti kojih bi trebalo da ima jer ih ima kod nekih drugih starijih hominida. Po ovome, u čovekovom evolucionom rodoslovu ovi stariji hominidi nisu čovekovi preci nego njegovi pobočni srodnici. Da li onda čovek ima pretke? Izgleda, opet po ovim gledanjima, da čovek ima mnoge pobočne srodnike, ali ne i prapretke.

Stoga se pojavila, za Dobžanskog prilično apsurdna, teza o modifikovanim potomcima zajedničkog pretka, koji po svoj prilici i nije sasvim bitan, pa tako bela ljudska rasa potiče od pretka sličnog šimpanzi, crna sličnog gorili, a žuta od pretka sličnog orangutanu. Po teoriji o autogenezi, hominidi, sisari, pa i sav živi svet, već je u početku bio predodređen za stvaranje ljudskog roda, a po jednoj modifikovanoj varijanti ovog gledišta savremeno čovečanstvo je proizvod paralelnog razvića nekoliko evolutivnih linija, od kojih je svaki predstavnik hominida nužna karika u lancima stvaranja čoveka.

Međutim, ljudski rod, *Homo sapiens*, koji predstavlja jednu biološku vrstu, nije mogao da nastane stapanjem dve ili više predačkih vrsta, bez obzira na moguću stepen paralelnosti njihovog razvića (Dobžanski 1982 : 208). Kao i svaka organska vrsta koja se polno reprodukuje, čovek je genetički zatvoreni sistem, između njega i drugih vrsta nije dakle moguće genetički delotvorno ukrštanje. Ovo isto, izraženo idiomom savremene biologije, znači da je čoveku dostupan zajednički genski fond, ali je reproduktivno izolovan od drugih populacija, sa zasebnim genskim fondovima. Ali kako su rase kod ljudi otvoreni genetički sistemi, to onda znači da u jednoj fazi evolucione divergencije populacija genetički otvoren sistem na nivou vrste postaje genetički zatvoreni sistem: tim postignućem reproduktivne izolacije, dakle zatvaranjem genetičkog sistema, evolucionarna divergencija postaje nepovratni proces. Dobžanski dopušta povratnost toka evolucije, ali na najnižem njenom nivou, na nivou mutacije, kod bakterija na primer, ili kod dejstva prirodnog odabiranja, uopšte dakle na nivou mikroevolucije. Što su viši nivoi toka evolucije, na mezoevolutivnim formiranjem rasa, vrsta, i na makroevolutivnim formiranjem roda, familije, reda sve do carstava, evolucija se ne može preokrenuti, ona je nepovratna jer su genska preinačenja gotovo nebitna. Iz tog razloga Dobžanski govori o vrsti kao evolucionoj jedinici, a to onda znači da se potpunim formiranjem vrsta one dalje kreću odvojenim evolucionim putevima.

Ovim se nadalje zapravo kaže da su čovek, šimpanza i gorila istovremene, reproduktivno izolovane, genetički zatvorene vrste koje su imale zajedničkog pretka, svakako sasvim različitog od svih njih, te je stoga morao pripadati drugoj vrsti. Kako je vrsta objektivna biološka kategorija i time onda sredstvo klasifikacije, a rod biološki proizvoljna kategorija pogodna samo za klasifikaciju, to je onda sasvim umesno pretpostaviti da postoji neprekinuti evolutivni proces koji povezuje vrstu zajedničkog pretka sa vrstom sadašnjih ljudi. U tom smislu može se govoriti o preobražaju *Australopithecusa* u *Homo*, tako da je *Australopithecus* počeo da zavisi od upotrebe i izrade oruđa, što je posredstvom prirodnog odabiranja dovelo do brzih procesa evolutivnih promena, dakle do *Homo*. Ne postoje sasvim pouzdani fosilni podaci o ovom preobražaju, stoga se samo može pretpostaviti da je od *Australopithecusa*, ili barem od nekih od njih ako ih je bilo više, nastao *Homo erectus*, koji se zatim diferencirao na rase iste vrste, od kojeg je i potekao *Homo sapiens soloensis*, od ovoga potom *Neanderthalensis*, nastanjen u Evropi i srednjoj Aziji.

Ovo je logički smisao prirodnog sleda stvari, ali, u konačnom, još nije moguće sasvim pouzdano znati odgovor na uvek iznova postavljeno pitanje o monofiletičkom ili polifiletičkom poreklu čoveka. Može se, za sada, samo pretpostaviti da je čovekov predak jedna vrsta *Australopithecusa*, koja je naravno izumrla, kao i sve druge prethodne vrste. Sasvim je verovatno da je njihov genski fond sadržan u genskom fondu biološki savremenog čoveka, a sasvim je verovatno i to da je neandertalska rasa bila evolucionarna pojava unutar genetičkog sistema vrste *Homo sapiens*, jedan, dakle, poseban varijetet ljudskog roda. A svi ljudi pripadaju istoj vrsti, koja u biološkom smislu nije nastala slivanjem dveju ili više predačkih vrsta, nego preobražavanjem jedne predačke vrste.

Ono pak što je bitno uticalo da *Homo sapiens* zadobije svoje prepoznatljive osobine, po sudu većine bioloških antropologa, kako navodi Dobžanski, odnosi se na uspravan hod, korišćenje oruđa, porodičnu integraciju, veličinu i diferencijaciju mozga, instinkt, učenje, simbol i jezik, igru, umetnost i estetiku. A to je pak ono po čemu se ljudi, koji su u biološkom smislu isti, međusobno primetno razlikuju, što i sačinjava kulturni i uopšte socijalni i istorijski obrazac čovečanstva. Dakle, kulturna ili socijalna evolucija uslovljena je biološkom evolucijom, i jednom stvorena kulturna evolucija stoji u međusobnoj uslovljenosti s biološkom evolucijom čovečanstva.

Čovek, u konačnom, nije u evolutivnom smislu dovršena vrsta, kako biološki tako i kulturno: „Ljudska vrsta je u biološkom pogledu izvanredno uspešna upravo zato što se njena kultura može daleko brže menjati nego njen genski fond. To je razlog što je kulturna evolucija postala adaptivno najmoćniji produžetak biološke evolucije“ (Dobžanski 1982 : 354). Tako, živimo u oba sveta, gde svet kulture može postojati samo dotle dok čovečanstvo poseduje genetičku spremu za kulturu, i obrnuto, ta genetička sprema danas je uglavnom takva da njeni nosioci verovatno i ne bi mogli da opstanu bez preimućstva kulture. Čovek i nadalje evoluira, on zna da svet i on sam zajedno sa njim evoluira, pa menjajući svoje znanje o svetu menja i samoga sebe (Dobžanski 1982

: 383). Ovde se Dobžanski poziva na Tejara de Šardena, na njegove misli o tome da evolucija nije teorija, sistem, hipoteza nego mnogo više od toga, njihov opšti uslov, jedinstveni proces materije, života i čoveka, dakle kosmičkog razvitka, u kome je čovek vrh velike biološke sinteze, poslednji, najsloženiji i najbogatiji sloj života.

IV

Prema modernijim paleoantropološkim istraživanjima, ne može se sa pouzdanom sigurnošću neposrednije utvrditi evolucija roda *Homo* među *australopitekusima*. Pretpostavlja se da je rod *Homo* nastao u Africi, a da je *Homo habilis* najstarija nama poznata vrsta ljudskog roda, koja je nastala pre negde oko dva miliona godina i koja je po svoj prilici koristila oruđa. Od ovih nešto su pozniji *hominidi* svrstani u *Homo erectus*, među kojima su na osnovu fosilnih ostataka poznati *pitekantrop* i *sinantrop*, koji su naseljavali Kinu i Indoneziju, dakle Aziju, u koju su dospeli iz Afrike. Pretpostavlja se da je *Homo erectus* obrađivao hranu, da je otkrio vatru i da je pravio odeću, stoga se, prema gradualističkoj klasifikaciji, može reći kako ovi *hominidi* pripadaju zapravo grupi arhaičnog *Homo sapiens*, neposrednijeg pretka savremenog čoveka. Od ove populacije *Homo erectusa* koja je živela u Evropi evoluirao je, po jednoj hipotezi, neandertalski čovek, a od *Homo erectusa* iz Afrike evoluirao je savremeni čovek, *Homo sapiens sapiens*, s čijim dolaskom u Evropu polako nestaju neandertalci s tog kontinenta, premda se ne može sa nekom pouzdanijom sigurnošću znati zašto, ali se može pretpostaviti da između njih nije bilo ukrštanja, sudeći barem po rezultatima istraživanja molekularne paleontologije, dobijenim tehnikom polimerazne lančane reakcije kojom je analiziran jedan fragment mitohondrijske DNK sa fosilnih kostiju (1997. i 2000. godine).

O tome kako se uopšte dogodila evolucija savremenog čoveka postoje barem tri dominantne hipoteze, zasnovane na novijim paleontološkim istraživanjima. U hipotezi o multiregionalnoj evoluciji polazi se od mišljenja da se *Homo sapiens sapiens* pojavio kao delo istih evolucionih promena koje su se nekako međusobno nezavisno događale u različitim grupama populacija arhaičnih ljudi u Africi, Aziji i Evropi. Po drugoj hipotezi, savremeni čovek je nastao evolucijom putem zamene populacija, zapravo on je, budući da je bio bolje adaptiran, zamenio arhaičnog čoveka na jednom geografskom rejonu, po svoj prilici u jugoistočnoj Aziji. A po hipotezi o evoluciji genetičkom zamenom zagovara se mišljenje da je savremeni čovek nastao genetskim ukrštanjem anatomski slične populacije sa arhaičnim čovekom, verovatno na području Afrike, što je dovelo onda do hibridne populacije, s dominantnim genima adaptivnijih ljudi. Premda su ove hipoteze međusobno primetno različite, ono što ih povezuje jeste stav da se savremeni čovek pojavio pre negde oko dvesta hiljada godina, verovatno u Africi. Od tada se *Homo sapiens sapiens* kao jedna podvrsta diferencirao jer postoje između savremenih populacija ljudi primetne genetske razlike, kao i individualne razlike pripadnika iste populacije: kako ove individualne razlike sačinjavaju oko osamdeset i pet posto genske varijabilnosti, to se onda ne može sa

pouzdanom sigurnošću govoriti genetski o rasama, budući da tek desetak posto od ukupne genetičke različitosti savremenih ljudi otpada na fenotipsku varijabilnost ili na pripadnost populacije nekom širem geografskom regionu.

Kako god da je čovek evoluirao, njegov dalji razvitak bio je uslovljen i procesima adaptacije na spoljnu sredinu. Taj je proces naravno međusobni, što je bitno zavisilo i od sposobnosti pravljenja oruđa, već u doba paleolita. Po svedočanstvu ostataka kamenih oruđa, vidi se da su najpre korišćeni pogodni predmeti za oruđa, zatim su oruđa pravljenja klesanjem i oštrenjem (oldevej, ašelej, musterjen, orinja-sjen, gravetjansk, solitrensk, magdalenjsk tehnologije). To je bilo blizu onoga što se smatra umetničkim stvaranjem, čime je zapravo i otpočela paleolitska umetnost u kamenu, slonovači, zemlji, zidu. Neolit je doba nastajanja zemljoradnje i stočarstva. Tako se stupilo u doba *kulture*, one odrednice po kojoj se i govori o čovečnosti čoveka, o njegovoj ljudskosti, čime se on bitno razlikuje od svojih najbližih pobočnih srodnika u evolucionoj hijerarhiji hominida.

Čovek je, dakle, stvorio rad, koliko je rad stvorio čoveka.

Time naravno biološka evolucija čoveka nije dovršena, kao uostalom niti bilo kojeg drugog oblika živog bića. Modernija antropološka, paleontološka i genetička istraživanja pokazuju, između ostalog i na primerima lobanje i osobito oblika vilice, unutrašnju evoluciju *Homo sapiens* prema *Homo futurus*, gde se primećuje kako postoje tendencije ka formiranju oblika glave kakav se obično prikazuje kod zamisli o izgledu vanzemaljaca, sa dakle savijenim oblikom lica. Smatra se takođe da postepeno zadobijanje takvog oblika nije prevashodno delo principa prilagođavanja čoveka sredini, nije delo spoljašnje nego unutrašnje evolucije, evolucije unutar samoga *Homo sapiens*, pri čemu se misli i to da se evolucija ovde, pa možda i svih živih bića uopšte, ne događa kontinuirano uvek istim vremenskim ritmom promena, nego kontinuirano u fazama, etapama, periodično, s neprekidnim ali različitim ritmom vremenskih zbivanja.

Kulturna ili socijalna antropologija prikazuje taj put postajanja čovečnosti, i ono prvo s čim otpočinje jeste pitanje o prirodi odnosa bioloških i kulturnih odrednica. S jedne se strane tvrdi kako je nastankom kulture dovršena biološka evolucija čoveka, s druge se strane kaže kako je kultura samo aspekt biološkog čovekovog ponašanja, a na trećoj je strani mišljenje da biologija nije nevažna, ali nije ni presudna u čovekovom stvaranju kulture. Reč je zapravo o tome šta valja misliti pod onim što se imenuje *ljudskom prirodom*. To, međutim, nije samo stvar mišljenja biologa i antropologa, nego i filozofa, i tek se ovim skupnim mišljenjem i može misliti priroda čoveka, izvan svakog biologicizma, antropologicizma i filozofskog idealizma.

Sasvim je jasno da biolozi prirodu čoveka shvataju prevashodno sa stanovišta biološkog determinizma. Izvan i nezavisno od bioloških parametara nije ni moguće istinito misliti čovekovu prirodu, čovek je naime po prirodi prirodno biće. To je osnovni, nesporni stav, i jedino je unutar njega moguće pitati o poreklu i prirodi čovekove prirode. U toj odredbi, i tom odredbom, pretpostavljen je i proces nastajanja

onoga čemu je čovekova biološka paradigma osnov, a ne i krajnja svrha i poslednji cilj, dakle proces kulture, kojim je čovek *ljudsko* biće, ili biće koje sebe ima za vlastito delo. Istorija je to ljudsko delatno doba u prirodi čoveka. U tome da je po prirodi čovek prirodno biće sadrži se i stav da je čovek po prirodi istorijsko, delatno biće, biće kulture. Ovo potonje ne stoji naspram onome prvom, niti je ono njegova negacija, poništenje, ono je zapravo njegova odrednica, ono s čime čovek po organskoj složenosti i stoji zasad na vrhu u evolutivnoj lestvici carstava svih živih bića.

Stoga ovaj stav nije biologistički determinizam, ali jeste biološki determinizam, ono određujuće izvan kojeg, i osim kojeg, nije ni moguće ikakvo ljudsko postojanje. Naspram biologističkih stoje sociologizovani stavovi kojima se bit čoveka svodi na njegovu društvenu stvarnost, koja međutim doista i jeste njegovo bitno ali ne i svo svojstvo: negde između ovih stoji interakcionizam, s nosivom idejom o uzajamnosti biološkog i socijalnog u pogledu određenja onoga presudnog u biti čoveka. I sociobiologija stoji negde između, to je, naime, skup gledanja kojima se, u opštem polazištu, svim oblicima društvenih ponašanja viših organizama, posebno čoveka, traži biološki osnov, što je po svoj prilici pokušaj sjedinjenja biologije ponašanja sa evolucionom biologijom. Tako je to barem kod Edvarda Vilsona, i zatim kod Mejnarda Smita, Ričarda Dokinsa, kojima su prethodila raznovrsna nešto popularnija etološka razmatranja Konrada Lorenca, Dezmonda Morisa, Roberta Odrija o tome kako je čovek u suštini jedna genetički uslovljena agresivna i teritorijalna životinja, zapravo jedan *goli majmun*.

Na ova se istraživanja i naslanja, barem donekle, Dokins kada ispituje posledice teorije evolucije na područje biologije sebičnosti i altruizma, premda ovima prigovara što su vrstu a ne jedinku shvatili kao bitnost evolutivnih procesa. Njegov se osnovni stav svodi na uverenje kako su ljudi, kao i sve druge životinje, mašine što su ih stvorili njihovi geni, a ti geni su nemilosrdno sebični jer su uspešno opstali, tako da onda, zajedno s posebnim okolnostima, podstiču sebičnost u ponašanjima jedinki, čak i onda kada se radi i o nekom obliku altruizma. Iz ovoga Dokins ne navodi na evolutivnu zasnovanost morala, niti na neko preovlađujuće mišljenje o primarnosti prirode ili kulture, niti pak na neki oblik psihologije motiva u ljudskim ponašanjima: „Ja tvrdim da je osnovna jedinica odabiranja, ... ne vrsta, ne grupa, pa čak ni jedinka, strogo uzeto. To je gen, jedinica nasleđa“ (Dokins 1979 : 27).

U argumentaciji ove teze Dokins je naravno počeo od naučnih činjenica o nastanku života i onoga što se u svemiru pre toga moralo zbiti. A sve je počelo od postojanih formi atoma u svemiru, postalih *velikom praskom*, jer oni su elementi našeg sveta. Njihovim povezivanjima otpočela je fizička i hemijska evolucija molekula, a onda su biohemijski procesi stvorili život, u praiskonskoj supi od vode, ugljen-dioksida, metana i amonijaka, pod dejstvom različitih energija. Tako se obrazovao sasvim slučajno jedan molekul, kojeg je Dokins nazvao umnoživačem, jer je mogao da stvara kopije samoga sebe. Nastale su zatim velike populacije istovetnih kopija, ali i sa greškama, i to je onda bio osnov za veliku raznolikost populacija više varijeteta umnoživačkih molekula koji su potekli od istog pretka. To je, naravno, početak biološke evolucije i borbe za opstanak, ali i nastanak žive

ćelije kao načina odbrane molekula od drugih molekula, tako da su se najpre prvi strojevi za opstanak sastojali verovatno samo od zaštitnog omotača, kako bi sačuvali prenosiocce svog produženog postojanja: upravo se takvi nalaze u nama, oni su stvorili nas, telo i duh, i dug su put prešli ti umnoživači replikatora koji se sada kreću pod imenom gena, „a mi smo njihovi strojevi za opstanak“ (Dokins 1979 : 37). To *mi* naravno nisu samo ljudi, nego sav živi svet. Možda je taj praistorijski molekul bio neki neorganski kristal, mineral, sada je međutim DNK gen, lanac nukleotida, koji kopiraju sami sebe. Tim umnožavanjem i nastaju organizmi, građenje tela, a „telo je put kojim geni održavaju gene neizmenjenima“, što i jeste način proizvodnje tela. A jedinke, vrste, rodovi su prolazni, u vremenu evolucije nisu postojani, postojani su samo geni koji se prenose, stoga su oni elementarne jedinice evolucije života, večni replikatora koji postoje u obliku mnogobrojnih sopstvenih umnoženih kopija, dakle istinski stanovnici geološkog vremena. Zato se gen i definiše kao deo hromozoma koji je dovoljno kratak da potencijalno traje dovoljno dugo da bi funkcionisao kao značajna jedinica prirodnog odabiranja (Dokins 1979 : 55 - 56). Ovo ne znači da svi geni žive milion godina, nego samo najsposobniji u građenju strojeva za opstanak, dakle, *gen je osnovna jedinica sebičnosti*. Evolucija ovde i jeste proces kojim neki geni postaju mnogobrojniji a drugi malobrojniji u genofondu, a genofond je zapravo jedna vrsta supe u kojoj geni, raspoređeni u ćelijama, vode svoj život, čineći tako tela: telo i jeste kolonija gena, ćelija je pri tom radna jedinica hemijske industrije gena (Dokins 1979 : 69).

Geni tako određuju način izgradnje strojeva za opstanak, pa time sprovode i krajnju vlast nad svim oblicima ponašanja jedinki. Mozak je izvršni organ te vlasti. U suštini, sebični gen nije samo jedan komadić DNK, po Dokinsu, nego se gen odnosi na sve replike određenog delića DNK. Geni se prenose s generacije na generaciju, a prenosi se i kultura u evoluciji čoveka, i ne samo čoveka. Dokins kulturu smatra novim genom umnoživačem, kultura su sistemi mema, jedinica podražavanja (Dokins 1979 : 245). To su mozgovne ideje, melodije, slogani, mode, stilovi... Tu takođe postoji borba za opstanak mema u memofondu. Sasvim je očita analogija između mema i gena, kulture i biologije, i jedno i drugo ima svoj vlastiti proces evolucije. A čovek je sagrađen kao genska mašina i vaspitan je kao memska mašina, ali samo on ima moć da se okrene protiv svojih tvoraca, jedino dakle čovek može da ustane „protiv tiranje sebičnih umnoživača“ (Dokins 1979 : 255).

U konačnom svom postignuću, moderno naučno znanje ne razmatra ipak biološku i kulturnu evoluciju kao međusobno nezavisne procese, ovi procesi naime sačinjavaju evolucionu jedinstvenost čoveka. Samo se kod čoveka kultura može smatrati najboljim i najefikasnijim načinom prilagođavanja živih sistema spoljašnjoj sredini, putem promena. Putem promena događa se i biološka evolucija, i to tako što novi geni nastaju mutacijama u procesima prirodnog odabiranja, i tako prenose nasledne elemente svojim uspešnijim delovanjima. Ne postoji pri tom nijedan genetički program za različite oblike ljudskih ponašanja, niti bilo kakav urođeni genetički program raznolikih obrazaca kulture, postoje samo genetičke mogućnosti za stvaranje kulture i svih drugih obrazaca čovekovih ponašanja, razvijenih potom u različitim uslovima spoljnih sredi-

na. To otpočinjanje evolucije kulture nije nastavak biološke evolucije, to su zapravo sada dva međusobno sasvim uslovljena ali ne i svodiva procesa razvitka čoveka, od biološke jedinke, psihičke ličnosti i društvenog bića, do duha.

Pretpostavka je, dakle, socijalnoj i duhovnoj dimenziji čoveka njegov psihički identitet; proces duše.

LITERATURA

- Darwin, Charles (2008). *Origin of Species*. San Diego: Icon Classics.
 Darwin, Čarls (1977). *Čovekovo poreklo*. Novi Sad: Matica srpska.
 Darwin, Charles (1922). *Put jednoga prirodoslovca oko Zemlje*, I. Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo.
 Dobžanski, Teodosijus (1982). *Evolucija čovečanstva*. Beograd: Nolit.
 Dokins, Ričard (1979). *Sebični gen*, Beograd: Vuk Karadžić.
 Dokins, Ričard (2008). *Zabluda o bogu*. Smederevo: Heliks
 Hekel, Ernst (1875). *Prirodna istorija postanja*. Beograd.
 Hekel, Ernst (1925). *Tajne sveta*. Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Đukovića.
 Häckel, Ernst (1866). *Generelle Morphologie der Organismen: Allgemeine Grundzüge der organischen Formen – Wissenschaft mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformirte Descendenz-Theorie*, I. Berlin: Georg Reimer.

Mirko Aćimović

DARWINISM AND EVOLUTION OF MAN

Summary

In this paper the author deals with the basis of modern anthropology, in the way it is given by Darwin's biological anthropology and Hekel's monistic philosophy, and continued by neo-darwinists, especially by Dobzanski and Dockins.

Key words: evolution, man, Darwin, Hekel, Dobzanski, Dockins.

Željko Kaluđerović
zeljko.kaludjerovic@neobee.net

UDK 316.323:141.7
Originalni naučni rad

AMBIVALENTNOST GLOBALIZACIJE

Istraživanje poimanja globalizacije u mnogim svojim elementima je slojevito i difuzno, pa nije jednostavno čak ni navesti sve sfere njene aplikacije, kao ni načine manifestovanja. Multidimenzionalnost određenja globalizacije otežana je i zbog toga što ona nije nekakvo stanje, već proces, pa su teškoće njenog opojmljenja povezane sa tematskim racionalnim odnosom prema samom tom procesu. Nakon analize najpoznatijih definicija globalizacije autor je zaključio da je ona u suštastvenom smislu povezana sa deteritorijalizacijom i reteritorijalizacijom socio-ekonomskog, političkog i kulturnog prostora. Globalizacija, drugačije rečeno, donosi sa sobom zgušnjavanje, tj. kompresiju kako prostora tako i vremena, što uzrokuje rast interpersonalnih veza i veću brzinu i protočnost komunikacije među ljudima. Autor je, konačno, na stanovištu da je potrebno pomeriti središte rasprava s prihvatanja ili odbacivanja globalizacije na diskusiju oko socijalne prirode i istorijske forme same globalizacije, jer će rasplet spora oko dominantnog oblika globalizacije doslovno odlučiti kako će živeti milijarde običnih ljudi.

Ključne reči: globalizacija, poimanje, deteritorijalizacija, reteritorijalizacija, prostor, vreme, hiperglobalisti, skeptici, transformacionisti.

Iako je sam termin globalizacija starijeg datuma, uveden je u upotrebu šezdesetih godina XX veka, a stvarni početak debata o globalizaciji puni zamah zadržava tek od kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošlog veka.¹ Uprkos golemoj literaturi o globalizaciji, koja se publikuje u poslednje skoro dve decenije, još uvek nema uverljive teorije globalizacije, pa čak ni sistematske analize njenih osnovnih karakteristika. Teškoću ne predstavljaju samo različiti pristupi analizi globalizacije već i različite klasifikacije tih pristupa. Problem je izražen i zbog relativno česte, diferencirane i nekritičke upotrebe „globalizacije”,² kao i zbog toga što „samorazumljivost” nekog termina nikada nije dovoljna a njegova poznatost filozofski

¹ Termin je, kako kaže Gidens (A. Giddens), došao niotkuda da bi danas postao ključna tema u razmatranjima ekonomskih, kulturnih i političkih zbivanja.

² Dovoljno je reći da je početkom maja 2009. godine postojalo blizu 19 miliona Internet stranica o globalizaciji, i to samo na engleskom jeziku!

relevantna, jer ne govori mnogo o njemu samom niti omogućava njegovu spoznatost. Globalizacija je, štaviše, u opasnosti da postane, ako već i nije postala, zgodna fraza našeg vremena: omnipotentna reč koja pokriva široko polje aktivnosti od globalnog finansijskog tržišta do Interneta,³ a koja istovremeno pruža malo istinskih uvida u savremena zbivanja i još manje ih objašnjava.

Različiti kriterijumi za razvrstavanje pristupa globalizaciji i mnogostruka pitanja koja se tom prilikom otvaraju, učinila su da bi bio teško dostižan zadatak kada bi se htelo, makar i ovlaš, da se navedu sve definicije i svi pristupi globalizaciji. Čak i kada bi tako nešto bilo moguće, to svakako ne bi bila intencija autora ovog rada, pošto od pukog navođenja podataka ima malo koristi ako oni nisu praćeni iscrpnim naznakama o izvorima i kontekstu zabeležene upotrebe. Za filozofske svrhe, drugačije rečeno, daleko su značajnija određenja i tumačenja globalizacije koja su grupisana prema odgovarajućim standardima.

U nastavku teksta najpre će biti pomenute definicije koje odražavaju stavove nekih od najpoznatijih teoretičara globalizacije, a zatim i neke od najrelevantnijih klasifikacija globalizacije. Da se istraživanje ne bi rasplinulo u mnogobrojnim elaboracijama same globalizacije, najviše pažnje biće posvećeno Heldovoj (D. Held) klasifikaciji. Pri tom se neće ulaziti u raspravu koliko su navedene klasifikacije same iscrpne i dosledne u klasifikovanju, i gde počinje suptilna, ali ipak jasna, distinkcija između teorije globalizacije i manje ili više razvijenih gledišta ili teorijskih generalizacija.

Naredne definicije izražavaju neke od vodećih koncepcija i poimanja globalizacije.

– „Neumoljiva integracija tržišta, država-nacija i tehnologija u do sada neviđenom stepenu, koja omogućava pojedincima, korporacijama i državama-nacijama da se protežu širom sveta dalje, brže, dublje i jeftinije nego ikada ranije ... širenje slobodnog tržišta kapitalizma praktički do svake zemlje na svetu” (Friedman 1999: 7-8).

– „Integracija svetske ekonomije” (Gilpin 2001: 364).

– „Integracija na temelju projekta koji sledi „pravila tržišta na globalnom nivou” (McMichael 2000: xxiii, 149).

– „Deteritorijalizacija – ili ... rast suprateritorijalnih odnosa među narodima” (Scholte 2000: 46).

– „...Nije ništa drugo do „rekolonizacija” u novom ruhu” (Neeraj 2001: 6-7).

– „Zgušnjavanje sveta i pojačavanje svesnosti sveta kao celine ... zbiljska globalna međuzavisnost i svesnost o globalnoj celini u dvadesetom veku” (Robertson 1992: 8).

³ Ili kao što kaže Klark (I. Clark), globalizacija se odnosi na bilo šta pokrivaјуći područje od Interneta do hamburgera (Clark 1999: 35).

– „Društveni proces u kome se gube geografska ograničenja na socijalna i kulturna zbivanja i u kome ljudi sve više postaju toga svesni” (Waters 1995: 3).

– „...Može se definisati kao intenzifikacija široko rasprostranjenih društvenih odnosa, koji povezuju udaljena mesta na takav način da se lokalna dešavanja oblikuju posredstvom događaja koji se zbivaju miljama daleko i vice versa” (Giddens 1990: 64.)

– „Istorijska transformacija koju čini zbir određenih formi i instanci koje ... postaju ili su postale globalne: a) putem aktivnog širenja postupaka, vrednosti, tehnologija i drugih ljudskih proizvoda po čitavom svetu, b) kada globalni postupci i slično vrše rastući uticaj na živote ljudi, c) kada svet služi kao središte ili kao premisa za oblikovanje ljudskih aktivnosti” (Albrow 1996: 88).

– „...Može se razumeti kao proces (ili niz procesa) koji otelovljuje transformaciju u prostornoj organizaciji društvenih relacija i poslova, izražen u transkontinentalnim ili međuregionalnim tokovima i mrežama aktivnosti, uzajamnom delovanju i moći” (Held, McGrew, Goldblatt, Perraton 1999: 16).

Sama globalizacija, njeno poimanje i karakter polje su strasnih teorijskih i ideoloških sporova i sukoba rivalskih koncepcija, o čemu su pisali mnogi autori. Jedni u globalizaciji vide otelotvorenje gvozdene istorijske nužnosti, za druge je ona samo jedan veliki mit. Na jednoj strani su oni koji tvrde da je globalizacija objektivna i spontan planetarni proces, za druge ona je isključivo projekat⁴ dominacije Zapada, preciznije rečeno amerikanizacije sveta. Za neke globalizacija je nova i unikatna pojava u ljudskoj istoriji, dok je za druge ona samo proces koji je dovršen u dvadesetom veku širenjem svetskog kapitalističkog⁵ poretka po čitavoj planeti. Prema jednoj liniji argumentacije, globalizacija označava kraj nacionalnih država, dok drugi tvrde da će u sve integrisanijem svetu uloga nacionalnih država biti još važnija. Na jednoj strani se kaže da je kulturna homogenizacija neizbežan rezultat globalizacije, dok se na drugoj smatra da će interakcija koja će proizaći iz globalizacije proizvesti novu kulturnu heterogenost. Dok za jednu struju ona označava integraciju sveta, za druge ona neizbežno izaziva fragmentaciju, sve dublji socijalni jaz između svetova i sukob civilizacija. Ako dobitnici u globalizaciji nalaze isključivo civilizacijski napredak i nove blagodeti za čovečanstvo, za gubitnike ona je samo destruktivna sila.

Na diferenciji činilaca koji predstavljaju bitne faktore globalizacije, Urlih Bek (U. Beck)⁶ razlikuje dva osnovna pristupa u analizi globalizacije. S jedne strane su autori koji insistiraju na postojanju dominantne logike globalizacije, poput Volern-

⁴ Ni stavovi autora koji globalizaciju vide kao projekat nisu jedinstveni. Oni se dele na one koji smatraju da je globalizacija samo mit, puka od sadržaja ispražnjena misaona konstrukcija, i na one koji misle da je reč o ideološkom projektu koji se, zahvaljujući uticajnosti grupa koje ga podržavaju, ostvaruje, odnosno koji ima realan sadržaj.

⁵ Kelner (D. Kellner) smatra, na Horkhajmerovom (M. Horkheimer) tragu, da se može reći da ko hoće da priča o kapitalizmu, mora govoriti o globalizaciji, i da je nemoguće teoretisati o globalizaciji bez razgovora o restrukturiranju kapitalizma (Kellner 2002: 289).

⁶ Koliko treba biti pažljiv prilikom upotrebe odgovarajućih termina dobro ilustruje sam Bek, koji pravi razliku između „globalizma” s jedne strane, i „globaliteta” i „globalizacije” s druge (Beck 1998).

stajna (I. M. Wallerstein), Rozenau (J. N. Rosenau), Gilpina (R. Gilpin), Helda, Robertsona (R. Robertson) ili Apaduraia (A. Apadurai), dok su s druge strane oni autori koji sugerišu i koriste čitav set uzročnih činilaca u objašnjenju globalizacije. Teško je i nabrojati ove autore što zbog permanentne rekonceptualizacije svojih pozicija, što zbog naglašavanja pojedinih faktora globalizacije.

U tom smislu i sam Bek se proslavio ističući u prvi plan ideju rizika u kontekstu ekološke dimenzije globalizacije. Robertson je, zatim, jedan od prvih autora koji je naglašavao kulturne aspekte globalizacije. Šo (M. Shaw) se istakao isticanjem rata kao uzroka globalizacije. Held, Rozenau i Gilpin su na različite načine svoju pažnju fokusirali na političku dimenziju, dok su Suzan Strendž (S. Strange) i Keniči Omae (K. Omae), između ostalih, istakli tehnološku dimenziju globalizacije. Apadurai je, mada ističe značaj komunikacione tehnologije, najviše raspravljao o uticaju migracija na proces globalizacije. Skler stavlja kapitalizam u prvi plan, a Soros (G. Soros) govori o ulozi finansijskih tržišta. Geografsku dimenziju je afirmisao Harvi (D. Harvey), a urbanu dimenziju globalizacije Saskia Sassen (S. Sassen) (Vuletić 2003: 57).

Među autorima koji su dali značajan doprinos širem i kompleksnijem shvatanju globalizacije nesumnjivo je i Dejvid Held, profesor političkih nauka na prestižnoj London School of Economics.⁷ Ranije je pomenuta njegova definicija, a na ovom mestu treba dodati da globalizaciju, po Heldu, karakterišu četiri vrste promena. Prvo, globalizacija obuhvata protezanje socijalnih, ekonomskih i političkih aktivnosti preko granica država, regiona i kontinenata. Drugo, ona je obeležena jačanjem, tj. rastućom važnošću međusobne povezanosti i protoka trgovine, roba i kapitala, ali i kulture i samih ljudi. Treće, globalizacija može biti povezana sa ubrzavanjem globalnih procesa i uzajamnog delovanja. I četvrto, rastuće protezanje, jačanje i ubrzanje globalnih interakcija može biti povezano sa njihovim sve značajnijim uticajem na fluidnost granica između lokalnih događaja i globalnih događanja. Globalizacija se, jednostavnije rečeno, po Heldu, može misliti kao širenje, intenzifikovanje, ubrzavanje i povećavanje značaja i uticaja međusobne povezanosti ljudi širom planete.⁸

Heldova klasifikacija na *hiperglobaliste*, *skeptike* i *transformacioniste* svakako je najpoznatija, iako samo jedna od obilja različitih koncepcija, teorijskih struja i škola mišljenja. Pošto globalizacija nije neutralan termin, svaka od ove tri škole daje različite prikaze globalizacije, odnosno pokušava na diversifikovan način da razume i objasni ovaj fenomen. Naravno, i pored međusobne raznolikosti svaka od pomenutih perspektiva reflektuje i set opštih argumenata o globalizaciji, koji se tiču njene konceptualizacije, *novuma* njenog pojavljivanja na istorijskoj pozornici, implikacija

⁷ Tipovi globalizacije po Heldu su: „gusta” globalizacija, „rasprostrta” („difuzna”) globalizacija, „obuhvatna” („ekspanzivna”) globalizacija i „retka” globalizacija (Held, McGrew, Goldblatt, Perraton 1999: 211-222).

⁸ Kritiku Heldove klasifikacije, odnosno „neadekvatnog određenja globalizacije” daje Majkl (B. Michael) u svom radu “Theorising the Politics of Globalisation: A Critique of Held *et al.*’s “Transformationalism”, na sledećoj Internet adresi: <http://www.fatih.edu.tr/~jesr/Globalisation.pdf>.

na položaj i moć država, mogućnosti njenog „uljudivanja” i demokratizacije, te istorijskih dostignuća i namera.

O globalizaciji se, po hiperglobalistima, najčešće može govoriti kao o potpuno novoj eri koju karakteriše globalni kapitalizam, globalno upravljanje i globalno građansko društvo. Ono što razlikuje sadašnje doba od proteklih vremena jeste egzistencija jedne globalne ekonomije koja transcendirira i ujedinjuje najveće ekonomske regione u svetu (Ohmae 1995). U različitim osvrtima na „manični kapitalizam”, „turbo kapitalizam” ili „suprateritorijalni kapitalizam”, ovi (hiper)globalisti nastoje da dokuče kvalitativnu promenu koja se pojavljuje u prostornoj organizaciji i dinamici novog svetskog kapitalističkog poretka. Imanentno dinamici ovog novog kapitalizma, po njima, jeste izmeštanje strateških ekonomskih aktivnosti izvan okvira nacionalnih država. Danas svetski finansijski i korporativni kapital, više nego države, ostvaruje odlučujuć uticaj na organizaciju, mesto i distribuciju ekonomske moći i dobara.

Unutar ovog pravca postoji značajno normativno neslaganje između neoliberala, koji pozdravljaju trijumf autonomije pojedinca i tržišnih principa, i radikalnih aktivista ili neomarksista, za koje savremena globalizacija predstavlja pobedu okrutnog i eksploatatorskog globalnog kapitalizma. Uprkos divergentnim ideološkim stavovima zajedničko uverenje hiperglobalista jeste da je globalizacija primarno ekonomski fenomen, da je ekonomija u svetu sve više integrisana i da potreba za globalnim kapitalom nameće odgovarajuću ekonomsku disciplinu, koja aficira većinu vlada u svetu do te mere da je politika sve manje „umeće mogućeg”, a sve više praktikovanje „valjanog ekonomskog upravljanja”.

Hiperglobalisti, po Heldovoj interpretaciji, priznaju da globalizacija dovodi do sve veće polarizacije u društvu između gubitnika⁹ i dobitnika novog ekonomskog poretka. No, prema ambicioznom neoliberalnom pogledu, ovo ipak nužno ne znači da jedni moraju da izgube mnogo ili sve da bi drugi dobili isto toliko. Pojedini segmenti unutar država možda mogu i proći loše u globalnoj utakmici, ali zato svaka država ima svojih komparativnih prednosti koje će pre ili kasnije doći do izražaja u otvorenoj i fer borbi na svetskom tržištu. Neoliberali kao da ne žele da vide da globalni kapitalizam ne samo da stvara nego i direktno radi na osnaživanju strukturnih oblika nejednakosti, kako unutar država tako i između država. Neoliberalna ideja o demontiranju socijalne države i drastičnom sužavanju ekonomske pomoći neizbežno vodi ka malignim socijalnim posledicama. Pečujlić dodaje (2003: 22-24): „Nasuprot socijalnom kapitalizmu, projektu “države blagostanja”, koji je istovremeno povećavao bogatstvo i rasprostirao dobrobit na sve šire socijalne slojeve, neoliberalna formula sve brže uvećava bogatstvo uske elite ali istovremeno povećava socijalnu nejednakost i vodi ka globalizaciji siromaštva... Uporedna slika dva istorijska razdoblja: perioda 1960-1980 i razdoblja 1980-2000, koja odgovara vladavini dva različita ekonomska modela, ogoljeno pokazuje da je, prema svim pokazateljima, napredak u

⁹ Neki autori terorizam vide kao ekspresiju tamne strane globalizacije ili kao radikalni izraz tzv. globofoba, odnosno gubitnika globalizacije.

posljednja dve decenije globalizacije izrazito manji, da je znatno usporen ili potpuno zaustavljen... Sve dublja socijalna polarizacija ne vlada samo između Prvog i Trećeg svijeta, kraci "Novog siromaštva" se šire i unutar bogatih društava." Crne rupe globalizacije", ljudi i teritoriji isključeni iz napretka, nalaze se u svakom velikom gradu Prvog sveta, u američkim gradskim getoima, francuskim naseljima severnoafrikana, japanskim Zoseba četvrtima. One su naseljene milionima beskućnika, svetom prostitucije, kriminala i droge, bolesnih i nepismenih (M. Castells, p. 168)".

U ekonomiji bez državnih granica nacionalne vlade su svedene jedva na nešto više do transmisiju globalnog kapitala, ili su naprosto posredne institucije između sve moćnijih lokalnih, regionalnih i globalnih organizama upravljanja. Globalizacija, smatraju hiperglobalisti, označava kraj nacionalne države, ona je gotovo potpuno ispraznila njenu autonomiju i suverenitet. Propadanje ili erodiranje moći i značaja nacionalnih država i starih struktura odvija se pod okriljem i vođstvom kapitalizma i novih tehnologija. Postojeće multilateralne institucije koje dominiraju svetskom ekonomijom, posebno G8, MMF, Svetska banka i Svetska trgovinska organizacija, najčešće funkcionišu tako da pothranjuju nastajuću „civilizaciju globalnog tržišta”.

Izvesno je da što više budu institucije regionalnog i globalnog upravljanja igrale veću i značajniju ulogu, suverenitet i autonomija samih država biće manji i beznačajniji. Sa druge strane, sve su lakši oblici saradnje ljudi iz različitih država, uz rast globalnih infrastruktura komunikacije i snažnu svest o mnogim zajedničkim interesima, bez obzira na to odakle ko potiče. Ovo bi trebalo, po hiperglobalistima, da svedoči da je na delu nastanak „globalnog građanskog društva”.¹⁰

Na planu društvene strukture dešava se preoblikovanje sveukupnih društvenih odnosa, što bi u konačnom trebalo da rezultira stvaranjem jedne nove globalne civilizacije. Hiperglobalisti su na koncu saglasni da globalizacija, bez obzira na to da li se razmatra iz liberalne ili radikalno levičarske perspektive, predstavlja otelovljenje fundamentalnog preoblikovanja „poretka ljudskog delanja” (Albrow 1996).¹¹

Informatičko-medijska revolucija i njeni kulturni proizvodi prelaze geografske granice i svojim kulturnim zračenjem preoblikuju lokalni kulturni prostor. Beskrajno se proširuju lokalni horizonti, vrši se homogenizacija ukusa, zabave i hrane, kao i životnih stilova. Slike koje se neprestano smenjuju na malim ekranima (filmovi, TV serije, zabavne emisije, pop ikone tzv. „celebrity”, pa i obične vesti) deterritorijalizuju duhovni život, formiraju kulturu bogatu globalnim informacijama. Uporedo sa planetarnom masovnom kulturom, formira se i kosmopolitska kultura, duh otvorenosti prema svetu, osećanje građanina sveta koji nadilazi lokalni milje.¹²

¹⁰ Ekonomska i politička moć, po hiperglobalistima, premešta se izvan državnih i nacionalnih okvira i širi do te mere da nacionalne države postaju „prelazni oblici organizacije za upravljanje ekonomskim poslovima” (Ohmae 1995).

¹¹ Po mnogim teoretičarima i Fukujamina (F. Fukuyama) slika sveta, odnosno njegova preterano optimistička najava kraja istorije, treba biti shvaćena kao hiperglobalistička teza.

¹² Hiperglobalisti teže priznaju da je veliki proces „deteritorijalizacije kulture”, raskidanje lokalnih kulturnih okvira, veoma neravnomeran. On zahvata relativno mali postotak svetskog stanovništva, situiranje i mobil-

Skeptici, sa druge strane, na tragu podataka o protoku roba, usluga, kapitala i ljudi u poslednjih stotinak godina, stoje na stanovištu da sadašnji nivo ekonomske međuzavisnosti u svetu u istorijskom smislu ne predstavlja nikakav presedan.¹³ Po njima se manje može govoriti o globalizaciji, jer ona nužno implicira potpuno integrisanu svetsku ekonomiju, a više o povećanom nivou internacionalizacije odnosno interakcije između pretežno nacionalnih ekonomija (Hirst, Thompson 1996b). Skeptici se, prilikom obrazlaganja teze da je globalizacija mit, u potpunosti oslanjaju na ekonomističku koncepciju globalizacije, poistovećujući je primarno sa savršeno integrisanim globalnim tržištem. Tvrdeći da nivo ekonomske integracije ne zadovoljava ovaj „ideal tip” i da je takva integracija manje osobena nego ona u XIX veku (eri klasičnog „zlatnog standarda”), skeptici samouvereno zaključuju da su domašaji savremene „globalizacije” u potpunosti preneglašeni. Oni zato smatraju da su hiper-globalističke teze u osnovi pogrešne i politički naivne, s obzirom na to da potcenjuju snažnu i permanentnu moć nacionalnih vlada da regulišu međunarodne ekonomske aktivnosti. Po skepticima, intenzitet internacionalizacije ne samo da nije izvan nacionalne kontrole, već on zavisi od regulatornih moći nacionalnih vlada, koje omogućavaju i garantuju kontinuiranu ekonomsku liberalizaciju.

Ako se bilo kakav zaključak može izvući iz trenutne socio-političke situacije, onda je to, po skepticima, činjenica da je ekonomska delatnost podvrgnuta svojevrsnoj „regionalizaciji”,¹⁴ jer se svetska ekonomija dominantno odvija između tri velika finansijska i trgovačka bloka: Evrope, Azijsko-pacifičkog regiona i Severne Amerike.¹⁵

Skeptici su takođe skloni da primaju s rezervom pretpostavku da internacionalizacija predstavlja rađanje novog, manje državocentričkog svetskog poretka. Oni ukazuju na rastuću važnost nacionalnih vlada u regulaciji i aktivnoj promociji prekograničnih ekonomskih delatnosti. Vlade ne samo da nisu pasivne žrtve internacionalizacije već su one same njeni vodeći kreatori. Gilpin npr. razmatra internacionalizaciju kao nusprodukt amerikanizovanog multilateralne ekonomskog poretka koji, kao posledica Drugog svetskog rata, daje zamajac liberalizaciji nacionalnih ekonomija. Iz drugačije perspektive gledano, Kalinikos (Callinicos et al. 1994), objašnjava trenutnu intenzifikaciju svetske trgovine i širenje stranih investicija jednostavno kao novu fazu zapad-

nije slojeve bogatih društava, što pokazuje da je u stvari reč o jednoj vrsti vesternizacije sveta. Najvećem delu žitelja Trećeg sveta borba za golo preživljavanje ostavlja malo prostora za blagodeti potrošačke kulture ili prednosti satelitskih telefona i širokopojsnog Interneta. Oni ostaju prikovani za mikroteritoriju na kojoj su rođeni, njihova sudbina je, kako kaže Bauman (Z. Baumann), „lokalni kavez”.

¹³ Gordon (Gordon 1988) i Vajs (Weiss 1988) čak smatraju da je u geografskom smislu, u poređenju s vremenom velikih svetskih imperija, međunarodna ekonomija postala znatno manje globalna.

¹⁴ Skeptici „globalizaciju” i „regionalizaciju” razmatraju kao međusobno suprotstavljene pojmove.

¹⁵ Taj proces odnosa između tri velika bloka poznat je pod imenom „trijadizacija.” Postojanje tri pola, po skepticima, vidi se sasvim jasno u gotovo svim aspektima međunarodnih odnosa. Na području globalnih komunikacija, koncentrisanje skupih kablova od optičkih vlakana u „informacione super autoputeve” odvija se prvenstveno na relaciji Severna Amerika-Evropa-istočna Azija. Line (T. Linné) tvrdi da se otprilike 80% razmene u svetu odvija između SAD, Evrope i Japana.

nog imperijalizma, u koji su nacionalne vlade, inače u direktnoj vezi sa monopolskim kapitalom, duboko involvirane.

Uprkos razlikama u naglašavanju pojedinih aspekata, postoji konvergencija u stavovima samih skeptičara koja se ogleda u tvrdnjama da, koje god bile njene stvarne pokretačke sile, internacionalizacija nije praćena erozijom i smanjenjem nejednakosti između razvijenog Severa i nerazvijenog Juga, već naprotiv, sve većom ekonomskom marginalizacijom velikog broja država koje se, pomalo eufemistički, nazivaju „zemljama u razvoju”. Kako trgovina i investicije između bogatih zemalja razvijenog Severa rastu i intenzifikuju se, jednako tako raste i isključenost i marginalizacija većine država ostatka sveta. Štaviše, može se dovesti u pitanje i uobičajeno verovanje da se nova međunarodna podela rada odvija tako da je deindustrijalizacija na Severu praćena operacijama multinacionalnih kompanija koje premeštaju poslove i tako industrijalizuju Jug zemljine polulopte. Alen i Tompson (Allen, Thompson, 1997) razbijaju „mit” o „globalnim korporacijama”, naglašavajući činjenicu da strane investicije cirkulišu i razmenjuju se uglavnom između najrazvijenijih kapitalističkih država, i da većina multinacionalnih kompanija ostaju primarno tvorevina vlastitih država ili regiona. U skladu sa tim je i skeptička teza koja odbacuje stav da internacionalizacija donosi temeljito ili barem znatno restrukturiranje globalnih ekonomskih relacija. U ovom smislu, skeptici stoje na poziciji duboko ukorenjenih oblika nejednakosti i snažne hijerarhije u svetskoj ekonomiji, koja se u strukturnom smislu promenila veoma malo u poslednjem veku.

Duboka nejednakost, po mišljenju mnogih skeptika, pospešuje sve vrste fundamentalizama i agresivnih nacionalizama, više nego što doprinosi nastanku globalne civilizacije, i dovodi do fragmentiranja sveta u civilizacijske blokove i kulturne i etničke enklave. Huntington (Huntington 1996) je ukazivao da je novo doba donelo ogromne strahote, od žestokih međudržavnih i građanskih ratova širom planete, preko jačanja terorizma i različitih oblika organizovanog kriminala, donoseći porast trenda opšte nesigurnosti življenja. Sve ovo je on sažeo u poznatoj sintagmi o „sukobu civilizacija”, a Barber je novu epohu okarakterisao kao vreme izbora između dva zla, koja je simbolično nazvao MekSvet i Džihad. On je u stvari kontrastirao homogenizujuće, komercijalizovane tendencije globalne ekonomije i kulture sa tradicionalnim kulturama, koje se najčešće opiru globalizirajućim procesima. Tomas Fridman je napravio naoko benigniju distinkciju između Leksusa i masline. Leksus je automobil iz poznate japanske fabrike Tojota, koji simbolizuje modernizaciju, bogatstvo, luksuz i potrošački mentalitet Zapada, dok drvo masline, nasuprot, reprezentuje korene, tradiciju i stabilnu zajednicu. Produbljivanje globalne nejednakosti, stvarna politika međunarodnih odnosa i „sukob civilizacija” razotkrivaju varljivu prirodu „globalnog upravljanja” („Global Governance”) u tolikoj meri da rukovođenje svetskim poretkom ostaje, kao što je i bilo u poslednjih stotinak godina, dominantno u rukama zapadnih država. U tom smislu skeptičari razumeju „globalno upravljanje” i ekonomsku internacionalizaciju kao primarno zapadne projekte, čiji je osnovni zadatak odr-

žanje dominacije Zapada u svetskim poslovima. Odlučujuće obeležje međunarodnog poretka stoga nije međuzavisnost već zavisnost.¹⁶ Moglo bi se reći, na skeptičkom tragu, da će „međunarodni poredak” i „međunarodna solidarnost” uvek biti slogani onih koji se osećaju dovoljno snažno i moćno da ih mogu nametnuti drugima.

Pojmovi kulturne homogenizacije i globalne kulture takođe su samo unapređeni i zakamufilirani mitovi koji lako padaju pred snažnim skeptičkim argumentima. U stvarnosti se lako može detektovati poriv ka kulturnoj hegemoniji Zapada, ka stvaranju monokulture, potpunoj uniformnosti i standardizaciji životnih stilova, razaranju svih drugih verzija i načina na koji život može da se živi. Umesto vesternizacije, preciznije je govoriti o amerikanizaciji, odnosno mekdonaldizaciji i kokakol(oni) izaciji kulture. Sledeći skeptike treba reći da, kao što je u političkoj sferi duboko netačna i kontraproaktivna teza hiperglobalista o smrti nacionalne države i suvereniteta, jednako je neistinita i štetna njihova predikcija o smrt nacionalnih, lokalnih kultura, kao neizlečivo parohijalnih i konzervativnih, odnosno kao arhaičnih ostataka prohujalih vremena.

Najzad, kao specifičan odgovor na ove međusobno različite, a u dobroj meri i suprotstavljene teze, javili su se autori koji danas čine *mainstream*, koji pokušavaju da pokažu da je globalizacija realan proces, ali istovremeno kompleksan i protivrečan fenomen. Noseća teza transformacionista jeste da globalizacija pokreće i dinamizira socijalne, političke i ekonomske promene, i da preobražava kako moderna društva tako i celokupan svetski poredak. Savremeni procesi globalizacije su, po njima, bez presedana u ljudskoj istoriji, pa zajednice i vlade širom sveta treba da pronađu moduse prilagođavanja novoj realnosti, koju karakteriše nepostojanje oštre razlike između međunarodnih i nacionalnih, odnosno spoljašnjih i unutrašnjih poslova. Za Rozenaua, (Rosenau 1997), recimo, rast „interdomaćih” poslova određuje „nove granice”, širenje političkog, ekonomskog i društvenog prostora u kome je sudbina zajednica i društava odlučena. Globalizacija je stoga viđena kao moćna sila koja ima zadatak da transformiše svet, pa je stoga i odgovorna za masivnu i korenitu reorganizaciju društava, ekonomija, upravljačkih institucija i svetskog poretka kao takvog.

Ipak, smer ove reorganizacije nije unapred determinisan s obzirom na činjenicu da se globalizacija razmatra kao proces koji je nepredvidiv u suštastvenom smislu. U pitanju je, drugačije rečeno, otvorena dinamička koncepcija koja nema jasnu direkciju, ni način transformacije sveta. Upoređivanje sa hiperglobalističkim i skeptičkim pogledima pokazuje da transformacionisti ne postavljaju precizne zahteve za buduće pravce globalizacije, niti traže da se sadašnji ocenjuju prema nekom pojedinačnom i nepromenljivom ideal-tipu globalizovanog sveta. Oni radije pominju

¹⁶ Odgovor na autoritarni lik globalizacije i njene rizike ipak nije izolacija, odnosno svojevrsni antiglobalizacijski fundamentalizam, niti se nastupajuće doba treba zamišljati kao svet samodovoljnih nacionalnih ekonomija, kao što se ni nova supertehnologija ne treba *a priori* smatrati za zlo. Jednako je neprihvatljiv stav da nacionalnu kulturu treba potpuno konzervirati i da je tobože jedini put napretka radikalna raskid sa globalnim poretkom koji se rađa.

globalizaciju kao dugoročan istorijski proces koji je obeležen kontradiktornostima i koji je u znatnoj meri oblikovan nizom kombinovanih faktora.

Oprez transformacionista oko same budućnosti globalizacije izražen je zbog uverenja da su savremeni modaliteti globalnih ekonomskih, političkih, kulturnih, tehnoloških, vojnih, ekoloških i migratornih tokova teško predvidivi, te da se ne mogu uporediti ni sa jednim drugim periodom u ljudskoj istoriji. Duboka povezanost sveta u jednu celinu nije, naravno, uzeta kao potvrda konvergencije ili skorog nadolaska jednog jedinstvenog svetskog društva. Nasuprot tome, za transformacioniste, globalizacija je povezana sa novim oblicima globalne stratifikacije u kojoj pojedine države, društva ili zajednice postaju sve više premrežene i povezane u jedan globalni poređak, dok druge države, društva ili zajednice bivaju sve više marginalizovane. Govoriti o podeli na Sever i Jug, odnosno o Prvom i Trećem svetu, znači prevideti načine na koje globalizacija preinačuje tradicionalne forme uspostavljanja ali i raskidanja veza između država, tvoreći ubrzano nove hijerarhijske odnose i prodirući u sve regione i države sveta. Transformacionisti misle da više ne treba govoriti o klasičnoj piramidalnoj shemi socijalne strukture, sa uskom i malobrojnom elitom na vrhu i sve širim i brojnijim slojevima kako se ide ka dnu lestvice, već o troslojnoj shemi nalik koncentričnim krugovima. Svaki krug u ovoj shemi prelazi nacionalne okvire i granice, reprezentujući najpre elitu, zatim tzv. „zadovoljne”, dok treći krug čine oni koji su na margini (Hoogvelt 1997).

Preuređivanje oblika globalne stratifikacije povezano je sa rastućom deterritorijalizacijom ekonomskih, i ne samo ekonomskih, aktivnosti, kao što i proizvodnja i finansijsko poslovanje sve više zadobijaju globalnu i transnacionalnu dimenziju. Transformacionisti smatraju da se nacionalne ekonomije preobražavaju procesom ekonomske globalizacije u tolikoj meri da nacionalni ekonomski prostor naprosto ne koincidira više sa nacionalnim i državnim granicama. U tako globalizovanoj ekonomiji, sistemi proizvodnje koji nadilaze granice pojedinih država, trgovina i finansijsko poslovanje čak su čvršće povezani nego neke tradicionalne vrednosti koje povezuju zajednice i ljude na različitim kontinentima.

Savremena globalizacija, po mišljenju transformacionista, rekonstituiše ili „re-dizajnira” moć, funkcije i autoritet nacionalnih vlada. Mada ne dovode u pitanje pravo država na efektivnu kontrolu onoga što se dešava na njenoj teritoriji, transformacionisti smatraju da rame uz rame sa uobičajenim poimanjem suvereniteta i integriteta može, do određene mere, da korespondira i nadležnost međunarodnih institucija, kao i obaveze koje proizilaze iz normi međunarodnog prava. Ovo je vidljivo u mnogim transnacionalnim organizacijama poput ASEAN, NAFTA, APEC, OECD, STO ili EU. U Evropskoj uniji, na primer, postoji koegzistencija i paralelno funkcionisanje nacionalnih vlada, regionalnih i lokalnih skupština, kao i odluka i normi koje se donose u središtu ove organizacije. Prenošnje nadležnosti i njihovo nadopunjavanje omogućava da za mnoge građane Evrope pored vlastite prestonice postoji još jedan glavni grad (Brisel), i to ne samo u simboličkoj ravni. U ovakvim izmenjenim

okolnostima pojam nacionalne države kao samostalne, autonomne i potpuno nezavisne jedinice predstavlja sve više eho prošlih vremena, a sve manje sliku stvarnog stanja stvari u nekoj modernoj državi. Globalizacija je, po transformacionističkom pristupu, povezana sa rekonceptualizacijom, transformacijom ili diferencijacijom relacija između suvereniteta, teritorijalnog integriteta i moći države.¹⁷

Tvrdeći da globalizacija transformiše ili rekonstituiše moć i autoritet nacionalnih vlada, transformacionisti odbacuju hiperglobalističku tezu o prestanku suvereniteta nacionalnih država, ali i skeptički stav o odsustvu bilo kakvih značajnijih promena u poslednjim decenijama. Umesto ovih, često do krajnosti polarizovanih, stanovišta, transformacionisti jednostavno misle da novi model suvereniteta samo potiskuje tradicionalnu koncepciju države kao apsolutne, nedeljive, teritorijalno ekskluzivne i celovite forme javne moći. Pojam suvereniteta danas, po njima, treba razumeti „manje kao teritorijalno omeđen prostor, a više kao politički resurs pogađanja koji karakteriše složene transnacionalne mreže” (Keohane 1995).

Ovo, naravno, ne znači da državne granice više nemaju nikakvu političku, vojnu ili simboličku funkciju ili značaj, nego priznanje da njihovo razmatranje kao primarno prostornih repera modernog života označava da se one mogu relativizovati u eri sve intenzivnije globalizacije. Stav transformacionista je da je globalizacija povezana ne samo sa novim modusima suvereniteta nego i sa nastankom moćnih i snažnih ne-teritorijalnih formi ekonomskog i političkog organizovanja na globalnom nivou, kao što su multinacionalne korporacije, transnacionalni društveni pokreti, internacionalne regulatorne agencije i slično. Svet ne može više biti razmatran isključivo kao državocentričan ili kao onaj u kome države dominiraju, jer se danas autoritet difuzno rasprostire između javnih i privatnih agencija na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou.

U ovako izmenjenom globalnom poretku, potrebno je prilagođavanje oblika i funkcija države, kao što i samo upravljanje zahteva koherentnu strategiju povezivanja u globalizovanom svetu. Relevantne strategije kreću se u dijapazonu od neoliberalnog modela minimalne države, preko tzv. razvojnog modela države (u kome je vlada ključni promotor ekonomske ekspanzije), pa sve do katalitičke države (u kojoj je vlada ona koja omogućava i olakšava zajedničko delovanje). Pre nego da globalizacija dovodi do „smrti” države, ona, po transformacionistima, podstiče čitav spektar adaptabilnih strategija i u određenom smislu omogućava delotvorniju državu. Prema tome, moć nacionalnih vlada nije nužno oslabljena procesom globalizacije, već je naprotiv rekonstituisana i restrukturirana, odgovarajući tako na rastuću složenost postupaka upravljanja u sve više povezanom svetu.

Specifičan posredni stav transformacionista dobro se ogleda i u novim pojmovima koji su stvoreni da bi se opisao sadržaj aktuelne globalizacije. Antiteza globalizacija – lokalizacija sintetisana je u pojmu glocalizacija, koji generalno upućuje

¹⁷ Naravno, postoje države, pre svega one najveće, koje ideju suvereniteta bez ikakvih promena i dalje praktikuju, najčešće ignorišući (novo)uspostavljene norme i institucije.

na prožimanje lokalnih sadržaja globalnim uticajima (Robertson). Spor oko ključnih aktera koji deluju u savremenom svetu, gde jedni ističu nacionalne države, a drugi transnacionalne organizacije, pokušava se prevazići shvatanjem o tzv. postinternacionalnom dobu politike. Kada je o kulturi reč, dihotomija homogenizacija – heterogenizacija prevaziđena je uvođenjem pojma hibridizacija kulture.¹⁸

Adaptacija lokalnih društava novom redu stvari postaje nalog XXI veka koji se teško može ignorisati. No, adaptacija nije imperativ samo zbog snažnih pritisaka spolja, ona predstavlja i imanentnu potrebu svakog društva, način preuzimanja i kvalitativne prerade superiornijih civilizacijskih tekovina, moderne tehnologije, efikasnijeg tržišnog privređivanja, demokratskih formi političkog života i ljudskih prava, proširivanja lokalnih kulturnih horizonata.

Neophodnost demokratizacije globalnog poretka – transnacionalnih i nadnacionalnih institucija, formi vladavine – druga je strana istog izazova: stvaranja pristojnog „svetskog društva”. Niz je grupa i socijalnih pokreta, kulturnih, naučnih, filozofskih i političkih elita, koje tamne strane i rizici autoritarne forme globalizacije pokreću u potragu za korekcijama i alternativama, „za jednom drugačijom formom mondijalizacije”. U ekonomsko-socijalnoj sferi umesto globalizacije siromaštva zahteva se ublažavanje siromaštva, umanjivanje ambisa između društava, otpisivanje dugova siromašnim zemljama, oporezivanje špekulativnog finansijskog kapitala i uvođenje bazičnog, minimalnog dohotka za sve građane. Na političkoj areni nastaju projekti kosmopolitske demokratije – od lokalne participacije građana, preko učešća u odlučivanju na regionalnom nivou („zajednički”, „podeljeni suverenitet”), do reforme OUN i donošenja demokratskog svetskog zakonodavstva. Snažna je težnja za preokretima od unipolarnog ka multipolarnoj svetskoj zajednici. Namesto poništavanja nacionalne kulture i sukoba civilizacija stupaju projekti pluralizma kultura, uzajamnog obogaćivanja i ukrštanja civilizacija.

Epoha nastajanja „svetskog društva” odnosno globalnog poretka ne svodi se primarno na borbu za globalizaciju ili protiv nje. Stvarni sukob se vodi oko socijalne prirode i istorijske forme globalizacije. Kakav će oblik i formu zadobiti globalizacija: da li humaniji i društveno odgovorniji aspekt ili nehumaniji i „profitabilniji” aspekt, da li demokratskiji ili možda autoritaran lik – oko toga se u stvari lome koplja. Veoma je, stoga, važno da filozofi u svojim spoznajama i uvidima, koji u humanističkim naukama često imaju karakter vrednosnih uverenja, ne idu ispod dostignutih civilizacijskih standarda etičko-moralne kulture, i da globalizaciju promišljaju uz dužan oprez i svesnost dilema sa kojima se mogu susresti u svom profesionalnom radu. Odgovarajući interdisciplinarni pristup, kao i svest o odgovornosti, trebalo bi da rezultira delikatnijim i odgovornijim odnosom samih filozofa prema mogućnostima vlastite discipline i značaju njenih učinaka. Rasplet spora oko dominantnog oblika

¹⁸ Stavovi Helda i istomišljenika koji su u ovom radu elaborirani mogu se, osim u njihovim knjigama, pronaći i na “Global Transformations Website” (<http://www.polity.co.uk/global/>).

globalizacije, konačno, u temeljnom i doslovnom smislu odlučice na koji način će živeti milijarde običnih ljudi na svetu.

LITERATURA

- Albrow, M. (1996). *The Global Age*. Cambridge: Polity.
- Albrow, M. (1996). *The Impact of Globalization on Sociological Concepts: Community, Culture and Milieu*. New York-London: Rotledge.
- Allen, J., Thompson, G. (1997). Think global, then think again - economic globalization in context. *Area*, Vol. 29, Iss. 3.
- Barber, B. (1995). *Jihad vs. McWorld, How Globalism and Tribalism Are Reshaping the World*. New York: Ballantine Books.
- Bauman, Z. (1998). *Globalization*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1998). *Was ist Globalisierung ?* Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Callinicos A. et al. (1994). *Marxism and the New Imperialism*. London: Bookmarks.
- Clark, I. (1999). *Globalization and International Relations Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Friedman, T. L. (1999). *The Lexus and the Olive Tree*. New York: Farrar Straus Giroux.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Gilpin, R. (2001). *Global Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Gordon, D. (1988). The Global Economy: New Edifice or Crumbling Foundations. *New Left Review*, vol. 168.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Stanford: Polity Press.
- Hirst, P., Thompson, G. (1996b). Global Myths and National Policies. *Renewal*, Vol 4, No 2.
- Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations*. New York: Simon and Schuster.
- Hoogvelt, A. (1997). *Globalisation and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*. London: Macmillan Press.
- Kellner, D. (2002). Theorizing Globalization. *Sociological Theory*, Vol. 20, No. 3.
- Keohane, R. O. (1995). Hobbes's Dilemma and Institutional Change in World Politics: Sovereignty in International Society. H-H. Holm, G. Sorensen, (eds.), *Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War*, (Boulder: Westview Press).
- Linné, T. *Globalization: Winners and Losers*. Preuzeto sa sledeće Internet adrese: <http://www.iehei.org/bibliotheque/AnnaDIMITROVA.pdf>.
- McMichael, P. (2000). *Development and Social Change*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.

- Michael, B. Theorising the Politics of Globalisation: A Critique of Held *et al.*'s "Transformationalism". Preuzeto sa sledeće Internet adrese: <http://www.fatih.edu.tr/~jest/Globalisation.pdf>.
- Neeraj, J. (2001). *Globalisation or Recolonisation*. Pune: Elgar.
- Ohmae, K. (1995). *The End of the Nation State*. New York: Free Press.
- Pavićević, V., Petrović, V., Pantelić, I., Sitarski M., Milovanović, G. (2003). *Aspekti globalizacije*. Beograd: BOŠ. Dosije.
- Pečujlić, M. (2003). Globalizacija-dva lika sveta. *Aspekti globalizacije*. priredili V. Pavićević...[et al.]. 13-32.
- Perović, M. A. (2004). *Praktička filozofija*. Novi Sad: Grafomedia.
- Robertson, R. (1992). *Globalization*. London: Sage.
- Rosenau, J. N. (1997). *Along the domestic-foreign frontier*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scholte, A. J. (2000). *Globalization – a critical introduction*. Hampshire: Palgrave, Basingstoke.
- Stiglitz, J. (2003). *Globalization and Its Discontents*. London: Penguin Books.
- Vuletić, V. (2003). Rivalski pristupi u izučavanju globalizacije. *Aspekti globalizacije*. priredili V. Pavićević...[et al.]. 41-59.
- Waters, M. (1995). *Globalization*. London: Routledge.
- Weiss, L. (1988). *The Myth of the Powerless State*. Ithaca: Cornell University Press.
- World Bank Research (2002). Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy. *The World Bank Group*. Podaci su preuzeti sa sledeće Internet adrese: <http://econ.worldbank.org/prr/subpage.php?sp=2477>.

Željko Kaluđerović

THE AMBIVALENCE OF GLOBALIZATION

Summary

The exploring of the concepts of globalization is, in many of its elements, multilayered and diffuse and therefore it is not simple even to list all of the spheres of its application, as well as the ways in which it manifests itself. Multidimensionality of the definition is made even more difficult due to the fact that globalization is not some kind of a state, but a process, so the difficulties of its conceptualization are related to the thematic rational approach to this process. Having analyzed the most famous definitions of globalization, the author concludes that the globalization in its substantiality is related to the deterritorialization and reterritorialization of socio-economic, political and cultural space. In other words, globalization brings about the density i.e. compression of the space as well as the time, which results in the in-

crease of interpersonal relations and greater velocity and flowability of communication among people. The author is, eventually, at the standing point that the focus of this debate should be redirected from accepting or rejecting the globalization, to the debate about the social nature and historical form of the globalization itself, because the resolution of the dispute about the dominant form of the globalization will literally decide the way in which billions of ordinary people will live.

Key words: globalization, concept, deterritorialization, reterritorialization, space, time, hyperglobalists, sceptics, transformationalists.

Срђан Шљукић
ssljukic@yahoo.com

UDK 316.34
316.343.64

Оригинални научни рад

СЕЉАШТВО КАО ДРУШТВЕНА КЛАСА У РАДОВИМА КАРЛА МАРКСА И МАКСА ВЕБЕРА

Социолошка сазнања о сељаштву не долазе само из социологије села као социолошке дисциплине, већ и из социолошких истраживања у оквиру других социолошких дисциплина (социологије породице, социологије рада и сл.), укључујући ту проучавања вертикалне димензије друштвене структуре. У овом раду аутор се концентрише на анализу ставова Карла Маркса и Макса Вебера о сељаштву као друштвеној класи, с обзиром на чињеницу да је реч о два најутицајнија мислиоца у области теорије класа. Погледи Маркса и Вебера на сељаштво као класу умногоме су утицали на поимања сељаштва у истраживањима класно/слојне структуре југословенског и српског друштва.

Кључне речи: друштвена структура, југословенско/српско друштво, класа, марксизам, сељаштво, социологија.

У целокупном току свога развоја социологија је као наука била усредсређена на модерна друштва, док су традиционална друштва бивала запостављена. Чак је и при проучавањима трансформације традиционалних друштвених структура у модерне нагласак стављан на ове друге, често са (позитивним) вредносним предзнаком. То не чуди ако знамо да се ова наука углавном формирала у знаку противстављања између традиционалног и модерног, где је прво сматрано мртвим и превазиђеним, а друго добрим и пожељним. Изучавање традиције и традиционалног препуштено је, изричито или прећутно, другим наукама: историји, етнологији, антропологији. Тиме је социологија знатно сузила поље свог истраживања, осиромашила свој предмет и ограничила могућност дубљег објашњења друштвених појава (Трипковић 1998). Судбину традиционалног делило је и дели и сељаштво. Проучавања сељаштва, наиме, никада нису била део „матичног тока“ (mainstream) социологије. Тако су у познатом Колинсовом (Collins) *Социолошком речнику* сељаштву посвећене свега три одреднице са укупно четири странице (Collins Dictionary of Sociology 1995: peasant politics, peasants and peasant society).

Интересантно је да су проучавања сељаштва, у извесном смислу, била у другом плану и у социологији села. Као посебна социологија, социологија села развила се најпре у „несељачкој, капиталистичкој Америци” (Вукосављевић 1983: 532), то јест у САД, где су се одређени модернизацијски процеси већ одиграли: у тој земљи (уз, наравно, Енглеску) сељаци су се најраније преобразили у фармере (пољопривреднике), што је имало за последицу да тамошња социологија села постане, пре свега, социологија фармерског занимања (Shanin 1973: 11).¹ Сељаштву се донекле окренула америчка антропологија, али тек онда када јој је изолованих локалних заједница „понестало” за проучавање. Реконцептуализација коју су извршили Кребер (Kroeber) и Редфилд (Redfield) покренула је читав талас монографија у којима су често „откриване” истине давно познате изван енглеског говорног подручја. Занимање социологије за сељаштво порасло је и са појавом снажних друштвених покрета у земљама такозваног „Трећег света”. Класа која тера „економисте да уздишу, политичаре да се зноје, а стратега да псују” никако се није уклапала у постојеће концепте савременог друштва (Shanin 1973: 12).²

Систематско проучавање сељаштва заправо се најпре појавило у Централној и Источној Европи. Интелигенција, која се убрзано „вестернизирала”, била је суочена са бројним сељаштвом као најсиромашнијим и најзаосталијим делом нације. Сељачко питање тако је повезано са питањем модернизације (Shanin 1973: 11). Ни српска друштвена мисао није била изузетак: у наведеном смеру ишла су и промишљања Вука Караџића, Светозара Марковића, Јована Цвијића, Валтазара Богишића, Драгољуба Јовановића, Сретена Вукосављевића и других који су утемељили нашу социологију села и социологију уопште.

Није спорно, међутим, да социолошка сазнања о сељаштву не долазе само из социологије села, већ и из других социолошких дисциплина. Тако, на пример, социологија породице не може да заобиђе сељачку породицу и њене особености, јер се без разумевања те традиционалне сељачке примарне групе не може разумети ни савремена градска, а камоли сеоска породица. Такође, социологија рада свакако има шта да каже о специфичностима сељачких радова. Сељачки радови су специфични управо у односу на рад у индустрији и у сектору услуга, тако да њихово исправно социолошко разумевање у великој мери помаже ваљаном разумевању савремених облика рада. Као један од сегмената

¹ Наравно, ово не значи да је америчка социологија села у потпуности била сведена на социологију фармерског занимања. Напротив, управо у САД настала су темељна дела, без којих је социологија села управо незамислива. Реч је, пре свих, о књизи Сорокина и Цимермана *Принципи рурално-урбане социологије* (Sorokin, P. and Zimmerman, K.: *Principles of Rural-Urban Sociology*; Henry Holt and Company, New York, 1931) и о познатом делу Томаса и Знаниецког о пољском сељаку у Европи и Америци (W. I. Thomas and F. Znaniecki: *The Polish Peasant in Europe and America*; Dover Publications Inc. New York 1958).

² Види такође: Т. Shanin: “Peasantry as a Political Factor”, in Т. Shanin, наведено дело, стр. 238-239. Види такође: А. Л. Кроебер: *Anthropology*; Harcourt, Brace and Company, New York 1948, као и: R. Redfield: *The Little Community. Peasant Society and Culture*; The University of Chicago Press, 1961.

опште социологије, истраживања вертикалне димензије друштвене структуре никако нису могла да пренебрегну сељаштво као друштвени слој (класу). Управо се на овој тачки и концентрише наше интересовање.

Према Т. Ботомору (Bottomore), подела друштва на класе или слојеве, који су хијерархијски ранжирани према богатству, угледу и моћи, јесте истакнута и готово универзална особина друштвене структуре која је одувек привлачила пажњу теоретичара друштва и филозофа (Bottomore 1978: 11). Р. Дарендорф (Dahrendorf) је мишљења да је реч “класа” вероватно највише кориштена реч у социологији (Dahrendorf 1959: viii). Да су истраживања класно/слојне структуре друштва заиста део “матичног тока” социологије сведочи и већ спомињани Колинсов *Социолошки речник*, који овом проблему посвећује 36 одредница са преко 30 страница!

Није реч само о проблему који побуђује велико интересовање социолога и има велики теоријски и практични значај, него и проблему који је предмет многобројних спорова и готово бескрајних дискусија. Чим се на ово подручје закорачи, искрсавају бројна неслагања око темељних појмова, различити аналитички концепти и теоријски приступи. Међутим, упркос великим и бројним разликама у поимању класно/слојне структуре друштва, стоји чињеница да безмало сви ти различити погледи имају најмање један заједнички именоватељ. Тај заједнички именоватељ јесте став да два најзначајнија и најутицајнија мислиоца, када се ради о овој области социологије, јесу К. Маркс (Marx) и М. Вебер (Weber). Њихов значај и утицај не важи само за прошлост, већ је још како жив и данас. Маркс и Вебер и даље пресудно утичу како на разноврсна поимања класно/слојне структуре, тако и на истраживања ове димензије друштвене структуре: „Идеје Маркса и Вебера настављају да обликују дебате у теорији класа у касном двадесетом веку ... Главном теоријском дихотомијом на пољу класне анализе обично се сматра она између марксистичког и веберијанског приступа“ (Crompton 1994: 22, 109). Сматрамо да је то довољан разлог да овде изложимо њихове погледе на сељаштво као друштвену класу.

МАРКС: „ГЕНИЈАЛНО БЕСМИСЛЕН АНАХРОНИЗАМ“

Марксово схватање класно/слојне структуре друштва доживело је готово безбројне интерпретације и имало је и има огроман утицај и на Истоку и на Западу. Тај је утицај на истоку Европе и у још неким земљама био појачан чињеницом да је једна варијанта марксизма у овим глобалним друштвима представљала званичну идеологију, па је социолози нису могли заобићи, све да су то и желели. Малтене сваки социолошки текст морао је бити барем мало „зачињен“ Марксовим погледима (макар и ритуално) уколико је његов аутор желео да овај буде објављен. Ово се у великој мери односи и на нашу земљу и нашу социологију у периоду од краја Другог светског рата па до поткрај осамдесетих

година двадесетог века. На Западу Марков утицај убрзано расте од шездесетих година, заједно са народним покретима у такозваном „Трећем свету” и са појавом „Нове левице”. Према нашем мишљењу, Марково поимање друштвених класа има три битне одлике, које укратко образлажемо у наредним пасусима.

Прво, Маркс нигде није на систематичан и заокружен начин изложио своје схватање класно/слојне структуре друштва, па се сва накнадна тумачења темеље на фрагментима о овој теми који се могу наћи у *Класним борбама у Француској*, *Манифесту Комунистичке партије*, *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте*, *Капиталу*, *Писму Вајдемајеру*, *Светој породици* итд. Познати одломак о класама на завршетку трећег тома *Капитала* бива прекинут управо на тачки када се чини да је он намеравао да нам да концизан став о природи свога концепта (Giddens 1993: 24).

Друго, класе ваља увек тражити у сфери производње, тачније у *односи-ма производње*. На појавном плану, ти су односи посредовани односима *власништва*. Увек су кроз историју, у сваком типу друштва, постојале две основне класе: власничка и невласничка. У античком *начину производње* то су били слободни људи и робови, у феудалном - феудалци и кметови, у капиталистичком - капиталисти (буржуји) и најамни радници (пролетери). Настанак класа заправо је омогућен тек појавом вишка производа, то јест појавом могућности да једна група људи експлоатише другу.

Треће, за Маркса класе су *колективни историјски актери*, што значи да оне својим деловањем врше пресудан утицај на друштвену структуру и мењају је, понекад путем револуција. Деловање појединаца потпуно је подређено класном деловању: „Није посреди то шта овај или онај пролетер или чак цели пролетаријат у датом тренутку *замисља* као свој циљ. Посреди је *шта он јесте* и шта ће сходно свом *бићу* бити историјски принуђен да учини (Маркс и Енгелс 1959: 81).” Корен класа је у економској сфери, али оне детерминишу односе и у сфери културе и у сфери политике. Однос класа јест однос *класне борбе*, те је сукоб међу класама конститутивни елемент самих класа. Штавише, како каже Маркс у *Манифесту Комунистичке партије*, „историја сваког досадашњег друштва је историја класних борби”.

Када се ово има на уму, онда не изненађује то што П. Сондерс (Saunders) констатује да се Маркс много више занимао за класе него за појединце. Иако је уочавао присутност друштвене покретљивости „према горе” и „према доле”, он је није сматрао посебно важном. Чињеница да су неки појединци „успели” а други „пропали” не мења много на ствари када се ради о егзистирању класног поретка (Saunders 1992).

А. Гидинс (Giddens) тачно запажа да Маркс није увек био довољно опрезан у наглашавању разлике између капитализма и облика класног система који су му претходили (Giddens 1993: 26). Суштину овог проблема образложио је још Т. Ботомор, који каже да у Марковој теорији постоје две различите

употребе термина „класа“: једна је она из *Манифеста Комунистичке партије*, према којој се термин „класа“ односи на све велике друштвене групе у међусобном сукобу – тлачитеље и потлачене у свим досадашњим историјским типовима друштава; друга употреба, много ужа од претходне, наглашава особености модерних друштвених класа насупрот систему сталежа – класе су заправо продукт капитализма. Маркс се углавном посветио проучавању класа у другом наведеном значењу (Bottomore 1978: 23).

За нас је заправо важније једно друго разликовање када је реч о Марксовом односу према класно/слојној структури друштва. Наиме, Р. Кромптон истиче да код Маркса у ствари не постоји, као што се понекад покушава сугерисати, искључиво „двокласни“ модел друштва. Он јесте користио термин „класа“ као аналитички концепт при развијању своје теорије друштва (ту долази до изражаја биполарни класни модел), али је исти термин употребљавао и као дескриптивни, историјски концепт. У анализама себи савремених историјских догађаја он у тадашњим друштвима види мноштво класа. Тако у *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте* Маркс идентификује земљишну аристократију, финансијску буржоазију, индустријску буржоазију, средњу класу, ситну буржоазију, индустријски пролетаријат, лумпенпролетаријат и *сељаштво* (нагласио С. Ш. Види: Crompton 1994: 23-24).

Иако А. Гидинс тврди да је Маркс прилично слободно користио појам класе без претходног дефинисања (Giddens 1993: 24), то није сасвим тачно. К. Маркс нас ипак није оставио без експлицитне дефиниције класе. За нашу тему је веома значајно да је он то учинио управо расправљајући о (француском) сељаштву у *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте*. Ево тих редова: „Уколико милиони породица живе под економским условима егзистенције који њихов начин живота, њихове интересе и њихово образовање одвајају од начина живота, интереса и образовања других класа и њима их непријатељски супротстављају, утолико они чине класу“ (Маркс 1977а: 88). Дакле, економски услови егзистенције који одвајају интересе, начин живота и образовање неке класе од других класа чине посебна обележја класе. Такође, класе постоје само кроз непријатељско супротстављање другим класама: класни сукоб је конститутивни елемент класа.³ На овом месту морамо се присетити познатог Марксовог разликовања између „класе по себи“ и „класе за себе“. У ствари, оно што смо мало пре цитирали из *Осамнаестог бримера Луја Бонапарте* односи се само на „класу по себи“. Маркс на примеру француског сељаштва објашњава и ту разлику: „Парцелни сељаци чине огромну масу, чији чланови живе у истим условима, али не ступају у многоструке односе међу собом. Њихов начин производње изолује их једне од других, уместо да их доводи до међусобног општења. Изолацију повећавају рђава француска саобраћајна средства и сиромаштво сељака.

³ Овде се види колико су на Марксовом схватању била утемељена становишта о „једној класи у социјализму“, која су и код нас дошла до изражаја.

Њихово поље производње, парцела, при свом обрађивању не даје могућности за поделу рада, за примену науке, према томе не омогућује многостраност развоја, разноликост талената, богатство друштвених односа. Свака поједина сељачка породица готово је довољна сама себи, производи сама непосредно највећи део предмета своје потрошње и тако добија средства за свој живот више у размени с природом него у саобраћању с друштвом. Парцела, сељак и породица; поред тога, друга парцела, други сељак и друга породица. Скуп таквих парцела чини село, а скуп села чини департаман. Тако се велика маса француске нације образује простим сабирањем истоимених величина, као што кромпири у врећи чине врећу кромпира ... Уколико међу парцелним сељацима постоји само локална повезаност, уколико истоветност њихових интереса не ствара заједницу, не ствара националну повезаност и политичку организацију међу њима, утолико они не чине класу (то јест, „класу за себе” – напомена С. Ш.). Они су стога неспособни да истакну своје класне интересе у своје сопствено име ... Они себе не могу заступати, њих мора да заступа други. Њихов заступник уједно мора бити њихов господар, ауторитет над њима, неограничена власт која их штити од осталих класа и која им шаље одозго кишу и сунце. Политички утицај парцелних сељака налази, дакле, свој крајњи израз у томе што извршна власт себи потчињава друштво ... Парцелни посед је по својој природи погодан да буде основа једне свемоћне и бројно велике бирократије” (Маркс 1977а: 87-88 и 91).⁴ Овако дугачак цитат био је потребан јер се ради о тексту који је имао немерљив утицај на све касније ауторе који су инспирацију налазили у Марксовом делу (па тако и на бројне наше социологе који су се бавили питањем класно/слојне структуре друштва), али и огромне практичне последице. Истичемо да овде Маркс не само да негира способност сељака да постану „класа за себе”, то јест да аутономно политички делују као класа, него да им он исто тако одриче било какав модернизацијски потенцијал када се ради о економској сфери. И то није све. Маркс отворено тврди да политички израз бројног сељаштва јесте диктатура и са њоме скопчана бирократија.

Изгледа да су Марксу француски сељаци били веома погодан материјал за изношење сопствених ставова о сељаштву уопште, јер им доста места посвећује и у *Класним борбама у Француској*. У овој књизи он их назива „друштвеном класом”, „масом која стоји између пролетаријата и буржоазије”, „делом средњих слојева” (уз ситну буржоазију), док за „идеологе сељачке класе” сматра сеоске учитеље. Он спомиње и специфично сељачку „страст за парничењем” (Маркс 1949: 12, 24, 40-41, 57, 68, 118 и 120). Зна се да је Маркс очекивао да ће у тадашњим западним друштвима доћи до нестанка свих средњих слојева и до поларизације друштва на само две класе, пролетаријат и буржоазију. Ишчезавање са историјске позорнице требало је, према његовој прогнози, да задеси и

⁴ За разликовање између „класе по себи“ и „класе за себе“ види такође: К. Маркс: *Беда филозофије*, БИГЗ Београд 1977, стр. 103 и 105.

сељаке. Тако би и на селу, а не само у граду, дошло до формирања две класе које представљају капитал и рад, класе власника и класе пољопривредних радника. Сељаци су, по њему, и тако представљали заостатак из феудалног периода, класу (слој) који, као предмодеран, и не спада у капиталистичко друштво. Због своје специфичне филозофије историје и нескривених политичких амбиција, Маркс се није устегао да изрази своју антипатију према сељаштву, називајући га „класом која у оквиру цивилизације представља варварство”. Сељак је за њега био „незграпно лукав, лупешки наиван, будаласто узвишен (...), генијално бесмислен анахронизам, нерешив хијероглиф за разум цивилизованих” (Маркс 1949: 69).

Међутим, Марксове се прогнозе нису оствариле, барем не онако брзо како је он то очекивао. Сељаци као друштвена класа (слој) нису ни близу нестали за његовога времена, већ су представљали велики део становништва у свим европским земљама осим Велике Британије. Истовремено, апетити политичких странака које су своје програме темељиле на Марксовим идејама знатно су порасли. Веома брзо на ред је дошло евентуално освајање политичке власти. Тако је створено такозвано „сељачко питање”, чија се суштина сводила на следеће: какву политику, пре и после освајања власти, треба да води пролетерска партија према сељаштву, класи која представља неку врсту заostatка из претходне друштвене формације (феудализма) и која никако да се у потпуности раслоји на власнике и најамне раднике? Овим се питањем детаљно позабавио Марксов сарадник Ф. Енгелс (Engels) у делу *Сељачко питање у Француској и Немачкој*. Енгелс тврди да ситне сељаке чека неминовна пропаст и пролетаризација, али да ту пропаст пролетерска партија не треба да убрзава, али ни да подгрејава илузије о могућности економског преживљавања ситног парцелног власништва. Сељацима треба примером и друштвеном помоћи објаснити да свој приватни посед треба да преведу у задружни, јер ће задруге бити кадре да организују модерну, крупну пољопривредну производњу. Исто важи и за средње и крупно сељаштво: превођење у задруге без насилне експропријације (Маркс и Енгелс 1977: 179-184). Маркс је то формулисао на следећи начин: “... пролетаријат не сме грубо настрати на сељака, тиме што би, на пример, прокламовао укидање наследног права или укидање његовог власништва; ... још мање се власништво над парцелама сме ојачавати тако што би се парцеле увећавале, једноставно путем поделе већих имања сељацима” (Маркс и Енгелс 1977: 206). Наравно, овде се ради о политичком програму пролетерске странке у време када она још није на власти. Ваљало је на своју страну привући огромне сељачке масе и створити оно што је касније названо „савез радника и сељака”. Разуме се да су сељаци у овоме савезу „млађи партнер” и да је савез у ствари изнуђен, то јест да је привременог, тактичког карактера. Једино је пролетаријат „истински револуционарна класа”, док сељаштво само треба да послужи као масовна база

пролетерске револуције. Оно нипошто не сме да рачуна на своје самостално политичко деловање (за то није ни способно), нити на свој опстанак као класе.

Овакви Марксови ставови према сељаштву оставили су врло крупне последице на његове ученике, марксисте. Већина њих прилазила је сељаштву као бледећем остатку предкапиталистичког друштва, као „непостојећем у историјском смислу”. Стога им се често дешавало да велики део популације једноставно оставе изван концепта друштва као целине, што је неминовно водило погрешним прогнозама друштвеног развоја (Shanin 1973: 252). Сељаци су једноставно сметали, нису се уклапали у теоријске замисли.

ВЕБЕР: ЈЕДНА ОД „СРЕДЊИХ КЛАСА“

Према мишљењу М. Ђурића, М. Вебер је своје схватање друштвене структуре изложио на фрагментаран, непотпун и понекад недовољно јасан начин (дакле, као и Маркс – напомена С. Ш. Види: Ђурић 1987: 151). За разлику од Маркса, код Вебера проблем друштвених класа (слојева) ипак није у центру пажње. Он се много више занимао за, на пример, однос религијске етике и економије и за питања социолошког метода. Оно најважније што је Вебер о класно/слојној структури друштва написао налази се у његовом познатом делу *Привреда и друштво* (Вебер 1976: 241-246). Ипак, чињеница је да је он највише утицао на савремену социологију управо својим поимањем друштвене структуре (Ђурић 1987: 152).⁵ Популарност веберијанског приступа вертикалној димензији друштвене структуре нарочито је порасла у последње две деценије двадесетог века (посебно после слома социјалистичких система у Источној Европи и распада Варшавског уговора) и преузела примат над марксистичким приступом, како на Западу, тако и у већем броју источноевропских земаља.

Без обзира на споменути фрагментарност, непотпуност и недовољну јасноћу, Вебер је у својим кратким текстовима начинио откриће од прворазредног социолошког значаја: раздвојио је три основне димензије друштвене слојевитости (Ђурић 1987: 162). За Вебера, кључни и темељни појам, када се о друштвеној слојевитости ради, јесте *моћ*. „Моћ” представља вероватноћу да један човек или група људи спроведу своју вољу у неком друштвеном односу, па и упркос отпору других учесника. Класе (економска моћ), сталежи (углед) и странке (политичка моћ) појаве су расподеле моћи у једном друштву. Ове три основне димензије друштвеног положаја су релативно независне једна од друге. На пример, чисто економска моћ, посебно гола моћ новца, није обавезно признати основ друштвеног угледа. Неки амерички бизнисмени, као и типични шпекуланти, свесно се одричу друштвеног угледа. Са друге стране, углед (престиж) може бити основ како економске, тако и политичке моћи. Док економски поредак обухвата начин расподеле и употребе економских добара и услуга,

⁵ Додали би: и својим схватањем социолошког метода.

друштвени поредак јесте начин расподеле друштвеног угледа. Та два поретка нису истоветни и утичу један на други (Ђурић 1987: 341-342).

Свакако да нас највише занима Веберово схватање класа, а оно је, како је то исправно приметио А. Гидинс, плуралистичког карактера (Giddens 1993: 42). Према Веберу, о класама је реч онда када постоји специфичан узрочни чинилац који одређује животне изгледе извесног броја људи и тај чинилац представља економске интересе у својини и погодностима за стицање прихода. Класни положај је у крајњој линији положај на тржишту. „Класом” називамо сваку групу људи која се налази у истом класном положају. Три су врсте класа:

1. *поседничке класе* – када разлике у поседу примарно одређују класни положај;
2. *пословне класе* – када изгледи на тржишно коришћење добара и услуга примарно одређују класни положај;
3. *друштвене класе* – свеукупност оних класних положаја међу којима се на типичан начин и лако обавља размена лично и у низу генерација.

Код све три врсте класа могу да настану класно организоване групе, али то се не мора догодити. Класе нису заједнице, мада представљају могућан и чест основ заједничког делања (Ђурић 1987: 342 и 344; Вебер 1976: 241).

Позитивно привилеговане *поседничке класе* су рентијери: власници људи (робовласници), земље, постројења, бродова, повериоци који дају у зајам стоку, жито или новац, власници хартија од вредности. Негативно привилеговане поседничке класе су „објекти поседа”, то јест неслободна лица као посебан „сталеж”, декласиране особе („пролетери” у античком смислу), дужници и „сиротиња”. Постоје и „класе средњег сталежа”, у које Вебер убраја све оне који живе од своје имовине или вештина стечених обучавањем. Уз чиновнике и занатлије, он ту сврстава и *сељаке*, али се овде очигледно ради о сељацима који су власници својих поседа. Диференцијација поседничких класа не води нужно класним борбама. *Слободни сељаци* (подвукао С. Ш.), као „слабије позитивно привилегована класа”, могу постојати без икаквих класних супротности уз „јако позитивно привилеговану” класу робовласника, чак бити са њоме (и са декласиранима) у савезу против неслободних лица. *Сељаци као поседничка класа дужника* (подвукао С. Ш.) могу да дођу у сукоб са повериоцима из града. Овај сукоб, међутим, не мора да доведе до измене привредног система, него само до прерасподеле поседа – реч је о револуцији поседничке класе (Вебер 1976: 242-243).

Пословне класе такође се деле на позитивно привилеговане и негативно привилеговане. Позитивно привилеговане пословне класе су предузетници: трговци, бродовласници, индустријски и пољопривредни предузетници, финансијски предузетници, „слободна занимања” (адвокати, лекари, уметници) и

радници са квалитетима (од природе датих или стечених посебном обуком) који дају монопол. Негативно привилеговане пословне класе су радници (обучени, приучени и необучени). *Самостални сељаци* (подвукао С. Ш.) су, уз чиновнике и занатлије, и овде део „средњих класа” (Вебер 1976: 243).

Вебер у *друштвене класе* не убраја изреком сељаке, већ само раднике, ситну буржоазију, неимућну интелигенцију и стручно образоване, као и класе имућних и привилегованих на основу образовања (Вебер 1976: 244). Лако је могуће да је он сврставао самосталне сељаке у ситну буржоазију, јер није издвојио ни занатлије ни неку другу групацију, а зна се и да су самостални сељаци власници. Ипак, мора се признати да овде ствари нису сасвим јасне.

Дакле, за Вебера су сељаци „класа средњег сталежа”, „слабије привилегована поседничка класа”, „средња пословна класа”, а можда и „друштвена класа”. Под одређеним условима (као класа дужника насупрот класи поверилаца из града) они могу да воде и класну борбу, да иступају као класа против неке друге класе. Одмах се види да се овај последњи Веберов став коси са Марксовим мишљењем о неспособности сељака да делују као класа. Према мишљењу Т. Шанина, овакав плуралистички концепт класа има озбиљне недостатке, од којих је вероватно највећи тај што он води готово неограниченој аналитичкој подели друштва у мале подгрупе, па се дешава да „власници магазина” и „власници акција” представљају класе у истој мери колико и индустријски радници и сељаци (Shanin 1973: 252-253). Додали бисмо и то да је у овој замисли могућа и извесна конфузија када се ради о сељаштву као класи, јер су они истовремено сврстани и међу поседничке и међу пословне класе, да не помињемо донекле нејасан Веберов став о њиховој припадности друштвеним класама.

Схватања Маркса и Вебера о сељаштву као друштвеној класи утицала су, између осталог, на каснија југословенска/српска проучавања вертикалне димензије друштвене структуре и места сељаштва у њој. Ово се односи како на приступе у којима је идеолошки елемент доминирао у односу на научни (нпр. становишта о „радном народу“ и „контракласи“), тако и на оне концепције и истраживања у којима се настојало да се идеолошке насlage у највећој могућој мери елиминишу. Без довољног познавања ових приступа и резултата истраживања на основу њих спроведених, није могуће целовито сазнање како о историјској судбини, тако и о данашњем положају српског сељаштва.

ЛИТЕРАТУРА

- Вебер, Макс (1976). *Привреда и друштво*. Београд: Просвета.
 Вукосављевић, Сретен (1983). *Историја сељачког друштва III. Социологија сељачких радова*. Београд: САНУ.
 Ђурић, Михајло (1987). *Социологија Макса Вебера*. Загреб: Напријед.
 Маркс, Карл. и Енгелс, Фридрих (1959). *Света породица*. Београд.

- Маркс, Карл (1977). *Беда филозофије*. Београд: БИГЗ.
- Маркс, Карл (1949). *Класне борбе у Француској*. Београд: Култура.
- Маркс, Карл (1977а). *Осамнаести пример Луја Бонапарте*. Београд: БИГЗ.
- Маркс, Карл. и Енгелс, Фридрих (1977). *О сељаштву и аграрном питању*. Загреб: ЦДЦ.
- Трипковић, Милан (1998). "Социологија и традиција". *Digital Journal of Sociology* 1/98.
- Bottomore, T.B.(1978). *Classes in Modern Society*. George Allen and Unwin Ltd, London.
- Collins Dictionary of Sociology* (1995). HarperCollins Publishers, Glasgow.
- Crompton, R. (1993). *Class and Stratification*; Polity Press, Cambridge.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Routledge and Kegan Paul Ltd. London.
- Giddens, A. (1993). *The Class Structure of Advanced Societies*. Hutchinson University Library, London.
- Kroeber, A. (1948). *Anthropology*. Harcourt, Brace and Company, New York.
- Redfield, R. (1961). *The Little Community. Peasant Society and Culture*. The University of Chicago Press.
- Saunders, P. (1992). *Social Class and Stratification*. Routledge, London.
- Shanin, T. (1973). *Peasants and Peasant Societies*. Penguin Education.

Srđan Šljukić

MARX AND WEBER ON PEASANTRY AS A SOCIAL CLASS

Summary

Sociological knowledge about peasantry do not come exclusively from the rural sociology as a sociological discipline, but also from sociological reasearch done within other sociological disciplines (sociology of family, sociology of work, etc), including research of the vertical dimension of social structure. Since Marx and Weber have been the most influential thinkers inside class theory, in this paper the autor focuses on the analysis of the Marx's and Weber's texts in which they wrote about peasantry as a social class. Analysed views were of a great importance for conceptualisation of peasantry within the studies of class structure of Yugoslav and Serbian society.

Key words: class, marxism, peasantry, sociology, social structure, Yugoslav and Serbian society.

Милан Трипковић
milan_tripkovic@yahoo.com

UDK 321.323.1(497.11)
316.42(497.11)330.342(497.11)
Оригинални научни рад

СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА И НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА

У овом раду пропитује се улога државе у настанку и решавању проблема створених избијањем светске економске кризе.¹ Аутор дели мишљење оних који сматрају да је до сада доминантни неолиберални концепт развоја економије и друштва оспорен кризом. Он држи да је на делу, ако не опсежно и понегде панично спашавање капитализма, а оно свакако његово преуређивање. Ради се о процесу глобалне потраге за једним - надамо се уравнотеженијим и успешнијим - моделом привредног и друштвеног развоја, што укључује и редифинисање улоге националне државе у свему томе. У том контексту, упозорава се и на околност да ће у транзиционим земљама криза попримити драстичније облике, као и да ће ту она, по свој прилици, знатно дуже трајати. Ово посебно важи за Србију која је неспремно дочекала кризу, па се може са великом вероватноћом очекивати да ће овде њене последице бити још разорније.

Кључне речи: национална држава, светска економска криза, неолиберализам, Србија, транзиција

У редовима који следе истражује се улога националне државе у актуелној светској економској кризи. Разматрана проблематика груписана је у два дела. У првом се указује на тесну повезаност између кризе и досадашњег владајућег неолибералног концепта развоја економије и друштва. Аутор сматра да је кризом одбачен тај модел. Истовремено, он се нада да би садашње "спашавање капитализма" могло резултирати његовим преуређивањем, на темељу поновног оживљавања принципа солидарности, али се и прибојава да би исход могао да буде и пораст конзервативизма и ауторитарности. Други део посвећен је пропитивању последица кризе на земље у транзицији. Ту се заступа теза да

¹ Овај рад представља наставак пређашњих ауторових промишљања улоге националне државе у савременом свету, чији је уводни део, под насловом *Национална држава у глобализацијским (дез) интеграцијама*, објављен у претходном броју Годишњака (Трипковић 2008). Истовремено, овај текст је и део ширих ауторових истраживања на пројекту *Социјално-економске и културне карактеристике и потенцијали Војводине као чинилац регионалног повезивања и интеграције у Европу*, који финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије.

ће криза у овим земљама бити тежа и да ће дуже трајати. По нашем мишљењу, оваква прогноза се нарочито односи на Србију која није спремно дочекала кризу, па ће њене последице овде бити веома озбиљне.

СПАШАВАЊЕ КАПИТАЛИЗМА: ПОВРАТАК СОЛИДАРНОСТИ ИЛИ ОСНАЖИВАЊЕ КОНЦЕНТРИСАНЕ МОЋИ УПРАВЉАЧКИХ СТРУКТУРА?

Актуелна светска мегакриза реактуализовала је, између осталог, и питање улоге државне регулативе у економији. Криза је, наиме, потпуно оголела све недостатке досадашњег неприкосновеног неолибералног модела, који је веровао у апсолутно преимућство и незаменљиву улогу “саморегулишућег тржишта” као најсавршенијег механизма за стварање привредног амбијента, у коме, наводно, најбоље долазе до изражаја индивидуалне способности и приватне иницијативе, чији се позитивни ефекти потом исказују као опште благостање. Стога је заговарано редуковање, ако не и потпуно одсуство државе, не само са терена економије него и из већине осталих подручја јавне сфере друштва. Превласти такве оријентације нарочито је погодовао слом социјализма, који је отворио простор за необуздано дивљање неолиберализма, заснованог на начелима социјалног дарвинизма. Како на унутардруштвеном, тако и на међудржавном плану, богати су постојали све богатији, а сиромашни још сиромашнији.

Либерализација је ојачала тенденције елитизације. Из дана у дан повећаване су унутардруштвене и међудржавне неједнакости. Глобализација и либерализација створиле су такође и гигантске монополе, који надиласе моћ сваке националне државе понаособ. Уз то, финансијски сектор се готово потпуно одвојио од реалне привреде и почео сам из себе да испреда невиђене профите, стварајући тако огромно богатство за појединце из реда менаџерског слоја (њихови фамозни “бонуси” и “златни падобрани”). Без икакве подлоге у оствареној новоствореној вредности, стварано је богатство практично ни из чега. Критички настројени интелектуалци упозоравали су на опасности које собом носе шпекулативне трансакције, али њихов глас није допирао до шире јавности. (Valerštajn 2005)

Напредак тржишта некретнина у САД почетком миленијума био је последица “берзанског бума” који се догодио деведесетих година прошлога века. Код великог броја појединаца учврстило се неосновано уверење да су они способни “предузетници” који ће се најпре инвестирањем у акције обогатити, а потом ће то богатство још и знатно увећати инвестирањем у некретнине. Неодговорност и похлепу исказивао је, дакле, недопустиво велики број људи - не наравно на исти начин, а поготово не са истим последицама - од банкара и менаџера, чије плате и “бонуси” су се све убрзаније пели до све вртоглавијих висина, па до масе ситних корисника “повољних” кредита и “ниских” цена некретнина, који нису могли да се одупру агресивним рекламним понудама да

олако узимају и троше “јефтин” новац, не питајући се да ли своје дугове могу да врате. Исход такве свеопште залуђености и узајамног подјаривања било је велико “изненађење” за обе стране, а поготово за државу, која је сада принуђена да посеже за интервенционистичким мерама, и то у много драстичнијој форми и са непредвидљивијим последицама него што је то чинила у преднеолибералистичком периоду.

Али, знатно пре тога у САД, као средишту такве идеологије и праксе, опажају се тенденције, за које се са великом вероватноћом могло претпоставити да ће довести до озбиљних поремећаја не само домаће, него и светске економије. Ту се у првом реду мисли на необуздану трку у наоружању и огроман буџетски дефицит, који је из године у годину растао, попримајући на крају циновске размере.² Дуго времена то није изазивало неко претерано узнемирење, ни у земљи ни у свету - у првом реду зато што је владало апсолутно поверење у (пре)моћ америчке привреде и америчке државе. То се читавало и у чињеници да је долар задржао улогу светске валуте, чак и након што је председник Ричард Никсон, још 1971. године, укинуо његову конвертибилност, а тај потез се у основи сводио на то да није више гарантована златна подлога за штампање “зелених новчаница”. Ово општераспрострањено и непољуљано поверење у америчку валуту и америчку привреду довело је, између осталог, и до тога да су многе државе са великим суфицитом (у почетку претежно земље које су располагале огромном количином тзв. “петродолара”, а у последње време привредно разбуђена Кина) најрадије држале своје резерве у Америци, прихрањујући тиме не само константни раст њеног буџетског дефицита (сада преко пола билиона долара!), него и подстичући необуздани пораст шпекулативног капитала и неконтролисано захуктавање сумњивих финансијских трансакција, што је за последицу имало и болесно бујање тржишта “монетарних деривата”, односно опасно гомилање “токсичних папира”, који су временом загадили целу светску привреду.

Инсистирање на екстремној дерегулацији и митска вера у саморегулаторне капацитете тржишта довели су до готово потпуног повлачења државе и крајњег редуковања њених контролних и усмеравајућих функција. Један од најупечатљивијих показатеља овакве погубне политике, која је временом претворена у унисону глобалну догму - тако да су њени оспоривачи намах задобијали статус затуцаних социјалистичких носталгичара или доконих и залуђених “антиглобалиста” - било је доношење закона из 1999. године (његов творац био је републикански сенатор Фил Грем) којим је укинута државно регулисање услова и критеријума за доделу кредита, установљених још у доба Велике депресије. Управо је то омогућило да се кредити дају масовно и несолидним платишама. Овај “кредитни бум” довео је до тога да су приватни дугови у САД током 2008. године порасли до невероватних 290% бруто друштвеног производа. А

² У 2008. години САД су потрошиле преко 600 милијарди долара за наоружање, што чини неких 41,5% укупне светске војне потрошње (Кина је друга са око 85 милијарди долара или 5,8%).

због доминантног положаја САД и њене привреде у свету, као и због глобалног карактера економије, тако створена финансијска криза брзо се и лако прелила на цео свет.³

Најразвијеније земље света покушавају сада да нађу неку врсту заједничког одговора на тако створену кризу, али се у томе тешко успева, будући да се једни залажу за већу улогу државе у регулисању и надгледању тржишта, поготово финансијског (Немачка, Француска), као и за правичнију прераспodelу глобалне моћи (Русија, Кина, Индија, Бразил), док би САД то хтеле некако да избегну. У сваком случају, криза је широм отворила врата за продор “економског патриотизма” (парола “купујте америчко” претворена је сада у законску обавезу) и новог протекционизма, ако не и тржишне ксенофобије. Економски национализам постао је легитимно средство у одбрани посрнуле националне економије, а све чешће се говори и о потреби “деглобализације” (британски премијер Гордон Браун). У сваком случају, нека врста умереног протекционизма неизбежна је у овој ситуацији. Међутим, он би морао бити добро одваган, усаглашен и координисан на глобалном плану, што је веома тешко постићи. Ово тим пре што Светска трговинска организација (WTO) процењује да ће међународна економска размена, за разлику од претходног периода када је расла за више од 6% годишње, у 2009. години опасти за најмање 9%.

Овде треба подсетити да су генерални правци међународног финансијског система после Другог светског рата утврђени на чувеном *Bretton Woods* састанку, 1947. године, али је велико питање да ли се нешто слично може поновити данас, иако потреба за тим несумњиво постоји. Лондонски састанак лидера групе најразвијенијих земаља света (Г20) почетком априла ове године није у томе успео.⁴ На њему су испољене упадљиве разлике у приступима решавању последица светске економске кризе, а оне се првенствено односе управо на различито виђење улоге државне регулативе у економији. Једни се залажу за веће и трајније присуство државе у прецизнијем нормативном регулисању и строжијем надзирању тржишта, поготово финансијског (Француска, Немачка); док би други хтели да то некако избегну, опредељујући се за већу државну потрошњу како би се стимулисао опоравак економије (САД и Британија).

³ ММФ (IMF) је проценио да ће због глобалне кризе финансијске институције у свету забележити губитак већи од четири хиљаде милијарди долара (четири билиона долара)!

⁴ О превирањима у односима моћи на глобалном плану сведочи на свој начин и еволуција, односно својеврсни паралелизам у (пре)груписању најразвијенијих и најутитајнијих земаља света. Тако је поменута Група 20, као најновији клуб који добија све више на значају, настала еволуцијом од Групе 7 (Француска, Италија, Јапан, Канада, Немачка, САД и Велика Британија) којој је најпре придодата Русија (Група 8) да би потом у тај клуб ушло још дванаест земаља: Аргентина, Аустралија, Бразил, Европска унија, Индија, Индонезија, Јужноафричка Република, Кина, Мексико, Република Кореја, Саудијска Арабија и Турска. Паралелно с тим постоји и делује и Група 5 коју чине земље које су у скорије време постигле снажан економски развој, а које нису у првим двома групама, већ су недавно прикључене Групи 20. Овај клуб чине Бразил, Индија, Јужноафричка Република, Кина и Мексико.

Као добра илустрација потешкоћа у обезбеђивању усаглашеног и ефикасног деловања на глобалном плану, чак и у оним питањима где постоји привидна сагласност, може да послужи захтев за укидање тзв. “пореских рајева”, будући да се испоставило како велику корист од њих имају баш водеће развијене земље, попут САД, Британије или Немачке.⁵ Тако, на пример, “Дојчебанк” има око 500 филијала у различитим пореским оазама широм света, док се Кајманска острва (са 600 банака на 48.000 становника, у којима је депоновано око 1.442 милијарде евра) налазе заправо у саставу Велике Британије. Нешто слично се може рећи и за неке државе у САД.

Из тога се могу извући најмање два крупна и за нашу расправу битна закључка: један је да су за сваку озбиљну државу национални интереси увек на првом месту, а други је да неолиберални концепт економије и неолиберално устројство државе и друштва нису нимало случајно настали нити ће се од њих тако лако одустати.

У сваком случају, државе данас дају огроман новац највећим банкама, које су и изазвале кризу, а ове опет и даље исплаћују бонусе својим менаџерима, као и дивиденде деоничарима, па се тако наставља легална пљачка најширег круга пореских обвезника. Велико је питање не само колико је то исправно, него колико је уопште делотворно. На тај начин у први план избија питање како наћи праву меру између нужне државне интервенције и пожељне слободе тржишта, будући да претерани државни интервенционизам није ништа мање штетан од потпуног одсуства државног надзора над функционисањем тржишта, а поготово целог друштва. То је бар нама јасно који смо дуго живели у друштву дириговане економије, а на жалост у великој мери и даље живимо у једном полу-диригованом економском систему.

Ово тим пре што неолиберални концепт економског развоја није одбацивао само регулаторну улогу државе, већ је и потцењивао или чак сасвим занемаривао културолошке аспекте и психичке чиниоце људског понашања. На то су указивали поједини теоретичари, као што су Бергер (Berger 1995) или Фукујама (Fukujama 1997), који су истицали значај “економске културе”, односно који су скретали пажњу на потребу да се више уважава културна димензија економског живота. Такође, било је и аутора који су подсећали на значај психичког фактора у економском понашању људи.

Без уважавања културолошког контекста не може се, рецимо, разумети зашто неке земље успевају да остваре економски развој чак и у условима одсуства или упадљивих недостатака на подручју демократије; док занемаривање психичких чинилаца спречава да се схвати комплексност цикличког кретања у

⁵ На списку ОЕЦД (Organization for Economic Cooperation and Development) налазе се чак 42 земље које су означене као “порески рајеви”. Класичне су оне попут Швајцарске, Луксембурга, Аустрије, Лихтенштајна, Кајманских острва и Сингапура; али се појављују и нове, као што су Костарика, Малезија, Филипини или Уругвај, које се уз то показују и као крајње некооперативне.

економији, чији су најупадљивији израз управо економске кризе. Ово последње свој пуни значај добија баш данас, када се може опазити карактеристичан масовни прелаз од хазардерске самоуверености у тзв. “покерској економији”, заснованој у великој мери на блефирању и варању, ка претераној страшљивости удруженој са очајем, што додатно увећава кризу. (Akerlof & Shiller 2009)

Све то упућује на потребу не само да се критички преиспита досадашњи неолиберални концепт и да се озбиљно и одговорно промисле претпоставке и могућности заснивања и изградње једног битно новог модела капиталистичке економије и друштва; већ и да се из другачије перспективе сагледа улога и значај националне државе, која је у претходном периоду била готово отписана. (Трипковић 2008) Ово тим пре што се већ сада у контексту светске кризе, која се у конкретном виду првенствено ипак манифестује као национални проблем, могу запазити амбивалентне тенденције: расте улога националне државе, али расте и потреба за јачањем наднационалних структура, без чијег би се глобалног и са националним усаглашеног деловања из кризе свакако много теже и спорије изашло.

Оно што је битно да се истакне јесте да је кризом тржишни фундаментализам неолиберала нападнут управо на подручју својих темелних начела: светост приватне својине угрожена је национализацијом несолвентних банака и предузећа која посрћу под теретом дугова, неприкосновеност слободног тржишта доведена је у питање протекционистичким мерама националних влада, а омражену и умртвљену државу буде вапаји за интервенцијом како би се спасао сами систем.

У том смислу, може се рећи да је добра стране кризе што ће она, по свој прилици, довести до озбиљног преиспитивања, ако не и трајног напуштања, најекстремнијег облика неолибералне економије максимално слободног тржишта, која је заговарала потпуну дерегулацију и приватизацију. Такође, може се основано претпоставити да ће из кризе израсти један нови, обновљени или освежени тип капиталистичке економије и демократског друштва, који ће имати много чвршћи правни оквир за економију слободног тржишта и који се неће устручавати да реафирмише поштовање моралних норми, односно који се неће стидети “застарелих” категорија “друштвене солидарности” и “социјалне правде”, једнако као што ће бити склон да много више уважава потребу заштите животне средине.

Али, то је само једна могућност. Друга је да након стишавања кризе, углавном путем пребацивања њених последица на најшире слојеве становништва, све остане по старом, што би највероватније захтевало и појачану употребу све репресивнијих мера социјалне контроле на унутрашњем плану, укључујући ту и појачану идеолошку индоктринацију и медијску манипулацију, како би се стање “социјалног мира” присилно одржавало; док на спољашњем плану не би требало искључити нове ратове, запоседање туђих територија и искоришћавање туђих природних и људских ресурса.

Заговорници благотворних последица деловања потпуно слободног, “чистог тржишта”, које, наводно, свакога непогрешиво поставља на његово место, заборављају само једну круцијалну “ситницу”: велику вероватноћу, ако не и неизбежност, да се оголела слободна конкуренција на крају отарашава свих својих друштвено-културних стега, чиме се стварају погодни услови да све заврши у “природној” анархији насилне прерасподеле материјалних добара, кроз спонтану побуну “неконкурентних” маса. Тако бисмо се вратили на Хобсовско пред-државно стање “рата свих против свију”, у коме владају страх и егоизам и у коме је “човек човеку вук”.

СРБИЈА И СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА: У ЗАЧАРАНОМ КРУГУ КЛЕПТОКРАТСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ, ОКРЋЕНЕ ДРЖАВЕ И ЕВРОПЕ КОЈА СЕ СТАЛНО ИЗМИЧЕ

Светска економска криза се на специфичан начин манифестује у транзиционим, неразвијеним и несређеним друштвима, какво је и српско. Ту ће криза несумњиво бити и трајнија и болнија. Илустрације ради, може се тако навести да извештај ММФ-а о економијама земаља средње и источне Европе у условима светске економске кризе, уместо планираног раста од +2.5%, предвиђа његов пад од -4.25%. Као посебно отежавајућа околност апострофирани су зајмови у иностраној валути, где се, уз Естонију и Летонију, у најнеповољнијем положају налази управо Србија. У том контексту, прогнозира се да ће најмање око 20% кредита овде остати ненаплаћено, што ће знатно умањити могућност кредитирања не само становништва, него и привреде, а то ће додатно утицати на смањење производње, чиме ће бити отежан излазак из кризе, и тако у круг.

Србија је, на жалост, светску кризу дочекала неспремна, забављена борбом својих елита за прерасподелу моћи, власти и богатства, те уљуљкана у илузију да је најгоре неповратно иза нас. После пустоши коју је за собом оставила Милошевићева владавина, сви потези постпетооктобарских власти деловали су веома “реформски” и уливали су оптимизам и наду у релативно брз опоравак Србије. Али, пажљивији аналитичар је већ на почетку тог процеса могао уочити упозоравајуће знаке неспремности нових српских политичких елита да радикално раскину са Милошевићевским механизмима владања и богаћења. (Трипковић 2001) Како је време одмицало, све је белоданијом постајала њихова неодлучност и неспособност да се уздигну изнад скучених видика парцијалних интереса, односно да доиста изврше озбиљну и преко потребну трансформацију српског друштва.

Док је имало шта да се (рас)продаје, све је у Србији споља изгледало као да је у најбољем реду: расле су пензије и зараде, а уста сваке постоктобарске владе била су пуна заклињања у “реформске захвате”, обећавајуће “европске перспективе”, блиске “европске интеграције”, одлучну “борбу против крими-

нала и корупције”, “бољи живот” и сл. Да је цар го, почело је да бива очигледно тек кад су пресушили приватизациони приходи. Светска економска криза (у народу већ крштена као СЕКА) само је озваничила крах једне недовољно одговорне и не превише компетентне политике, али се показала и као сламка спаса за њен опстанак, јер се сада добио универзални изговор за све властите слабости и промашаје.

Логично је онда што у овом тренутку српска влада више санира ефекте својих погрешних одлука (и дакако истих таквих одлука претходних влада), него што настоји да минимализује последице деловања светске економске кризе. У средишту нашег безизлаза стоје транзициона партиократизација, елитизација и криминализација. И да није других препрека, овако гломазна, хетерогена и “тесна” коалиција била би довољна да обесхрабри или спречи сваку рационалнију и изгледнију акцију којом би се криза превазилазила. Тако компликовано укомпонована влада, са мноштвом очигледних и мање видљивих интересних пипака, распрострањених по ширини и завучених по скривитој дубини друштва (све до његових подземних слојева), једноставно нема никаквих реалних изгледа да ефикасно и рационално изађе на крају са овако озбиљном кризом, чији нам потапајући таласи тек долазе.

Једном речју, сви аналитичари актуелног стања у српском друштву, који нису заслепљени одбраном позиција моћи и власт, слажу се у оцени да би криза у Србији ионако закуцала на врата, а да је глобална економска криза само скратила рок и интензивирала цео процес. Разлози томе су бројни, одавно присутни и тешко решиви, а ми ћемо овде скренути пажњу само на три:

1. Нерационалан и неаутономан економски систем у коме политика (баш као и у социјализму) и даље апсолутно доминира над привредом, па не чуди што су средства од великих (на страну колико и проблематичних) приватизација у периоду од 2001-2008. године углавном отишла у потрошњу а не у инвестиције (на првом месту у инфраструктуру), што је непрекидно растао увоз а опадао извоз, што је, генерално гледано, потрошња већа од производње (укључујући ту и огроман број пензионера у односу на број запослених, чији фондови немају никаквих изгледа да се пуне мимо интервенција из државног буџета), што се број незапослених само повремено смањује да би затим опет нарастао, што је држава већ сада презадужена, што се не зна одакле ће се намаћи средства за обештећење оних којима је претходни социјалистички режим отео својину, без чега нам нема места у Европи, итд.

2. Прескупа држава, са гломазним и нерационалним апаратом на разним нивоима, који се континуирано попуњава новим упосленицима, претежно политичким истомишљеницима (односно, онима који се таквима умеју приказати) што се непрекидно регрутују из бројних и учестало варирајућих партијских коалиција, и тако у круг, односно у бескрај.

3. Институционална неизграђеност државе и друштва, која се делимично и хотимично одржава због тога што такво стање одговара битним интересима најкрупнијих моћника, а чије су најпогубније последице свеопшта корупција и недопустиво велики удео “црне” и “сиве” економије у српском друштву, итд.

О свему томе смо нашироко писали у недавно објављеној студији. (Трипковић и Трипковић 2009). За ову прилику, довољно је горње тврдње поткрепити само са још неколико карактеристичних илустрација. За почетак, треба рећи да су српске владе, још од 2.000. године, уместо да смањују број запослених у државној администрацији, допустиле себи луксуз њеног непрекидног увећавања, тако да је она у међувремену од неких 8.000 нарасла на око 28.000 чиновника - дакле, за целих 20.000! То је и логично има ли се на уму општа политизација српског друштва и с њом повезана уситњеност политичког простора и политичких посуда у Србији. (Трипковић 1997), (Трипковић 2001) Стога не чуди да се главна енергија политичких актера исцрпљује на састављање гломазних и компликованих предизборних и постизборних коалиција, као и на очување крхке равнотеже коалиционих влада, при чему се морају намиривати многи партијални интереси, дакако, увек на штету сређивања стања у друштву и његовог бржег развоја. Држава је у Србији доиста постала најатрактивнији послодавац, а политика жижна тачка свих негативних појава у српском друштву.

Незавидно стање у коме се већ сада налазе држава Србија и српска привреда добро илуструју тешкоће у постизању и одржању монетарних и фискалних параметара садржаних у договору о зајму са Међународним монетарним фондом (International Monetary Fund).⁶ Као што је познато, српска влада није успела да договорени буџетски дефицит одржи у планираним оквирима, што је већ резултирало првим ребалансом буџета за текућу годину (један ребаланс за прошлу годину усвојен је у октобру 2008. године), а најављује се и наредни! Очигледно је да држава није у стању да смањи расходе, иако је то енергично најављивала. У међувремену, дошло је до очекиваног и лако предвидивог умањења прихода, па је повећање дефицита постало неизбежно (рачуна се да ће приходи само у првој половини године бити мањи за око 20 милијарди динара, чиме би се дефицит повећао на око 45 милијарди динара).

Доведена у изнудицу, влада је повукла неколико врло брзоплетих и непопуларних мера (као што је нпр. повећање пореза на зараде, ауторске хонораре или одузимање 40% прихода од државних факултета) али се од тога, под притиском јавности, одустало или су те мере битно ревидиране, а неке (рецимо

⁶ Према потписаном аранжману са ММФ-ом, Србија би, под одређеним прецизно договореним условима које мора да испуњава, требало да у наредне три године добије позајмицу од близу три милијарде евра. Прва транша од око 800 милиона већ је искоришћена. Међутим, ако се томе придода и планирани пораст дефицита, као и наговештене позајмице од других земаља, наш укупан дуг би нарастао на око 80% вредности БДП-а, што би Србију сврстало у високо задужене земље, а то је већ алармантно, поготово ако се имају на уму катастрофално стање у коме се налази српска привреда и огромне препреке које стоје на путу њеним европским интеграцијама.

порез на зараде) вероватно само одложене док стање са буџетом не постане још критичније. Сада се размишља о смањивању пензија и плата у јавном сектору, као и о повећању ПДВ-а са садашњих 18% на минимум 20%. Истовремено, не одустаје се, барем вербално, ни од најављеног смањења броја запослених у државној администрацији, а наговештава се да ће можда ММФ, када дође на преговоре крајем августа, пристати на повећање висине буџетског дефицита, који би тако нарастао на око 1,3 милијарде евра.

Међутим, велика је вероватноћа да ће све планиране мере бити разбијене о тврду реалност србијанског друштва и српске политичке сцене као главног генератора кризе. Тако, рецимо, најављено смањење пензија највероватније није могуће, ако ни због чега другог а оно због уцењивачког потенцијала којим располаже један од коалиционих партнера што се легитимише као репрезент интереса ове веома бројне социјалне скупине: не треба заборавити да у Србији има око 1,6 милиона пензионера, а то је респектабилан резервоар бирачких гласова. Осим тога, због умањених прихода у државној каси, насталих између осталог и због све лабавије фискалне дисциплине, држава ће бити принуђена да повећава издвајања из танушног буџета за редовну исплату пензија, на исти начин као што је недавно морала да намирује неуплаћене доприносе за здравствено осигурање запослених у државним предузећима.

Нешто слично се може рећи и за умањење зарада у јавном сектору, односно за повећање ПДВ-а. Осим што би и једно и друго изазвало незадовољство владом код доста широког и утицајног круга бирача, оно потоње би свакако довело до проналажења нових механизма за избегавање плаћања ПДВ-а (у чему су се српски “предузетници” већ успешно опробали и доказали), чиме би се удео “сиве економије” у српској привреди (који је и иначе превелик) само увећао. Уосталом, ни сама држава не измирује редовно своје обавезе нити плаћа дугове према повериоцима (нпр. путарима), па зашто би то чинили предузетници или грађани (довољно је само да се подсетимо на низак ниво наплате пореза и доприноса, нарочито у неким регионима Србије, као и нередовна измирења рачуна за утрошену електричну енергију, станарине или РТВ претплату).

Осим тога, све те мере, чак и да се спроведу, неминовно ће довести до смањивања куповне моћи становништва, што ће додатно продубити постојећу рецесију, као што ће и повећати незапосленост и још више закомпликовати стање опште неликвидности привреде. А да се и не говори о томе ко ће, када и како враћати те огромне државне и остале дугове (у овом тренутку планирају се нова задуживања код Русије, Кине и др.).

Како, међутим, политичари по дефиницији праве калкулације на кратки рок, то јест од једних избора до других, рачунајући (у великој мери с разлогом) на кратко памћење бирача, може се са готово потпуном извесношћу предвидети да ће цех за кризу - која је барем у подједнакој мери одјек светске кризе и заслуга локалних владајућих и опозиционих политичких елита - платити грађа-

ни. Поставља се само питање да ли ће то у Србији, као и до сада у последњих двадесетак година, проћи без озбиљнијих последица по српске елите; или ће овако озбиљна криза коначно разбудити успавано бирачко тело, активирати резигниране и застрашене губитнике транзиције, извести најзад на чистац самозадовољне и међусобно посвађане синдикате, те уздрмати моћ новопечених транзиционих елита? По свему судећи, биће нешто између, половично, алкаво и траљаво (што не искључује овде уобичајени вишак страсти а мањак памети), попут свега осталог у земљи која већ одавно лута и још ће, чини се, задуго лутати по странпутицама.

ЛИТЕРАТУРА

- Akerlof, George A. & Shiller, Robert J. (2009). *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy and Why it Matters for Global Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Beck, Ulrich (2004). *Moć protiv moći u doba globalizacije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Beck, Ulrich; Grande, Edgar (2006). *Kozmopolitska Europa. Društvo i politika u drugoj modernini*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bek, Ulrich (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Berger, Peter L. (1995). *Kapitalistička revolucija. Pedeset postavki o blagostanju, jednakosti i slobodi*. Zagreb: Naprijed.
- Cirm, Mihael (2003). *Upravljanje sa one strane nacionalne države*. Beograd: Filip Višnjić.
- Dal, Robert (1997). *Poliarhija. Participacija i opozicija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Данкли, Грејам (2005). *Слободна трговина*. Нови Сад: Светови.
- Fukujama, Francis (1997). *Sudar kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Galbraith, J.K., (2001). *Dobro društvo. Humani redosled*. Beograd: Grmeč i Privredni pregled.
- Hantington, Samuel P. (2004). *Treći talas*. Beograd: Stubovi kulture.
- Held, David (1997). *Demokratija i globalni poredak*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lendis, David (2004). *Bogatstvo i siromaštvo nacija*. Beograd: Stubovi kulture.
- Milanović, Branko (2007). *Dva lica globalizacije*. Beograd: Arhipelag.
- Naj, Džozef S. (2006). *Kako razumevati međunarodne sukobe*. Beograd: Stubovi kulture.
- Ofe, Klaus (1999). *Modernost i država*. Beograd: Filip Višnjić.
- Olson, Mancur (2006). *Moć i razvoj*. Beograd: Stubovi kulture.
- Role, Žerar (2004). *Apologija građanskog - pravda i tolerancija u sukobu*. Beograd: Beogradski krug.
- Stiglic, Džozef E. (2004). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-x.
- Šulce, Hagen (2002). *Država i nacija u evropskoj istoriji*. Beograd: Filip Višnjić.

- Tod, Emanuel (2006). *Posle imperije*. Beograd: Paideia.
- Tripković, Milan (1997). Elitizacija, politizacija i kriminalizacija srpskog/jugoslovenskog društva. *Gledišta*. 1-6/1997: 17-31.
- Трипковић, Милан (2001). Србија и транзиција: у вртлогу интереса политичко-економске олигархије. *Социолошки преглед*. 3-4/2001: 251-260.
- Трипковић, Милан (2004). Одржање без државе: случај Србије. *Култура пописа*. 1/2004: 12-24.
- Tripković, Milan; Ljubinko Pušić; Srđan Šljukić (2007). *Raskršća Srbije*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Tripković, Milan (2008). Nacionalna država u globalizacijskim (dez)integracijama. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXXIII-1: 37-53.
- Tripković, Milan; Tripković, Gordana (2009). *Stranputice Srbije*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Valerštajn, Imanuel (2005), *Posle liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- WWW.ekonomija.org

Milan Tripković

THE WORLD ECONOMIC CRISIS AND A NATION STATE

Summary

The article explores the role of a nation state in contemporary world economic crisis. The problems considered are grouped in two parts. In the first part, it is pointed out that there is a close connection between the crisis and the neoliberal concept of economic and social development, which has prevailed so far. The author shares the opinion of those who argue that the crisis has challenged that model. At the same time, he hopes that contemporary “saving of capitalism” could result in its rearrangement, on the basis of re-revival of the principle of solidarity, but he is also afraid that the result could be the growth of conservatism and authoritarianism. The second part investigates the consequences of the economic crisis on countries in transition. The author believes that the crisis will be much harder in these countries, and that it will last longer. He is of the opinion that this is especially applicable to Serbia, which has faced the crisis unprepared, and, therefore, that the consequences will be very serious.

Key words: nation state, world economic crisis, neoliberalism, Serbia, transition

Radivoj Stepanov
steprs@eunet.rs

UDK 352.07
342.26
Originalni naučni rad

TERITORIJALNA ORGANIZACIJA VLASTI U USTAVIMA NEMAČKE, AUSTRIJE, ŠPANIJE, ITALIJE I SRBIJE

Rad predstavlja komparativnu analizu teritorijalne organizacije vlasti u ustavima Nemačke, Austrije, Španije, Italije i Srbije. U uvodnom delu izloženi su osnovni pravni i politički razlozi za uporednu analizu teritorijalne vlasti u strukturi modernih ustava. Drugi deo rada prikazuje teritorijalnu vlast u Osnovnom zakonu SRN. Treći deo rada izlaže odnos nadležnosti savezne države i pokrajina u Austriji. Četvrti deo rada ukazuje na španska rešenja teritorijalne organizacije vlasti. Peti deo obuhvata teritorijalnu problematiku Italije kao „regionalne države”. Šesti deo rada čini analizu teritorijalnog uređenja u novom Ustavu RS. Završni deo rada sadrži osnovne konstatacije komparativne analize teritorijalne organizacije vlasti.

Ključne reči: teritorijalna organizacija vlasti, ustav, Nemačka, Austrija, Španija, Italija, Srbija.

I. Uvod. Teritorijalna ili vertikalna organizacija vlasti sadržana je u strukturi svakog ustava. Savremeni ustavi doneti u drugoj polovini XX veka i kasnije posvećuju posebnu pažnju ovom pravnom, političkom i državno-organizacionom pitanju. Ustavi zemalja EU sadrže instalirane odredbe o teritorijalnoj organizaciji vlasti i preglednoj „vertikali nadležnosti” između države i postojećih teritorijalnih jedinica bez obzira na to da li je reč o pokrajinama, regionima, okruzima ili jedinicama lokalne samouprave. I pored toga što teritorijalna organizacija vlasti nema onaj javni i medijski ekskluzivitet kao horizontalna organizacija vlasti ili kao odredbe o ljudskim pravima, itd., ova problematika je od suštinskog, pravno-ontološkog karaktera i značaja. Za nju se vezuje esencija i egzistencija politike (institucionalna, proceduralna i funkcionalna), ustavnog i pravnog sistema i teritorijalnog ustroja države. Vertikalnom organizacijom vlasti aktuelizuje se „pitanje” nadležnosti svih „teritorijalnih entiteta”, što u izvesnom smislu širi ovu problematiku i na druga područja politike i ustava, kao što su zakonodavstvo, uprava, pravosuđe, finansiranje teritorijalnih entiteta i sl.

Za analizu ove problematike uzeti su savremeni i „održivi” ustavni projekti četiri zemlje – države koje su članice EU i Srbije koja nije u evropskoj zajednici drža-

va. Dve zemlje u ovoj analizi imaju neosporno federalno uređenje, a to su Nemačka i Austrija, za dve zemlje kao što su Italija i Španija ne može se reći da spadaju u unitarne države, dok Srbija nije članica EU i spada u unitarnu, ustavom projektovanu državu sa znacima „regionalne tranzicije” kroz koju (parlamentarno i vanparlamentarno) prolazi na koncu prve decenije ovog veka!

II. A. Teritorijalna organizacija vlasti u Osnovnom zakonu Nemačke.

Osnovni zakon (der Grundgesetz) Savezne Republike Nemačke u teritorijalnoj organizaciji vlasti „prepoznaje” savez (Bund), pokrajine (Länder), okruge (Landkreis) i opštine (Gemeinde).

Savezni karakter države u Osnovnom zakonu Nemačke izražava se već u samoj Preambuli formulacijom da su Nemci u pokrajinama¹ „slobodnim izjašnjavanjem doneli odluku o jedinstvu i slobodi Nemačke”, te da zbog toga Ustav „važi za sav nemački narod” (Preambula OZ).

U okviru odeljka: Savezna država i pokrajine (Der Bund und die Länder) OZ utvrđuje ustavni princip teritorijalne uređenosti države i odnos nadležnosti između savezne države i pokrajina.

Teritorija SR Nemačke „sme ponovo da bude podeljena kako bi se obezbedili uslovi da pokrajine zahvaljujući svojoj veličini i radnim sposobnostima svojih građana ispune svoje obavezne zadatke” (čl. 29 st. 1 OZ). Pri tome se moraju uzeti u obzir povezanost stanovnika nove pokrajine, njihove istorijske i kulturne veze, ekonomsko zaleđe i pitanje urbanizacije.²

Do sličnih izmena teritorijalnog integriteta pokrajina može doći i sklapanjem ugovora između zainteresovanih pokrajina ili saveznim zakonom u saglasnosti sa Bundesratom, ako dotična pokrajina nema više od 50.000 stanovnika. Bliže propise sadrži savezni zakon uz potrebnu saglasnost Bundesrata i većine članova Bundestaga. Prilikom „prekrajanja” teritorijalne organizacije vlasti i stvaranja novih pokrajina

¹ U Preambuli je navedeno svih 16 nemačkih pokrajina: Baden-Virtemberg (Baden-Württemberg), Bavarska (Bayern), Berlin (Berlin), Brandenburg (Brandenburg), Bremen (Bremen), Donja Saksonija (Niedersachsen), Hamburg (Hamburg), Heseni (Hessen), Meklenburg Zapadno Pomorje (Mecklenburg Vorpommern), Porajnje-Falačka (Rheinland Pfalz), Sarland (Saarland), Saksonija (Sachsen), Saksonija Anhalt (Sachsen Anhalt), Šlezvig Holštajn (Schleswig Holstein), Severna Rajna Vestfalija (Nordrhein Westfalen), Tiring (Thüringen).

² O merama koje se odnose na novu podelu teritorije SR Nemačke donosi se savezni zakon o čemu je potrebna i potvrda o odluci samog naroda, tj. mora se „uzeti u obzir” mišljenje stanovnika odnosnih pokrajina.

Referendum se sprovodi u onim pokrajinama od čije teritorije ili delova teritorija treba da se stvori nova pokrajina ili koja treba da se nađe u novom okruženju (u dotičnim pokrajinama). Na referendumu se odlučuje o pitanju da li odnosne pokrajine treba da ostanu neizmenjene ili treba da se stvori nova pokrajina, odnosno da se ona nađe u novom okruženju. Rezultati referenduma o osnivanju nove pokrajine ili pokrajine u novom okruženju smatraju se pozitivnim ako se većina (stanovništva) saglasi sa tim da dođe do izmena na čitavoj teritoriji ili na delovima teritorije dotične pokrajine.

S druge strane, rezultati referenduma su negativni ako na području neke od dotičnih pokrajina većina odbije predloženu izmenu. Međutim, odbijanje se ne prihvata ako na delu teritorije čiji status treba da bude izmenjen dve trećine glasača glasa za izmene, makar i da je na čitavoj teritoriji dotične pokrajine izmenu odbilo dve trećine glasača (čl. 29 st. 3 OZ).

mora se predvideti i činjenica da je potrebno saslušati (u postojećim pokrajinama) odnosne opštine i okruge.³

Koje su funkcije pokrajina prema OZ Nemačke?

Pokrajine su izvršioi državne vlasti i državnih zadataka ako Ustavom nije drugačije regulisano ili dozvoljeno. (čl. 30 OZ). U tom kontekstu pokrajine „imaju pravo donošenja zakona” ukoliko OZ ne daje to pravo saveznoj državi. Ograničavanje i određivanje nadležnosti između savezne države i pokrajina regulisano je propisima OZ o „isključivom i konkurentskom” zakonodavstvu (čl. 70 OZ).⁴

U oblasti isključivog prava savezne države na donošenje zakona „isto to pravo imaju i pokrajine” samo onda, kada i ukoliko su za to jasno ovlašćene nekim saveznim zakonom (čl. 71 OZ).

U oblasti konkurentskog zakonodavstva, pokrajine imaju pravo donošenja zakona dokle god i ukoliko savezna država ne iskoristi svoje zakonito pravo na donošenje zakona.

Pravo donošenja zakona u oblasti konkurentskog zakonodavstva savezna država ima kada i ukoliko je to neophodno radi stvaranja „ujednačenih životnih prilika na čitavom području SR Nemačke ili radi zaštite pravnog i ekonomskog jedinstva u opštem interesu”.

Sveznim zakonom može biti propisano da zakone donosi pokrajina ako više ne postoji potreba za ujednačavanjem životnih prilika na celom području SR Nemačke i za zaštitom pravnog i ekonomskog jedinstva u opštem interesu.

Ukoliko je država iskoristila svoje zakonodavne nadležnosti, pokrajine imaju mogućnost da regulišu određena pitanja putem usvajanja zakona koji odstupaju od zakonskih odredbi na saveznom nivou!⁵ Ta pitanja su: lov (bez prava koja se tiču lovnih dozvola); zaštita prirode i pejzažna arhitektura (bez opštih načela zaštite prirode, zakona koji regulišu zaštitu životinjskih vrsta i zaštitu mora); raspodela zemljišta; prostorno planiranje; vodoprivreda (bez regulative koja se odnose na supstance ili postrojenja); upis na fakultete i diplome visokoškolskih ustanova.

Saveznim zakonom se može propisati da se regulativa na saveznom nivou, za koju više ne postoji neophodnost, može zameniti pokrajinskim zakonom (čl. 72 OZ).

³ Pokrajine mogu (nezavisno od čl. 29 st. 2 do 7) i “ugovorom na državnom nivou” da regulišu novu podelu svoje teritorije ili dela teritorije. Pri tome se mora saslušati mišljenje stanovnika susedne opštine ili okruga. Ugovor na državnom nivou mora da bude potvrđen referendumom u svakoj pokrajini potpisnici ugovora. Ako se ugovor na državnom nivou odnosi na delove teritorije neke pokrajine, referendum se može sprovesti samo na tom delu. Na jednom referendumu odlučuje većina datih glasova ako ona iznosi najmanje jednu četvrtinu glasača sa pravom glasanja za Bundestag (a bliže odredbe o tome sadrži savezni zakon). Sa ugovorom na državnom nivou mora da bude saglasan Bundestag (čl. 29 st. 9, OZ).

⁴ VII. Die Gesetzgebung des Bundes Artikel 70 GG

(1) Die Länder haben das Recht der Gesetzgebung, soweit dieses Grundgesetz nicht dem Bunde Gesetzgebungsbefugnisse verleiht.

(2) Die Abgrenzung der Zuständigkeit zwischen Bund und Ländern bemißt sich nach den Vorschriften dieses Grundgesetzes über die ausschließliche und die konkurrierende Gesetzgebung.

⁵ “Die Länder haben das Recht erhalten, vor der Gesetzgebung des Bundes abzuweichen“.

Pokrajine sprovode savezne zakone kao svoje zadatke ako OZ nije drugačije predviđeno ili dozvoljeno (čl. 83 OZ)!

Ako pokrajine sprovode savezne zakone po nalogu savezne države, onda uređivanje nadležne vlasti ostaje stvar pokrajina (ukoliko saveznim zakonima uz saglasnost Bundesrata nije drugačije propisano) (čl. 85 OZ).

Savezna država ima isključivo pravo donošenja zakona o carinama i finansijskom monopolu. Ona (savezna država) ima konkurentno pravo donošenja zakona o ostalim porezima ako njoj potpuno ili delimično pripada pravo na ubiranje tog poreza.

Pokrajine su ovlašćene na donošenje zakona o mesnim porezima na potrošačku robu i na rashode dokle god i ako oni nisu kao porezi koje utvrđuje savezni zakon (čl. 105 OZ).

U pogledu raspodele plaćenih poreza i prihoda, pokrajinama pripadaju sledeći plaćeni porezi: porez na imovinu, porez na nasledstvo, porez na motorna vozila, porezi na saobraćaj koji ne pripadaju saveznoj državi, porez na pivo, porezi kockarnica (čl. 106 st. 2 OZ).

Udeo savezne države i pokrajina u ubiranju poreza na promet mora ponovo da se utvrdi ako se „bitno menja odnos prihoda i rashoda savezne države i pokrajine”. Ako savezni zakon pokrajinama propisuje dodatne troškove ili predviđa oduzimanje njihovih prihoda, onda se istim zakonom uz saglasnost Bundesrata može propisati da se veća opterećenost budžeta pokrajina donekle ublaži finansijskom pomoći savezne države ako ona neće dugo trajati. Zakonom mora da se utvrdi visina ove finansijske pomoći i njena raspodela pokrajinama (čl. 106 st. 4 OZ).⁶

Zakonom mora biti garantovano primereno izjednačavanje finansijskog stanja pokrajina; pri tome se moraju uzeti u obzir finansijsko stanje i finansijska potreba opština (savezna opština). Zakonom su utvrđeni uslovi za ostvarivanje prava na uplatu, na izvršavanje uplata od strane na to obaveznih pokrajina, kao i mera za utvrđivanje te uplate. Zakonom može da bude utvrđeno i to da savezna država iz svojih sredstava odobri uplate finansijski lošije stojećim pokrajinama, kako bi mogle da pokriju svoje opšte finansijske potrebe (dodatne uplate) (čl. 107 st 2 OZ).

Ako nadležni savezni organi nisu u stanju da donesu potrebne mere za otklanjanje opasnosti i ako situacija nalaže hitnu samostalnu aktivnost u pojedinim delovima SRN, pokrajinske vlade ili nadležne vlasti odnosno lica kojima one daju ovlašćenja mogu za svoje područje da donesu mere vezane za odbranu zemlje ili zaštitu granica (čl. 115i).

Svaka pokrajina u SR Nemačkoj ima svoj ustav i svoje pokrajinske zakonodavne organe, vladu i pokrajinsku upravu.

Nemački su okruzi (*Landkreis, Kreis*) administrativne jedinice na “nivou ispod saveznih država” (tj. pokrajina) i stoje u rangu sa autonomnim gradovima (gra-

⁶ Pojedine pokrajine učestvuju u ubiranju pokrajinskih poreza, poreza na dohodak i na dohodak preduzeća onda kada te poreze na njihovom području ubira finansijska služba (lokalni poreski prihodi) (čl. 107 st. 1 OZ).

dovima van okruga *Kreisfreie Städte*). Okruzi upravljaju svojim područjem po principima lokalne samouprave. U SR Nemačkoj sada postoji 313 okruga, tri grada-države i 116 autonomnih gradova.

Opština je u političkom sistemu Nemačke najniži stupanj u državnoj upravnoj nadgradnji i nosilac komunalne samouprave.⁷

B. Bavarska. Podlogu za vlastitu politiku Bavarska je dobila (svojim) Ustavom koji je donet 2. decembra 1946, tri godine pre *Osnovnog zakona* Nemačke (donetog 22. maja 1949. godine). Prema sopstvenom Ustavu Bavarska je "slobodna država" („Bayern ist ein Freistaat“, čl. 1 Ustava Slobodne Države Bajerna) koja je „narodna država“ („Bayern ist ein Volksstaat“, čl. 2 Ustava Slobodne Države Bayern). Bavarska je slobodna demokratska republika koja ima svoju zastavu, grb i himnu.⁸

Bavarska ima 7 upravnih okruga koji su podeljeni na 71 zemaljski okrug i 21 grad s upravnom samostalnošću. Pored zemaljskih okruga, na tom nivou je još 25 gradova koji nisu uključeni ni u jedan zemaljski okrug.

Slobodna Država Bavarska ima, slično kao i druge nemačke savezne pokrajine, svoju zakonodavnu vlast koju vrši pokrajinski parlament (Bayerischer Landtag) sa ukupno 180 zastupnika i petogodišnjim mandatom (do 1998. god. četvorogodišnjim).

Izvršnu vlast čini Bavarska državna vlada (Bayerische Staatsregierung). Na čelu Vlade je ministar-predsednik. On vodi poslove Vlade, određuje pravce politike, zastupa Bavarsku u inostranstvu i imenuje državne ministre i državne sekretare.

Najviši bavarski sud je Ustavni sud. Najviša tela sudske vlasti su Vrhovni sud, Upravni sud i Zemaljski sud o radu.

Privredne statistike beleže da u Bavarskoj postoji izrazita nesrazmera u privrednoj razvijenosti različitih područja u poređenju sa drugim saveznim pokrajinama Nemačke.

III. Teritorijalna organizacija vlasti u Saveznom ustavnom zakonu Austrije. Savezni ustavni zakon Republike Austrije (Bundesverfassungs-Gesetz der Republik Österreich)⁹ u vertikalnoj organizaciji države obuhvata: savez (Bund), pokrajine (Länder), okruge (Bezirk) i opštine (Gemeinde).

Austrija je demokratska republika. Njeno pravo proističe iz naroda (čl. 1 SUZ). Austrija je savezna država koju čine „samostalne Pokrajine“ (čl. 2. SUZ).¹⁰

Savezna teritorija obuhvata teritorije saveznih pokrajina. Promena savezne teritorije, koja je ujedno i promena teritorije Pokrajine, kao i promena pokrajinske granice u okviru savezne teritorije moguća je, osim kod mirovnih ugovora, „samo na

⁷ U SR Nemačkoj ima 12.112 opština a od tog broja 2.075 su gradske opštine (podatak od 7. juna 2009. godine).

⁸ Himna Bavarske je: *Gott mit dir du Land der Bayern!* (Neka je Bog uz tebe, zemljo Bavarska) a himna SR Nemačke je *Das Lied der Deutschen* (Pesma Nemaca).

⁹ Ovaj najviši pravni akt Austrije donet je 10. novembra 1920. godine, potvrđen je 7. decembra 1929. godine, a poslednje izmene na njemu izvršene su 13. avgusta 1999. godine.

¹⁰ Gradišće (Burgenland), Koruška (Kärnten), Donja Austrija (Niederösterreich), Gornja Austrija (Oberösterreich), Salcburg (Salzburg), Štajerska (Steiermark), Tirol (Tirol), Foralberg (Voralberg), Beč (Wien).

osnovu usklađenih ustavnih zakona saveza i pokrajina, čija teritorija se menja” (čl. 3 SUZ).

Odnos savezne i pokrajinske nadležnosti, posebno u oblasti zakonodavstva, precizno je definisan SUZ-om.

Zakonodavstvo i izvršna vlast su u nadležnosti Saveza u poslovima koji su SUZ-om taksativno navedeni (čl. 10).

U saveznoj nadležnosti je donošenje, a u pokrajinskoj sprovođenje zakona u poslovima koji su precizno nabrojani (čl. 11). Nadalje, u saveznoj nadležnosti je i donošenje zakona o principima, a u pokrajinskoj nadležnosti je donošenje zakona o primeni i njihovo sprovođenje u precizno naznačenim poslovima (čl. 12). Savezne i pokrajinske nadležnosti u oblasti poreza uređuju se posebnim saveznim ustavnim zakonom („Ustavni zakon o finansiranju“) (čl. 13) itd. Dakle, SUZ precizno određuje šta spada u saveznu nadležnost i na taj način se otklanja nedoumica oko nadležnosti između saveza i pojedinačnih pokrajina.

Četvrti deo SUZ-a obuhvata zakonodavstvo i izvršnu vlast pokrajina. „Zakonodavna vlast Pokrajina pripada pokrajinskim parlamentima” (čl. 95).

Za donošenje pokrajinskog zakona neophodna je odluka pokrajinske skupštine, overavanje i supotpisivanje po odredbama pokrajinskog ustava i proglašenje od strane predsednika pokrajine u Pokrajinskom službenom listu (čl. 97 SUZ).

Pokrajinski ustav koji se donosi na osnovu pokrajinskog ustavnog zakona može se menjati ukoliko se time ne dotiče Savezni ustav.

Pokrajinski ustavni zakon može se donositi samo u prisustvu polovine članova pokrajinskog parlamenta i dvotrećinskom većinom glasova (čl. 99 SUZ).

Republika Austrija ima 9 pokrajina, 84 okruga, 15 statutarnih gradova i 2.357 opština (prema podacima od 1. januara 2007. godine). Pokrajine imaju više regiona. I pored sprovedene decentralizacije i regionalizacije, austrijske pokrajine imaju manji pravni značaj nego savezne države u SAD ili savezne države (pokrajine) u susjednoj SRN.

IV. Teritorijalna organizacija Države u španskom Ustavu.¹¹ Španija se “konstituiše u socijalnu i demokratsku pravnu državu” a „političko uređenje španske države je parlamentarna monarhija” (čl. 1). Država je teritorijalno organizovana u opštine (šp. municipios), provincije (šp. provincias)¹² i autonomne pokrajine (šp. comunidades autonomas).¹³

¹¹ Španski Ustav usvojen je od strane Parlamenata na plenarnom zasjedanju poslaničkog Kongresa i Senata 31. oktobra 1978, ratifikovan od strane španskog naroda na referendumu 7. decembra 1978, odobren od strane Njegovog visočanstva kralja pred Parlamentom 29. decembra 1978. i izmenjen 27. avgusta 1992. godine.

¹² Španija ima 50 provincija: Álava, Albacete, Alicante, Almería, Asturija, Ávila, Badajoz, Baleari, Barcelona, Burgos, Cáceres, Cádiz, Kantabrija, Castellón, Ciudad Real, Córdoba La Coruña, Cuenca, Gerona, Granada, Guadalajara, Guipúzcoa, Huelva, Huesca, Jaén, León, Lérida, Lugo, Madrid, Málaga, Murcia, Navarra, Orense, Palencia, Las Palmas, Pontevedra, La Rioja, Salamanca, Santa Cruz de Tenerife, Segovia, Sevilla, Soria, Tarragona, Teruel, Toledo, Valencia, Valladolid, Vizcaya, Zamora, Zaragoza.

¹³ Španija ima 17 autonomnih pokrajina: Baskija, Kastilja-La Mancha, Valencijska Zajednica, Andaluzija, Asturija, Kastilja i León, Ekstremadura, Baleari, Katalonija, Kantabrija, Galicija, Aragonija, Zajednica Madrida, Regija Murcia, Navarra, Kanari, La Rioja.

Pored ovih „teritorijalnih entiteta” u Španiji postoje još i područja suverenosti¹⁴ (šp. *plazas de soberanía*) koja nisu uključena u režim podele na provincije i dva slobodna grada (šp. *ciudades autonomas*).¹⁵

Svi ovi entiteti uživaju autonomiju prilikom upravljanja u sopstvenom interesu (čl. 137).¹⁶

Ustav garantuje autonomiju opština. Opštine uživaju potpunu pravnu personalnost (čl. 140).

Provincija je lokalni entitet sa sopstvenom pravnom personalnošću određena grupisanjem opština i teritorijalnim podelama u cilju izvršavanja delatnosti države. Svako menjanje granica provincija mora biti odobreno od strane Parlamenta putem organskog zakona. Provincije imaju svoje vlade i autonomne uprave provincija (čl. 141).

U korišćenju prava na autonomiju pogranične provincije sa zajedničkim istorijskim, kulturnim i ekonomskim obeležjima, ostrvske teritorije i provincije sa regionalnim istorijskim entitetom, mogu ostvariti samostalnu vladu i konstituisati se u autonomne pokrajine, u skladu sa Ustavom i sopstvenim statutima (čl. 143 st. 1). Institucionalna norma svake autonomne pokrajine/zajednice (Statut) može se identifikovati sa ustavima država članica (jedne) federacije (Z. Marse).

Parlament Španije, putem organskog zakona, može, zbog nacionalnog interesa: a. odobriti konstituisanje autonomnih pokrajina¹⁷, kada njena teritorija ne premašuje teritoriju jedne provincije i kada nisu objedinjeni uslovi iz čl. 143 st. 1; b. odobriti ili dogovoriti, ukoliko je to slučaj, jedan statut o autonomiji, za teritorije koje nisu integrisane u provincijsku organizaciju; c. zameniti inicijativu lokalnih korporacija.

Federacija autonomnih pokrajina „ni u kom slučaju [nije i] neće biti dozvoljena” (čl. 145).

Šta su statuti autonomija?

Prema Ustavu Španije „statuti će biti osnovna institucionalna norma svake autonomne pokrajine i Država će ih priznati i štiti kao sastavni deo svog pravnog uređenja” (čl. 147 st. 1). Statuti autonomija treba kumulativno da sadrže: naziv autonomne pokrajine koji najbolje odgovara njenom istorijskom identitetu; granice njene teritorije; naziv organizacije i sedište opštinskih autonomnih institucija; nadležnosti koje ima unutar Ustavom ustanovljenog okvira i osnovne uslove za prenos usluga koje se na njih odnose (čl. 147). Ustav Španije u čl. 148 predviđa taksativno „materije” u kojima autonomne pokrajine mogu dobiti nadležnosti. To je opsežan spisak

Valja imati u vidu da je ova ustavna kategorija različito označena u pravnim i stručnim tekstovima; kao: autonomna pokrajina (sr.), ili kao: autonomna oblast (crnog.), ili: autonomna zajednica (hr.), „autonome Gemeinschaften” (nem.).

¹⁴ Čafarinska ostrva, Penjon de Alusemas, Penjon de Velez de la Gomera.

¹⁵ Ceuta i Melilla.

¹⁶ Država garantuje efektivnu implementaciju principa solidarnosti i vodi računa o privrednom balansiranju različitih oblasti španske teritorije (čl. 138 Ustava).

¹⁷ Autonomne pokrajine/zajednice sačinjene su od provincija, a one se dalje dele na opštine.

nadležnosti (prema poslednjoj izmeni Ustava – 22!). Putem Ustava u čl. 149, takođe je taksativno utvrđeno u kojim „materijama država ima isključivu nadležnost” (prema poslednjoj izmeni Ustava – 38!).

Međutim, upravo u domenu isključive nadležnosti države Ustav Španije pravi određene izuzetke. Naime, Parlament u materijama koje su u državnoj nadležnosti, „može dati” svim autonomnim oblastima ili nekoj od njih, vlast da donesu, za sebe same, zakonske propise u okviru principa, osnova i smernica, ustanovljenih državnim zakonom. Nadalje, država „može preneti ili delegirati” na autonomne pokrajine, putem organskog zakona, ovlašćenja koja odgovaraju materiji državne vlasti, i koja su po svojoj prirodi podesna za prenos ili delegiranje. Zakon će predvideti u svakom slučaju, odgovarajući prenos finansijskih sredstava, kao i načine koji su rezervisani za državu. Najzad, država „može da diktira” zakone koji će utvrditi principe potrebne za usaglašavanje normativnih odredbi autonomnih pokrajina, čak i u slučajevima koje su u pokrajinskim nadležnostima, kada je to u opštem interesu (čl. 150 st. 1-3).

Osnovnu vlast za uspostavljanje poreza ima isključivo država, putem zakona. Autonomne pokrajine i lokalne korporacije mogu da uspostave i zahtevaju namete, u skladu sa Ustavom i zakonima (čl. 133 st. 1 i 2).

Lokalne finansije treba da raspoložu dovoljnim sredstvima za vršenje funkcija koje zakon pripisuje odgovarajućim korporacijama, i izdržavaju se u osnovi od sopstvenih poreza i od učešća u državnim porezima, kao i od poreza autonomnih pokrajina (čl. 142).

Autonomne pokrajine, prema Ustavu Španije, uživaju finansijsku autonomiju za razvoj i vršenje svojih nadležnosti, u skladu sa principima koordinacije sa državnom blagajnom i solidarnosti među Špancima (čl. 156 st. 1).¹⁸

V. Teritorijalna organizacija vlasti u Ustavu Italije.¹⁹ Italija je „demokratska republika” a „suverenitet pripada narodu koji je vrši u oblicima i u granicama određenim Ustavom” (čl. 1). Teritorijalnu mapu Italije čine opštine, pokrajine i regije. Svi ovi teritorijalni entiteti „su autonomni subjekti sa sopstvenim statutima, ovlašćenjima i funkcijama shodno principima utvrđenim u Ustavu” (čl. 115).

Italija ima ukupno 20 regija. Dve su vrste regija u Italiji: regije koje nemaju poseban status i regije sa posebnim statusom. Regija koje nemaju poseban status ima 15,²⁰ a regija sa posebnim statusom, dakle, regija koje imaju „posebne oblike autonomija” ima ukupno 5 (čl. 116 UI).²¹

¹⁸ Resursi autonomnih pokrajina se sastoje od: poreza koji su u celosti ili delimično nametnuti od strane Države; dodatnih nameta na državne poreze i ostala učešća u dohotku države; njihovih sopstvenih specijalnih poreza; taksi i doprinosa; prenosa iz jednog međuteritorijalnog fonda za kompenzaciju i druge asugnacije na teret generalnog budžeta Države; učinka koji proističe iz njihovog vlasništva i prihoda od privatnog prava; proizvoda kreditnih operacija.

¹⁹ Ustav Italije usvojen je 22. dec. 1947, postao je pravosnažan 1. jan. 1948, izmenjen je 20. jan. 2000, a status dokument ICL ima od 1. jan. 2002. godine.

²⁰ Regije koje nemaju poseban status su: Abruzzo, Apulija, Basilicata, Emilia-Romagna, Kalabrija, Kampanija, Lacij, Ligurija, Lombardija, Marke, Molise, Pijemont, Toskana, Umbrija, Veneto.

²¹ To su: Furlanija Julijska krajina, Trentino Južni Tirol, Sardinija, Sicilija, Valle d’Aosta.

Regije imaju jednu ili više pokrajina (provincija).²² Na inicijativu dotične regije, posle konsultacije sa lokalnim upravama, državni zakon može da dodeli dalje posebne oblike i uslove autonomije drugim regijama u okviru Ustavom utvrđenih principa.

Saglasno ovakvoj teritorijalnoj organizaciji vlasti, Ustav Italije utvrdio je funkcionalnu deobu zakonodavne nadležnosti. Naime, Ustav utvrđuje postojanje tri vrste zakonodavne nadležnosti: isključivu zakonodavnu nadležnost države, istovremenu zakonodavnu regulaciju od strane države i regije, i isključivu zakonodavnu vlast regije.

Isključiva zakonodavna nadležnost države taksativno je utvrđena na područjima koja su od vitalnog značaja za društvo i državu, kao što su: spoljna politika, saradnja sa EU, odbrana zemlje, državna bezbednost, socijalna sigurnost, građansko i krivično zakonodavstvo, upravni sudovi, zaštita životne sredine i kulturnog nasleđa i sl. (čl. 117, st. 1).

Istovremena zakonodavna nadležnost između države i regije odnosi se na: međunarodne odnose i odnose regije sa EU, spoljnu trgovinu, zaštitu i bezbednost na radu, obrazovanje bez kršenja autonomije škole, naučna i tehnološka istraživanja, zdravstvenu zaštitu, luke i civilne aerodrome, seoske zadružne i regionalne banke, i sl. U stvarima koje podležu istovremenom zakonodavstvu regije imaju zakonodavna ovlašćenja, osim u pogledu fundamentalnih principa koji su rezervisani za državni zakon (čl. 117 st. 2 UI).

Regije imaju isključivu zakonodavnu vlast u svim pitanjima koja nisu izričito zadržana za državni zakon (čl. 117 st. 3 UI). U stvarima koje su u njihovoj nadležnosti, regije i autonomne pokrajine Trento i Bolzano učestvuju u svim odlukama koje se tiču formiranja komunitarnog prava. Regioni i autonomne pokrajine, takođe, obezbeđuju sprovođenje i izvršenje međunarodnih obaveza i akata EU uz poštovanje postupaka utvrđenih državnim zakonom. Državni zakon, takođe, određuje procedure kada država nastupa umesto regija, kad god regije ne ispunjavaju svoje obaveze u tom pogledu.²³ Opštine, regije i veliki gradovi imaju zakonodavnu vlast u vezi sa organizovanjem i izvršavanjem funkcija koje su im dodeljene. Regionalni zakoni ratifikuju sporazume koje sklapa jedna regija s drugom u cilju obezbeđenja boljeg vršenja njihovih funkcija, uključujući zajedničke institucije.

U okviru svoje nadležnosti, regija može da sklapa sporazume sa stranim državama i razumevanja sa teritorijalnim jedinicama koje pripadaju nekoj stranoj državi u slučajevima i oblicima koje određuje državni zakon (čl. 117 st. 7–9).

Sve upravne funkcije imaju opštine,²⁴ osim ako nisu prenete pokrajinama, regijama ili velegradovima, da bi se garantovalo njihovo jedinstveno vršenje, uz po-

²² U Italiji ima 106 pokrajina (provincija).

²³ Ovlašćenje za donošenje podzakonskih akata poverava se državi u stvarima u kojima ima isključivu zakonodavnu vlast ukoliko ne delegira takvo ovlašćenje regijama.

²⁴ U Italiji postoji 8.101 opština.

štovanje principa supsidijarnosti, diferencijacije i adekvatnosti. Pored prenetih, opštine, pokrajine, regije i velegradovi imaju i sopstvene upravne funkcije u skladu sa svojim oblastima nadležnosti. Shodno principu supsidijarnosti, kako od strane države tako i regija i opština, podržavaju se sve autonomne inicijative koje pokreću građani – individualno ili udruženo, u cilju sprovođenja aktivnosti od opšteg interesa (čl. 118 st. 1–3 UI).

Regije imaju finansijsku autonomiju u pogledu prihoda i rashoda. Opštine, autonomije i regije imaju autonomne resurse. Ovi entiteti utvrđuju i sprovode sopstvene poreze i prihode u skladu sa Ustavom i principima koordinacije sistema javnih finansija i oporezivanja. Takođe, oni dobijaju deo sredstava od državnih poreza koji se odnose na njihovu teritoriju (čl. 119 UI).

Regionalni organi su: Regionalno veće, Regionalni kabinet i predsednik Regionalnog kabineta. Regionalno veće ima zakonodavnu vlast, i sve druge funkcije koje su mu prenete Ustavom i zakonom. Regionalni kabinet je izvršni organ regije (regionalna Vlada), a predsednik Regionalnog kabineta zastupa region (čl. 121 UI).

Svaka regija ima Statut koji određuje oblik Vlade i funkcionalne principe organizacije i funkcionisanja regije, u skladu sa Ustavom. Regije i opštine su autonomna samoupravna tela u okviru načela utvrđenih opštim zakonima Republike koji određuju njihovu funkciju. Regije i opštine su jedinice teritorijalne decentralizacije, a regionalno područje se može deliti na okruge sa isključivo administrativnim funkcijama radi dalje decentralizacije (čl. 123 i čl. 128 UI).²⁵

VI. Teritorijalna organizacija vlasti u Ustavu Republike Srbije.²⁶ Ustav RS utvrđuje da građani imaju pravo na pokrajinsku autonomiju i lokalnu samoupravu „koje ostvaruju neposredno ili preko svojih slobodno izabраниh predstavnika” i da „autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave imaju status pravnih lica” (čl. 176 Ustava RS).

Lokalnu samoupravu čini pravo građana da upravljaju javnim poslovima od neposrednog, zajedničkog i opšteg interesa za lokalno stanovništvo, neposredno i preko slobodno izabраниh predstavnika u jedinicama lokalne samouprave, kao i pravo i sposobnost organa lokalne samouprave da, u granicama zakona, uređuju poslove i upravljaju javnim poslovima koji su u njihovoj nadležnosti i od interesa za lokalno stanovništvo (čl. 2 ZLS).²⁷

Autonomne pokrajine su autonomne teritorijalne zajednice osnovane Ustavom, u kojima građani ostvaruju pravo na pokrajinsku autonomiju (čl. 182 Ustava RS).

²⁵ Putem ustavnog akta, uz konsultaciju Regionalnog veća, postojeći regioni mogu da se spajaju ili da stvaraju nove regione, s tim da je broj stanovnika svakog novog regiona najmanje milion, kad to zahteva onaj broj opštinskih veća koji predstavlja najmanje jednu trećinu dotičnog stanovništva i kada predlog odobri većina stanovništva na referendumu (čl. 132 UI).

²⁶ Ustav RS proglašen je i stupio je na snagu 30. septembra 2006, a svečano je na tzv. „Mitrovdan” proglašen 8. novembra 2006. godine.

²⁷ Lokalna samouprava ostvaruje se u opštini, gradu i gradu Beogradu (čl. 3 ZLS).

Nove autonomne pokrajine mogu se osnivati, a već osnovane ukidati ili spajati po postupku predviđenom za promenu Ustava. Predlog za osnivanje novih ili ukidanje, odnosno spajanje postojećih autonomnih pokrajina utvrđuju građani na referendumu, u skladu sa zakonom. Do promene teritorija autonomnih pokrajina i uslova pod kojima može doći do promene granica između autonomnih pokrajina, ne može da dođe bez saglasnosti i volje njenih građana izražene na referendumu, u skladu sa zakonom (čl. 182 Ustava RS).

Finansijska autonomija pokrajine utvrđuje se kroz tzv. „izvorne prihode” i kroz učešće u „republičkom budžetu”.

Autonomna pokrajina ima izvorne prihode kojima finansira svoje nadležnosti. Vrste i visina izvornih prihoda autonomnih pokrajina određuju se zakonom.

Učešće Autonomne pokrajine Vojvodine u republičkom budžetu iznosi najmanje 7% u odnosu na budžet Republike Srbije, s tim što se tri sedmine od budžeta Autonomne pokrajine Vojvodine koristi za finansiranje kapitalnih rashoda. Zakonom se određuje učešće autonomnih pokrajina u delu prihoda Republike Srbije (čl. 184 Ustava RS).

Najviši pravni akt autonomne pokrajine jeste Statut (čl. 185 Ustav RS). Organi autonomne pokrajine Vojvodine jesu Skupština, Izvršno veće i pokrajinski organi uprave (čl. 21, 34, 41 Statuta APV).

Republika Srbija može zakonom da poveri autonomnim pokrajinama i jedinicama lokalne samouprave pojedina pitanja iz svoje nadležnosti (čl. 178 Ustava RS). Centralizacijom Srbije i na osnovu Ustava RS iz 1990. godine pokrajinskoj autonomiji oduzeta je zakonodavna nadležnost. Pokrajina se održava na „prenetim” nadležnostima RS, ona nema izvorne nadležnosti.

Ukratko, da bi bile izvorne, nadležnosti moraju biti definisane ustavom, jer ako nadležnost utvrđuje zakonodavac tada nema nikakve razlike u odnosu na poverenu nadležnost! Razlika između izvornih i poverenih nadležnosti jeste zapravo razlika između principa decentralizacije i dekoncentracije vlasti odnosno pitanja kome pripadaju neke nadležnosti i na koji način se njihovo obavljanje kontroliše od strane centralnih organa. Ovo pitanje teritorijalne organizacije i zakonodavne nadležnosti pravno racionalno je izložila nevladina organizacija *Forum Iuris* u svom modelu ustava RS. Tu se prvo govori o potpunoj i osnovnoj zakonodavnoj nadležnosti i utvrđuje šta Republika uređuje potpunim a šta osnovnim zakonima. A onda APV preko svojih organa neposredno uređuje odnose koje potpuno ne uređuje Republika ili ih Republika uređuje samo osnovnim zakonima (Predlozi za novi ustav Srbije 2004: 155-6).

Republika Srbija ima Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohiju. Suštinska autonomija Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija urediće se posebnim zakonom koji se donosi po postupku predviđenom za promenu Ustava (čl. 182 Ustava RS). Ova ustavna norma, „za sada” nema faktičku potvrdu. Naime, u teritorijalnom sastavu i pravnom sistemu Srbije je samo AP Vojvodina. Kosovo je proglasilo svoju nezavisnost, priznato je od velikog broja država u Evropi i svetu, a 16. juna 2009. u Prištini je proslavljena prva godišnjica Ustava Kosova.

VII. Zaključak: A. EU je pokrenula širok proces decentralizacije i regionalizacije političko-teritorijalne nadležnosti i državnih organa. Regionalna i lokalna samouprava sve više jača čak i u zemljama koje su do sada smatrane centralizovanim (poput Francuske ili Ujedinjenog Kraljevstva). Ovom procesu je znatno doprineo i širok proces evropskih integracija. Ova tendencija dobiće na zamahu Reformskim ugovorom iz Lisabona koji stavlja naglasak na princip supsidijarnosti.

Nacionalne države su dostigle granice svojih administrativnih i političkih kapaciteta. Mnoge zemlje su uvidele da politička decentralizacija obaveza, nadležnosti i ovlašćenja doprinosi smanjenju tenzija i da samim tim jača čitavu državu. To ilustrativno pokazuju primeri Nemačke, Austrije, Španije i Italije.

Finansijska i ekonomska kriza pokazuju da globalizacija i centralizacija nisu u stanju da zaštite prosperitet države i društva. Otuda su decentralizacija i regionalizacija države izlaz iz ograničenja centralizacije i podsticaj za opštinsku, regionalnu i prekograničnu saradnju bez koje savremeni tokovi života nisu mogući (F. Šausberger).

B. Puni suverenitet na celoj svojoj teritoriji Nemačka je stekla posle 3. oktobra 1990. Nemačka je konstituisana kao federalna država *Osnovnim zakonom* iz 1949. godine. Iako se verovalo i mislilo da će taj ustavni tekst biti privremen i da će biti zamenjen čim Nemci steknu puni suverenitet, u međuvremenu se shvatilo da se radi o izvanrednom ustavnom tekstu, liberalne orijentacije, pa je do prve velike ustavne reforme došlo tek 16 godina posle ujedinjenja zemlje, dakle, 1. sept. 2006. godine.

Posredstvom te tzv. federalne reforme, „Grundgesetz“ je u masovnijoj formi izmenjen. Tada je promenjeno 25 članova OZ. Ciljevi ove federalne reforme iz 2006. bili su, inače, osiguravanje efikasnijeg odlučivanja na saveznom nivou, ali i na nivou 16 nemačkih pokrajina. Po mišljenju pravnih eksperata, nemački federalizam bio je uzor i pre ove reforme, a pogotovo je to postao posle nje, jer je poslednjim reformama osiguran efikasniji politički federalni sistem, (uprkos okolnosti da je Bajern „Freistaat“ i da je „održivom konfederalnom“ odnosu sa savezom), a postalo je i transparentnije ko je i na kom nivou odgovoran za određene političke odluke (M. Lasić).

C. Austrija je federacija koju čine devet samostalnih pokrajina. Odnosi između saveza i pokrajina precizno su utvrđeni i racionalizovani. Održavanje savezne države je „jeftino“, uprkos činjenici da je sprovedena decentralizacija i regionalizacija utvrdila relativno manji pravni značaj austrijskim pokrajinama (kao članicama federacije u odnosu na neke druge slične primere).

D. Španski Ustav iz 1931. godine oblikuje državu koja priznaje političku autonomiju regija. To je bila država „na pola puta“ između unitarističke i savezne države. Ovakvo rešenje je poznato pod nazivom *integralna država*. Savremeni Ustav iz 1978. uz političke poteškoće i prepreke omogućava stvaranje novog modela države koji podrazumeva 17 autonomnih zajednica, sa veoma značajnim stepenom političke autonomije, a sve one preuzimaju zakonsku i izvršnu vlast, unutar nadležnosti koju

im dodeljuju njihovi statuti autonomija, zadržavajući, po ustavnom nalogu, jedinstvo pravosuđa. Katalonski socijalizam i baskijski separatizam znatno doprinose preoblikovanju španske centralizovane države u federalnu koncepciju društva. Ova federalistička vizija države je spojiva i sa kriterijumima koje podstiče Evropska unija, kao što je princip supsidijarnosti, kome je namera da, što je moguće više, približi pojedincu centre odlučivanja. Otuda se Španija definiše često i kao regionalna država, naročito ako se imaju u vidu i njeni regionalni koreni. Drugim rečima, Španija „ustavno sugerira” jedan federalni model koji čini spojivim solidarnost različitih zajednica sa višenacionalnim karakterom države, i shodno tome, sa postojanjem zajednica koje zahtevaju priznavanje svojih vlastitih nacionalnih realnosti (Z. Marse).

E. Italiju je još u srednjem veku činilo sedam manjih država.²⁸ Istorijske regionalne specifičnosti Italije bile su u znatnoj meri uzrok uvođenju „originalnog regionalizma” Ustavom iz 1947. godine (Jovičić 1996: 31). Naime, jednu grupu regiona čine regioni sa posebnim statusom, a drugu grupu čine regioni sa redovnim statusom. Do ovakve regionalne klasifikacije došlo je zbog toga što se priznavanje posebnog statusa zasnivalo na dvojakim razlozima. Prvu grupu čine razlozi geografske, kulturne, privredne specifičnosti, a drugu grupu čine razlozi multilingvalne i multietničke prirode. Regioni sa redovnim statusom kao najviše pravne akte imaju statute regiona. Njihova normativna ovlašćenja nisu originerne već derivativne prirode jer ih „izvode” iz državnih zakona. Regioni sa posebnim statusom imaju kao najviše pravne akte statute donete na osnovu ustavnog zakona (to znači zakona sa jačom pravnom snagom od običnih zakona), imaju šira ovlašćenja i za njihovo korišćenje ne moraju čekati na prethodno regulisanje „materije u pitanju” državnim zakonom (Jovičić 1996: 33).

F. Ustav Srbije je izrazito centralistički projektovao teritorijalnu organizaciju vlasti. Time je, iako vremenski donet u kontekstu savremenih regionalnih trendova, ostao izvan regionalnog „mainstreama” u EU. Ustavom RS se pokrajini samo „poveravaju” nadležnosti i takav rigidan i restriktivan odnos prema pokrajinskim nadležnostima pokazuje kontinuitet ovog Ustava s Ustavom RS iz 1990. godine.

Šta u suštini predstavlja „poveravanje nadležnosti“?

Poverena nadležnost je ona nadležnost koja izvorno pripada centralnoj vlasti, ali koju iz razloga efikasnosti i celishdnosti centralna vlast može poveriti hijerarhijski nižim „teritorijalnim entitetima”, odnosno decentralizovanim jedinicama, zadržavajući mogućnost kontrole kako zakonitosti, tako i celishdnosti izvršavanja (poverene nadležnosti). Dakle, onu nadležnost koju centralna vlast poveri decentralizovanoj jedinici ona može da joj oduzme kad hoće i ne mora nikakva objašnjenja da pruža za takvu svoju odluku!

Decentralizovana jedinica/vlast takve nadležnosti obavlja, ali joj one ne pripadaju i mogu biti uvek promenjene ili ukinute (od strane centralne vlasti). Postojeće debate oko Statuta APV i Zakona o nadležnostima pokrajine, stvaraju utisak da nepri-

²⁸ To su bile: Pijemont, Lombardija sa Venecijom, Parma, Modena, Toskana, Papska država i Napulj sa dve Sicilije.

kladno instalirana teritorijalna organizacija vlasti u ustavu može biti ne samo predmet stručnih i političkih rasprava, već što je mnogo pogubnije za državu, uzrok ustavnih i političkih kriza koje blokiraju privrednu i društvenu aktivnost i integrativne procese sa EU (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i sl.).

Ovaj komparativan prikaz teritorijalne orgnizacije vlasti treba da prikaže koliko je teško tražiti i praviti paralelu između autonomnih statusa regija kao što je Bajern, Tirol, Katalonija ili Lombardija i Vojvodina. Autonomni status Vojvodine poseduje svoju specifičnost koja proizilazi iz njenih istorijskih, geopolitičkih, multikulturnih, multietničkih, multijezičkih, multikonfesionalnih i drugih osobenosti. Te osobenosti autonomne pokrajine su relevantne za ustavnu pozitivaciju teritorijalne organizacije vlasti.

LITERATURA

- Dimić, D., Stojanović, D., Jovanović, M. (2005). *Srbija 1804-2004. /Tri viđenja ili poziv na dijalog/*. Beograd: UDI.
- Dimitrijević, N. (1991). *Osnovi političkog sistema Nemačke*. Novi Sad: Pravni fakultet u Novom Sadu – Centar za izdavačku delatnost
- Despotović, Lj., Stepanov, R. (2004). Tranzicioni procesi – teritorijalna organizacija vlasti i budući ustav Srbije, *Sociološki pregled*, Beograd, 1-2, januar-jun, str. 239-249.
- Evropska komisija za demokratiju putem prava/Venecijanska komisija: Mišljenje o Ustavu Srbije, usvojeno od strana Komisije na 70. plenarnoj sednici, Venecija, 17.-18. mart 2007, br. 405/2006, Strazbur, 19. mart 2007.
- Hartmann, C. P. (2004). *Bayerns Weg in die Gegenwart. Vom Stammesherzogtum zum Freistaat heute*, /2. Auflage/. Regensburg: Pustet.
- Jovičić, M. (2006). *Ustavni i politički sistemi*. Beograd: Službeni glasnik, Pravni fakultet.
- Jovičić, M. (1996). *Ustav regionalne države. Organizacija vlasti*. Beograd: Vajat.
- Jovičić, M. (1996). *Regionalna država: ustavnopravna studija*. Beograd: Vajat.
- Predlozi za novi ustav Srbije*, /prir. Z. Lutovac/, (2004). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Savremeni parlamentarizam, (1992). U: *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, br. 1, jun 1992, (5-212).
- Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine*, “Sl. list APV”, Novi Sad, br.17 od 29. juna 1991. godine.
- Ustav Savezne republike Nemačke /Osnovni zakon. U: *Human Rights/Prava čoveka*, Beograd, br. 9-10, 2004. (127-182).
- Ustav Savezne republike Nemačke /Osnovni zakon. U: ”*Human Rights/Prava čoveka*”, Beograd, br. 9-10, 2004. (127-182).
- Ustav Španije. U: *Human Rights/Prava čoveka*, Beograd, br. 3- 4, 2003, (95-147).

Ustav Italije. U: *Human Rights/Prava čoveka*, Beograd, br. 5-6, 2004, (109-140).
Ustav Republike Srbije. Beograd, *Sl. glasnik RS*, br. 83, 2006.
Verfassungen der EU-Mitgliedstaaten, /5. Auflage/, (2000). Bonn: DTV.
Verfassung des Freistaates Bayern/Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland/Überblick EU/ Der Bayerische Landtag, /bearbeitet von K. Stollreither/, (2001). München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit.
Vasović, V. (2006). *Savremene demokratije*, tom I, Beograd: JP Službeni glasnik.
Vasović, V. (2007). *Savremene demokratije*, tom II, Beograd: JP Službeni glasnik.
Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti autonomnih pokrajina, *Sl. glasnik RS*, Beograd, br. 6. od 4. febr. 2002. godine.
Zakon o lokalnoj samoupravi, *Sl. glasnik RS*, Beograd, br. 129. od 29. dec. 2007. godine.

Internet izvori

http://www.bundestag.de/parlament/funktion/gesetze/Grundgesetz/gg_02html
<http://sh.wikipedia.org/wiki/Bavarska>
<http://de.wikipedia.org/wiki/Bayern>
<http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4270721,00.html>
http://hr.wikipedia.org/wiki/Njema%C4%8Dke_pokrajine
<http://www.deutsche-welle.de/dw/article/0,,3383060,00.html>
<http://dejure.org/grundgesetz-synopse.php>
http://www.danas.rs/dodaci/vikend/plave_strane/ponovo_na_istorijskoj_prekretnici.45.html?news_id=163225
<http://www.cpi.hr/download/links/hr/7946.pdf>
[http://de.wikipedia.org/wiki/Gemeinde_\(Deutschland\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Gemeinde_(Deutschland))
[http://de.wikipedia.org/wiki/Gemeinde_\(%C3%96sterreich\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Gemeinde_(%C3%96sterreich))
[http://de.wikipedia.org/wiki/Bundesland_\(%C3%96sterreich\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Bundesland_(%C3%96sterreich))
http://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0panjolske_pokrajine
http://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0panjolske_autonomne_zajednice
http://de.wikipedia.org/wiki/Autonome_Gemeinschaften_Spaniens
http://hr.wikipedia.org/wiki/Talijanske_regije
<http://de.wikipedia.org/wiki/Italien>
Marse Zoon: Španski model-federalizujuća država autonomija. <http://www.yurope.com/9/04/1997>.
Šausberger Franc: Autonomija Vojvodine u kontekstu decentralizacije i regionalizacije u Evropi - Nacionalne države su dostigle granice svojih kapaciteta, <http://www.yurope.com/28/04/2009>

Radivoj Stepanov

TERRITORIAL GOVERNMENTAL ORGANIZATION IN CONSTITUTIONS
OF GERMANY, AUSTRIA, SPAIN, ITALY AND SERBIA

Summary

This paper represents comparative study of territorial governmental organization in constitutions of Germany, Austria, Spain, Italy and Serbia. In the introductory part we unclade basic legal and political reasons for this comparative analysis of territorial organizations in the named modern constitutions. In the second part of the paper we illustrate how territorial organization looks like in German Constitution (Grundgesetz). In the third segment we describe the vertical governmental structure in Austria, while the fourth and the fifth part of the paper deal with the territorial organization of Spain and Italy, respectively. In the seventh segment we analyze the territorial principle in the newest Serbian Constitution. The final part of the paper contains conclusions concerning comparative analysis of territorial governmental organization.

Key words: territorial governmental organization, Constitution, Germany, Austria, Spain, Italy, Serbia.

Dušan Marinković
ladum@neobee.net

UDK 316.75
Originalni naučni rad

KA NOVIM PRISTUPIMA IDEOLOGIJI

Ideologija i društvena nauka su obe odgovor na novu prirodu društvene realnosti u post-tradicionalnom društvu...

Ideologije baštine diskurs među pripadnicima različitih porodica, ne samo u okviru njih; diskurs među strancima, ne samo među prijateljima.

Ideologije mogu obavezati ljude koji imaju malo toga zajedničkog, sem zajedničkih ideja.

Sve više, moderne ideologije su bazirane, na ovaj ili onaj način, na verovanju da je život ovde na zemlji sposoban da bude poboljšan kroz ljudsko znanje i zahteve... Ideologije su kontra-tragične zato što zahtevaju bolji, a ne savršen svet...

A.W. Gouldner,
The Dialectic of Ideology and Technology

Tema ovog rada jeste izgradnja osnovnih pretpostavki za nove pristupe u razmatranju pojma i funkcije ideologije. Autor polazi od pretpostavke da je za nove pristupe ideologiji neophodno prevladavanje tradicionalnog marksističkog koncepta ideologije kao *lažne svesti*, ali i prevladavanje onih koncepcija koje su tokom pedesetih i šezdesetih godina najavljivale *kraj ideologije*. U novim pristupima ideologiji, sa naglaskom na socijalni konstrukcionizam, autor ističe važnost manhajmovskog nasleđa neutralnog koncepta ideologije kao modela mišljenja moderne epohe, to jest, kao društveno-istorijski utemeljenog znanja koje konstruiše društvenu realnost modernog sveta. Ona je totalitet kognitivnih, diskurzivnih i društvenih sfera kojima jedna epoha konstruiše svoju društvenu realnost.

Ključne reči: *ideologija, sociologija znanja, socijalni konstrukcionizam, društvena realnost.*

Od svakog novog pristupa u konceptualizaciji nekog postojećeg problema očekuju se najmanje dve stvari: da bude dovoljno teorijski diskriminativan u odnosu na ključne hipoteze koje su testirane u prethodnim koncepcijama i dovoljno blizak generalnim hipotezama neke izrastajuće paradigme, koja se još uvek ne mora smatrati *normalnim* diskursom. Dakle, u Kunovom smislu, ona mora pretendovati na beskompromisnu borbu za validnost svog diskursa u odnosu na stari, pri čemu se smenom paradigmatičkih modela istovremeno vrši i smena jedne verzije realnosti drugom, jednog sveta drugim. U Poperovom smislu, ona mora biti dovoljno *hrabra* i *izazovna* da bi pretendovala na opovrgljivost (*falsifiability*). Drugim rečima, mora biti *neverovatnija* i *smelija* od svojih prethodnika. U tom smislu, izrastajuću konstruktivističku/konstrukcionističku paradigmu „uopšte ne zanima krparenje sa teorijama – bilo kakva vrsta modifikacija, rehabilitacije ili preuređenja teorije” (Novaković 1984: 187). Novu teorijsku konceptualizaciju ideologije – socijalnokonstrukcionističku teoriju ideologije – zanima ideologija kao društveni konstrukt, kao jedan tip socijalnog znanja koji je vremenski i prostorno, istorijski i društveno-geografski lokalizovan. U skladu sa bazičnim konstrukcionističkim postulatima, ideologija se posmatra kao konstrukt jednog društva; kao konstrukt kojim jedna epoha konstituiše svoje socijalne ontologije i svoje socijalne epistemologije; kao konstrukt oko koga se organizuju politički diskursi i političke prakse; kao izveštaj o društvenoj realnosti; kao znanje koje je vođeno društveno konstruisanim praksama koje mogu da rekonstruišu društvenu realnost, a da implikacije te rekonstrukcije budu opšte, a ne partikularne. Ono što bi na ključan način odvojilo socijalnokonstrukcionističko shvatanje ideologije od prethodnih jeste shvatanje da se ideologija više ne posmatra u koordinatama *lažne* ili *istinite* svesti. Ne radi se o tome da li je ideologija ili bilo koji drugi tip znanja ili način na koji ljudi konstruišu svoju društvenu realnost istinit, tačan ili adekvatan. Radi se o tome da su sve kategorije istine i laži, tačnosti i netačnosti, adekvatnosti i neadekvatnosti, prihvatljivosti ili neprihvatljivosti društveno konstruisane i da nemaju nikakva vandrštvena i vanistorijska važenja. Jer ukoliko je problem ideologije strukturalan, u tom slučaju sve klase imaju svoje klasne interese, a u tom slučaju „svi sistemi mišljenja moraju biti izobličeni. Otuda ne postoje kriterijumi istinitosti ili lažnosti (izobličivosti ili neizobličivosti) koji su nezavisni od interesa“ (Abercrombie 1980: 26). Ako se generalne pretpostavke socijalnog konstrukcionizma operacionalizuju u okviru jedne buduće (disciplinarne perspektive) konstrukcionističke sociologije znanja, koja nasleđuje problem ideologije od tradicionalne sociologije znanja, onda se na već anticipiranim shvatanjima K. Manhajma i njegovog pojma *opšte forme totalnog pojma ideologije* i na shvatanjima A. Guldnera i njegovog pojma *racionalnog diskursa o društvenoj realnosti ali ograničene refleksivnosti*, može graditi jedna relativno koherentna polazna osnova socijalnokonstrukcionističke verzije ideologije; verzija ideologije kao načina konstruisanja društvene realnosti koji inherentno, sam po sebi, nije ni istinit ni lažan, ni adekvatan ni neadekvatan; verzija ideologije kao načina na koji jedno društvo u određenoj epohi konstruiše svoju društvenu realnost

na smislen način. Stoga se kao ključna referenca ideologije može uzeti smislenost, interpretativnost i naracija, odnosno, javni diskurs o društvenoj realnosti, a ne istinitost kao u tradicionalnim koncepcijama. Isto kao i ostali veliki epohalni konstrukti, kao što su nauka, religija, magija ili metafizika, čiji narativi ne govore toliko o istini, već o smislu i interpretativnim shemama kojima se osmišljava realnost, i ideologija konstruiše društvenu realnost u koordinatama smisla, ali smisla rekonstrukcije i promene, u koordinatama smernica kojima društvena realnost *treba* da se kreće. Važno je podsetiti da je zajednički koren koordinata istinitosti i lažnosti, racionalnosti i neracionalnosti zapravo konstruisan u domenu jednog religijskog etosa, koji je ubrzo zatim transformisan u naučne i političke, a onda i u ideološke principe konstruisanja realnosti: „puritanizam u sedamnaestom veku generisao je etos koji se karakteriše kroz vrednosti kao što su korisnost, racionalnost, empiricizam i individualizam...” (Potter 1996: 18; Merton 1973). Konačno, principi istinitosti koji su konstruisani na pretpostavkama opservabilnosti fenomena, kao nezavisnih od posmatrača, imaju kompleksniju istorijsku pozadinu, jednu kompleksnu društvenu istoriju konstruisanja realnosti. U izvesnoj meri, ova određenja podsećaju na opšta određenja identiteta, što nije neprihvatljivo. Svaka nova teorijska konceptualizacija vodi manje ili više prečutnu politiku identiteta sopstvene verzije događaja.

Mnoga pitanja konstrukcionistačkog shvatanja ideologije odnose se na pitanje legitimiteta verzije društvene realnosti koja se reprezentuje u javnom prostoru, kao projekta na osnovu koga je moguća rekonstrukcija kroz racionalni javni diskurs. I nauka i ideologija su od samog početka bile angažovane na zajedničkom projektu rekonstrukcije društvene realnosti; i nauka i ideologija su izveštaji o društvenoj realnosti. Ideologija je konstrukt moderne epohe, racionalni diskurs, konstrukt kojim moderna epoha konstituiše svoje diskurse i socijalne prakse koji mogu da mobilizuju društvene grupe i integrišu ih oko zajedničkog projekta rekonstrukcije društvene realnosti. Pri tome, niko ne negira interesne orijentacije aktera u javnoj ideološkoj sferi. Ali isto tako, skreće se pažnja na to da interesi nisu primarno ideološki. Sa ideologijom interesi postaju upravo transparentni, a ne opskurni, kao što je tvrdio Marks. Međutim, interesi ne mogu da se plasiraju ili realizuju prosto u apstraktnoj ideološkoj sferi. Realizacija interesa uvek pretpostavlja sferu praktičnog delovanja. Ideologija kao javni projekat, u tom smislu, pretpostavlja jedinstvo teorije i prakse. Sfera politike i sfera nauke su isto tako interesne sfere. Svi naponi da se nauka legitimiše svojom navodnom bezinteresnom politikom neodrživi su (Merton 1973; Habermas 1968; 1975; 1986; Abercrombie 1980; Mulkay 1979). Upravo u svojoj istorijski konstruisanoj strategiji da se odvoji od nepraktičnosti metafizike, nauka je postalo praktično-interesna sfera ljudske akcije. U krajnjem slučaju, nauka kao i ideologija definiše svoje interese kao *univerzalne, opšte, humane*. Istim velikim slovima su i nauka i ideologija ispisivale svoje rečnike: *Progres, Humanost, Opštost, Univerzalnost, Ljudski život* – ovde i sada, u ovostranoj socijalnoj, a ne onostranoj metafizičkoj realnosti.

S obzirom na to da socijalni konstrukcionizam još uvek nije izgradio teorijske okvire za novo konceptualizovanje ideologije – nije izgradio čak ni početne referentne okvire za konstrukcionističku teoriju ideologije – novo shvatanje ideologije se oslanja, s jedne strane, na generalne konstrukcionističke propozicije koje važe za sve druge oblike konstruisanja društvene stvarnosti, kao što su nauka, religija, umetnost i zdravorazumsko konstruisanje realnosti. S druge strane, nova konstrukcija ideologije se oslanja na početne premise Manhajmove sociologije znanja i na Guldnerovo shvatanje ideologije, koje po Tompsonu predstavlja „jedan od najznačajnijih doprinosa proučavanju ideologije koje se pojavilo poslednjih godina” (Thompson 1984: 87).

Sa Guldnerovim shvatanjem ideologije kao *racionalnim projektom*, konceptualizacija ideologije je ušla u svoju konačnu fazu *neutralne* artikulacije (neutralne u odnosu na marksističko shvatanje ideologije kao *lažne svesti*, ili pozitivističko shvatanje neadekvatnog mišljenja), koja poseduje najveći potencijal za teoriju ideologije u disciplinarnim okvirima konstrukcionističke sociologije znanja. Jer, anticipacije konstrukcionističke konceptualizacije ideologije došle su upravo od *enfant terrible* savremene sociologije A. Guldnera. Istovremeno, njegovo shvatanje ideologije konačno je profilisalo smernice za jedno difuzno, po svojoj strukturi kapilarno shvatanje ideologije, kao simboličkog i diskurzivnog sistema koji deli jedna epoha i jedno društvo, a ne neka partikularna klasa ili neka druga, privilegovana ili deprivilegovana društvena grupa.

Kao reakcija na shvatanja da ideologija nije strukturalno lokalizovan (kao u marksizmu), već totalno društveno difuzni fenomen, pojavile su se teze da postoji opasnost da *ideologija proguta sve*. Međutim, prigovori ovog tipa, upućeni pre svega iz funkcionalističkog tabora, iz koga je ranije već najavljen *kraj ideologije*, nisu bili strahovi da će neka određena ideologija, u sprezi sa nekom određenom politikom, levom ili desnom, pobediti u sferi raspodele moći. To je pre bio strah da se prizna ideološka pozicija sopstvenih znanja, ideološka pozadina sociologije i sociološke teorije. Konačno, to je bio strah da se prizna da je konsenzus oko društvene realnosti istorijski i kulturno varijabilan i relativan, da naši socijalno-teorijski izveštaji o društvenoj realnosti nisu objektivni raporti o onome što je istinito i nepromenljivo, nužno i nezavisno od nas.

Čini se da je i poslednji veliki pokušaj da se proglasi *kraj ideologije* bio zapravo i poslednji veliki pokušaj da se ideologija proglasi kognitivnim defektom, neadekvatnom kognicijom i stigmatizovanim diskursom, izvan marksističkog intelektualnog kruga. Teze o *kraju ideologije* bile su, zapravo, pokušaj da se novim sredstvima, novim teorijskim oružjima i novim-starim politikama naučnog objektivnog znanja, održi distanca koja je definisala normalno i patološko, racionalno i iracionalno, adekvatno i neadekvatno – one stare konstitutivne dihotomije koje su definisale granice naučnog i nenaučnog, izvesnog i neizvesnog. To je, u svakom slučaju, pre bio izraz jedne vrste tradicionalne naučne politike koja je strepila da će se granice između ideološkog i neideološkog, racionalnog i iracionalnog, istinitog i lažnog ukinuti, ili

barem, radikalno redefinisati. Ukidanjem ovih granica, pretila je opasnost da će se ideološko preletiti po čitavom društvenom i kulturnom prostoru, da će prsnuti posuda čiji su zidovi nekada čvrsto držali sadržaj naučnog, validnog i legitimnog znanja dalje od ideološkog. Pored Alvina Guldnera, koji svoju tezu o ideologiji kao racionalnom diskursu umnogome duguje Habermasovoj socijalnoj filozofiji, u kojoj se ideologija shvata kao „istorijski fenomen koji izrasta sa prosvetiteljstvom i koji je povezan sa tehnologijom komunikacija” (Habermas 1969: 31, 35, 113), značajan teorijski doprinos u demaskiranju teza o *kraju ideologije* pripada Martinu Seligeru. Seligerovi teorijski naponi bili su usmereni ka dvostrukom konceptu ideologije: *restriktivnom konceptu ideologije*, koji ideologiju ograničava na specifični sistem političkih uverenja i na *inkluzivnom konceptu ideologije*, koji se odnosi na sve političke diskurse i prakse, bez obzira na to da li se radi o javnoj politici državnog aparata, ili o bilo kojoj drugoj vrsti politike „čija su uverenja vođena akcijom koja je orijentisana ka očuvanju, uništenju ili rekonstrukciji” (Thompson 1984: 76) društvene realnosti. Ne ograničavajući se jedino na političke prakse, već proširujući ovaj stav i na političke ideje (političke ideologije), Seliger konstatuje da „nema velikih razlika u ideologijama desnice, centra i levice... u pogledu (konteksta) izrastanja industrijskog društva“ (Seliger 1976: 167).

Kratki životni vek optimizma sa kojim su teze o *kraju ideologije* mobilisale Arona, Šilsa, Lipseta, Bela, Fukujamu i druge okončan je snažnom povratnom ideološkom spregom samih tih stanovišta. U žurbi da objave konačan *kraj ideološkog razdoblja* u razvoju zapadnog društva i konačan *kraj istorije* i radikalnih političkih sukoba, ovi autori su prevideli da je za ukidanje ideologije bila potrebna koherentna, snažna, dosledna i sintetizovana kontrateorija. Isto tako, oni su prevideli da ono što je preostalo za kritiku nije nikakva velika teorija ideologije, već samo, manje ili više, u različitim teorijskim kontekstima varirani marksistički scenario. Selinger je kroz svoju *inkluzivnu koncepciju ideologije* pokazao da autori teza o *kraju ideologije* nisu bili konzistentni čak ni u upotrebi pojma ideologije, te da su njihova shvatanja direktni produkti novih liberalnih talasa u zapadnim zemljama tokom pedesetih i šezdesetih godina, „kada je politika bila stvar pragmatizma a radikalizam čak naizgled postao pomirljiv i umeren” (Thompson 1984: 77). Ključno nerazumevanje koje je pratilo ove teze jeste da je upravo sam liberalizam ideologija *par excellence* – prvo mišljenje koje se artikulisalo u ideološkoj formi – *prva ideologija*. Konačno, za osporavanje ideologije, bio je potreban napor da se ospori sociologija znanja. Ono o čemu su, zapravo, govorili ovi autori, više je bio nagoveštaj kraja nekih tradicionalnih političkih praksi (političke prakse devetnaestog veka – političke prakse nacionalnih država, političke prakse fašizma i komunizma), totalitarnih režima i starih modela proizvodnih praksi.

Može se zaključiti da su teze o *kraju ideologije* gajile prećutan, ali suštinski mit o progresu, a *progres* je, zapravo, jedna od ključnih reči ideologije kao mišljenja moderne epohe. Sa modernom idejom sekularnog progressa, koji se temelji na de-

latnim moćima sekularnog čoveka u javno-političkom prostoru društva, ideologija otpočinje svoj život, svoju konstrukciju realnosti. Von Riht (Georg Henrik von Riht) u jednom veoma značajnom članku za ovu temu *Mit o progresu*, gotovo na socijal-nokonstrukcionističkom tragu i tragu novog koncepta ideologije, razvio je tezu da je upravo mit o progresu, koji je konstruisan sa prosvetiteljskom modernom bio „naj-dublja promena ideja” (Von Riht 1989: 219) epohe. Tu se konačno odigrao proces emancipacije jednog novog tipa znanja koji je dalje generisao „emancipaciju čoveka kao moralnog agensa” (Von Riht 1989: 221), samoutemeljenog sekularnog subjektiviteta koji veruje u mogućnost promene i novog. Teze o *kraju ideologije* danas su i same postale veliki mit, koji još uvek operiše u istom ideološkom prostoru vere u progres. Moderna i građansko društvo još nisu istrošili svoje izvore koji ih konstitu-išu – veru u progres i promene – a sa postmodernom došlo je relativizovanje i ubla-žavanje tih izvora, ali ne i njihovo potpuno ukidanje. Kao što zaključuje Tompson, teze o *kraju ideologije* bile su ideološke upravo stoga, jer su pretpostavljale *stav ka promeni* (Tompson 1984: 77), a to je ipak odlučujući kriterijum ideologije na kojem bi trebalo da se zasnivaju nova shvatanje ideologije. Teze o kraju ideologije su, u osnovi, skrivena reafirmacija pozitivizma koja služi za konsolidaciju tehnokratske svesti. Kao ranije birokratija, tako i tehnokratija zahteva visoko kognitivnu legitimaciju, legitimaciju naučnim znanjem (Gouldner 1976: 250).

Ideologija je specifična svest modernog doba koja živi na plodnom tlu plu-ralizma, mnoštva mišljenja i mnoštva društvenih svetova, u društvenim i političkim prostorima u kojima nema konsenzusa oko društvene realnosti, oko njenih značenja i smerova potencijalnih razvoja i promena. To je ono nasleđe sociologije znanja koje nijedna teza o *kraju ideologije* nije uspela ni najmanje da uzdrma.

Sa ovim shvatanjem ideologije ozbiljno se otvorilo i pitanje da li su ideolo-gija i politika uopšte iste stvari; da li je na konstitutivnoj političkoj osi samo jedan, na primer, konzervativni pol ideološki, a drugi, liberalni nije. Politika je, zapravo, mno-go starija od ideologije. Ona seže do antičkih i verovatno još i predantičkih vremena. Može se reći da svako društvo, u bilo kom istorijskom periodu, ima sebi svojstvene mehanizme upravljanja i kontrole zajednice, svoje sopstvene političke mehanizme u odnosu na pripadnike svog društva (u odnosu na sopstvene normativno-vrednosne kriterijume), isto kao i u odnosu na druga društva u svom okruženju. Ali za ta društva se ne može reći da poseduju ideologije ili ideološku politiku, koliko god sociolozi bili skloni da pretpostavljaju da je ideologija stara koliko i politika. Takođe, ideologija je mnogo mlađa nego partijska politička utakmica za osvajanje, vršenje i očuvanje vla-sti, kakvu možemo sresti još u antičkom svetu. To što su se tokom istorije smenjivala kraljevstva, carstva i dinastije još uvek ne znači i postojanje ideologije. Sve do Fran-cuske revolucije, čija je praktična energija bila rukovođena liberalnom građanskom politikom, smena jednog kraljevstva drugim nije bitno menjala odnose prema druš-tvenoj realnosti. Naravno, neke rudimentarne forme ideologije svakako su postojale, posebno u razdoblju starogrčke reformske politike Pizistrata, Klistena ili Solona. Ali

čak i u političkom smislu, a ne samo rudimentarno-ideološkom, njihova politika je imala drugačija značenja, nego sve moderne makijavelističke politike.

Sledeći Habermasa i Guldnera, ideologija se u konstrukcionističkoj perspektivi pojavljuje tek sa prosvetiteljstvom i njegovom liberalnom politikom. Drugim rečima, ideologija je, pre svega, prosvetiteljsko-liberalna konstrukcija društvene realnosti koja je delila paradigmu racionalnosti modernog doba, konstruisanu na internim kriterijumima da je društvenoj realnosti moguće prići na *pravi način* samo kao univerzalno-inteligibilnoj sferi koja je stvorena ljudskim delatnim potencijalima. Na toj osnovi racionalne inteligibilnosti, društvena realnost je konstruisana kao *realno* promenljiva, potencijalna i politička sfera. Međutim, konačna konstrukcija moderne političke ose uspostavljena je tak sa konzervativnim polom. Pri tome, konzervativizam nije manje ideološki, bez obzira na to što predstavlja pokret koji je suprotan prosvetiteljstvu, revoluciji i liberalizmu. Nizbet je sklon da zaključi da čak i u slučaju da „prosvetiteljstvo nije postojalo u Evropi osamnaestog veka, sigurno bi ga trebalo izmisliti, barem sa stanovišta evropskog konzervativizma” (Nizbet: 1995: 285).

Nemoguće je konstituisati liberalni diskurs i sve njegove ekonomske, političke i socijalne implikacije bez koncepta ideologije (to isto, naravno, važi i za konzervativni pol osovinskog političkog konstrukta). Ali konzervativizam je naknadna ideologija i naknadna politika. On je pokušaj naknadne rekonstrukcije liberalnih političkih učinaka. Reči, u osnovi konzervativnog Hegela, da *minervina sova poleće tek u sumrak*, nisu ništa drugo nego priznanje da je konzervativna politika u izvesnom smislu zakasnila – da je ona tek naknadna reakcija na široki liberalno-prosvetiteljski zamah u socijalno-političku istoriju zapadnog društva. Kao što primećuje Manhajm, „normativno-liberalna svest sadrži i ovu kvalitativnu diferencijaciju istorijskog zbivanja i kao lošu stvarnost prezire sadašnjost i sve što je istorijski nastalo. Ona potpuno ostvarenje ciljeva pomera u daleku budućnost... Liberalna ideja se adekvatno može razumeti samo... iza racionalističkih konstrukcija” (Manhajm 1978: 223; Manhajm 2009; Nisbet 2003: 54). Veoma je značajno naglasiti da je konačnu profilaciju političke ose modernog doba – liberalizma i konzervativizma – u *dobu ideologije* pratio nezaustavljivi i nagli proces sekularizacije. Pozivajući se na Erika Hobsbauma, Guldner dodaje da je tranzicija od starijeg oblika tradicionalizma do novog doba ideologije podrazumevala i sekularizaciju političkog konzervativizma. U tom smislu, čak i onda kada konzervativci poput De Mestra, De Bonala i Edmunda Berka i govore o tradiciji i religiji, „oni to govore racionalno i sa svešću da stvari više nisu kao što su nekada bile” (Gouldner 1976: 25; Nisbet 2003). Zapravo, tradicionalistički oblici mišljenja koji su ozbiljno razoreni u procesima sekularizacije, padom tradicionalnih autoriteta i deautorizacijom tradicionalnih diskursa u kojima više nema pozivanja na pozicije govornika u društvenoj strukturi, transformisali su se, u ideološkom razdoblju, u konzervativizam, i to preko onog istog liberalno-ideološkog principa samoutemeljenja. Drugim rečima, tradicionalizam se transformisao u konzervativizam preko principa „samosvesti i preko priznavanja racionalne diskusije. Tradicija je bila, ukratko, mo-

dernizovana u ideologiju” (Gouldner 1976: 26), isto kao što postoje tendencije da se klasa pretvori u socijalizam, nacija u nacionalizam, tržište u liberalizam.

Od samog početka, konzervativni i liberalni naboji bili su taloženi i u samu sociologiju. Sociološko bavljenje društvenom realnošću, od samog je početka bilo praćeno priznanjem da su “konzervativci prvi dijagnostikovali istinsku prirodu krize koja je zahvatila celo zapadno društvo” (Nizbet 1995: 310). Tako je u suštini sociologija dijagnostikovala da i liberalizam i konzervativizam, kao različite političke opcije, dele istu ideološku paradigmu da je moguće delovati na društvenu stvarnost – liberalnom politikom da bi se ona menjala po linearnom modelu permanentnih promena, a konzervativnom politikom preko stalnih reakcija na liberalne zahteve, to jest, politikom *status quo*-a, te jasnim stavom da „mi ne želimo *kontrarevoluciju*, već suprotnost revoluciji“ (Nisbet 2003: 42). Na kraju, i sam je Kont „verovao da se sociologija, u krajnjoj liniji, sastoji iz nekog amalgama ideja prosvetiteljstva i ideja konzervativizma” (Nizbet 1995: 310). To je ista ona misao koja je, dugo vremena nakon Konta, ponovo oživela sa Guldnerovim shvatanjem da su i konzervativizam i liberalizam podjednako ideološki politički projekti, kao što je sociologija i ideološki i naučni projekat, jer nauka počiva na istoj ideološkoj paradigmi da je društvenu stvarnost moguće menjati na osnovama naučnog znanja i tehnološkim procesima – što je, u stvari, tipično liberalno-prosvetiteljsko ideološko nasleđe. Naravno, ističe Guldner, i „desno krilo kao i druge ideologije, takođe temelji sebe u nauci ili u izvesnoj novoj društvenoj nauci” (Gouldner 1976: 77). Pri tome, konzervativni naboji uvek, po pravilu, naglašavaju limite u promeni društvene realnosti. Može se primetiti da je ideologija, kao racionalni projekat koji počiva na sekularnim oblicima legitimacija svog diskursa o društvenoj realnosti, učinila konzervativne političke teorije i prakse mnogo ambivalentnijim nego što je to slučaj sa liberalizmom. S jedne strane, konzervativizam je garant svog političkog identiteta baštinio iz afiniteta prema religijskom i tradicionalnom i iz ideje o *dovršivosti* čoveka, dok je, s druge strane, od De Mestra, De Bonala i Berka, konzervativizam gajio prećutnu ideju da njegovo povezivanje sa društvenim naukama može da rezultira stabilizacijom i trajnom regulacijom društvene realnosti. Nizbet napominje da se ne može poreći da su konzervativci „u skladu sa svojim moralno-političkim ciljevima, u skladu sa svojom ulogom proroka prošlosti, doprineli izgradnji jedne metodologije bavljenja ljudskim ponašanjem sa stanovišta njegove ukorenjenosti u institucije prošlosti, što su kasnije koristili i drugi naučnici” (Nizbet 1995: 310). Konzervativna politika se tako u ideološkim prostorima našla u paradoksalnoj situaciji da je njihov diskurs o realnosti nužno iniciran *novim*, a ne samo *starim*.

Dakle, bez obzira na to da li se radi o konzervativnim ili liberalnim političkim opcijama, ili se radi o nauci i tehnologiji, kao sferama gde su ideološki diskurs i ideološka konstrukcija društvene realnosti najmanifestniji, može se zaključiti da svi konkretno artikulisani oblici ideologije počivaju na sržnim pretpostavkama da postoji mogućnost pristupa društvenoj realnosti kroz *racionalni javni projekat promene*

društva. Isto tako, bez obzira na to da li je reč o navedenim političkim opcijama ili nauci i tehnologiji, marksističkoj ili akademskoj sociologiji, svi ovi modeli modernih teorija i praksi utemeljeni su na ideološkoj osnovi – na ideologiji kao simboličkom sistemu koji služi za legitimaciju i mobilizaciju javnog projekta socijalne rekonstrukcije. Može se reći da ideološka konstrukcija društvene realnosti, zapravo, legitimise svoju viziju sveta rekonstruktivnim akcijama. Te akcije mogu se kretati od *sasvim minornih civilnih reformi do ideje o permanentnoj svetskoj revoluciji* (Gouldner 1976: 55). Svi konkretni javni projekti koji su uključeni u rekonstrukciju društvene realnosti bitno se legitimise kao posttradicionalni sistemi verovanja i znanja koji su konstituisani tek sa usponom građanskog društva, njegovih institucija – javnosti i kritičkog diskursa – i nove socijalne i kulturne strukture. Stoga se ideologija „razlikuje od tradicionalnih vrednosnih sistema, religija ili mitova, i ima određene konvergencije sa simboličkim sistemom koji se zove nauka. Obe, i naučni i ideološki simbolički sistemi negiraju tradicionalne vrednosne sisteme i dele određenu racionalnost. Obe formulišu njihove izveštaje o svetu ili društvenom svetu (realnosti) na relativno fokusirane načine; obe tretiraju korektnost takvih izveštaja kao utemeljenih u činjenicama i logici” (Gouldner 1976: 55). Te vrste ideoloških izveštaja o društvenoj realnosti mogu biti, i najčešće to i jesu, različite vrste društvenih i političkih teorija, bez obzira na to da li su te teorije disciplinarno ili sistematski artikulirane u nekom naučnom i političkom polju, ili jednostavno na polju prećutnih ličnih i grupnih teorija, hipoteza ili uverenja. Ideologija bi se u tom smislu mogla odrediti kao epohalna, istorijski i društveno konstruisana definicija situacije o mogućim promenama društvene realnosti: ako pojedinci, društvene grupe i celokupna društva jedne epohe definišu svoje situacije kao realne, onda će one biti realne u svojim krajnjim implikacijama. Za ideološku svest koju deli naša epoha, epoha moderne od vremena prosvetiteljstva, uspona građanskog društva i revolucija, definicija situacije konstruiše društvenu realnost posredstvom „naslućivanja da će ljudi i njihova društva biti uspešniji ako su slobodni da slede Kantovu maksimu da pre veruju razumu nego autoritetu... Ako je ideji modernosti inherentno da nema objektivnih standarda dobra (vrednosti), onda je, prema prosvetiteljskom shvatanju verovanje u progres samo jedan proizvod vere (samo jedna kolektivna definicija situacije, prim. D. M.). To se može okrenuti u posedovanje toliko malo racionalnog prosuđivanja koliko je ma koji pop, ili car, ili neki drugi pre-moderni autoritet ikada pokušao da usadi u ljude” (Von Riht 1989: 228).

Ideologije zato nisu nikakve *lažne svesti* neke posebne klase i njenih partikularnih klasnih interesa, nikakvi *patološki objekti* ili *defektna znanja* o svetu. One nisu ni ono što su Altiser i altiserovske škole nazivale *aparatura*. One nisu ni ono što je Manhajm nazivao oblicima znanja o realnosti koje poseduju neki značajni *manjak* u odnosu na realnost; one nisu nikakva suprotnost istini „koja se postiže u misli koja je adekvatna stvarnosti na koju se odnosi. Istinita misao je shvaćena kao odraz postojeće stvarnosti, kao gotovo potpuna utonulost u postojeće prilika i oblike života” (Milić u: Manhajm 1978: XXIX). Ideologije nisu nikakve granice koje dele

misao koja „ne sme sadržavati ni manje, ali ni više nego stvarnost u kojoj stoji” (Manhajm 1978: 96). Za modernu, ideološku epohu, ne postoji nikakva stvarnost koja je izvan ideoloških domena. Zbog toga novo, potencijalno konstrukcionističko shvatanje ideologije, insistira na shvatanju ideologije kao načina na koji jedna epoha konstruiše svoju stvarnost. Ona nije mišljenje izvan ili iznad društvene stvarnosti. Drugim rečima, ideologije nam dopuštaju da konstruišemo društvenu realnost na načine koji su svojstveni samo našoj moderno-ideološkoj epohi. Sa ideologijom uvek iskrsava, kako je to Manhajm izvrsno primetio, pitanje stvarnosti: „samo što je u međuvremenu problem stvarnosti postao problematičan” (Manhajm 1978: 96). Ona je u ideološkom razdoblju postala varijabilna, relativna i nestabilna. Ideologija, stoga, implicira potencijalne izvore *promene stvarnosti*. U tom smislu, društvena realnost i jeste moguća kao promenljiva. Za druge epohe ona je bila bitno statična. Na kraju, može se zaključiti da je izloženo shvatanje ideologije analogno Fukoovom shvatanju moći koja više nije strukturalno fokusiran, već društveno difuzan fenomen. Za razliku od ostalih koncepcija, ideologija se ovde shvata kao kolektivna mapa o *onome-što-jeste* u društvu; mapa društvene realnosti; izveštaj o tome kako je moguće pristupiti društvenoj realnosti; kako je moguće menjati je i kako je moguće misliti je. Ona je tip znanja o društvenoj realnosti; tip racionalnog socijalnog diskursa o društvenoj realnosti, ali isto tako, ona je i poziv na kolektivnu mobilizaciju, na kolektivnu akciju: *komanda utemeljena u socijalnoj teoriji* (Gouldner 1976: 30). Ideologija je, konačno, društveno-istorijski utemeljeno znanje koje konstruiše društvenu realnost. Ona je totalitet kognitivnih, diskurzivnih i društvenih sfera, kojim jedna epoha konstruiše svoju društvenu realnost.

LITERATURA

- Abercrombie, N. (1980). *Class, Structure and Knowledge*, Blackwell, Oxford.
- Eagleton, T. (1994). *Ideology*, Longman, London and New York.
- Gouldner, A. W. (1976). *The Dialectic of Ideology and Technology: The Origins, Grammar and Future of Ideology*, Macmillan Press Ltd, United Kingdom.
- Habermas, J. (1969). *Javno mnenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Kultura, Beograd.
- Habermas, J. (1975). *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd.
- Habermas, J. (1986). *Tehnika i znanost kao ideologija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Manhajm, K. (1978). *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd.
- Manhajm, K. (2009). *Eseji o sociologiji znanja*, Mediterran, Novi Sad.
- McCarthy, E. D. (1996). *Knowledge as Culture: The New Sociology of Knowledge*, Routledge, London and New York.
- Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, The University of Chicago Press, Chicago, London.

- Mulkay, M. (1979). *Science and the Sociology of Knowledge*, Allen and Unwin, London.
- Nizbet, R. (1995). Konzervativizam, *Treći program Radio Beograda*, br. 101.
- Nisbet, R. (2003). *Konzervativizam*, Politička kultura, Zagreb.
- Novaković, S. (1984). *Hipoteze i saznanje*, Nolit, Beograd.
- Potter, J. (1996). *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*, SAGE, Publications, London.
- Seliger, M. (1977). *The Marxist Conception of Ideology: A Critical Essay*, Cambridge University Press, London, New York.
- Thompson, J. B. (1984). *Studies in the Theory of Ideology*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Thompson, J. B. (1990). *Ideology and Modern Culture*, Stanford University Press, Stanford, California.
- van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*, SAGE, Publications, London.
- van Dijk, T. A. (2006). *Ideologija: multidisciplinarni pristup*, Golden makreting, Zagreb.
- von Riht, G. H. (1989). Mit o progresu, *Treći program Radio Beograda*, br. 82, 83, III, IV.

Dušan Marinković

TOWARD A NEW APPROACHES TO IDEOLOGY

Summary

The main subject of this paper is construction of the basic postulates for a new approaches in debates about ideology. Author's outset for new approaches to ideology is exceeding the traditional Marxist concept of ideology as a *false consciousness*, as well as those conceptions which are known as the *end of ideology* debate. In the new approaches to ideology, with stressing social constructionism, author also stresses Mannheim's heredity of neutral conception of ideology as a *Weltanschauung* of modern epoch. Ideology is socially and historically rooted knowledge which constructs social reality; ideology is totality of cognitive, discursive and social sphere.

Key words: *Ideology, Sociology of Knowledge, Social Constructionism, Social Reality*.

Dragan Koković
kokovic@ff.uns.ac.rs

UDK 316.334.5
504.03
Originalni naučni rad

KULTURA I EKOLOŠKE VREDNOSTI

Pravo razumevanje ekološke kulture zahteva razumevanje vrednosnih sistema i orijentacija. Ekološka kultura obuhvata ne samo pozitivne već neminovno i negativne pojave. Ona nema pozitivno -normativni naboj kao što je slučaj kod elitnog pojma kulture, već pretpostavlja i zahteva kritiku svakodnevnog života. Pažnja se usmerava prema pojavama iz prirode, prema odnosima u životnoj sredini, radnim navikama, vaspitanju dece itd.

Ekološka svest je duhovna dimenzija ekološke kulture i obuhvata stečena znanja i navike, usvojene vrednosti, stavove i uverenja, prihvatanje normi o tome šta je u prirodnoj i društvenoj sredini zdravo i kvalitetno, a šta nije, kako se zdravlje čuva, a šta ga ugrožava, na koji način se u postojećim uslovima može poboljšati svest i kvalitet života ljudi.

Ključne reči: ekološka kultura, ekološka svest, ekološko obrazovanje, ekološka etika, ekološka patologija.

Unazad tridesetak godina o ekologiji se znalo površno ili skoro ništa; „smatralo se da je to nešto egzotično, čudno, strano, jedna od onih stvari poput vegetarijanstva ili meditacije u šta se rastočila silna energija generacije 68. U javnosti se bitka za prirodnu okolinu smatrala nekom vrstom metafizičke zavrzlane koja se apsurdno bavi marginalnim problemima kao što su očuvanje zelenila – i koja zemlja shvata kao jedinstvenu celinu i to u trenutku kad milioni ljudi gladuju na ovoj jedinoj zemlji, kad se na njoj vodi bezbroj prljavih lokalnih ratova. Mnogi su primećivali da omladina, prvi nosilac ove svesti, skreće u sumnjive konzervativne vode“ (Drakulić, 1983: 336).

Sa margina društva svest o ekološkim problemima polako se širila preko masovnih medija. Ekologija i ekološka svest postaju novi duh vremena, a ekološki pokret sve masovniji i organizovaniji zadirući u područja sa kojima ih, u prvi mah, niko nije dovodio u vezu, kao npr. ekonomija i kultura.

Zvanična dokumenta najčešće govore o zaštiti ljudske okoline kao čisto tehničkom problemu. Smatra se da će osiguranje sredstava i primena određenih tehničkih postupaka i ekonomskih mera kao i dobra saradnja vlade i države omogućiti i osigurati rešenja. Za trenutak je izgledalo da se sve može rešiti efikasnim filterima,

specijalnim dimnjacima, novim tehnologijama. Svi proračuni o zagađenosti ekosistema i stepen istrošenosti prirodnih bogatstava još uvek su zvučali kao daleka, nestvarna i u svakom slučaju pesimistička preterivanja.

Činilo se da je panika preuranjena, retorika preteška i da čitava stvar nema političku težinu: razvijene države su insistirale na tehnološkom rešenju zagađenja. Vlade su formirale različite komisije za zaštitu životne sredine, dok je stvarni tehnički posao prešao u monopolističke ruke velikih kompanija za proizvodnju zaštitne opreme, koje su se, takođe, opet i još jednom, „okoristile parolama, a retoriku pretvorile u goli profit“. Problem zagađivanja povezan je sa bitnim pitanjima ljudske egzistencije i propadanje ekosistema ne može se svoditi samo na zagađivanje, jer se time prikrija jedna dublja, mnogo opasnija činjenica, a to je da način proizvodnje života, koji je u osnovi savremene civilizacije, proizvodi takvu vrstu zagađenja. Ono se ne može svoditi samo na promenu i primenu tehnike, već promenu načina proizvodnje, organizacije. To znači da treba menjati društvene, ekonomske i političke strukture, ali i svakodnevni život. Parcijalni pristup ovim problemima doveo je do tehnološkog optimizma, koji je ovu stvar razvodnjavao. Nasuprot takvom pristupu, holistički pristup ukazuje da su čovekov položaj u svetu i njegov odnos prema prirodi nedeljiva celina. Nije dovoljno donositi parcijalna rešenja, već se mora neprestano pitati o cilju, smislu i stvarnim potrebama i vrednostima.

Kada je u pitanju ekološka kultura, ne postoji ni najelementarniji uvid u nje-no stanje, osim neposrednih impresija koje su nepouzidane. Nema ni celovitih opisa pa su zadaci koji se postavljaju pred obrazovanje izuzetno složeni i teški.

Ekološka kultura je deo opšte kulture, poseban ljudski kvalitet odnosa prema prirodi i životnoj sredini, kvalitet odnosa prema drugom čoveku kao vrednosti. U tom smislu, druga, „tuđa“ ličnost predstavlja vrednost. Ovako shvaćena ekološka kultura postaje nova vrednost. *Kriza okoline, odnosno životne sredine nije ništa drugo do kriza vrednovanja*. Izmenjen odnos prema prirodi zahteva kultivisanje potreba, izgrađivanje vrednosti i uverenja koja bi se mogla svesti na moto: *dati više nego uzeti*. Izgrađivanje ekološke kulture kao nove etike može trajno i suštinski rešiti novonastale probleme. Ne treba zaboraviti da se jedino sociokulturnim rešenjima može delovati na uzroke degradacije životne sredine, dok se domet tehnoloških rešenja svodi uglavnom samo na uklanjanje postojeće zagađenosti.

Ekološka kultura je deo svakodnevnog života. Istorija je pokazala da je svakodnevica često bila odbijajući pojam pa se kultura svakodnevija smatrala za kulturu sa malim slovom „k“. Kultura se velikim slovom „K“ uvek je bila u svesti običnog čoveka i shvatala se usko, elitistički, kao umetnička i estetska kultura, kao neka vrsta pasivne dopune. Ekološka kultura je deo kulture življenja, područje života koje treba kultivisati. Kultura svakodnevnog života, među kojom ekološka kultura posebno, ukazuje na to da nisu relevantna samo umetnička dela već sve, gotovo sve manifestacije ljudskog življenja, uverenja, postupanja i delovanja, proizvodi pomoću kojih ljudi osiguravaju svoje preživljavanje, integritet, identitet, reprodukciju itd.

Pravo razumevanje ekološke kulture zahteva razumevanje vrednosnih sistema i orijentacija.

U mojim školskim knjigama, priroda je prikazana kao divlja sila koju treba ukrotiti, okovati, naterati je da služi čoveku i njegovom pobedonosnom hodu u... katastrofu, po mišljenju Žana Bodrijara. Rušeći šume i potapajući drevna naselja, čovek je *postajao div*. A od diva se ne može očekivati da služi prirodi, da osluškuje njen unutrašnji ritam, da sa njom uskladuje svoje težnje i želje, kao što se ne može očekivati da jedna ideologija, okrenuta protiv ljudske prirode, prirode ekonomije i, uopšte protiv prirode stvari, ima obzira prema šumama, rekama i jezerima... Činilo se da je čovek došao na svet sa jednim jedinim zadatkom: da isuši močvare, podiže oblakodere i unapređuje produktivnost rada. I liberalni Zapad je uništavao prirodu, ali uz licemernu grižu savesti, i sa izvesnom svešću o počinjenom grehu; boljševici takvih kočnica ni u sebi, ni u svojoj javnosti, nisu imali. Priroda je boljševicima bila nevažna i zbog toga što je sam njihov poduhvat počivao na jednom *contra naturum* programu. Šta je neprirodnije od projekta o opštem ljudskom usrećenju na zemlji? A srećna budućnost nije se nazirala kroz stoletna stabla hrastova i bukava, nego kroz šume fabričkih dimnjaka. Dimnjaci su ušli čak i u grbove nekih socijalističkih republika, i to onih u kojima je najviše neprohodnih šuma (M. Danojlić, *Priroda, i jedno contra naturum učenje*).

Ova svest dovodi u pitanje usmerenje civilizacije, koja je svoju pobjedu ostvarila na osnovu: „tri načina organizacije koja danas postaju načela njene propasti“:

- kartezijsko razdvajanje čoveka – subjekta u svetu predmeta kojima se rukuje (osnova modernog humanizma);
- nauka shvaćena kao objektivno saznanje, bez potrebe da se zna njen smisao i cilj, te ona samim tim postaje oruđe moći i sile;
- najzad, građansko, a kasnije marksističko shvatanje čoveka kao osvajača prirode (prema: Moren, 1979: 232-233).

Ekološka kultura obuhvata ne samo pozitivne već neminovno i negativne pojave. Ona nema pozitivno-normativni naboj kao što je slučaj kod elitnog pojma kulture, već pretpostavlja i zahteva kritiku svakodnevnog života. Pažnja se usmerava prema pojavama iz prirode, prema odnosima u životnoj sredini, radnim navikama, vaspitanju dece itd.

Ekološka svest je duhovna dimenzija ekološke kulture i obuhvata stečena znanja i navike, usvojene vrednosti, stavove i uverenja, prihvatanje normi o tome šta je u prirodnoj i društvenoj sredini zdravo i kvalitetno, a šta nije, kako se zdravlje čuva, a šta ga ugrožava, na koji način se u postojećim uslovima može poboljšati svest i kvalitet života ljudi.

Ekološku svest prati ekološka akcija i delovanje, postupci i radnje koje pojedinci i grupe *stvarno preduzimaju* u očuvanju, poboljšanju i stvaranju zdrave prirodne i društvene sredine. U svetu ekološkog delovanja poznata je parola: misli global-

no, deluj lokalno. Ovaj princip može da bude ključna tačka svake ekološke kulture kao značajnog elementa u celokupnom načinu življenja. Samo shvatanje kulture kao načina života omogućuje govor o ekološkoj kulturi koja podrazumeva određena uverenja, vrednosti i spremnost da se participira u brizi za svoju životnu sredinu. Ona uključuje znanja, stavove, navike, umeća, ubeđenja, odgovornost, norme i obrasce ponašanja. Ona gaji i neguje spremnost da se pojedinac ponaša u skladu sa potrebom zdrave životne sredine. Ona uključuje: kulturu stanovanja, kulturu negovanja zelenih površina, zdravstvenu kulturu i higijenu, kulturu rada i odmora, saobraćajnu kulturu, medijsku kulturu i kulturu vizuelnih komunikacija, kulturu gajenja cveća i životinja, kulturu međuljudskih odnosa, kulturu izletništva, kulturu prostornog uređenja okoline, urbanu kulturu, kulturu odgovornosti, hortikulturu.

Pojedinci se na različit način odnose i ponašaju u svakodnevnom životu. Ekološkom kulturom se izražava odnos čoveka prema životnoj sredini. Preduslov za to jeste posedovanje ekološke svesti, ali iz razvijene ekološke svesti ne moraju uvek proizaći adekvatni obrasci delovanja i ponašanja. Tada kažemo da pojedinac nema izgrađenu ekološku kulturu (Kundačina, 1998: 22).

Ekološka kultura zavisi od stanja na području opšte kulture. Ne može se posedovati ekološka kultura ako nedostaje i manjka opšta kultura. Svaka razvijena kultura življenja nezaobilazno u savremenom svetu uključuje ekološku kulturu.

Ekološka kultura upozorava na to da industrijski razvoj može biti poguban. Ona se ne može svesti na strogo ekološke probleme, već nužno uključuje opštu organizaciju društva, odnos čovek–priroda itd. Nužno je prihvatanje i uvežbavanje onih odlika egzistencije koji se ne suprotstavljaju zajedničkom nastanku života čovečanstva i biosfere. Koliko je teško i istovremeno realistično takvo uvežbavanje, takođe je jasno. To uvežbavanje se ne odnosi samo na pojedinca, već zahteva od svih koji ne zatvaraju oči pred nužnostima našeg stanja, solidarnost stava i akcije. To uvežbavanje će (pre svega u tzv. civilizovanim i kulturnim krugovima) naići na odbojnost. Ono će morati da se suprotstavi moćnim interesima gotovo svih merodavnih na celom svetu, da postane novi „way of life“ (način života). Do sada, nažalost, nije postojao niko ko je mogao da podnese odgovornost. Pozivanje na stručnjake bila je najomiljenija igra današnjice koja je omogućavala odbacivanje odgovornosti.

Danas se sve više mora razvijati životna sredina za obrazovanje. Vaspitač može uspeti samo ako je povezan sa graditeljima gradova, kuća i stanova. Upravljanje poslovima „ne bi trebalo da bude smatrano kao cilj za sebe, nezavisan od drugih vidova života društva i pojedinca. Oni koji su zaduženi za upravljanje privatnim ili državnim poslovima, čak i ako raspolazu većim stepenom moći i većom odgovornošću, ne treba da zaborave da su građani kao i svi drugi“ (Grul, 1985: 374-375).¹ Tehnologija ne može biti lek za sve društvene bolesti. Rešenje je moguće tek kad

¹ O ekološkoj svesti i ekološkom obrazovanju šire videti u : Marković, D. Ž. (1991). *Socijalna ekologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Strane 177–190. Cifrić, I/Čulig, B. (1987). *Ekološka svijest mladih*. Zagreb: CDD.

se u analizu uključe problemi životne sredine, individualne vrednosti pojedinca i poštovanje njegovog identiteta. Rešenja koja nude optimisti vrlo su privlačna, jer su isključivo tehnološke prirode. Međutim, oni zaboravljaju da problem nije samo tehnološke, već političke, društvene i psihološke prirode.

Obrazovanje vezano za probleme životne sredine predstavlja proces sticanja znanja o odnosu čoveka sa totalnom sredinom koja ga okružuje. Svaki čovek mora preispitati sebe da bi otkrio posebne oblike, načine i stilove življenja. To, između ostalog, čini putem sistema obrazovanja. Uz mnogobrojne druge mere kojima se pristupa zaštiti životne sredine, prilagođavanje obrazovnog procesa ovim zadacima, na svim nivoima – od predškolskog perioda do postdiplomskih studija – predstavlja trajan zadatak za pronalaženje rešenja u jednoj dugoročnoj perspektivi (Rakić, 1973: 101).

EKOLOGIJA – UNIVERZALNA ETIKA

Treba i dalje stvarati pokret širokog vaspitanja i obrazovanja svih građana za prihvatanje i sprovođenje ideja o zaštiti životne sredine (Rakić, *ibid.*, 106-107). Ekološko vaspitanje se ne sme inspirisati apokaliptičnom vizijom i psihozom zastrašivanja i iluzijom o ekološkim „sanitarnim“ merama. Ekološko obrazovanje treba da ukaže na potrebu menjanja zatečenih odnosa proizvodnje, načina proizvodnje i njima svojstvene organizacije rada i profilerske uloge tehnike i tehnologije. Gajenje ekološke svesti, kultivisanje za ekologiju postaje novi obrazovni moto i duh vremena.

Ekološko vaspitanje i obrazovanje treba da sadrži kritiku uzdizanja pobede čoveka nad prirodom, odnosno stava da je unakažavanje prirode najuzvišenija epopeja i podvig. Pobeđena priroda znači samouništenje čoveka (Moren, 1979: 233). Ekološka svest je, po Morenu, svest da je okolina ekosistem, tj. živa samoorganizovana (spontana) celina. Ekološka svest je, dalje, „svest o zavisnosti naše nezavisnosti“, tj. o osnovnoj vezi sa ekosistemom, koji nas navodi na to „da odbacimo naše viđenje sveta predmeta i čoveka ostrva“.

Ekološka svest osvetljava drugo, skriveno lice nauke i to na svoj način. Nije reč o devalviranju nauke, već samo ukazivanje na njeno drugo, mračno lice. Sve što čini osnov čudesne veličine nauke, njenu snagu istine, ima i svoje naličje. Nauka istovremeno doprinosi ekološkoj i antropološkoj katastrofi jer, kao i tehnika, rasparčava probleme i postala je čisto oruđe. Problem nauke treba najzad ne da se ponovo razmotri, već da se o njemu misli zavisno od razvitka.

Postoji potreba za ranim sistematskim razvojem globalne perspektive. Pedagoška nauka to mora činiti i uvažavati sa istom odgovornošću jer je u pitanju problem čoveka i ukupni društveni razvoj. Znanja o ekologiji i zaštiti životne sredine značajna su za formiranje svesti o ugroženosti životne sredine. Negovanje odgovornosti mora biti shvaćeno kao trajna i neprekidna dužnost čoveka da čuva životnu sredinu. Od početka je potrebno razvijati: samopoštovanje, komunikaciju i kooperaciju. Ako

postoji samopoštovanje, dete je sposobno da razlikuje šta je pozitivno i jedinstveno kod drugih ljudi.

Samopoštovanje je vrlo bitno za kasniji razvoj (adolescencija) jer će pojedinac biti spreman da samostalno donosi odluke i preuzima konstruktivne aktivnosti u kriznim situacijama. Sve ovo se odnosi na životnu sredinu čije je poznavanje i zaštita jedan od osnovnih ciljeva globalnog vaspitanja.

Komunikacija i svest o drugom osnovna je pretpostavka i značajan cilj globalnog vaspitanja i obrazovanja. Dobra komunikacija je osnova za ublažavanje i rešavanje svih konflikata.

Kooperacija podstiče saradnju, putem nje se stiče iskustvo važnosti međusobne povezanosti koja je preduslov za razvoj globalne svesti (Mišković, 1993: 4). Osnova odnosa učenika prema životnoj sredini jesu znanja, vladanje osnovnim ekološkim pojmovima i stalno informisanje. Sve ovo je zasada deficitarno, nedovoljno, usko i parcijalno. Posedovanje ili ovladavanje određenim znanjima ne mora značiti da pojedinac ima ekološku svest, koja pretpostavlja učešće. Učenici mogu imati znanja i informacije, ali mogu biti i potpuno pasivni u očuvanju životne sredine. Pored znanja mora postojati ekološka orijentacija, afektivni i voljni odnos prema životnoj sredini. Mora se doživeti sopstvena sredina, a ona se doživljava kroz aktivno učešće, za šta mora postojati motivacija.

1. *Ekološka informisanost* označava stepen učenikovog upoznavanja sa ekološkim problemima, pojavama, životnom sredinom, njenom ugroženošću, vrednostima životne sredine i kvaliteta življenja; informisanost uključuje i upoznavanje sa normama ponašanja u životnoj sredini i mogućnostima unapređenja životne sredine.

2. *Ekološko znanje* je skup činjenica o kojima je učenik ovladao u vezi sa problemima ekologije iz različitih nastavnih predmeta ili na neki drugi način (neformalno obrazovanje).

3. *Ekološka orijentacija* ukazuje na stepen kad učenik prihvata vrednosti životne sredine, način i sredstva kojima poklanja posebnu pažnju u oblasti zaštite životne sredine.

4. *Spremnost na akciju* (participaciju) označava želju i zadovoljstvo da se učestvuje u očuvanju životne sredine na različite načine.

5. *Percepciju o ugroženosti životne sredine* treba shvatiti kao stepen u kome učenici i nastavnici opažaju da je sredina ugrožena (Kundačina, 1992: 141-142).

Učenici moraju znati da ekološki temelj čovekovog života i svih živih bića treba da bude predmet neophodne brige porodice, grupe vršnjaka, škole, masovnih komunikacija. Oni, takođe, treba da saznaju kako ekološki temelj nije trajan, već trošan kao što je trošno i ljudsko biće.

Neograničena ekspanzija u ograničenoj sredini može dovesti samo do propasti. Verovanje u neprekidni rast posledica je jedne nakaradne ekološke politike koja je naglašavala ekspanziju, samopotvrđivanje i takmičarstvo. Sveopšta privrženost rastu nadvladala je sve ostale ideologije; rast je postao „opijum za narod“.

Politička, i ne samo politička razmimoilaženja sve više i više će prerastati u oštru borbu onih koji razaraju zemlju i njenih čuvara.

Ekološka patologija danas je sve više prisutna, a označava poremećaj tokova života u prirodi.

Ekološka svest je *etična*. Ona podrazumeva da je neophodno istinsko zalaganje za očuvanje životne sredine i potencira pitanja etike. Nemoral, dupli standardi, prikrivanja najrazličitije vrste prisutni su u savremenom društvu. Zagađivači znaju posledice postupaka, ali zakon interesa ili politički imperativ nadvladavaju sve druge razloge. Moral i pravo već uključuju ekološke komponente. Moralno-ekološka odgovornost se probija, doduše teškom mukom, a nova ekološka prava ipak predstavljaju obavezu, deluju pozitivno jer zaustavljaju vrhovne silnike u razrušavanju životne sredine.

Razvijanje ekološkog morala treba osmisliti. Učenici treba da steknu etičke vrednosti i stavove o životnoj sredini, moralna načela odgovornosti i dužnosti za svoj život i život ostalih građana.

Voleti prirodu znači voleti slobodu, verovati u nju. Sloboda je srž ljudske prirode, a odbrana prirode je često neodvojiva od odbrane kulture.

Ekološka svest sadrži i *patriotsku komponentu* – ljubav prema svojoj zemlji. To podrazumeva angažovanje u zajednici življenja, borbu protiv ekološke patologije. Svako ugrožavanje zajednice, bila to kupovina prljavih tehnologija ili skladištenje nuklearnog otpada nije patriotski čin. Svaka zagađenost (vode, vazduha, zemljišta) nepatriotski je čin. Nužno je poštovati tuđi život, misliti na druge ljude, poštovati načela i pravila demokratskog života.

Svako bi da spase svoj manastir, svoju rečnu dolinu, svoje selo i svoj rodni kutak: neka branu dižu gde god hoće i nek nuklearku postavljaju gde im je volja, samo ne u našoj najbližoj okolini. Energiju koja se od takve centrale dobija rado ćemo koristiti; nismo ljudi da je se odričemo... Ne želimo da žrtvujemo nijednu povoljnost savremenog načina života, a hteli bismo da izbegnemo neke neprijatnosti, koje je nemoguće odvojiti od pogodnosti. Oštrije nego ikada ranije postavlja se pitanje izbora vrednosti, do kojih nam je stalo (M. Danojlić).

Ekološka svest je *estetska*. Estetika poštuje harmoniju, ekologija zahteva harmoniju. Životna sredina koja nije estetski kultivisana nepovoljno deluje na čoveka, jer on, između ostalog, stvara po zakonima lepote. Čista životna sredina, estetski oplemenjena, pretpostavka je savremene ekološke kulture.

Pažnje vredan je argument za ovu karakteristiku ekološke svesti: upravo zato što polazeći od prirode postoji univerzalna harmonija koja je izbalansirana u svim pravcima, čovekov zahvat nužno mora za sobom povući lanac destruktivnih promena. Pošto je priroda savršena, čovek na njoj ne može ništa izmeniti a da ne smanji njenu savršenost. Ovo poriče omiljenu predstavu i ideju o očovečavanju i stvaranju druge ljudske prirode i kulture kao veštačke sredine.

Ekološka svest je *globalna*. O tome svedoči uticajni svetski pokret koji se krajnje jedinstveno i efektno naziva „zeleni“, koji okuplja mlade ekologe i pacifiste čitavog sveta, uporne „popravljače“ svesti i borce za zaštitu životne sredine. Reč je o globalnoj zajednici života (*global community of life*) kao temelju ljudskog iskustva i odnosa čovek – priroda. Toj zajednici pripada čovek kao član zemaljskog ekosistema, bez obzira na to da li je i koliko tokom svoje kulturne istorije bio svestan te činjenice (Cifrić, 2006: 48).

Tu sklad valja neprestano tražiti, uvek ga iznova odmeravati i učvršćivati. Što se dobije na jednoj, izgubi se na drugoj strani; nečega se moramo odreći. Priroda ima svoj unutrašnji regulativ. Nered smo izazvali mi, nezasitni, nepokorni i skloni lenstvovanju. Ceo moderni razvoj kao da je usmeren lagodnosti i širenju dokolice. Da bi se sačuvao svet kakav od postanja jeste, valja prihvatiti muku, pristati na nju. Drvo, kamen, trava i voda, iz dana u dan se muče, a čovek voli da zabušava. Priroda se može voleti na razne načine: neki u njoj uživaju očima, a drugi zubima i nopcima. Na planinskim prevojima susrećete dve vrste zaljubljenika u prirodu: jedni koračaju s rancima na leđima, napreduju u znoju lica svoga, a drugi iz automobila fotografišu predele.

Briga za prirodu podrazumeva opredeljenje za jednostavniji i siromašniji život. Jesmo li spremni da odbacimo san o svojoj svemoći, zarad dobre i prosvetljene nemoći. Pokajaćemo se ako bezglavo nastavimo dosadašnjim putem, pokajaćemo se i ako odustanemo. Zadatak upravljača je da, u svakoj datoj prilici građanima predoče sve mogućnosti izbora i da ispostave cenovnik... Što se prirode tiče, ona je, očigledno, duboko konzervativna. Ne voli skokove. (M. Danojlić)

Osnovno pitanje svodi se na razrešenje dileme između bezumlja neprestanog industrijskog napredovanja s jedne strane i večnih zakona zemlje i prirode s druge.

LITERATURA

- Capra, F. (1986). *Vrijeme preokreta*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I/Čulig, B. (1987). *Ekološka svijest mladih*. Zagreb: CDD.
- Cifrić, I. (1989). *Socijalna ekologija*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1994). *Napredak i opstanak*. Zagreb: HSD, Zavod za sociologiju F.F.
- Cifrić, I. (2000). *Moderno društvo i svjetski etos*. Zagreb: HSD, Zavod za sociologiju F.F.
- Cifrić, I. (2002). *Okoliš i održivi razvoj*. Zagreb: HSD, Zavod za sociologiju F.F.
- Cifrić, I. (2006). Odnos prema životu – kontekst biocentrične orijentacije, u: *Socijalna ekologija 1-2*, Zagreb.
- Drakulić, S. (1983). Ekologija između dimnjaka i revolucije, u: *Rukoveti 1-2*, Subotica.
- Glavač, V. (1999). *Uvod u globalnu ekologiju*. Zagreb: DUZO.

- Gorz, A. (1982). *Ekologija i politika*. Beograd: Prosveta.
- Grul, H. (1985). *Jedna planeta je opljačkana*. Beograd: Prosveta.
- Korać, Z. (1976). Ekološka psihologija, u: *Psihologija*, br. 3–4, Beograd.
- Kundačina, M. (1998). *Faktori osposobljavanja učenika u zaštiti životne sredine*. Užice: Učiteljski fakultet.
- Marković, D. Ž. (1991). *Socijalna ekologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mišković, M. (1993). Srce za planetu, u: *Nastava i vaspitanje* br. 5, Beograd.
- Moren, E. (1979). *Duh vremena* II. Beograd: BIGZ.
- Rakić, Lj. (1973). Obrazovanje i problemi čovekove okoline, u: *Enciklopedija moderna* br. 23, Beograd.
- Rifkin, J. (1986). *Posustajanje budućnosti*. Zagreb: Naprijed.
- Supek, R. (1988). *Ova jedina zemlja*. Zagreb: Globus.

Dragan Koković

CULTURE AND ECOLOGICAL VALUES

Summary

The first understanding of ecological culture demands the understanding of values systems and orientations. Ecological culture includes not only positive, but also negative phenomena. It does not have positive-normatively character, as it is the case with the notion of elite culture, but it presupposes and demands a critique of everyday life. The attention is turned to natural phenomena, to relations in environment, to working habits, to education of children, etc. The ecological consciousness is a spiritual dimension of the ecological culture and includes knowledge and habits, values, stands and convictions, norms about healthy natural and social environment, about how to improve the quality of life.

Key words: ecological consciousness, ecological culture, ecological education, ecological pathology.

Marko Škorić
marko_skoric@yahoo.com

UDK 316:001
30:101
Originalni naučni rad

KOGNITIVNI INTERNALIZAM, SOCIJALNI KONTEKSTUALIZAM I PREZENTIZAM U ISTORIOGRAFIJI NAUKE

Kognitivni internalizam i socijalni kontekstualizam su dve strategije za razumevanje radova u istoriografiji nauke. U svojim ekstremnim verzijama nijedna nije potpuna i pati od određenih nedostataka. Ekstremni eksternalizam je u sociologiji nauke češće korišćen, tako da ovaj rad pokušava da pokaže njegovu neodrživost zbog relativističkih implikacija. Takođe, veoma je važan i problem prezentizma, za koji se ispostavlja da se u određenim oblicima u istoriografiji ne može izbeći.

Ključne reči: internalizam, eksternalizam, prezentizam, relativizam, istoriografija nauke.

O razumevanju rada iz neke istorijske epohe postoje dva međusobno suprotstavljena shvatanja. Prema jednom, koje najčešće prihvataju istoričari ideja, za razumevanje je najvažniji kontekst religijskih, političkih i ekonomskih faktora koji određuju pravo značenje teksta i koji nude ultimni okvir za njegovo razumevanje. Prema drugoj „ortodoksiji”, za razumevanje teksta najvažnija je njegova autonomija i moguće je zanemariti potrebu za rekonstrukcijom „totalnog konteksta”. Nijedna nije zadovoljavajuća (vidi Skinner 1969).

Grubo gledano, ova razlika odgovara razlici između internalizma i eksternalizma koja je za sociologiju nauke od posebnog značaja. Nauka je u određenom smislu socijalni produkt, što verovatno niko ne osporava u postkunoovskoj filozofiji nauke (Kuhn 1962/1970), međutim, da li je moguće da je njen sadržaj u izvesnom stepenu oblikovan socijalnim interesima? Na koji način racionalnost nauke može (ukoliko može) da transcendirira partikularno društvo iz kojeg potiče?

Istoričari nauke, a potom i filozofi i sociolozi, dugo vremena su kao veoma važan problem razmatrali značaj faktora prilikom promene teorije. Jedan od glavnih zadataka bio je da se utvrdi da li su ti faktori interni ili eksterni. Internim su se smatrali oni koji ograničavaju posmatranje, teorijski sadržaj kojim započinje istraživanje ili eksperimentalna aparatura. Eksterni su bili oni faktori koji se odnose na aktivnosti

naučnika kao pripadnika širih kulturnih krugova i mogu se objasniti socijalnim ili ekonomskim uslovima koji dominiraju u datoj kulturi ili čak i individualno-psihološki sklop aktera, tj. naučnika. Zato su internalisti dugo vremena mislili da na racionalni razvoj teorije utiču samo interni faktori, a eksternalisti da na teorijski razvoj utiču najčešće ekonomski, religijski i tehnološki faktori. Nijedna strana nije govorila o tome da je teorijski sadržaj determinisan na ove načine. Ovakva teza javlja se sa konstruktivistima (vidi npr. Forman 1971; Farley and Geison 1974; Farley 1978).

Ako se osvrnemo na rad teoretičara koji su pokušavali da pronađu apsolutne internalističke kriterijume demarkacije u nauci (npr. Popper 1935/2002), možemo videti da su se svi oni vremenom pokazali kao nezadovoljavajući. To je dovelo do nastanka teorija koje predstavljaju drugu krajnost i koje su propagirale odlučujući uticaj socijalnih kriterijuma, gde bi čitava nauka mogla da se tumači kao zavisna od spoljašnjih uslova. Sociologija nauke danas često zapada u ekstremni eksternalizam tvrdnjama da kontekst determiniše sadržaj ili da između njih i nema razlika, jer eksterni uticaji dominiraju ili čak determinišu sadržaj naučnih teorija. Zbog fraza „socijalni kontekst“, „determiniše“ i „konstituiše“, moguće su različite interpretacije eksternalističke teze.

Internalisti se fokusiraju na razvoj naučnih ideja i teorija i prate njihovu internu logiku i stepen potkrepljenosti (Richards 1987). Grubo rečeno, oni istorijske tranzicije ideja posmatraju platonistički, razmatrajući logičke forme ideja i dokaza, a zanemaruju njihov psihološki i socijalni sadržaj. S druge strane, eksternalisti naučne ideje smeštaju u ljudski svet, gde psihološki i socijalni interesi igraju određenu ulogu. Problem sa internalizmom je u tome što su ideje same po sebi kauzalno impotentne (vidi npr. Kornblith 1988), dok problem eksternalizma leži u tome što se nauka objašnjava kao i bilo koji drugi kulturni artefakt, a to spada u argument ordinarizma. Eksternalizam pada na *tu quoque* argumentu, kada socijalna determinisanost mora da se primeni i na njegove zagovornike. Bunge (1991) klasifikuje eksternalizam na umereni (slabi) i radikalni (jaki), koji imaju svoje podvarijante (lokalnu i globalnu). Umereni eksternalizam (UE) kao svoj postulat ima stav da je znanje socijalno uslovljeno:

UE1 (lokalni): „Naučna zajednica utiče na rad svojih pripadnika“.

UE2 (globalni): „Društvo kao celina utiče na rad individualnih naučnika“.

Radikalni eksternalizam (RE) insistira na tome da je znanje socijalno po svom karakteru:

RE1 (lokalni): „Naučna zajednica emanira ili konstruiše naučne ideje, jer sve one imaju socijalni sadržaj“.

RE2 (globalni): „Društvo kao celina emanira ili konstruiše naučne ideje“. Nema razlika između unutrašnjosti i spoljašnjosti, mikro i makro dimenzije, konteksta i sadržaja, diskursa i prakse itd.

UE1 naučnu zajednicu shvata kao autoregulativni entitet koji sam za sebe postavlja svoj plan i rešava svoje probleme. Suštinski se ova teza ne razlikuje mnogo od internalizma. Razlika između UE1 i UE2 jeste u tome što, za razliku od tra-

dicionalnog ekstremnog internalizma koji je individualistički, UE2 želi da pokaže da individualni naučnici ne delaju po sopstvenom nahođenju, već da kao pripadnici svoje naučne zajednice poštuju određene norme i standarde tog okruženja i tragaju za priznanjem od strane savremenika. U velikoj meri sociolozi nauke koji pripadaju mertonovskoj tradiciji prihvataju UE1 koji je sličan internalističkim idejama da naučno istraživanje ima sopstvena pravila i standarde (vidi npr. Merton 1938, 1973; Barber 1952/1962; Hagstrom 1965; Ben-David 1971; Škorić 2008).

Radikalni eksternalizam (RE) je teza da je znanje socijalno po svom sadržaju, kao i po poreklu. Problem sa ovim teorijama jeste u tome što još uvek nije otkriveno delovanje društvene strukture izučavanjem, recimo, Maksvelovih jednačina ili misaonih eksperimenata. Konstruktivisti su se bavili analizama teorija (zašto je neka prihvaćena, odnosno odbačena), eksperimenata (zašto je određena praksa prihvaćena, odnosno odbačena) i raznim drugim obeležjima nauke, ali nikad misaonim eksperimentima, jer oni počivaju na manipulaciji koncepata koja ostaje van njihovog dometa (Brown 2001).

RE1 insistira na tome da su sve nauke i njihovi predmeti bukvalno stvoreni od strane odgovarajuće naučne zajednice. Klasičan primer ovog shvatanja jeste Flekova knjiga (Fleck 1935/1979), u kojoj se verovatno prvi put govori o sociogenezi medicinske misli. RE1 ipak pravi razliku između „unutra i spolja” i nije konstruktivistički pristup u striktnom smislu. RE2 ne traži ove granice, jer se u tim teorijama kontekst i sadržaj mešaju, te nauka postaje politika koja se vodi drugim sredstvima. Ovo shvatanje je neodrživo, jer činjenica da je sadržaj pod uticajem konteksta ne dokazuje da ih je nemoguće razaznati, s obzirom na to da samo različiti entiteti mogu da stupaju u interakciju. Sociologu nauke sadržaj bi trebalo da bude centralna referentna tačka, a društvo, tj. kontekst, periferna. Radikalni eksternalisti centar i periferiju posmatraju zajedno i naučne ideje tumače kao da proizilaze iz ove čudne mešavine, koja je veoma zgodan trik kako bi se izbegle rasprave o „tehničkim” detaljima određenih teorija (vidi npr. Latour 1988). Činjenica da stvaranje konstrukata zahteva učenje od drugih i komunikaciju sa drugima ne podrazumeva da su ovi konstrukti društvene činjenice. Koji bi bio društveni sadržaj formule hemijske reakcije? O tome ekstremni eksternalisti ne govore.

U filozofiji je dugo vremena bila naglašavana distinkcija između opravdanja teorije i otkrića teorije, što je bilo zasnovano na ubeđenju da su u pitanju dva suštinski različita procesa. Smatralo se da je proces opravdanja moguće podvrgnuti određenim kriterijumima, dok logika naučnog otkrića ne postoji, odnosno ne podleže nikakvim pravilima (Popper 1935/2002). Takođe, na opravdanje je bilo moguće primeniti apriorne logičke analize, a proces otkrića moguće je opisati samo aposteriorno. Na ovim kriterijumima često se pravila razlika između filozofije nauke, s jedne strane, i sociologije, psihologije i istorije nauke, s druge. Ukoliko proces otkrića ne podleže striktnim logičkim analizama, onda on za filozofiju nije zanimljiv. Opravdanja teorija smatrana su oslobođenim od kontekstualnih faktora, koji su od izuzetnog značaja za proces otkrića.

Nova saznanja doneo je sa sobom naturalistički preokret u filozofiji nauke (vidi Paller 1986; Callebaut 1993). Može se postaviti pitanje da li su se promene naučnih teorija u prošlosti (deskriptivni momenat) odvijale na način koji je potreban da bi se postigli naučni ciljevi (normativni momenat). Filozofija nauke bavi se normativnim aspektom, a istorija nauke deskriptivnim. Naturalistički preokret govori o odbacivanju tvrdnje da je ispravan filozofski metod apriorna konceptualna analiza. Jasno je da filozofska pitanja ne mogu da imaju odgovor nezavisno od deskriptivnih, istorijskih pitanja. Nivoi istorije i filozofije nauke jesu različiti nivoi opštosti jer između njih nema velike razlike.

Suština opovrgavanja apriornih pravila za opravdanje teorije dovela je do sloma distinkcije između konteksta otkrića i konteksta opravdanja. Sada imamo situaciju u kojoj je dozvoljena mogućnost da kontekstualni faktori utiču i na opravdanje. Koja je onda analiza otkrića moguća? Najbolje je da se opravdanje i otkriće posmatraju kao delovi jednog opštijeg procesa razvoja teorije.

Lakatoš (Lakatos 1970) je među prvima pisao o tome da su i eksterne analize potrebne jer ljudi nisu u potpunosti racionalni, tako da su eksterni faktori potrebni za analizu iracionalnih aspekata promene teorija. Međutim, naturalističko proučavanje nauke ne vidi ovu grubu podelu na eksternalizam i internalizam kao bukvalno tačnu (Jarvie 1984; Paller 1986). Nije uvek moguće napraviti odsečnu razliku između ove dve vrste faktora. Ta razlika je održiva samo na analitičkom nivou, jer se eksternalizmu ne može osporiti tačno zapažanje da naučnici ne žive u socijalnom vakuumu, ali se i te kako može osporiti shvatanje o uplivu eksternalističkih faktora u sadržaj teorije koji dovodi do ekstremnih relativističkih teorija.

Danas „čist internalizam” verovatno i nema pristalica, tako da ostaju dve mogućnosti (Shapere 1986): ili nema internih faktora koji rukovode naučnim razvojem, nezavisno od nenaučnih faktora („jaka teza”) ili postoje interni faktori, ali oni nisu sami po sebi dovoljni da bi objasnili naučni progres i moraju im se dodati eksterni faktori prilikom objašnjenja („slaba teza”) (vidi i Turner 1986). Razlika između eksternih i internih faktora nije razlika koja postoji od začetka nauke, već je Šapir vidi kao proizvod istorijsko-naučnog razvoja. Na samim počecima veliku ulogu je igrala intuicija, metode su bile jednostavne, holističke, u velikoj meri su korišćena gruba analoška objašnjenja itd. Tokom istorije ovi uticaji su bili isprepleteni i često teški za odsečno odvajanje. Ono što je evidentno jeste da se taj proces može okarakterisati kao proces internalizacije, gde je nauka sticala sve veću autonomiju od eksternih uticaja. Proces internalizacije odvijao se oslanjanjem na neku vrstu pozadinskih verovanja koja su opstala zbog uspeha pri objašnjavanju svojih domena. Dostizanje nivoa internalizacije u nauci bilo je kontingentno, a ne logički nužno.

Veliki apologeta naučne objektivnosti i naučnog znanja Bernard Dejvis (Davis 1975/1986, 1983/1986), pravi razliku između tri različite upotrebe reči „nauka”: „nauka kao skup aktivnosti” (koje su ispunjene vrednostima), „nauka kao metodologija” (čiji je cilj postizanje što veće objektivnosti) i „nauka kao skup (telo) znanja”

(koja su rezultat kumulativnih primena metodologije).¹ Očigledno je da aktivnosti naučnika u velikoj meri zavise od subjektivnih faktora. U pitanju su vrednosni izbori problema istraživanja, resursi i motivi određenog društva u kojem naučnik radi itd. Metodologija nauke je daleko objektivnija, ali je isto tako pod uticajem nekih trendova u naučnoj zajednici. Telo ili skup naučnih znanja je nešto sasvim drugačije. Nakon brojnih verifikacija ono korespondira sa stvarnošću daleko pouzdanije od bilo kojeg drugog oblika znanja koje čovek poseduje. Naravno, u nauci su i greške česte, ali vremenom bivaju eliminisane, naročito uz pomoć kritike naučne zajednice i verifikacije. Kao što je Šapir govorio o internalizaciji tokom istorije, Dejvisove distinkcije mogu da se posmatraju kao mikrointernalizacije, koje se odnose na mnoge naučne teorije i njihovu genezu, a ne samo na nauku kao instituciju.

Stiven Šepin (Shapin 1982), u sigurno najpoznatijem konstruktivističkom prikazu istorije sociologije nauke, brani konstruktivizam od kritičara koji smatraju da je sociologija naučnog znanja jednaka studijama koje izučavaju ulogu „spoljašnjih” makrosocioloških faktora, poput društvene klase. Ipak, on pravi logičku grešku kada kaže da sociologija nauke ne bi bila moguća ako bi naučne teorije bile determinisane prirodom: „Ako su naučne reprezentacije jednostavno determinisane prirodom stvarnosti, onda ne bi bilo moguće ponuditi sociološka objašnjenja produkcije i evaluacije naučnog znanja” (Shapin 1982: 159). Tačno je da danas verovatno nema više naivnih realista i pozitivista u izvornom smislu, jer su činjenice o nedovoljnoj empirijskoj potkrepljenosti naučnih objašnjenja i važnost teorije u činjeničnim stavovima danas široko prihvaćene, ali to ne implicira da je sociologija znanja (tj. nauke) izgrađena na shvatanjima o slučajnostima koje utiču na produkciju i evaluaciju naučnih objašnjenja.

Verovatno najekstremnija verzija eksternalizma je ona o socijalnoj produkciji činjenica: „Pošto se ‘eksperimentalni uslovi’ ne mogu razdvojiti od posvećenosti zajednica koje uokviruju i ocenjuju eksperimente, nema mogućnosti da se izbegne sociološko objašnjenje produkcije činjenica, pozivanjem na bezlična pravila eksperimentalne procedure” (Shapin 1982: 162). Problem ovakvih shvatanja jeste negiranje kauzalne uloge spoljašnjeg sveta. Zapravo, nema nikakve razlike između spoljašnjosti i unutrašnjosti. Nije sporno da stvarnost prolazi razne procese filtracije kroz znanja naučne zajednice, ali na osnovu toga je apsurdno tvrditi da samim tim stvarnost nema neposrednu relevantnost po pitanju sadržaja naučnih teorija.

Ako se već realnosti, logici ili nekim impersonalnim kriterijumima eksperimentalnih metoda odriče presudni značaj za konačne sudove naučnika, zbog čega bi kauzalni primat imali socijalni interesi? Čime su oni izazvani i šta im daje nadmoć? O tome Šepin ne govori. Za njega, zadatak empirijske sociologije znanja jeste da

¹ Ziman (1968) pominje razlike između (1) nauke kao tela znanja, (2) nauke kao onog što naučnici rade i (3) nauke kao socijalne institucije. Za njega, nauka mora da bude javna i „konsenzibilna”. To su njene najopštije karakteristike, jer za razliku od prava, filozofije i tehnologije, nauka teži konsenzusu. Međutim, nauka je nešto više od konsenzusa.

pokaže „istorijski slučajne veze između znanja i interesa raznih društvenih grupa u njihovim intelektualnim i socijalnim okruženjima” (Shapin 1982: 164). Već je bilo govora o krajnjim konsekvencama ovakvog shvatanja.

Makmalin (McMullin 1982) nudi interesantnu distinkciju o vrednostima u nauci, a koja je u vezi sa internim, odnosno. eksternim faktorima u nauci (McMullin 1984). Epistemički faktori za jednog naučnika ne moraju da budu epistemički u analizi istoričara nauke. Oni su konstitutivni faktori teorija koje stvaraju naučnici, ali sa stanovišta naučnika. Njihova svrha je da posluže kao garancije za tvrdnje koje imaju pretenziju da budu istinite i one su opravdanje određenih tvrdnji. Nije retko slučaj da i sam naučnik nije u potpunosti siguran iz kojih razloga veruje u neku teoriju ili zbog čega dolazi do određenih zaključaka. „[E]pistemički faktor je onaj koji naučnik uzima kao prikladan deo argumenta koji on ili ona iznosi” (McMullin 1984: 129). Ostali faktori koji utiču na pomenute ishode vode se kao neepistemički.

Problem sa tradicionalnom distinkcijom jeste u tome što sve ono što istoričar nauke smatra da nije „interno” biva shvaćeno kao „eksterno”. Pomenuta distinkcija potiče i od želje da se filozofska i teološka shvatanja naučnika tretiraju kao vrednosti, tj. izražavanja preferencija koje se objašnjavaju sociopsihološkim, a ne kognitivnim terminima.

Tako Ernst Majer (Mayr 1982) podseća da koncepcija *scala naturae* potiče iz filozofije, a izvršila je veliki uticaj na predarvinističku biologiju, iako je Aristotel ovu koncepciju razvio na osnovu empirijskih posmatranja organizama. Takođe, platonistički esencijalizam potiče iz filozofije, dok je njegovo opovrgavanje od strane Darvina bilo pod uticajem internih naučnih faktora, odnosno, posmatranja odgajivača životinja i taksonoma (Darwin 1859/1964). Ovo samo pokazuje da je problem eksternalizma još kompleksniji nego što to deluje na prvi pogled. Eksterni faktori u odnosu na neku disciplinu nisu samo religijski, filozofski, kulturni, politički itd., već njihovo poreklo može da leži i u drugim naukama. Zato se njihovo delovanje može posmatrati na dva nivoa. Mogu da utiču na sveukupni nivo naučne aktivnosti na datom mestu u određeno vreme ili mogu da utiču na određene naučne teorije. Usled nerazdvajanja ovih nivoa delovanja često je dolazilo do nerazumevanja u sporovima oko internalizma i eksternalizma.

Makmalin govori i o dve vrste racionalnosti kod naučnika i istoričara nauke. „Racionalnost” određene epizode iz istorije nauke može se (re)konstruisati na dva različita načina. Zadatak istoričara nauke može da bude otkriće normi koje su zaista rukovodile naučnika tokom neke epizode, što je obično veoma teško. Razlog tome je što naučnici često ne ekspliciraju principe i norme kojima su se rukovodili. Kada to i učine, ne znači da ne greše u tome. Kako bismo otkrili implicitnu racionalnost nekog naučnog rada, moramo da obratimo pažnju na to koji epistemički faktori su *zaista* uticali na naučnika. S druge strane, istoričar nauke može da se fokusira na one istorijske faktore za koje mu se čini da konstituišu deo istraživanja i da inputiraju racionalnost naučniku i njegovom istraživanju. To je inputirana racionalnost (McMullin 1984).

S obzirom na to da objavljeni naučni rad često nije realna slika čitavog procesa otkrića, istoričar nauke gubi dragoceni materijal ako je to njegov jedini izvor. Rol-Hansen (Roll-Hansen 1972) je po ovom pitanju kritikovao česte greške redukcionističke historiografije, o čemu je govorio i Makmalin. Redukcionistička historiografija ocenjuje prošla naučna postignuća relativno u odnosu na trenutnu nauku, a ne relativno u odnosu na tada savremene (naučne) alternative i time još više „pročišćava” istorijski materijal, što dovodi do još nejasnije slike. Na ovaj način se i naučne kontroverze ublažavaju, kao da su nenaučnog karaktera, tj. da su rezultat nekih spoljašnjih pritisaka, najčešće socijalnih i političkih.

Istoriografski redukcionizam je pisanje istorije nauke kao kumulativnog procesa koji rezultira u našem trenutnom telu znanja. Potrebno je praviti razliku između filozofskog i metodološkog (anti)redukcionizma. Filozofska pozicija tiče se dugotrajnog razvoja koji je ograničen uslovima mogućnosti, a metodološka pozicija se bavi strategijom koju treba upotrebiti u trenutnom istraživanju. Ovo nisu suprotstavljene pozicije. Rol-Hansen navodi da su Imanuel Kant i Klod Bernar bili filozofski antiredukcionisti, ali metodološki redukcionisti (Roll-Hansen 1972: 348). Kant je uviđao ograničenja analize živih organizama samo fizičkim metodama, ali istovremeno je insistirao na tome da tu analizu treba vršiti koliko god je moguće bliže fizičkoj, jer samo fizičke nauke donose pravo naučno saznanje. Bernar je svoj rad zasnivao na eksperimentalnoj nauci koja je za cilj imala da hemijski objasni biološke fenomene, ali on je istovremeno uviđao granice takve metode (Bernard 1865/1957). Naučnik može da prihvati kao tvrdo jezgro svog istraživačkog programa heuristički princip za koji ne veruje da je istinit u bukvalnom smislu. S druge strane, mnogi filozofski redukcionisti dopuštaju da antiredukcionistički (ili makar neredukcionistički) istraživački programi imaju veliku heurističku vrednost jer pripremaju put i način za buduće redukcije. Sociologija, filozofija i istorija nauke moraju da pronađu načine za izbegavanje istoriografskog redukcionizma koji vrši evaluacije naučnih doprinosa preko istine i greške, gde se ovi termini definišu preko trenutnog naučnog znanja.

U svim ovim analizama postoji opasnost od zapadanja u neke vidove prezentizma, koji je veoma ozbiljan problem disciplina koje izučavaju nauku. Batefild je uveo termin „vigovska interpretacija istorije” kako bi obeležio tendenciju mnogih istoričara da uzimaju stranu protestanata i vigovaca, hvale revolucije koje su se pokazale kao uspešne, naglašavaju određene principe progressa u prošlosti i proizvode priču koja predstavlja glorifikaciju sadašnjosti. Ovakve tendencije u istoriji nauke najjasnije je iskazao Stiven Braš (Brush 1974). Istoričari nauke često prosuđuju ranije doprinose naučnika na osnovu modernih teorija. Na taj način prošlost se tumači u odnosu na sadašnjost, ne uzima se u obzir vremenski kontekst i šire okolnosti u kojima su raniji naučnici stvarali.

Istoričari, kako su prikazani u istorijskim tekstovima, mogu slobodno da se kreću u prošlosti, poseduju znanje budućnosti, imaju sposobnost da vide okruženje u koje nisu (i nikada neće biti) uključeni, imaju pristup motivima aktera i (poput boga) su

sveznajući i svevideći, u mogućnosti da prosuđuju šta je dobro i loše [Latour and Woolgar 1979/1986: 107].

Određeni oblici prezentizma su nepoželjni u nauci i moguće ih je eliminisati, a neki su nužni i legitimni. Hal (Hull 1979: 4) razlikuje tri oblika prezentizma: učitanje (1) današnjih značenja, (2) principa razmišljanja i (3) empirijskog znanja u ranije periode. U sva tri slučaja znanje o trenutnom jeziku, logici i nauci nužno je za istraživanje prošlosti i razmatranje rezultata nauke. Ovi principi prvenstveno važe za istoriju nauke, ali verovatno i za istoriju uopšte.

Tako je, na primer, Lamark skovao reč „biologija” 1802. godine. Neki istoričari nauke smatraju da je usled toga besmisleno naučnike pre njega nazivati biologima. Slučaj je sličan i sa Hjelom i rečju „naučnik”. Međutim, jaz između, recimo, Pastera i Lamarka veći je nego između Lamarka i Aristotela i zato nije jasno od kakvog je značaja to što ćemo odbiti da Aristotela nazovemo „biologom”, pogotovo ako je jasno da današnja upotreba ove reči odstupa od Lamarkove upotrebe. Darwin u *Poreklu vrsta* (Darwin 1859/1964) nije koristio reč „evolucija”, jer je u to vreme ona označavala ono što danas nazivamo ontogenetskim razvojem. Da li to znači da Darwin nije evolucionista? Ako je upotreba sopstvenog jezika pri pisanju o prošlosti prezentizam, onda je prezentizam u istoriografiji neophodan.

Jedan način da se relativnost značenja izbegne, tj. ublaži, jeste da se skrene pažnja na relevantne razlike koje postoje između nekadašnjih i trenutnih upotreba. Drugi je da se upotrebi originalni termin, ali uz objašnjenje šta je nekada zaista značio. Ako bismo u potpunosti odbacili prezentizam, nije jasno kako bi se Darvinova shvatanja o nasleđivanju mogla objasniti bez upotrebe anahronih termina, poput „genotipa” i „fenotipa”. Isto tako, ne treba ni preterivati sa analogijama (i upadati u razne oblike adumbracionizma) i reći da je Darvinova zamisao o „gemulama” slična današnjem konceptu „gena”.

Pisanje istorije zahteva „prevod” ili sa jednog jezika na drugi ili sa jednog stadijuma jezika na drugi, u istorijskom smislu. Potrebna je i interpretacija originalnog teksta ili značenja. Problem, takođe, postoji i sa relativnošću istine. U izvesnom smislu, verovanja ljudi koji žive u određenom društvu u neku ruku zaista definišu njihovu stvarnost, ali ne treba zaboraviti da se i ta stvarnost na razne načine nameće, nezavisno od naših verovanja. Nužno je praviti razliku između verovanja i racionalno opravdanog verovanja.

Ako se vratimo problemu internalizma i eksternalizma, možemo vrlo lako da uočimo da se recipročni uticaj društva i nauke najčešće ne uzima u obzir u dovoljnoj meri. Mnogo je tekstova napisano o uticajima kulture ili društva na nauku, ali malo je onih koji su se bavili problematikom uticaja nauke na kulturu. Na početku Naučne revolucije nastali su novi (naučni) pogledi na svet koji su kasnije doveli i do uspona scijentizma, odnosno, nekritičke adoracije nauke. Dauni (Downey 1967) zamera dotadašnjoj sociologiji nauke da nije bila u stanju da se bori sa ovim tipom društvene

promene. Priča o jednostranoj determinisanosti dovela je do ubeđenja da je nauka ono što jeste samo zbog svoje interne strukture.

Naučnu revoluciju Dauni ne smatra toliko naučnom koliko socijalnom, koja je usledila zbog nauke. On razlikuje tri teorije o efektima nauke na društvo. Prva teorija (*zamene*) izlaže mogućnost da će interne vrednosti nauke polako zameniti mnoge (ako ne i sve) tradicionalne vrednosti društva. Ovo je verovatno nerealno očekivati jer su i same vrednosti naučnog etosa idealno tipske, a ne uvek realne. Druga teorija (*destrukcije*) tiče se shvatanja efekata nauke na kulturu i na gradualnu destrukciju kulture od strane nauke. Pošto je nauka po ovom ubeđenju vrednosno neutralna, ona je u društvu stvorila vrednosni vakuum i uništila (tj. uništava) tradicionalne vrednosti. Treća teorija (*akomodacije*) jeste ona koja promovise stav da nauka može da se asimilira u kulturu. Najpoznatiji primer akomodacije sigurno je povezan sa Darvinovom teorijom koja je uklopljena u društvo u kojem dominira hrišćanska teologija (što ne implicira da su hrišćanski i darvinistički pogled na svet komplementarni, a kamoli epistemski fuzibilni!).

Gruba podela na internalizam i eksternalizam nije više održiva jer je nauka socijalni proces, a priznavanje eksternih uticaja na njen razvoj ne podrazumeva relativizam (iako mu otvara mnoge mogućnosti). Dejvisova (Davis 1975/1986) distinkcija govori da je u razmatranju objektivnosti nauke i u potrazi za epistemološkim garantom naučnog znanja nužno uzeti u obzir i socijalnu strukturu nauke, a to nije isto što i Šejpinovo (Shapin 1982) naglašavanje socijalnih interesa. Ona govori i o internalizmu i eksternalizmu, na sličan način kao i Šapirova teza o internalizaciji (Shapere 1986). Klasična sociologija nauke nam jasno pokazuje da partikularno poreklo naučne ideje ne mora da bude prepreka njenom univerzalnom važenju. Iako ekstremni eksternalizam nije održiv, on je koristan zbog toga što ekstremni internalizam predstavlja naučni rad kao da se odvija u socijalnom vakuumu, što takođe nije tačno. Nauka *jeste* socijalni proces, ali to ne podrazumeva napuštanje objektivnosti kao jednog od regulativnih ideala naučne prakse.

LITERATURA

- Barber, B. (1952/1962). *Science and the Social Order – Revised Edition*. New York: Collier Books.
- Ben-David, J. (1971). *The Scientist's Role in Society: A Comparative Study*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Bernard, C. (1865/1957). *An Introduction to the Study of Experimental Medicine*. New York: Dover Publications.
- Brown, J. R. (ed.) (1984). *Scientific Rationality: The Sociological Turn*. Dordrecht: D. Reidel Publishing.
- Brown, J. R. (2001). *Who Rules in Science?: An Opinionated Guide to the Wars*. Cambridge: Harvard University Press.

- Brush, S. G. (1974). Should the history of science be rated X? *Science* 183 (4130): 1164-1172.
- Bunge, M. (1991). A critical examination of the new sociology of science: "Part 1". *Philosophy of the Social Sciences* 21 (4): 524-560.
- Callebaut, W. (organizer and moderator) (1993). *Taking the Naturalistic Turn or How Real Philosophy of Science Is Done*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Darwin, C. (1859/1964). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. (facs. ed. of 1st ed.) Cambridge and London: Harvard University Press.
- Davis, B. D. (1975/1986). Science, objectivity, and moral values. In: Davis (1986), pp. 18-26.
- Davis, B. D. (1983/1986). Neo-Lysenkoism, IQ, and the press. In: Davis (1986), pp. 114-131.
- Davis, B. D. (1986). *Storm Over Biology: Essays on Science, Sentiment, and Public Policy*. New York: Prometheus Books.
- Downey, K. J. (1967). Sociology and the modern scientific revolution. *Sociological Quarterly* 8 (2): 239-254.
- Farley, J. (1978). The social, political, and religious background to the work of Louis Pasteur. *Annual Review of Microbiology* 32: 143-154.
- Farley, J. and G. L. Geison (1974). Science, politics and spontaneous generation in nineteenth-century France: The Pasteur-Pouchet debate. *Bulletin of the History of Medicine* 48 (2): 161-198.
- Fleck, L. (1935/1979). *Genesis and Development of a Scientific Fact*. (Edited by T. J. Trenn and R. K. Merton.) Chicago and London: University of Chicago Press.
- Forman, P. (1971). Weimar culture, causality, and quantum theory, 1918-1927: Adaptation by German physicists and mathematicians to a hostile intellectual environment. In: R. McCormach (ed.), *Historical Studies in the Physical Sciences* 3. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 1-115.
- Hagstrom, W. (1965). *The Scientific Community*. New York and London: Basic Books, Inc.
- Hull, D. L. (1979). In defense of presentism. *History and Theory* 18 (1): 1-15.
- Jarvie, I. (1984). A plague on both your houses. In: Brown (1984), pp. 165-182.
- Kornblith, H. (1988). How internal can you get? *Synthese* 74: 313-327.
- Kuhn, T. S. (1962/1970). *The Structure of Scientific Revolutions*, Second Edition. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakatos, I. (1970). Falsification and the methodology of scientific research programmes. In: I. Lakatos and A. Musgrave (eds), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 91-196.

- Latour, B. (1988). A relativistic account of Einstein's relativity. *Social Studies of Science* 18 (1): 3-44.
- Latour, B. and S. Woolgar (1979/1986). *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts – Second Edition*. New Jersey: Princeton University Press.
- Mayr, E. (1982). *The Growth of Biological Thought: Diversity, Evolution, and Inheritance*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- McMullin, E. (1982). Values in science. *PSA*, vol. II: 3-28.
- McMullin, E. (1984). The rational and the social in the history of science. In: Brown (1984), pp. 127-163.
- Merton, R. K. (1938). Science, technology and society in seventeenth century England. *Osiris* 4: 360-632.
- Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*. (Edited by N. W. Storer.) Chicago: University of Chicago Press.
- Paller, B. T. (1986). Naturalized philosophy of science, history of science, and the internal/external debate. *PSA* 1986: 258-268.
- Popper, K. R. (1935/2002). *Logic of Scientific Discovery*. London and New York: Routledge.
- Richards, R. J. (1987). *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Roll-Hansen, N. (1972). Louis Pasteur -- A case against reductionist historiography. *The British Journal for the Philosophy of Science* 23 (4): 347-361.
- Shapere, D. (1986). External and internal factors in the development of science. *Science & Technology Studies* 4 (1): 1-9.
- Shapin, S. (1982). History of science and its sociological reconstructions. *History of Science* 20 (3): 157-211.
- Skinner, Q. (1969). Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory* 8 (1): 3-53.
- Škorić, M. (2008). Normativna struktura nauke i sociološka ambivalencija. *Sociološki pregled* 42 (4): 551-577.
- Turner, S. (1986). The sociology of science in its place: Comment on Shapere. *Science & Technology Studies* 4 (1): 15-18.
- Ziman, J. M. (1968). *Public Knowledge: An Essay Concerning the Social Dimension of Science*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marko Škorić

COGNITIVE INTERNALISM, SOCIAL CONTEXTUALISM AND PRESENTISM
IN HISTORIOGRAPHY OF SCIENCE

Summary

Cognitive internalism and social contextualism are two strategies for understanding works in historiography of science. In their extreme versions, neither one is complete and suffers from certain shortcomings. Extreme externalism was more frequently used in sociology of science, so this paper tries to show that it is untenable because of its relativistic implications. Also, the problem of presentism is very important, and it turns out that in certain forms of it cannot be avoided in historiography.

Keywords: internalism, externalism, presentism, relativism, historiography of science.

Marica Šljukić
kmarica@neobee.net

UDK 37.014:331.5(497.11)
Originalni naučni rad

OSVRT NA ODNOS OBRAZOVANJA I TRŽIŠTA RADA U SAVREMENOM SRPSKOM DRUŠTVU

U radu se ukazuje na nekoliko značajnih aspekata međuodnosa obrazovanja i sfere rada u okviru transformacionih procesa u savremenom srpskom društvu. Približavanje i prožimanje tržišta rada i tržišta obrazovanja sagledava se kroz odnos univerziteta i tržišta, kroz osobenosti procesa (i koncepta) celoživotnog učenja, kao i u kontekstu značaja društvenog kapitala i obrazaca „kulture siromaštva“. U navedenim okvirima naglašava se neusaglašenost institucionalnog (formalnog) obrazovanja u Srbiji sa potrebama tržišta rada i ukazuje na neke od mera Vlade Republike Srbije koje su usmerene ka podizanju kvaliteta školskog sistema.

Ključne reči: obrazovanje, tržište rada, postsocijalistička transformacija, savremeno srpsko društvo.

Proces globalizacije se u srpskom društvu i u ostalim društvima jugoistočne Evrope odvija u okviru postsocijalističke transformacije, koja podrazumeva prelazak bivših socijalističkih društava iz netržišne (komandno-planske) u tržišnu privredu. Promene do kojih dolazi u okviru te transformacije ne odvijaju se samo u sferi privrede nego i u političkoj i kulturnoj sferi. Ovaj proces se u kolokvijalnom govoru, ali i u akademskim raspravama, često shvata kao sinonim za propadanje društvenih preduzeća „okoštale“ organizacione strukture, koja nisu uspela da se prilagode tržišnom načinu poslovanja. Sa druge strane, proces tranzicije predstavlja okvir stvaranja novog, preduzetničkog društva, koje ima sasvim drugačiju ekonomsku i kulturnu percepciju društvene stvarnosti u odnosu na onu koja je dominirala u komandno-planskoj privredi.¹

Tranzicija u Srbiji odvijala se tokom poslednjih dvadesetak godina uz velike poteškoće koje su ipak bile najintenzivnije na njenom početku (devedesetih godina dvadesetog veka). Zbog toga Silvano Bolčić govori o tegobnom prelazu u preduzetničko društvo u Srbiji početkom devedesetih (Bolčić 1994).

U društvima postsocijalističke tranzicije, pa i u srpskom društvu, ekonomske elite su postepeno usvajale one vrednosti ideologije „slobodnog tržišta“ koje nisu do-

¹ A koja je, ipak, i dalje prisutna.

vodile u pitanje njihove stečene pozicije u uslovima haotičnih tranzicijskih procesa. Pa ipak, kako zapaža Božo Milošević, bar i „načelno“ prihvatanje pravila tržišnog poslovanja i, s njima u vezi, pravila demokratskog poretka, uticalo je na preduzimanje početnih koraka i u „prestrukturisanju“ i „preoblikovanju“ načina organizovanja rada i „redizajniranju“ organizacija rada (Milošević 2004: 161). Analitičari iz društava razvijene tržišne privrede smatrali su prvim i glavnim razlogom neuspeha i propadanja socijalističkih privreda loše upravljanje. To shvatanje polazi od toga da je za „prestrukturisanje“ preduzeća dovoljno osposobiti isključivo menadžere kao, navodno, najvažnije „ljudske resurse“ u procesu rada, dok se osposobljavanje ostalih aktera rada (radnika, preduzetnika, stručnjaka, profesionalnih udruženja, sindikata) zapostavlja, ili se tretira kao manje važan aspekt „prestrukturisanja“. Ako bi se ta „menadžerska ideologija“ i mogla smatrati bitnim činiocem za „prestrukturisanje“ razvijenih tržišnih privreda, ona sigurno nije sasvim prihvatljiva za potpuno prevaziženje komandno-planskog načina privređivanja (Bolčić 1994: 86; Milošević 2004: 162). Čak i ako se ponekad i nastoji skrenuti pažnja na potrebu da se zaposleni osposobe za razvoj umeća i za sticanje raznovrsnih veština, onda se uglavnom misli na neophodnost „prekvalifikacije“, koja ne ide dalje od potrebe da se „popune upražnjena radna mesta“ (Milošević 2004: 162).

U okviru tranzicijskih transformacija (i kriza), kao jedna od dominantnih potreba opšteg restrukturisanja privrede, ali i pojedinačnih organizacija rada, javlja se potreba za restrukturisanjem „ljudskih resursa“, u smislu restrukturisanja znanja i umeća zaposlenih. Uprkos tome što obrazovni sistem u Srbiji pruža znanja koja podižu opštu vrednost raspoloživih „ljudskih resursa“ domaće privrede, vertikalno obrazovanje u okviru tog sistema, odnosno obrazovanje koje se stiče tokom redovnog školovanja, nije dovoljno fleksibilno u odnosu na transformacije koje se odvijaju u sferi rada, mada se sličan problem uočava u većini savremenih društava (Čukić 2004: 78–79).

Obrazovni sistem u srpskom društvu (u okviru šireg jugoslovenskog društva), razvijao se pod uticajem društvenih preobražaja, razvoja naučnih saznanja i tehničkih dostignuća, kao i razvoja saznanja društvenih nauka. U okviru tih saznanja posebno se isticao značaj politehničkog obrazovanja za razvoj radnih i stvaralačkih osobina učenika. Intenzitet uticaja tih shvatanja bio je različit u pojedinim periodima razvoja obrazovanja (Milošević 1990: 41). Istražujući karakteristike tehničkog stvaralaštva radnika u bivšem jugoslovenskom društvu, Božo Milošević analizira efekte obrazovnih reformi srednjeg obrazovanja od perioda nakon Drugog svetskog rata do polovine osamdesetih godina dvadesetog veka (Milošević 1990: 41–43). U tom razdoblju desile su se tri obrazovne reforme, a njihova suština se sastojala u sledećem: 1) u institucionalnoj promeni i određivanju dužine školovanja, 2) u određivanju načina školovanja (da li se školovanje završava pre redovnog zaposlenja ili se nastavlja „uz rad“ i „iz rada“) i 3) u prestrukturiranju nastavnih planova i programa, uz posebno vođenje računa o odnosu opšteg i stručnog dela nastavnih sadržaja (Milošević 1990: 43).

U periodu koji je usledio odmah nakon Drugog svetskog rata (od 1945. do kraja 1950-ih) u stručnom obrazovanju radnika naglašavan je značaj praktične obuke koja se smatrala najbitnijom za rad u proizvodnim pogonima, dok je opšte znanje bilo zapostavljeno. U drugom periodu (od kraja 1950-ih do polovine 1970-ih), praktična obuka (u školskim radionicama, laboratorijama, fabričkim pogonima i sl.) i dalje je činila osnovu stručnog obrazovanja radnika, ali joj je pridodat i određeni fond opštetručnih i opšteobrazovnih sadržaja. Obrazovanje radnika za struku u trećem periodu (od polovine 1970-ih do polovine 1980-ih) ograničava se na dve godine pozivnosmerenog obrazovanja (posle zajedničkih osnova srednjeg obrazovanja), sa znatno manjim udelom praktičnog obrazovanja. U četvrtom periodu (od polovine 1980-ih do danas) ukidaju se dve godine usmerenog obrazovanja, a budući radnici se nakon osmogodišnje osnovne škole obrazuju u stručnim školama trećeg i četvrtog stepena, gde dobijaju nešto bolje stručno obrazovanje nego u prethodnom periodu (Milošević 1990: 43–44). Naravno, u okviru srednjeg obrazovanja budući „ljudski resursi“ se formiraju i u gimnazijama različitih smerova.

Milošević je u svom istraživanju istakao značaj dodatnog obrazovanja (formalnog i neformalnog), odnosno obrazovanja „uz rad“ i „kroz rad“, i to ne samo kao važnog faktora razvoja „ljudskih resursa“ u smislu njihove bolje produktivnosti u procesu rada, nego i u smislu podsticaja za ispoljavanje njihovih kreativnih potencijala. Ovo zapažanje posebno dobija na značaju u uslovima aktuelne transformacije rada i celokupnog društva, gde se kao jedna od dominantnih potreba ističe potreba za preduzetništvom, odnosno za razvojem preduzetničke kulture u okviru procesa obrazovanja.

UNIVERZITET I TRŽIŠTE

Uviđanje značaja koji preduzetništvo može imati u procesu u transformacije srpskog društva, uticalo je na „eksplozivan“ razvoj, uglavnom, privatnih fakulteta i univerziteta u Srbiji, koji u svojim nastavnim planovima i programima proklamuju vrednosti preduzetničke kulture. Rad takvih institucija visokog obrazovanja stalno se nalazi na meti kritike, kako javnosti, tako i kritičkog dela akademske zajednice, uz „optužbu“ da je reč o korišćenju šanse da se stekne znatno materijalno bogatstvo. To, međutim, pokazuje da se i u srpskom društvu razvija tržište obrazovanja (u okviru ukupnog razvijanja privrednog tržišta) u kome važi pravilo slobodne konkurencije (za pridobijanje „klijenata“), kao i na svakom drugom tržištu.

Transformacija rada i sveukupnog društvenog života, u smislu težnje ka globalnom povezivanju nije, dakle, zaobišla ni univerzitete, koji se kao i ostatak obrazovnog sistema znatno menja. Promene institucionalnih oblika visokog obrazovanja u savremenim društvima povezane su sa zahtevima tržišta i to na dva načina. Prvi način se odnosi na potrebu globalnog tržišta rada za osobenim karakteristikama „ljudskih resursa“ (specifična profesionalna znanja), koje se kroz dobro osmišljene

nastavne programe na univerzitetima mogu realizovati. Osim na taj način, univerziteti su povezani sa tržištem i kao specifične organizacije rada koje moraju racionalno da posluju (i u tom smislu i da se menjaju) da bi bile konkurentne.²

U okviru aktuelnog insistiranja na potrebi da se principi preduzetništva razvijaju kroz planove i programe formalnog obrazovanja, Slobodanka Markov i Fuada Stanković, na osnovu iskustava razvijenih društava, govore o konceptu takozvanog preduzetničkog univerziteta i istražuju preduzetničke težnje studenata u Vojvodini. Autorke pojašnjavaju da je reč o univerzitetu koji je inovativan u svojim programima i istraživanju, u kome postoji „vizija“ razvoja i kojim se preduzetnički upravlja, koji kvalitetno zadovoljava potrebe internih i koji je otvoren za eksterne ulagače i koji je u stanju da ostvaruje prihode iz različitih izvora da bi se „...imala sloboda i fleksibilnost u novim poduhvatima“ (Markov, Stanković 2008). One smatraju da bi razvijanje takvih univerziteta doprinelo lakšem prevazilaženju tranzicijskih „tegoba“, jer se oni javljaju kao nosioci razvijanja preduzetničke kulture i van univerziteta, u najširoj zajednici. Međutim, u takvim slučajevima postoji realna opasnost da dođe do komercijalizacije univerziteta koja uzrokuje gubljenje ili „zamagljivanje“ njegove osnovne svrhe, da obrazuje.

Prilagođavanje univerziteta zahtevima tržišta, po svaku cenu, može sasvim da promeni njihovu funkciju. U knjizi *Univerzitet na tržištu* Derek Bok (2005) sagledava i objašnjava način i intenzitet promena koje su nastale na američkim univerzitetima kao posledica njihovog nastojanja da se prilagode potrebama i zahtevima tržišta. Bok zapaža da su američki univerziteti postali glavni izvor tri činioca, koji predstavljaju osnovu za stalni rast i napredak: odlično obučeni stručnjaci, stručno znanje i napredak na polju nauke. To je podstaklo sve veću zainteresovanost medija, bolje finansiranje iz vladinih institucija i fondacija i strožu kontrolu od javnih zvaničnika. Osim toga, to je stvorilo i mnogo novih mogućnosti za zaradu. „Univerziteti su došli do zaključka da industriji mogu da prodaju pravo na korišćenje svojih naučnih otkrića i da pronađu kompanije koje su voljne da priličnom sumom novca finansiraju kurseve preko Interneta i kablovske televizije“ (Bok 2005: 9–10).³

Bok se pita šta je dovelo do povećanja broja komercijalnih delatnosti u institucijama visokog školstva i poziva se na mišljenje Torstena Veblena, koji posmatra više obrazovanje u SAD izrazom novčane kulture i prema kome su za to glavni krivci „rektori univerziteta sa svojom svitom birokratskih pomagača“ (Veblen 2008; Bok 2005). Bok, međutim, smatra da porast profitabilnih aktivnosti na savremenom univerzitetu potiče iz mnogo dubljih razloga nego što su to postupci rektora. Objašnjenje bi se moglo pronaći u sve većem uticaju tržišta na celo društvo. Preduzetnička ini-

² Ovaj trend je već prisutan u srpskom društvu, a posebno je vidljiv na „sajmovima obrazovanja“, na kojima se uz primenu različitih marketinških sredstava i „trikova“ nastoje privući budući srednjoškolci i studenti.

³ Bok navodi da su metodi komercijalizacije možda postali očigledniji, ali oni uopšte nisu nova pojava u američkom obrazovanju. Na početku dvadesetog veka Univerzitet u Čikagu redovno se reklamirao da privuče studente, a Univerzitet u Pensilvaniji osnovao je Odeljenje za publicitet, da bi bio bolje zapažen (Bok 2005: 10).

cijativa, visoke plate upravljača i agresivni marketing šire se na oblasti izvan samog biznisa. Naučnici humanističke orijentacije smatraju da je porast broja profitabilnih delatnosti posledica nedostatka određenog cilja na univerzitetu. Bok, međutim navodi da ako se univerzitet malo šire osmotri, može se primetiti da mnogi fakulteti i katedre tačno znaju koji su im ciljevi. Najrazvijeniji osećaj svrhe imaju, prema Bokovom mišljenju, poslovne i medicinske škole, pa su njihovi profesori najviše uključeni u profitabilni konsalting i preduzetničku aktivnost. Dakle, gubitak svrsishodnosti nije adekvatno objašnjenje nastojanja univerziteta da stiču novac. Pre bi se moglo reći da je svrha promenjena ili bar modifikovana.

Prema mišljenju profesora angažovanih u institucijama visokog obrazovanja, novi talas preduzetničke aktivnosti predstavlja odgovor na smanjenje vladine podrške visokom obrazovanju. To je imalo za rezultat da je uprava univerziteta bila primorana da potraži nove izvore finansiranja (Bok 2005: 15). Smanjeno finansiranje od vlade je, prema Boku, možda bio faktor koji je ubrzao razvoj preduzetništva na velikom broju univerziteta u Britaniji, Australiji, Skandinaviji i Holandiji.

Komercijalizacija univerziteta, dakle, ima više uzroka: smanjenja u finansiranju od strane vlada, „buđenje duha privatnih poduhvata i preduzetništva“, neodređenost akademskih vrednosti, jača konkurencija na globalnom tržištu, kao i iznenadno povećan broj mogućnosti za sticanje novca, koji je obezbedila tehnološki profinjena ekonomija bazirana na znanju (Bok 2005: 21). Treba, pri tom, istaći da se pre komercijalizuju univerziteti i fakulteti koji proizvode praktično primenjiva znanja.

Transformacija savremenih univerziteta podstaknuta je, dakle, dobrim delom potrebom da se bude konkurentan na tržištu. U tu svrhu univerziteti aktiviraju sve raspoložive mehanizme u svom preduzetničkom ponašanju. Preduzetničko ponašanje bi, prema mišljenju Slobodanke Markov i Fuade Stanković, trebalo da se podstiče i kod studenata, u okviru univerzitetske nastave (Markov, Stanković 2008). Autorke navode da je „već odavno prihvaćeno⁴ da univerziteti nisu samo mesta na kojima se stiče profesionalno obrazovanje u užem smislu nego, naprotiv na univerzitetu mlade generacije stiču i mnoge druge veštine koje su im neophodne da bi se lakše snalazili u svom profesionalnom radu i u životu uopšte“ (Markov, Stanković 2008: 20). Univerziteti se tako javljaju kao nosioci razvijanja preduzetničke kulture i van univerziteta, u najširoj zajednici. Iz tog razloga se na univerzitetima često organizuju kursevi za nastavnike osnovnih i srednjih škola, da bi se i u njihovim sadržajima našlo gradivo koje podstiče preduzetničko ponašanje i kulturu (Markov, Stanković 2008: 20). Navedeno shvatanje je, zapravo, samo jedan aspekt univerziteta.

Zahtevi koje postavlja globalno tržište rada uslovlili su internacionalno povezivanje univerziteta, a u jednu od tih „mreža“ nastoje se uključiti i univerziteti u Srbiji, putem takozvanog Bolonjskog procesa. Reč je o priključivanju akademskog sistema Srbije reformama visokog obrazovanja u Evropi. Donošenjem Zakona o visokom obrazovanju (u septembru 2005. godine) preoblikovan je sistem visokog obra-

⁴ Misli se na (tržišnu) praksu univerziteta sa Zapada.

zovanja u Srbiji u cilju njegovog usaglašavanja sa principima Bolonjske deklaracije (koja je potpisana 2003. godine). Redefinisani su principi visokog obrazovanja, uveden je trostepeni sistem studiranja i evropski bodovni sistem. Osim toga formirane su i nove institucije obrazovnog sistema: Nacionalni savet za visoko obrazovanje, Komisija za akreditaciju i proveru kvaliteta, Konferencija univerziteta i Konferencija akademija strukovnih studija (iz *Rečnika pojmova Bolonjskog procesa*). Trebalo bi da ova reforma omogući pripremu jednog dela „ljudskih resursa“ za globalno tržište rada, odnosno da im kroz pokretljivost u okviru evropske univerzitetske mreže donekle omogući bolju pokretljivost na evropskom (pa i svetskom) tržištu radne snage. U suštini, u osnovi Bolonjskog procesa prepoznaje se politika unificiranja visokog obrazovanja u Evropi, sa ciljem da ono bude konkurentno američkom visokom obrazovanju na globalnom tržištu obrazovanja.⁵

Efikasnost „bolonjske“ reforme pokazaće vreme. U međuvremenu, statistika koja ukazuje na stepen korelacije visokoobrazovnog kadra sa potrebama nacionalnog tržišta rada nije ohrabrujuća. Veliki broj nezaposlenih diplomaca⁶ pokazuje da u Srbiji ne postoji adekvatna strategija visokog obrazovanja, a najveći kritičari smatraju da nje, zapravo, i nema⁷. Ukupnu situaciju na tržištu rada u Srbiji, još „sumornijom“ čini podatak da četvrt miliona nezaposlenih čine nekvalifikovani radnici, koji su završili samo osnovnu školu ili čak nisu ni „stigli“ do osmog razreda.⁸

PERMANENTNO OBRAZOVANJE – KAO LIČNA I DRUŠTVENA POTREBA

Savremeni procesi transformacije rada, i društva uopšte, uticali sa na formiranje novih zahteva u pogledu karakteristika i strukture obrazovnog procesa. Proces obrazovanja, u okviru kog se oblikuju „ljudski resursi“ prema potrebama novog globalnog tržišta rada, u savremenim društvima više se ne shvata kao ograničen u

⁵ Univerziteti u SAD i Velikoj Britaniji, zahvaljujući istraživanjima i publikacijama (formalni razlog), nalaze se na samom vrhu svetske „top-liste“ (iz 2003. godine) sto najboljih univerziteta (videti: Marginson 2006). Na toj listi dominiraju univerziteti sa područja severnog dela američkog kontinenta i oni iz zapadne Evrope. Mogućnost sticanja boljeg položaja na globalnom tržištu visokog obrazovanja, za one koji se ne nalaze na „listi prestižnih“, predstavlja unapređivanje kurikuluma (*curriculum*) i njegovo prilagođavanje, koliko je to moguće, nastavnim programima uspešnih univerziteta. Drugi način da se bude konkurentan na tržištu visokog školstva jeste povezivanje univerziteta i usaglašavanje njihovih planova i programa (što bi se moglo shvatiti kao specifičan oblik univerzitetskih klastera). To omogućuje i studentima i nastavnicima veću pokretljivost unutar „mreže“, koja je jedan od osnovnih zahteva savremenog globalnog tržišta.

⁶ U Srbiji je trenutno 30.070 ljudi sa fakultetskom diplomom na birou. U Srbiji se obrazuje oko 20.000 ekonomista, a 5404 njih još čeka posao. Pravo studira više od 16.000 akademaca, a 3227 diplomiranih pravnika još nema posao. Oko 7500 akademaca obrazuje se za buduće lekare, a 1923 doktora su još na tržištu rada. Za stomatologe se školuje oko 1250 studenata, a nezaposleno je 1017 diplomiranih doktora stomatologije (*Večernje novosti*, 3. februar 2009. godine, str. 7).

⁷ Rektor Beogradskog univerziteta smatra da ne postoji jasna strategija na nivou države koliko nam treba pravnika, ekonomista, lekara. Upisne kvote se, prema njegovim rečima, prepisuju iz godine u godinu i to traje dve decenije. Nisu usaglašene sa promenama u privredi (*Večernje novosti*, 3. februar 2009. godine, str. 7).

⁸ Podatak iz *Večernjih novosti*, 12. februar 2009. godine, str. 8.

vremenu i prostoru. Sada se procesi usavršavanja i kvalifikovanja za određeni posao odvijaju tokom celog života, ne samo unutar nego i izvan formalnih obrazovnih institucija, kao i u okviru nekih drugih (na primer, privrednih) institucija.

Podsticaji za neke oblike permanentnog obrazovanja dolaze iz okvira (i za potrebe) preduzeća. U okviru svake organizacije rada, koja želi da napreduje i da se što bolje pozicionira na tržištu, formiraju se mehanizmi za razvoj „ljudskih resursa“. Razvoj „ljudskih resursa“ odvija se kao razvijanje strukture znanja, kao razvijanje sistema motivacije i kao razvijanje sistema uloga i timova.⁹ Elementi razvoja „ljudskih resursa“, kao sadržaji za koje se organizacija može strateški opredeljavati i koji se mogu planirati, prema Branislavu Čukiću, jesu: učenje, obrazovanje, lični razvoj i obučavanje ili trening (Čukić 2004: 104). Različiti programi usavršavanja na radnom mestu nisu samo u funkciji unapređivanja i razvoja „ljudskih resursa“ nego i u funkciji bolje integrisanosti zaposlenih u kompanijama. Ti programi usavršavanja bi se mogli shvatiti kao segment procesa formalnog permanentnog obrazovanja.

Celoživotno obrazovanje se, međutim, odvija i u okviru neformalne, neinstitucionalizovane dimenzije, koja predstavlja poseban izazov za istraživanje ovog problema. Takođe, celoživotno obrazovanje nije samo u funkciji pripreme ljudi za tržište. Iza ove, možda najvidljivije dimenzije permanentnog obrazovanja (najviše zbog toga što se formalno „forsira“) nalazi se druga dimenzija u okviru koje su sadržani ciljevi koji nisu zasnovani samo na zahtevima i potrebama tržišta.

Prema Polu Langranu, permanentno (celoživotno) obrazovanje nije prosto produžetak tradicionalnog obrazovanja. Ono znači niz novih pristupa osnovnim elementima života svakog čoveka, počevši od samog smisla života (Langran 1971: 87). Langran smatra da bi celoživotno obrazovanje trebalo da izađe iz školskog okvira i da zauzme čitavo polje ljudskih delatnosti, vezanih kako za dokolicu, tako i za rad. „Obrazovanje se ne pridodaje životu kao nešto spoljašnje. Ono, kao ni kultura, nije posed koji se stiče. Da pribegnemo jeziku filozofa, ono ne spada u oblast posedovanja, već u oblast bića“ (Langran 1971: 90). Dakle, nije priprema za rad, odnosno za tržište rada, jedina ni dominantna svrha (permanentnog) obrazovanja (iako je u ovom radu u središtu interesovanja baš ta funkcija obrazovnog procesa), mada bi se moglo postaviti pitanje: gde je granica između obrazovanja (znanja) koje je tržišno upotrebljivo (na direktan ili indirektan način) i onog koje to nije?

Govoreći o celoživotnom obrazovanju, Robin Fogerti i Brajan Pit posebno ističu njegovu pragmatičnu funkciju. Oni kažu da su „...odrasli fokusirani i spremni na visoko pragmatičan način. Oni su željni, nestrpljivi da nauče veštine, koncepte i stavove koji su očigledno i direktno povezani sa njihovim radom, njihovim porodicama ili njima samima“ (Fogarty, Pete 2004: 27). Posmatranje ljudi isključivo kao

⁹ Branislav Čukić govori o tri procesa „optimizovanja ljudskih resursa“. Ti procesi su: 1) restrukturiranje „ljudskih resursa“ u okviru opšteg restrukturiranja preduzeća i u širim okvirima tranzicije, 2) upravljanje ljudskim resursima u sklopu redovnih aktivnosti menadžmenta radi održavanja i podizanja nivoa organizacione efikasnosti i 3) razvoj ljudskih resursa, kao ulaganje u sistemsku perspektivu, tj. u buduće kvalitete i vrednosti „ljudskih resursa“ organizacije (Čukić 2004: 103).

pragmatičnih bića koja se dominantno tržišno ponašaju kritikuju Geret Ris (Gareth Rees) i njegovi saradnici. Oni smatraju da je prilikom razmatranja koncepta celoživotnog učenja, potrebno distanciranje od neoklasičnih ekonomskih analiza tržišnog ponašanja. Ljudi ne teže samo maksimiziranju svog materijalnog blagostanja u ekonomskim transakcijama na tržištu (Rees, Fevre, Furlong, Gorard 2006). Neoklasična formulacija ignoriše mogućnost da individue mogu težiti (u procesu obrazovanja, i uopšte) ciljevima koji su različiti od ekonomskih. Zbog toga je takva perspektiva u analizi permanentnog obrazovanja nepotpuna i jednostrana. Sa druge strane, „sociološki pristup implicira mnogo kompleksniji set društvenih procesa koji determiniše učešće u celoživotnom učenju“ (Rees, Fevre, Furlong, Gorard 2006: 928). Iako je, prema zapažanju Risa i saradnika, ekonomski model tržišnog ponašanja dominantan u zvaničnom diskursu, on treba da bude prevaziđen, odnosno ovom problemu treba drugačije pristupiti.

Kada je reč o institucionalnim podsticajima na celoživotno obrazovanje u srpskom društvu, treba napomenuti da nacionalna služba za zapošljavanje nudi više desetina obuka, kroz koje nezaposleni koji samo imaju završenu (ili nezavršenu) osmogodišnju školu mogu da steknu praktična znanja i veštine za rad na različitim poslovima. Međutim, završavanje nekog od tih kurseva ne omogućava sticanje formalno priznatih kvalifikacija, što predstavlja veliki problem.¹⁰

KARAKTERISTIKE STRATEGIJE POBOLJŠANJA KVALITETA ŠKOLSKOG SISTEMA U SRBIJI

U cilju podizanja kvaliteta školskog sistema u Srbiji, Ministarstvo prosvete i sporta koncipiralo je program samovrednovanja i vrednovanja rada škole, u saradnji sa Britanskim Savetom, a u skladu sa praksom koja postoji u svim razvijenim evropskim društvima (izvor: sajt Ministarstva prosvete i sporta, www.mps.sr.gov.yu). U tu svrhu je štampan priručnik (2005. godine) za samovrednovanje i vrednovanje rada škole koji bi trebao da služi kao praktični vodič, odnosno instrument za uvođenje osiguranja kvaliteta u obrazovne ustanove u Srbiji. Vrednuje se sedam ključnih oblasti kojima je obuhvaćen celokupan „život“ i rad škole. To su: 1) školski program i godišnji program rada, 2) nastava i učenje (planiranje i pripremanje, nastavni proces, učenje, praćenje napredovanja učenika), 3) postignuća učenika, 4) podrška učenicima (briga o učenicima, podrška učenju, lični i socijalni razvoj, profesionalna orijentacija), 5) etos (ugled i promocija škole, atmosfera i međuljudski odnosi, partnerstvo sa roditeljima, školskim odborom i lokalnom zajednicom), 6) resursi („ljudski“, materijalno-tehnički, finansijski, resursi lokalne sredine) i 7) rukovođenje, organizacija i obezbeđivanje kvaliteta.

Osim ove mere koja bi trebalo da dovede do poboljšanja kvaliteta obrazovanja u srpskom društvu, u okviru projekta „Razvoj školstva u Republici Srbiji“,

¹⁰ Podatak iz *Večernjih novosti*, 12. februar 2009. godine, str. 8.

Ministarstvo prosvete radi na realizaciji posebne projektne komponente – izgradnji informacionog sistema u obrazovanju. Cilj stvaranja informacionog sistema u obrazovanju jeste stvaranje jedinstvenog, integrisanog i konzistentnog sistema protoka podataka vezanih za obrazovanje u Republici Srbiji. Ovaj sistem bi, takođe, trebalo da obezbedi potrebne podatke i informacije o svim interesnim grupama vezanim za obrazovanje, i to na nivou škole, opštine, regionalne školske uprave Ministarstva i Ministarstva na centralnom nivou, svim zainteresovanim licima i institucijama van obrazovnog sistema.

Od ovog projekta očekuje se da doprinese unapređenju i upravljanju svim resursima u sistemu obrazovanja, odnosno da doprinese povećanju efikasnosti i efektivnosti obrazovnog sistema, kroz efikasno upravljanje u sledećim aktivnostima: planiranju mreže škola; planiranju potrebnog nastavnog i nenastavnog osoblja; finansijskom planiranju; praćenju i kontroli postignuća učenika i rezultata rada škola; bržem i efikasnijem obavljanju svakodnevnih administrativnih i finansijskih aktivnosti od škola do Ministarstva; maksimalnom smanjivanju popunjavanja i korišćenja papirnih formi obrazaca na svim nivoima; generisanju velikog broja izveštaja (standardnih i *ad hoc*); unapređivanju rezultata rada škole po mnogim sumarnim obrazovnim i poslovnim indikatorima; upoređivanju stanja obrazovanja u srpskom društvu sa stanjem u drugim društvima (prema različitim indikatorima); ostvarenju analitičkih mogućnosti za jednostavnim izdvajanjem, selekcijom i prenošenjem podataka u različite programe za njihovu obradu (izvor: sajt Ministarstva prosvete i sporta, www.mps.sr.gov.yu).

Reforma visokog obrazovanja, kao i mere podizanja kvaliteta i efikasnosti školskog sistema u srpskom društvu, deklarativno su usmerene ka podizanju nivoa kvaliteta radne snage u Srbiji, kao i ka intenziviranju njene pokretljivosti, ili barem jednog njenog (visokoobrazovanog) dela. Ne sme se, međutim, zaboraviti značaj društvenog kapitala, odnosno mreže društvenih veza, u angažovanju raspoloživih „ljudskih resursa“ sa tržišta rada. Naime, društveni kapital, u okviru često „konfuzne“ tranzicije, ispoljava svoju „tamnu stranu“. To nije slučaj samo sa srpskim društvom nego i sa ostalim društvima postsocijalističke tranzicije. U tom smislu, Božo Milošević navodi da, iako već ima znatnih razlika u pojedinim društvima postsocijalističke tranzicije, u njihovom prilagođavanju načina rada i poslovanja zakonitostima tržišne ekonomije većina tih društava još uvek je „zarobljena“ „haosom tranzicije“. U mnogima od njih korupcija u velikoj meri „zarobljava državu“, ekonomija se svodi na „ekonomiju preživljavanja“, a ogromna većina stanovništva obitava u svojevrsnoj „kulturi siromaštva“ (Milošević 2004: 162–163), koja se realno još više može učvrstiti usled aktuelne svetske ekonomske krize koja bi, po prognozama analitičara iz različitih oblasti, najviše mogla da ugrozi najsiromašnije.

U srpskom društvu (ali ne samo srpskom) nasuprot potrebi za preduzetničkom kulturom, nalazi se, dakle, „kultura siromaštva“, koju karakteriše fatalizam, odnosno mirenje sa postojećim, koje blokira kreativne preduzetničke potencijale „ljudskih resursa“. Takva situacija ukazuje na to da bi sociološki pristup sa stanovišta

međudodna „kulture siromaštva“, preduzetničke kulture i obrazovanja mogao biti plodan u istraživanju uticaja obrazovanja na razvoj „ljudskih resursa“ (i na njihov položaj na tržištu rada) u postsocijalističkim društvima u okviru procesa tranzicije.

LITERATURA

- Bok, Derek (2005). *Univerzitet na tržištu*. Beograd: Clio.
- Bolčić, Silvano (1994). *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo: sociologija „tranzicije u Srbiji početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Čukić, Branislav (2004). *Integrativni menadžment ljudskih resursa*. Kruševac: Fakultet za industrijski menadžment, ICIM plus – Izdavački centar za industrijski menadžment plus.
- Fogarty, Robin J. and Brian M. Pete (2004). *The Adult Learner: Some Things We Know*. Thousand Oaks: Corwin Press.
- Langran, Pol (1971). *Uvod u permanentno obrazovanje*. Beograd: Narodni univerzitet Braća Stamenković.
- Marginson, Simon (2006). National and Global Competition in Higher Education. in: Lauder, Hugh, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough and A.H. Halsey (ed.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. pp. 893 – 908).
- Markov, Slobodanka i Fuada Stanković (ur.) (2008). *Univerzitet i preduzetništvo*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu i UNESCO katedra za studije preduzetništva.
- Milošević, Božo (1990). *Tehničko stvaralaštvo radnika*. Novi Sad: Narodna tehnika Vojvodine.
- Milošević, Božo (2004). Transformacija organizacija rada u procesima globalizacije: Uticaj novoliberalne ideologije. *Sociologija*. Vol.XLVI. br. 2. Beograd. str: 143 – 166.
- Rečnik pojmova Bolonjskog procesa* (2007). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- Rees, Gareth, Ralph Fevre, John Furlong and Stephen Gorard (2006). History, Biography and Place in the Learning Society: Towards a Sociology of Life-Long Learning, in: Lauder, Hugh, Philip Brown, Jo-Anne Dillabough and A.H. Halsey (ed.). *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: University Press. pp. 926 – 935.
- Veblen, Torsten (2008). *Teorija dokoličarske klase*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Večernje novosti*. 3. februar 2009. godine. članak „Diplome na birou“. str. 7.
- Večernje novosti*. 12. februar 2009. godine. članak „Svaki treći bez osnovne“. str. 8.
- Internet izvor: sajt Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije, www.mps.sr.gov.yu.

Marica Šljukić

A VIEW ON THE RELATION BETWEEN EDUCATION AND LABOR MARKET
IN CONTEMPORARY SERBIAN SOCIETY

Summary

In this paper the author points out a few important aspects of the mutual relation between education and work in the frame of transformation processes in the contemporary Serbian society. The close relation between labor market and education market is seen through the relation between university and market, then through characteristics of the process (and the concept) of life-long learning, and finally in the context of the importance of social capital and the pattern of „culture of poverty“. In the conclusion the author claims that the institutionalized (formal) education in Serbia is not coordinated with the needs of the labor market and discusses some of the measures of the Government of the Republic of Serbia introduced in order to elevate the quality of the educational system.

Key words: contemporary Serbian society, education, labor market, post-socialist transformation.

Снежана Стојшин
Snezana.kac@eunet.rs

UDK 378.014.3(497.113)
378.014.543(497.113):37.014.3
Оригинални научни рад

РЕФОРМА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА – УЛОГА СТУДЕНАТА¹

Реформа високог образовања даје прве резултате. Очекиване или не? Мишљења студената, али и наставника различита су. Да ли су предвиђене промене у начину рада уз нови наставни програм довеле до ефикаснијег студирања? Бројна питања која су постављана пре реформе и сада су актуелна. Чини се, једино је сигурно, да се и студенти и наставници и даље прилагођавају новим правилима.

Циљ овог рада јесте да са становишта студената укаже на позитивне и негативне стране реформисаног плана и програма, односно да укаже на њихов став према реформи високог образовања.

У раду су представљени резултати истраживања урађеног на Филозофском факултету у Новом Саду на крају школске 2007/2008. године. У истраживању су учествовали студенти друге године студијских група социологије и психологије. Као инструмент за прикупљање података коришћен је упитник.

Кључне речи: високо образовање, реформа, Болоњска декларација, социологија, психологија, студенти.

УВОД

Систем високог образовања код нас је у последњих неколико година доживео значајне промене. Примена принципа Болоњске декларације у реформи високог образовања показује прве резултате. Позитивне или негативне? Да ли су променама задовољнији студенти или професори? Колико је реформа заснована на овим принципима заиста иновирала наставне програме? Колико су се иновацијама прилагодили учесници наставног процеса?

На потребу за истраживањем ове актуелне теме указују управо први видљиви резултати, прве критике и похвале реформисаног наставног плана и програма. Уз што комплекснију анализу већа је могућност превазилажења евентуалних недостатака реформе високог образовања.

¹ Овај рад је урађен у оквиру пројекта број 149034 *Улога студената у реформи високог образовања* који финансира Министарство науке и заштите животне средине.

Овај рад представља анализу ставова студената социологије и психологије према реформи високог образовања. Анализа резултата истраживања треба да укаже на однос студената друге године поменутих студијских група према реформи, односно реализацији наставног процеса. Као инструмент за прикупљање података коришћен је упитник. Прикупљање података обављено је у мају 2008. године.

Упитник су попунила 24 студента социологије и 70 студената психологије². Као и на осталим студијским групама на Факултету, на обе групе уписано је више девојака него младића. Од укупног броја студената социологије који су учествовали у истраживању 8 (односно 33,3%) њих било је мушког, а 16 (66,6%) женског пола. И међу студентима психологије има више студенткиња (65, односно 92,2%) од студената (5, што чини 7,1% од укупног броја студената који су учествовали у истраживању).

Студенти који су се уписали на студијски програм психологије имали су виши просек у средњој школи од студената социологије. Чак 68,6% студената психологије средњу школу завршило је са одличним успехом, док 15,7% њих има Вукову диплому. Тачно половина студената социологије који су попуњавали упитник средњу школу завршило је са врло добрим успехом, а 12,5% њих имало је добар успех из средње школе. Међу испитаним студентима социологије није било ученика са Вуковом дипломом.

УЧЕШЋЕ СТУДЕНАТА У НАСТАВНОМ ПРОЦЕСУ И ОРГАНИЗАЦИЈА НАСТАВЕ

Део питања у упитнику односио се на начин организовања наставе и учешће студената у наставном процесу. Да би се из угла студената објаснила организација наставног процеса, узети су следећи показатељи: однос према обиму градива, према континуираном оцењивању, распореду предавања, броју курсева, активном учешћу у одржавању наставе и слично.

Реформисани наставни програм подразумева већу ангажованост студената у току наставе, континуирано учешће студената и обимнију припрему за сваки час. Стога се неколико питања односило на степен ангажовања, односно оптерећења студената у току семестра. Као један од показатеља узет је обим градива.

Велики број студената обе групе каже да је градиво преобимно. Чак 83,3% студената социологије сматра да је градиво које изучавају током једног семестра превише обимно³, док исто сматра 78,6% студената психологије. Само

² Претпоставља се да су то студенти који су редовно долазили на предавања.

³ На крају завршене прве године студија 67,3% студената исте студијске групе рекло је да је градиво преобимно.

8,6% студената психологије каже да градиво уопште није обимно, док овај одговор није заокружио ниједан студент социологије⁴.

У току једног семестра професори редовно проверавају знање студената путем тестова или колоквијума. Само 33,3% студената социологије каже да их редовно оцењивање оптерећује, 29,2% њих нису оптерећени, а 37,5% њих уопште нису оптерећени континуираним оцењивањем током семестра⁵.

Међутим, студенти психологије исказали су већи степен оптерећености редовним оцењивањем. Чак 52,8% испитаних студената психологије каже да их континуирано оцењивање оптерећује, 25,7% њих нису оптерећени, а 21,4% студената каже да их овакав начин уопште не оптерећује.

Студенти социологије исказали су и веће незадовољство бројем курсева током семестра него студенти психологије. Скоро 4/5 студената психологије (78,5%) каже да је број курсева које похађају током семестра превелик, док исто тврди 58,4% студената социологије. Број курсева оптималан је за 41,7% студената социологије односно за 21,4% студената психологије.

Број задатака које студенти треба да ураде ван наставе, семинарски радови, припреме за час, домаћи задаци, веома оптерећују студенте обе студијске групе. Наиме, чак 88,6% студената психологије сматра да је број ових задатака превелик, док само 11,4% њих мисли да је број задатака оптималан. И 3/4 студената социологије (75,0%) указује на превелик број задатака које треба да ураде ван наставе. Да је број задатака одговарајући, сматра свега 25,0% студената социологије.

Због великог броја курсева и малог броја учионица, провере знања, односно колоквијуми и испити, одржавају се и викендом. Организовању колоквијума и тестова викендом не противи се 62,9% студената психологије, док 37,1% каже да им то не одговара. Студенти социологије показали су нешто мањи степен толеранције за организовање испита викендом, те нешто више од половине њих (54,1%) каже да им то не одговара.

Како је неопходно да студенти раде континуирано у току семестра, значајну улогу има начин организовања наставе током дана. Студенти социологије показали су много веће незадовољство распоредом часова него студенти психологије. Наиме, чак 70,9% студената социологије каже да због распореда вежби и предавања током дана нема довољно времена за учење, док 29,2% времена има довољно⁶. Како је распоред часова веома сличан распореду старог наставног

⁴ У истраживању које је на групи за социологију 2005/2006. године урађено са студентима прве године (последње генерације која је уписала ову студијску групу по старом програму), чак 60,4% студената рекло је да градиво није обимно, а 62,5% студената каже да је број задатака који треба да ураде ван наставе оптималан.

⁵ Више од половине студената последње генерације који су попуњавали упитник у поменутом истраживању 2006. године (55,3%) рекло је да нема ништа против континуираног оцењивања.

⁶ Према резултатима претходно поменутог истраживања ставова студената (стари наставни програм), свега 38,3% студената рекло је да због распореда часова нема довољно времена за учење, 25,5%

програма, незадовољство студената може се протумачити превеликим бројем задатака, односно великим обимом градива које студенти треба да обраде ван наставе.

Скоро половина испитаних студената психологије (48,5%) каже да им након одржаних вежби и предавања остаје довољно времена за учење, док 51,5% њих каже да нема довољно времена. Тако 44,9% студената психологије и само 37,5% студената социологије каже да је распоред часова током дана добро организован, док 62,5% студената социологије и 55,7% студената психологије није задовољно распоредом часова.

Иако је примена Декларације требало да доведе до ефикаснијег и бржег студирања, студенти кажу да је ефикасност на ниском нивоу. Наиме, свега 16,7% студената социологије и 30,0% студената психологије сматра да садашње студије омогућују ефикасно студирање. Велики број студената обе групе неодлучан је - 48,6% студената психологије и 33,3% студената социологије. Са тврђом да садашње студије омогућују ефикасно студирање уопште се или делимично не слаже 50,0% студената социологије и 21,4% студената психологије.

У укупан број поена које студент добија на крају курса улазе и поени за активно учешће на часу. Реализација старог наставног програма на већини предмета подразумевала је фронтални облик наставног рада, те је учешће студената на часу најчешће свођено на минимум. Да ли реформисани наставни програм „дозвољава“ већу активност студената? Само 12,5% студената социологије каже да је улога студената у настави активна, а чак 41,7% студената сматра да је њихова улога пасивна. Чак 45,8% студената социологије није могло да окарактерише степен свог учешћа у току одржавања наставе⁷. Овде се постављају два питања. Прво, колико су наставници заиста променили начин рада након реформе, односно, колико „дозвољавају“ већу активност студената? И друго, колико су студенти свакодневно спремни да активно учествују у наставном процесу?

На студијској групи психологија 38,6% студената друге године своју улогу у настави оценило је као активну, 34,3% кажу да су у току часа пасивни, док је 27,1% заокружило број у средини лествице.

Већа активност, између осталог, морала би да обезбеди и већу креативност. Колико су студенти, према сопственој оцени, креативни у току наставе? Студенти обе групе исказали су велико незадовољство немогућношћу исказивања креативности. Тек 12,5% студената социологије каже да им студијски програм даје прилику да покажу своју креативност, док се чак 54,2% њих уопште

студената било је неодлучно, док је 36,2% њих рекло да времена за ваннаставне активности има довољно.

⁷ Иако је један од циљева одржавања наставе према принципима Болоњске декларације подстицање активности студената, ситуација се није много променила. Наиме, највећи број студената који су наставу слушали по старом наставном програму (42,0%) своју улогу у настави оценио је као пасивну, свега 23,0% као активну, док је велики број студената био неодлучан (35,0%).

или делимично не слаже са тим. Неодлучно је било 33,3% студената социологије. Само 27,1% будућих психолога каже да може да исказе креативност на настави, 35,7% се не слаже са тим, а 37,1% њих било је неодлучно.

Мали број студената задовољан је распоредом полагања испита - 1/3 будућих социолога и свега 1/5 студената психологије. Чак 54,2% студената социологије незадовољно је, а 12,5% њих заокружило је одговор *не знам*. Тачно половина студената психологије није задовољна терминима полагања испита. Интересантно је да је чак 30,0% студената психологије заокружило одговор *не знам*.

Како примена Болоњске декларације подразумева и редовну евалуацију, једно од питања односило се на критеријуме оцењивања рада наставника. Студенти су рекли у којој мери им је при оцењивању битна строгост наставника и однос према студентима, односно начин на који држи наставу и атрактивност наставног садржаја.

Студентима социологије најбитнији је начин на који наставник држи наставу, а чак 95,8% њих заокружило је овај одговор (табела 1). При оцењивању наставника студенти социологије затим процењују његов однос према студенту (70,8%), а нешто мање им је битна атрактивност наставног садржаја (66,6%). Најмање студената социологије, само 25,0%, размишља о строгости наставника када их оцењује, а чак 45,9% каже да им та карактеристика није битна.

Чак 97,2% студената психологије наводи да им је при евалуацији наставника најважнији начин на који држи наставу (табела 2). Међутим, скоро исту важност придају и односу наставника према студенту (92,8%), што је за 22% више него код студената социологије. За 68,6% студената ове студијске групе веома је битна и атрактивност наставног садржаја, а 47,2% њих обраћа пажњу и на строгост наставника.

Табела 1. У процесу оцењивања наставника студентима социологије најважнији је:

	потпуно	делимично да	неодлучан	не	уопште не
однос наставника према студенту	45,8	25,0	16,7	12,5	-
атрактивност наставног садржаја	33,3	33,3	25,0	-	8,3
начин на који наставник држи наставу	75,0	20,8	4,2	-	-
строгост наставника	8,3	16,7	29,2	16,7	29,2

Табела 2. У процесу оцењивања наставника студентима психологије најважнији је:

	потпуно	делимично да	неодлучан	не	уопште не
однос наставника према студенту	45,7	47,1	2,9	1,4	2,9
атрактивност наставног садржаја	25,7	42,9	14,3	10,0	7,1
начин на који наставник држи наставу	62,9	34,3	-	-	2,9
строгост наставника	18,6	28,6	32,9	7,1	12,9

ОДНОС СТУДЕНАТА ПРЕМА РЕФОРМИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Колико су студенти друге године социологије упознати са принципима Болоњске декларације? Уопште није упознато 12,5% студената социологије, а 20,8% једва познаје принципе по којима студира. Принципе осредње познаје 20,8%, а добро 41,7% студената. Само 4,2% студената ове студијске групе каже да веома добро познаје поменуте принципе.

Највише студената психологије (47,1%) осредње познаје принципе, 28,6% добро, а 12,9% веома добро познаје принципе Болоњске декларације. Свега 11,5% студената друге године психологије није упознато са принципима по којима студира.

Само 20,8% студената социологије сматра да Филозофски факултет може да испуни стандарде Болоњске декларације, 33,3% сматра да не може, док је 45,8% студената неодлучно. Скоро исти проценат студената психологије не зна да ли Факултет може да испуни поменуте стандарде, 22,9% одговорило је негативно, док је 31,3% заокружило одговор *да*.

Неколико питања односило се на став студената према могућим последицама реформе високог образовања (табеле 3 и 4). Са тврдњом да ће *студије након реформе постати занимљивије* не слаже се или се делимично не слаже чак 41,6% студената социологије и нешто више од половине укупног броја испитаних студената психологије, чак 52,8% (табеле 3 и 4). Скоро трећина студената обе групе није сигурна да ли ће студирање након реформе бити занимљивије (29,2% социолога и 32,9% студената психологије). Међу испитаним студентима социологије 29,1% делимично или у потпуности слаже се да ће студије бити интересантније, док исто мисли 14,3% студената психологије.

Оно што највише мучи две трећине (66,7%) студената социологије и исто толико студената психологије (67,1%) јесу *већи трошкови студирања* као највероватнија последица реформе високог образовања. Свега 7,1% будућих психолога и 16,7% будућих социолога сматра да се трошкови студирања неће повећати.

Да ли ће услед реформе бити смањен број уписних места на Факултету? Највећи број студената обе студијске групе, 41,7% студената социологије и 57,1% студената психологије, не зна у којој мери ће доћи до промене броја уписних места. Да ће се број уписних места смањити сматра 37,5% студената социологије и 27,2% студената психологије. Са овом тврдњом није се сложило 20,9% испитаних будућих социолога и 15,7% студената психологије.

Са тврдњом да ће *реформа допринети томе да студенти раде више, а професори мање* потпуно или делимично сложила се једна четвртина (25,0%) студената социологије и 17,2% студената психологије. Делимично се или се уопште није сложило 37,5% студената социологије, као и 38,6% студената социологије, док су остали били неодлучни.

Табела 3. Мишљење студената социологије о могућим последицама реформе.

тврдње	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучан	не слажем се	уопште се не слажем
Сматрам да ће реформом студије постати занимљивије.	20,8	20,8	29,2	8,3	20,8
Реформа ће допринети томе да студенти раде више, а професори мање.	8,3	16,7	37,5	25,0	12,5
Реформа ће довести до скупљег студирања.	50,0	16,7	16,7	-	16,7
Реформом ће се смањити број уписних места за студенте на факултету.	25,0	12,5	41,7	4,2	16,7

Табела 4. Мишљење студената психологије о могућим последицама реформе.

тврдње	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучан	не слажем се	уопште се не слажем
Сматрам да ће реформом студије постати занимљивије.	15,7	37,1	32,9	5,7	8,6
Реформа ће допринети томе да студенти раде више, а професори мање.	4,3	12,9	44,3	22,9	15,7
Реформа ће довести до скупљег студирања.	37,1	30,0	25,7	5,7	1,4
Реформом ће се смањити број уписних места за студенте на факултету.	14,3	12,9	57,1	8,6	7,1

Више од половине студената обе студијске групе сматра да је увођење усмерења током студија добро, 54,1% будућих социолога и 61,4% будућих психолога. Међу студентима психологије 14,2% сматра да је увођење усмерења лоше, док је 24,3% њих неодлучно. Скоро трећина студената социологије (29,2%) каже да не би требало уводити усмерење у току студија, док је 16,7% њих било неодлучно.

Да увођење усмерења представља сувише уску специјализацију која може отежати запошљавање у струци, сматра свега 12,5% студената социологије, чак 41,7% било је неодлучно, док је негативан став изразило 41,3% студената социологије.

И 42,9% студената психологије не слаже се са наведеном тврдњом, неодлучно је било 32,9%, док се 24,3% студената психологије сложило.

Велика већина студената обе студијске групе, тачније 89,4% њих сматра да се услови студирања превише често мењају током студија. Свега 10,6% њих одговорило је негативно.

И по питању увођења ментора који би студентима помагао у свим битним питањима, студенти обе групе веома су изричитии. Чак 91,7% студената социологије и 95,8% студената психологије сматра да је увођење ментора неопходно. Ово се може протумачити тиме да студенти најчешће не знају где да потраже одговор на њима важна питања, стога сматрају да им је ментор неопходан.

На крају, мишљења студената о реформи високог образовања подељена су. Највише студената социологије 37,5% о реформи има негативно мишљење, 33,3% од укупног броја испитаних има позитивно мишљење, док је 29,2% неодлучно (табела 5).

Нешто лепше мишљење о реформи имају студенти психологије. Наиме, 42,9% има позитивно мишљење, 24,3% је неодлучно, док 32,9% има негативно мишљење о реформи високог образовања.

Табела 5. Мишљење студената о реформи високог образовања

	потпуно позитивно	делимично позитивно	неодлучан	делимично негативно	потпуно негативно
студенти социологије	25,0	8,3	29,2	8,3	29,2
студенти психологије	24,3	18,6	24,3	20,0	12,9

ЗАКЉУЧАК

Студенти обе студијске групе исказали су прилично незадовољство начином рада и реализацијом садашњег наставног програма. Најчешће не постоје знатне разлике међу одговорима. Највише проблема студентима социологије и психологије ствара преобимно градиво, велики број курсева у току семестра, бројни задаци које због лошег распореда часова не могу да ураде ван наставе. Нажалост, своју улогу на часу углавном оцењују као пасивну и кажу да студијски програм не пружа могућност за исказивање креативности.

Према мишљењу студената, последице реформе високог образовања неће бити у потпуности повољне за њих.

ЛИТЕРАТУРА

- Вуксановић, Гордана (2007). Болоњска декларација – између реалног и предложеног. *Годишњак Филозофског факултета*. XXXII: 133-142
- Вуксановић, Г., Новаков, П., Стојшин С. (2008). *Студенти и реформа високог образовања*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за социологију.
- (2006). Болоњска декларација 2006/2007. *Б92*
- Стојшин, Снежана (2007). Однос студената према реформи високог образовања. *Годишњак Филозофског факултета*. XXXII: 143-152
- Стојшин, Снежана (2008). Реформа високог образовања – за студенте или против њих. *Годишњак Филозофског факултета*. XXXIII-1: 67-75

REFORM OF HIGHER EDUCATION – THE ROLE OF STUDENTS

Summary

The reform of higher education has been giving its first results. Expected or not? Opinions of students, but also of teachers, are different. Have the planned changes of the way of studying, together with the new curriculum given the more efficient university studies? Numerous questions, posed even before the reform, are also important now. It seems that we can only be sure that both students and teachers have still been adapting to the new rules. The aim of this paper is to point out both positive and negative sides of the reform, from the point of view of students. In the paper, the results of survey done at the Faculty of Philosophy in Novi Sad during the school year 2007/2008 are presented. A questionnaire has been used in order to obtain relevant data from the students of sociology and psychology.

Key words: Declaration from Bologna, higher education, psychology, sociology, students.

Zorica Kuburić
zoricakuburic@gmail.com

UDK 2–1.(497)
299.5(497)
Originalni naučni rad

REVITALIZACIJA RELIGIJE NA BALKANU

Brojna istraživanja ukazuju da je religija ponovo zaživela i postala predmet interesovanja kako istraživača tako i političara i građana¹. Međutim, razlike postoje u stepenu prihvaćenosti različitih verskih vrednosti i normi. Razlike su prisutne između država ali i između različitih religija. Naša interesovanja usmerena su na ispitivanje prostora Balkana. Galupovo istraživanje, rađeno 2007. godine na uzorku od 9.464 ispitanika, daje nam obilje materijala za razumevanje razlika koje postoje unutar i između osam država i regiona (Srbija, Crna Gora, Makedonija, Albanija, Kosovo, BiH, Bugarska, Hrvatska). Pitanja kojima ćemo posebnu pažnju posvetiti odnose se na: *sigurnost u istinitost vlastite religije* i *sigurnost u postojanje Boga*. Prema rezultatima ovog istraživanja, jasno se uočava da je islam religija u kojoj je najveći broj ispitanika ubeđen da je njihova religija jedina istinita. Na suprotnom kraju nalazi se protestantizam čiji su vernici spremni na visok stepen uvažavanja drugih religijskih pravaca kao istinitih. Sigurnost u postojanje Boga ima u proseku 60% ispitanika, što se poklapa sa rezultatima istraživanja rađenih posle devedesetih godina. Dakle, sva navedena istraživanja, više ili manje iznijansirana, ukazuju da se ljudi vraćaju religiji i da je Bog u ovim burnim vremenima tranzicije ljudima potreban. Na koje sve načine ljudi praktikuju svoje verovanje u Boga biće prikazano u ovom radu.

Ključne reči: religija, religioznost, sekularizacija, revitalizacija religije, tranzicija, Balkan.

EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA RELIGIOZNOSTI

Empirijska istraživanja religioznosti na prostoru Balkana nisu bila brojna, a i ona koja su bila teško ih je upoređivati jer su rađena različitom metodologijom i u različitim vremenskim periodima. Prvo sociološko istraživanje religije na području bivše Jugoslavije uradio je Esad Ćimić 1963. godine. Bila je to doktorska disertacija iz područja sociologije religije koja je objavljena 1970. godine, pod naslovom *Socijalističko društvo i religija*. Ćimić je tada pisao da je religija „duhovna kristalizacija čovjekove prividne moći i stvarne nemoći unutar izvjesne istorijske epohe“ (Ćimić 1970: 37).

¹ Ovaj rad je deo istraživanja na projektu *Socijalno-ekonomske i kulturne karakteristike i potencijali Vojvodine kao činilac regionalnog povezivanja i integracije u Evropu*, koji finansiraju Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. Osnovna istraživanja, br. projekta: 149013D, 2006 - 2010.

Bio je to duh vremena u kome se na religiju gledalo negativno. Međutim, gledano iz vremena sadašnjeg, Siniša Zrinščak (1999: 90) navodi svedočenje Ćimića da je Rudi Supek, prilikom promocije te knjige, izjavio da se radi (na osnovu dobijenih rezultata) o izvrsnoj kritici stvarnog procesa samoupravljanja jer je, na zaobilazan način, istraživanjem religije razotkrivena prava priroda tadašnjeg sistema. Dakle, istraživanjem religije u jednom društvu, istražuje se samo društvo. Da je sociološkim istraživanjima bio moguć naučni a ne ideološki pristup, ukazuje i stav Esada Ćimića da „slobodno društvo zacijelo ne može postojati bez elemenata konflikta; ustvari, ono je slobodno upravo zato što postoji sloboda za konfliktna gledišta i snage, uključujući i religijska gledišta i religijske snage” (Ćimić 1984: 73).

Ako nastavimo da razmišljamo o problemu slobode i ako je u jednom društvu testiramo u oblasti religije, onada zaista možemo doći do pravih podataka, ne o samoj religiji već o društvu koje je omogućava. Promene u društvu najviše se odražavaju na odnos prema religiji. Zato nam veliku pomoć pružaju ranija empirijska istraživanja koja su sedamdesetih i osamdesetih godina sprovodili Sergej Flere (1977), Dragomir Pantić (1997), Štefica Baktijarević (1975) itd.

Značajan doprinos u proučavanju religioznosti daju nam i popisi stanovništva, na koje se često pozivamo, ali samo kao na početnu orijentaciju. Naime, konfesionalno izjašnjavanje može istraživača dovesti u zabludu budući da se konfesionalnost, u svesti građana, često više poistovećuje sa tradicijom i nacionalnom pripadnošću, a manje sa religioznošću. U tom smislu, Dragomir Pantić (1977) govori o konfesionalnosti kao tzv. *mekom indikatoru* religioznosti.

Dragoljub Đorđević (1990: 31) u knjizi *O religiji i ateizmu* piše: „Ateizam je stav koji se formira u socijalnom okruženju – ujedno je individualan, ličan i društven. On je i moralna pozicija, način ponašanja i stil života, vrsta sazajnog, osećajnog i praktičnog odnosa prema stvarnosti.“

Milan Vukomanović (2001: 12) smatra da je potreba za religijom izvorna, temeljna ljudska potreba, baš kao i ljubav, osećanje emotivne sigurnosti, reda i harmonije u životu. Ta izvorna religijska potreba uvek se negde konkretizuje, baš kao i ljubav, uobličava se i dobija posebna obeležja u okviru određene verske tradicije, prihvatanjem učenja, vrednosti, moralnih normi, do obrednog ponašanja.

Dakle, oscilacije u stepenu religioznosti i odnosa prema religiji u jednom društvu su imale svoje teorijske diskurse. Od pretpostavke da je normalno da se veruje u Boga i da je religija sastavni deo svakog društva do pretpostavke o njenom opijatskom dejstvu koje žedne ljude vodi preko vode. Pitanje je samo kolike su oscilacije na toj dimenziji religioznosti na čijem se jednom kraju nalazi neverovanje a na drugom verovanje.

Proces sekularizacije i ateizacije jugoslovenskog društva bio je naročito intenzivan početkom pedesetih godina, a to znamo i po tome što je veronauka izbačena iz državne škole, veroučitelji nisu više bili na platnom spisku a Bogoslovski fakultet odvojen od ostalih fakulteta (Kuburić, Moe 2006).

Ispitivanje javnog mnjenja iz 1964. godine, pokazuje da se 70% stanovništva deklarira u konfesionalnim kategorijama, dok se blizu 30% izjašnjava kao ateisti. Prema istraživanju sprovedenom samo četiri godine kasnije, u Srbiji je 51% ateista. Broj nereligioznog stanovništva dominira u odnosu na broj vernika. „Najveći postotak religioznih se javlja u najstarijoj starosnoj generaciji uključenoj u istraživanje (starijoj od 56 godina), a daleko manje u mlađim starosnim generacijama. Tipični vernik je vernik koji živi na selu, a religioznost raste kako opada školska sprema ispitanika.” (Blagojević 1995: 17).

Dragomir Pantić je na skali procene omogućio ispitanicima da ocenama od 1 do 5 izraze u kojoj se meri slažu sa tvdnjama koje se odnose na religiju. Pantić je došao do sledećih rezultata: najjači stepen nereligioznosti (ateizam) ispoljilo je 48,7% građana, srednji stepen nereligioznosti 13%, slab stepen nereligioznosti 9,5%; u kategoriju „mešani tip” (neodlučni, pokolebani, nezainteresovani, prisutne obe orijentacije i sl.) svrstano je 10,6% građana, 8,2% je ispoljilo slab stepen religioznosti, osrednji stepen 6,7%, a najjači samo 3,4% Vojvođana (Pantić 1977). Ukoliko, radi lakše preglednosti sažmemo rezultate u tri osnovne kategorije, vidimo da je nereligioznih 71,2%, religioznih 18,3%, dok kategoriji *mešani tip* pripada 10,6% građana.

Indikator religioznosti koji se često koristi u istraživanjima jeste pitanje verovanja u božije postojanje. Judaizam, islam i hrićanstvo kao otkrivene religije sistem verovanja zasnivaju na poruci koja dolazi od Boga a zapisana je u svetim knjigama, zato bismo mogli da pođemo u razumevanju religioznosti upravo od poznavanja svetih spisa i njihovih poruka.

Atirbuti kojima je opisana ličnost Boga usvajaju se u okviru procesa formiranja religioznosti. U svim monoteističkim religijama smatra se da je Bog apsolutno dobar i da je poreklo zla izvan njegove prirode, a religijska poruka odnosi se na spasenje od zla i smrti. Međutim, budući da je odnos dobra i zla predmet religijskog učenja, važno je razumeti kakva je predstava o Bogu u svesti vernika i kako se to odražava na njihovu religioznost (Kuburić 1995; 1997; 1998; 2009).

Vera u Boga ima svoje poreklo kako u subjektivnoj izvesnosti da je Bog ono lično, moje, ono u šta ja verujem, tako i u supstancijalnoj strani koja podrazumeva da Bog nije samo nešto moje lično. „U svom razvijenom monoteističkom vidu, religijsko mišljenje određenje boga povezuje na direktan način sa ljudskim delanjem. Predstava o bogu postaje meritum delanja, a božanske osobine postaju delatni ideal“ (Sadžakov 2006: 93).

Novozavetni kontekst širenja hrićanstva utemeljen je u tekstu koji tvrdi da se duhovno srodstvo stiće izvršenjem božije volje „jer ko izvršuje volju oca mojega koji je na nebesima, onaj je brat moj i sestra i mati“ (Matej 12: 49). Takođe je praksa a ne teorija deo puta spasenja jer „Neće svaki koji mi govori: Gospode! Gospode! Ući u carstvo nebesko; no koji čini po volji oca mojega koji je na nebesima“ (Matej 7, 21). Religija ima moć tek onda kada zaživi u životu vernika, zato se u sociološkim istraživanjima religioznosti traga upravo za indikatorima religioznosti koji su prisutni u praktičnom i svakodnevnom životu vernika.

Obredna praksa u svim svojim varijacijama upućuje nas na verujuće koji su s reči prešli na ritual. Stepenn religioznosti vernika može se proceniti ispitivanjem učešća u obredima. Koliko vernik učestvuje u zajedničkim, porodičnim i ličnim ritualima, odražava se na njegovu sliku o sebi, religioznost i porodičnu atmosferu, kao i na stil vaspitanja dece i stil života uopšte. Jer svrha rituala i jeste da čoveka koji im se predaje obuzme celog i pripremi za susret s Bogom. I kako kaže Lorenc (1940), religiozni nagon je nagon za molitvom. Onde gde je živa u čoveku, religija je uvek molitva. A molitva je deo i zajedničkog i porodičnog i ličnog rituala. No, sami rituali mogu da budu i prazna forma i može se dogoditi da ne ispune svoju svrhu ako nisu povezani sa ostalim indikatorima religioznosti.

U indikatore religioznosti spada i stav vernika prema crkvi i učešće vernika u aktivnostima crkve kao organizacije. Naime, moguće je da pojedinac bude religiozan nezavisno od crkvenog modela religioznosti, međutim, crkvenu religijsku identifikaciju imamo onda kad vernik veruje na način koji je odredila crkva.

U studiji *Srbija na kraju milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (Bolčić, Milić 2002) pronalazimo deo istraživanja koji se odnosi na religioznost. Pitanjima iz 1994. dodata su pitanja o nasilju u braku, religioznosti i socijalnoj mobilnosti. Tako smo u istraživanju putem ankete, koja je završena 1999. godine na uzorku od 1202 ispitanika dobili podatke zanimljive za razumevanje stepena religioznosti i indikatora putem kojih je merena religioznost. Dragana Radisavljević-Čiparizović (2002; 2006) kaže da su u istraživanju koristili precizniju skalu religioznosti, na kojoj su se ispitanici rasporedili na sledeći način:

1. uvereni sam vernik i prihvatam sve što moja vera uči – 26,6%;
2. religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vera uči – 32,7%;
3. razmišljam o tome, ali nisam načisto da li verujem ili ne – 14,5%;
4. prema religiji sam ravnodušan – 6,8%;
5. nisam religiozan, ali nemam ništa protiv religije – 17,6%;
6. nisam religiozan i protivnik sam religije – 1,4%;

Od indikatora religioznosti u ovom istraživanju navode se, dakle, konfesionalna i religijska samoidentifikacija, ali i to da konfesionalna pripadnost nije identična s religioznošću. Druga grupa indikatora odnosi se na participaciju u obredima tradicionalne prirode. Pitanje je glasilo: *Da li ste krstili decu ili biste to želeli?* Prema odgovorima, 84% ispitanika krstilo je decu ili bi to želelo. Pitanje koje se odnosilo na obred sahranjivanja glasilo je: *Da li je u vašoj porodici uobičajen crkveni ukop pokojnika?* Tu je skoro 90% ispitanika pozitivno odgovorilo. „Podatak da čak 80% tkz. ravnodušnih, oko dve trećine tolerantno nereligioznih, i više od polovine tkz. antiteista – crkvenim pogrebom ispraća svoje bližnje, potvrđuje povećan značaj običaja i tradicije u celoj populaciji“ (Radisavljević-Čiparizović 2002: 227). U treću grupu indikatora nalaze se pitanja koja se odnose na religijsku atmosferu u krugu porodice kao deo tradicionalne vezanosti za religiju i crkvu. Tu je reč o slavljenju verskih praznika i krsne slave. Istraživanje je potvrdilo da se radi o apsolutno većinskoj pojavi, jer skoro 90% ispitanika slavi verske praznike.

„Kao pokazatelje religijske situacije na jednom području empirijska sociološka istraživanja koriste indikatore koji su uslovno podeljeni na pokazatelje religijskih ponašanja kao neposredne dužnosti vernika: u našem istraživanju to su odlazak na Liturgiju i posećivanje Crkve, i pokazatelje religijskog ponašanja kao čina pobožnosti: molitva Bogu, post pred verske praznike i čitanje verskih knjiga i časopisa“ (Radisavljević-Ćiparizović 2002: 230).

Prema rezultatima empirijskih istraživanja, može se primetiti kako se religija lakše prihvata na rečima nego na delima. Neki aspekti verske prakse su manje dok su drugi više usvojeni u svakodnevnom životu. Najmanje je zastupljen odlazak na liturgiju, zatim čitanje verske literature. Znatno je veći broj vernika koji nikada ne ide na liturgiju nego što ide redovno, isto kao što više vernika ne čita nego što čita versku literaturu. Više je vernika koji se nikada ne mole od onih koji se redovno mole.

Istraživanje rađeno u Vojvodini (Tripković 2005; Kuburić, Stojković 2004) imalo je devet kategorija religioznosti, koje su kao mogućnost ponuđene ispitanicima. Kakav je vaš lični odnos prema religiji:

1. vernik sam jer prihvatam sve što moja vera (crkva) uči – 15,1%;
2. vernik sam jer se pridržavam svih običaja koje nalaže moja vera – 17,2%;
3. vernik sam, ali ne prihvatam sve što moja vera uči – 21,9%;
4. ne pripadam nijednoj veri (crkvi), ali verujem u Boga – 6,6%;
5. nisam siguran da li sam religiozan ili ne – 6,0%;
6. nisam vernik, ali se pridržavam verskih običaja svog naroda – 18,7%;
7. nisam vernik, ali uvažavam religijska ubeđenja i pripadnost drugog – 10,8%;
8. nisam vernik i religija me ne zanima – 2,6%;
9. protivnik sam svake religije – 1,0%;

Ako ih svedemo na tri osnovna modaliteta izražavanja (ne)religioznosti, kao *vernika* izjašnjava se 61% građana Vojvodine, da su *nereligiozni* ističe 33% ispitanika, dok preostali deo od 6% pripada tzv. *mešanom tipu*.

Prema rezultatima ovog istraživanja, za *dogmatski tip* religioznosti („vernik sam jer prihvatam sve što moja vera uči“) opredelilo se 15,1% ispitanika, odnosno oko jedna četvrtina od ukupnog broja vernika. Tvrdnja: „vernik sam jer se pridržavam svih običaja moje vere“ ukazuje na *obredne vernike* kojih ima 17,3% u Vojvodini. Unutar opšte kategorije religioznosti dominira *tip selektivnog vernika* koji tvrdi: („vernik sam, ali ne prihvatam sve što moja vera uči“) koji iznosi više od jedne trećine ukupnog broja vernika. Odgovor „ne pripadam nijednoj veri, ali verujem u boga“ ukazuje na individualni tip religioznosti za koji se opredelilo 7% građana. Sledeću grupu ispitanika čine građani koji nemaju jasan stav po pitanju religioznosti („nisam siguran da li sam religiozan ili ne“). Ovoj grupi pripada svega 6% stanovnika Vojvodine.

Opšta kategorija nereligioznosti podeljena je na četiri osnovna modaliteta. Prvu grupu čine ispitanici najslabijeg intenziteta nereligioznosti („nisam vernik, ali se pridržavam verskih običaja svog naroda“), koji su zastupljeni sa 19%. Visok

stepen zastupljenosti ovog tipa ukazuje da je među nereligioznima veliki broj onih koji delimično učestvuju u verskom životu. Nešto jaču nereligioznost beležimo kod ispitanika koji su se opredelili za odgovor „nisam vernik, ali uvažavam religijsko ubeđenje i pripadnost drugog”. Ovu grupu nereligioznih, ali sa visokim stepenom tolerancije prema vernicima, čini 11% građana Vojvodine. Dva poslednja modaliteta nereligioznosti („nisam vernik i religija me ne zanima” i „protivnik sam svake religije”) izražavaju stavove ravnodušnosti prema religiji (3%) i ateizma, odnosno protivljenja religiji (1%). U poređenju sa ranijim istraživanjem ovo je grupa ispitanika koja je doživela najdrastičniju brojčanu promenu (Kuburić, Stojković, 2004).

BALKAN MONITOR

Galupovo istraživanje rađeno na skoro 10.000 ispitanika u osam država i regiona na Balkanu pruža nam veoma veliki broj mogućnosti za upoređivanje i praćenje promena u svim aspektima života, a značajan broj pitanja posvećen je i religiji. Za potrebe ovog rada prikazaćemo samo nekoliko pitanja koji se odnose na religiju i religioznosti u različitim državama, a samo istraživanje prikazano je kod nas na konferenciji za štampu 2. jula 2007. godine u Beogradu (Manchin).

Predmet Galupovog istraživanja bio je: prihodi i životni standard, migracija mladih, očekivanja i perspektive, kriminal i sigurnost, poslovna klima, percepcija budućnosti (porodice, zajednice, nacije i regiona), mentalitet / ponovno osmišljavanje istorije, identitet/identiteti, rat, percepcija drugih, raseljavanje, poverenje u institucije, migracije, religija i duhovnost.

Tabela 1. Broj ipitanika

	Broj	Procenat
Srbija	1556	16.4
Crna Gora	834	8.8
Makedonija	1042	11.0
Albanija	981	10.4
Kosovo	1046	11.1
BiH	2002	21.2
Bugarska	1003	10.6
Hrvatska	1000	10.6
Ukupno	9464	100.0

Sigurnost u istinitost vlastite religije

Jedno od veoma značajnih pitanja koje se odnosi na stepen sigurnosti u istinitost vlastite religije ukrstili smo s verskom pripadnošću ispitanika. Prema rezultatima ovog istraživanja (tabela 2), uočava se razlika između islama kao tradicionalne religije u kojoj je najveći broj ispitanika (41%) ubeđen da je njihova religija jedina istinita i protestantizma u kome većina vernika (44%) smatra da je njihova religija samo jedna među brojnim istinitim religijama. Pravoslavlje je, kao što ćemo videti i u drugim pitanjima, podeljeno i ne postoji dominantno mišljenje, već više ambivalentnost. Diskusija ovog pitanja mogla bi biti usmerena na pitanje tradicionalnog, modernog i postmoderne društva. Takođe, daje dovoljno materijala za govor o moći i nemoći religije.

Tabela 2. Verska pripadnost u odnosu na pitanje koliko ljudi veruju da je njihova religija jedina i istinita.

Verska pripadnost	Jedina prava vera	Jedna od nekoliko	Samo jedan pravac u mnoštvu	Ne zna ili nije odgovoreno
Pravoslavni	24%	30%	24%	22%
Katolici	30%	33%	24%	13%
Muslimani	41%	28%	11%	20%
Protestanti	23%	22%	44%	10%

Sigurnost u postojanje Boga

Kao jedan od indikatora koji je značajan jeste pitanje verovanja i sigurnosti u božije postojanje. Putem skale procene ispitanici su se opredeljivali za šest kategorija: od potpunog odbacivanja i iskaza da sigurno ne postoji do potpune ubeđenosti da Bog postoji. Između ove dve krajnosti nalaze se dva modaliteta sa iskazom verovatno ne i verovatno da. Izvestan broj ispitanika opredelio se za odgovor da ne zna ili pak nisu ništa odgovorili.

Tabela 3. Stepenn sigurnosti da Bog postoji.

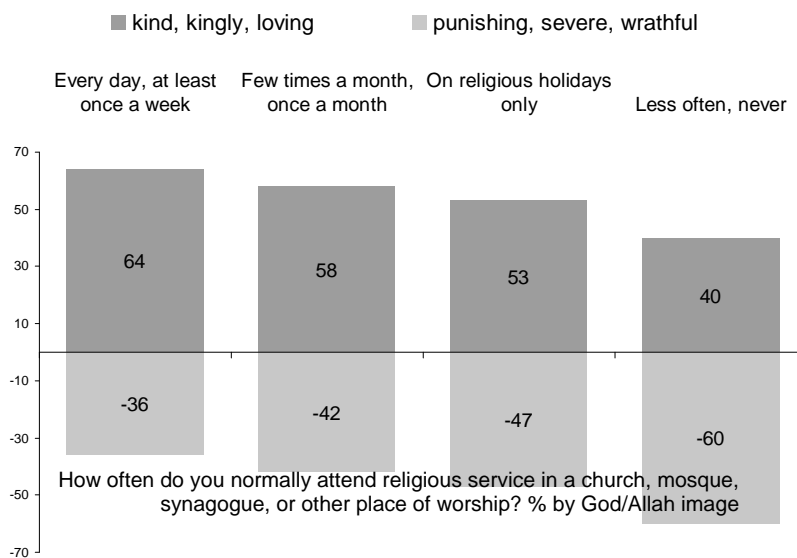
Balkan, region,	Sigurno ne postoji	Verovatno ne postoji	Verovatno da postoji	Apsolutno postoji	Ne zna
Srbija	6%	7%	29%	49%	9%
Crna Gora	4%	2%	21%	60%	13%
Makedonija	2%	2%	24%	70%	2%
Albanija	4%	3%	27%	41%	25%
Kosovo	1%	1%	14%	82%	2%
BiH	2%	2%	14%	74%	8%

Balkan, region,	Sigurno ne postoji	Verovatno ne postoji	Verovatno da postoji	Apsolutno postoji	Ne zna
Bugarska	12%	7%	27%	31%	23%
Hrvatska	4%	3%	19%	66%	8%
Ukupno	4%	4%	21%	60%	11%

Uobičajeno je da se religija definiše verovanjem u Boga. Rezultati istraživanja 2007. godine ukazuju da apsolutno poverenje u postojanje Boga ima u proseku 60% ispitanika, što se poklapa sa rezultatima istraživanja rađenih posle devedesetih godina. Dakle, sva navedena istraživanja, više ili manje iznijansirana, ukazuju da se ljudi vraćaju religiji i da je Bog u ovim burnim vremenima tranzicije ljudima potreban.

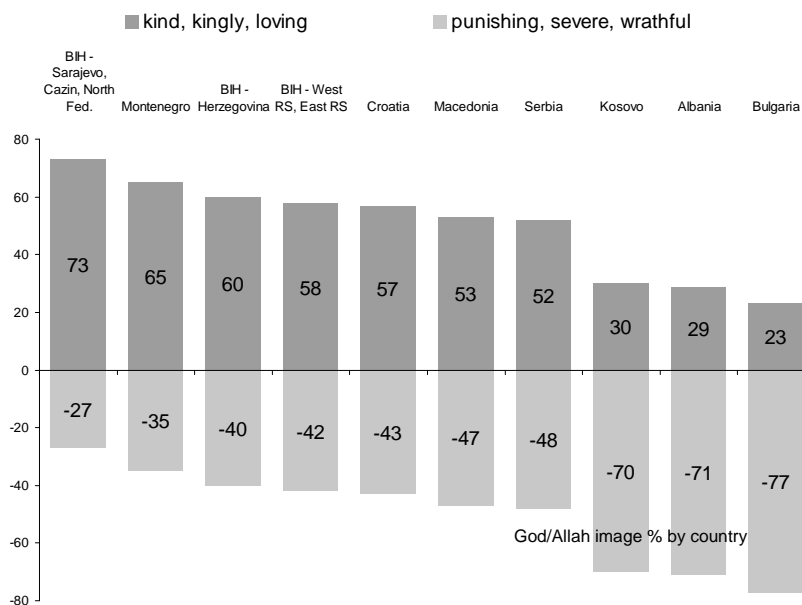
SIGURNOST U BOŽJU DOBROTU

Međutim, najznačajnije pitanje po kome se može u zaključivanju ići dalje, jeste pitanje prirode božanskog bića. Da li je reč o strogom Bogu koji je spreman više da kažnjava ili o Bogu koji voli, prašta i koji je milostiv. Ako je ovde reč o suštini religioznosti, jer se vraćamo na monoteističko razumevanje Boga kao apsolutno dobro biće, onda se i ovo pitanje može svrstati u značajne indikatore religioznosti. Prema rezultatima prikazanim na grafikonu 1 vidi se da je poseta verskim obredima i crkvi učestalija kod onih koji se Boga manje plaše i koji ga doživljavaju kao dobro biće.

Grafikon 1. Slika o Bogu i učestalost posećivanja verske službe.

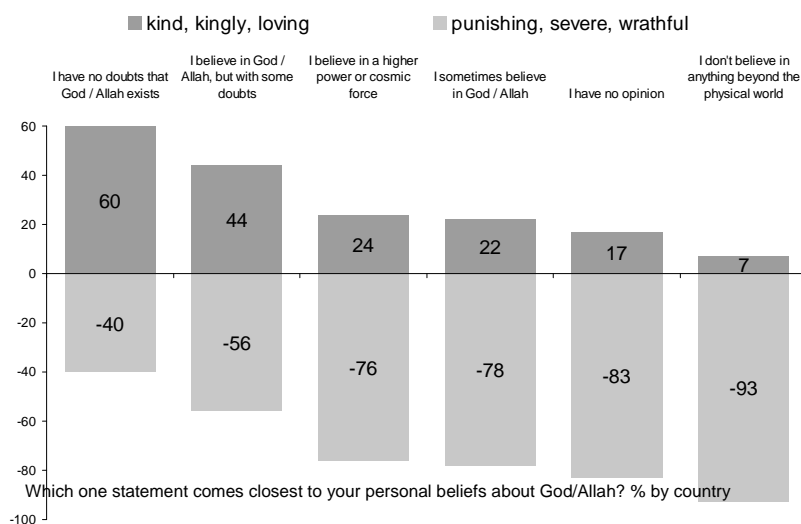
Učestalost odlazaka na verske službe važan je indikator religioznosti i lako je merljiv. Ako bismo samo njega posmatrali, ne bismo imali pravu sliku kao kada ga ukrstimo s varijablama verovanja u Boga. U suštini, svi oni koji veruju da je Bog onaj koji voli čoveka, više nego što je sklon da kazni, češće idu na bogoslužnja; procenat je iznad 50. Međutim, kod onih koji ne veruju u boga, dominira mišljenje (60%) da je Bog strog i možda zato oni radije izbegavaju verske objekte.

Grafikon 2. Slika o Bogu kao milostivom i/ili kažnjavajućem na Balkanu

Grafikon 2 prikazuje nijansiranje razlika u odnosu na razumevanje slike o Bogu u odnosu na region i religiju koja u njemu dominira. Primećujemo da je moguće govoriti i o razlikama unutar iste religije, što znači da hrišćanstvo i islam nisu pojave koje se mogu sagledavati kao jedinstvene.

Prema grafikonu 3 može se zaključiti da samo oni koji su sigurni u svojoj veri o Božjem postojanju veruju u njegovu ljubaznost, i njih ima 60% u odnosu na one koji veruju u njegovo postojanje ali smatraju da je on više kažnjavajući i strog, kao otac koji umesto da štiti, on lovi greške. Sumnja u Boga prožeta je dominantnim utiskom da se Boga treba plašiti.

Grafikon 3. Slika o Bogu u odnosu na verovanje u postojanje Boga.

Posmatrajući prikazane grafikone Galupovog istraživanja, možemo primetiti da postoje razlike i prema verskoj pripadnosti i prema državnim granicama, ali i unutar iste veroispovesti, u načinu razumevanja Boga. Slika o Bogu kao onome koji voli, štiti i pomaže i onome koji kažnjava i plaši distribuirana je tako da su uočljive razlike sa značajnim implikacijama po samu veru, ali i društvo u kome ona dominira (Kuburić 2001; 2005; 2006a; 2006b; 2006c; 2007; 2009).

Takođe je zanimljivo saznanje da oni koji veruju u Boga o njemu imaju i mišljenja koje je bliže razumevanju nenasilne moći, dok oni koji ne veruju misle da je Bog strog i sklon kažnjavanju. Bitno je znati kako je u kojoj religiji Bog predstavljen da bismo znali kako je prihvaćen. Takođe je značajno i poznavati vaspitnu praksu te povezati moguće uticaje i transfer slike o roditelju na razumevanje autoriteta u kosmičkom smislu. Ovakvoj vrsti saznanja svakako bi bila od koristi interdisciplinarna istraživanja.

Međutim, u toku istorijskog razvoja i društvenih promena menjalo se i samo učenje unutar iste religije, stvarale su se nove religije i same trpele promene i reforme, dolazilo je do otepljenja od izvornih religija i pokušaja ekumenskog ujedinjenja. Menjala se jačina religijskog uticaja, rasprostranjenost pojedinih religija kao i način ispoljavanja religioznosti. Stoga su i empirijska istraživanja religije, uvek poželjna mogućnost radi praćenja samog društva i razumevanja promena koje mu se događaju.

ZAKLJUČAK

U kontekstu društvenog situiranja koncepta religijskih pojmova, pre svega poimanje Boga i mogućih subjektivnih refleksija, možemo poći od ideje prošlog sa-

dašnjeg i budućeg društvenog miljea. Onaj u kome jesmo i o kome govorimo jeste sadašnji trenutak jednog prelaznog i burnog perioda koji svoju sadašnjost može da smesti u kontekst tranzicije koja ima neizvesnu dužinu trajanja. Osnovna karakteristika tranzicije koja se događa jeste promena paradigme odnosa prema religiji. Bog više nije stranac na Balkanu.

Objašnjenje za navedene pojave možemo potražiti u činjenici da se strahovi o kraju sveta povećavaju krajem milenijuma. Takođe, egzistencijalni problemi, nezadovoljene potrebe za sigurnošću, društvena kriza, ekonomska kriza i recesija, kao i ratovi na pomolu ili realni ukazuju na strahove koji izazivaju potrebu za zaštitom i religijom koja daje smisao i nadu. I izreka da „bez nevolje nema bogomolje“ ukazuje da je kriza sama po sebi dovoljna da ljude uputi na Boga. Izjava Šopenhauera, „Vere su kao vatra: njima je, da bi svetlele, potreban mrak“, takođe, podseća, šta god da mrak znači u individualnom životu ili u društvenim kretanjima, da je Bog nasuprot mraku. U besedi na gori blaženstva Isus Hristos (Matej, 5: 14-16) rekao je: „Vi ste videlo svetu; ne može se grad sakriti kad na gori stoji. Niti se užije sveća i meće pod sud nego na svećnjak, te svetli svima koji su u kući, tako da se svetli vaše videlo pred ljudima, da vide vaša dobra dela, i slave oca vašega koji je na nebesima.“ Dakle, u ovom kontekstu za hrišćane je poruka jasna da je reč o dobrim delima koja svetle u tami. No, jasno je i to da što je svetlost jača to su i senke mračnije. Kriza je izazov za vernike da se angažuju, da pomognu, da posvedoče za svog Boga, da ljude upute na pravi put, da pokažu svetlost.

Međutim, paradoksalno je to da su u Americi, koja je država slobode i prosperiteta, koja je do sada bila bez krize i prevrata koji su nas zadesili u istorijskom kretanju, ljudi vrlo religiozni i u svojim iskazima da veruju u Boga i u verskoj praksi. Prema istraživanjima od 85% do 90% Amerikanaca kaže da veruje u Boga (1998. je 88% odgovorilo da veruje u Boga; 2000. je bilo 85%, a 2004. godine 89%). Kada je reč o verskoj praksi, 72% se moli najmanje jednom sedmično, a 49% ide u crkvu makar jednom mesečno (Baylor Religion Survey). Inače, popis stanovništva u SAD ne obuhvata versku pripadnost te i nema zvaničnih podataka o broju vernika, a same verske zajednice nisu dovoljne kao izvor podataka jer neke od njih rado daju podatke o broju svojih pripadnika, ali druge ih uopšte i nemaju ili iz dogmatskih razloga ne daju takve podatke. Zato su istraživanja posebno dragocena, a jedno od njih (Džordž Galup Mlađi i harvardski „Projekt pluralizam“) daje podatak da je broj Amerikanaca koji jednom sedmično prisustvuje verskom obredu veći od broja posetilaca sportskih događaja (Šitkovac 2004: 203). Džordž Galup Mlađi (George Gallup) primećuje da je religija veoma popularna, ali da rezultati istraživanja javnog mnjenja pokazuju da ona ne menja svakodnevne običaje ljudi onoliko koliko bi se moglo pretpostaviti na osnovu nivoa religioznosti (Elzner 1997).

I na Balkanu se prema istraživanjima može primetiti da je religija postala veoma važna u svakodnevnom životu, ali više na deklarativnom nego na iskustvenom planu. Revitalizacija religije na Balkanu povezana sa nacionalnim identitetom,

umesto stabilizacije društva i ispunjavanja integrativne funkcije, više je doprinela dezintegraciji društva. Verske podele i pluralizam identiteta stoje kao izazov balkanskim narodima. Mogućnost integracije često se tražila u različitim ideologijama, ali ona je moguća i na drugim osnovama, koje pripadaju kreativnom potencijalu novog konteksta.

LITERATURA

- American Piety in the 21 st Century: New Insights to the Depth and Complexity of Religion in the US, Selected Findings from The Baylor Religion Survey*, (2006): Baylor Institute for Studies of Religion.
- Bahtijarević, Štefica (1975). *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*. Zagreb: Narodno sveučilište grada Zagreba.
- Blagojević, Mirko (1995). *Približavanje pravoslavlju*. Niš: Gradina.
- Blagojević, M. (2005). *Religija i crkva u transformacijama društva (Sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom /post/komunističkom društvu)*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju "Filip Višnjić".
- Elznar, Alan (1997). *Božija zemlja: Hrišćansvo u Americi*. Beograd: *Naša borba*.
- Čimić, Esad (1970). *Socijalističko društvo i religija*. Sarajevo: Svjetlost.
- Čimić, Esad (1984). *Drama ateizacije*. Beograd: Mladost.
- Đorđević, Dragoljub (priređivač) (1994). *Povratak svetog?* Niš: Gradina.
- Đorđević, Dragoljub (1990). *O religiji i ateizmu*. Niš: Gradina.
- Flere, Sergej, (1977). *Konfesionalna i religiozna identifikacija Vojvođana, Zbornik za društvene nauke Matice srpske*.
- Kuburić, Zorica (1995). *Slika o sebi adolescenata u protestatskoj porodici, doktorska disertacija*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Kuburić, Zorica (1996). *Teenager's Family and his Religion. Facta universitatis. I/3: 295-300*.
- Kuburić, Zorica (1996a): *Dve predstave boga u religijskom iskustvu, tema broja: Nauka i religija, Časopis za društvenu kritiku i teoriju, Gledišta. XXXVII/3-4: 127-162*.
- Kuburić, Zorica (1997). *Odnos između empatije i religioznosti, U: Joksimović, Gašić-Pavišić i Miočinović (ed), (1997) Vaspitanje i altruizam, Zbornik instituta za pedagoška istraživanja. XV/1: 291-307*.
- Kuburić, Zorica (1998). *Image of God in Religious Experience, Facta Universitatis. Philosophy and Sociology, Vol/5: 471-484*.
- Kuburić, Z. (2001). *Vera i sloboda, Verske zajednice u Jugoslaviji (drugo izdanje)*, Novi Sad: CEIR.
- Kuburić, Z. (2005). *Religious and National Identity in Proces of Globalization of Serbia, U: Religion and Globalization. Niš: JUNIR*.

- Kuburić, Z. (2006a). Crkve i verske zajednice u Srbiji i Crnoj Gori. U: Ljiljana Subotić, ed. (2006): *Susret Kultura (Zbornik radova, IV međunarodni interdisciplinarni simpozijum)*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kuburić, Z. (2006b). Inetgrativna funkcija religije i granice konfesionalnog razdvajanja, U: Tripković M. *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za socijologiju. 233-242.
- Kuburic, Zorica (2006c). Religion in Serbia and Montenegro, In: *Worldmark Encyclopedia of Religious Practices. Published by Gale Group. SAD. Vol. 3. pp. 307-312.*
- Kuburić, Zorica (2007): *Religija, porodica i mladi*. Beograd: Čigoja štampa i Novi Sad: CEIR.
- Kuburic, Z. (2008). The role of Religion in Identity Formation and Social Distancing in the Balkans. In: Zigmanov, T. *Divided God and Intercultural Dialog*. Ljubljana: Dijaski dom Ivana Cankarija (DIC) and KUD Pozitiv.
- Kuburić, Zorica (2009). Slika o Bogu u stavovima opšte populacije na Balkanu. *Religija i tolerancija*, VII/11: 25-44.
- Kuburić, Z. i Stojković, N. (2004). Religijski self u transformaciji, Društvene promene i religioznost građana Vojvodine. *Sociološki pregled*, XXXVIII/1-2: 321-342.
- Kuburić, Z. i Kuburić, A. (2004). Slika o sebi između svetovnog i duhovnog identiteta. *Religija i tolerancija*, II/2: 17-36.
- Kuburić, Zorica i Kristian Moe (2006). *Religion and Pluralism in Education*, Novi Sad: CEIR.
- Lorenc B. (1937; 1940). *Psihologija i filozofija religije*. Beograd: Geca Kon.
- Pantić, Dragomir, (1977). Obim i intenzitet religioznosti u Vojvodini. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, broj 62.
- Pantić, Dragomir, (1993). Promene religioznosti građana Srbije. *Sociološki pregled*. Vol. XXVII, No 1-4.
- Radisavljević-Čiparizović, Dragana, (2002). Vežanost ljudi za religiju i crkvu krajem devedesetih, U: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, (priredili: Bolčić, Silvano i Milić, Anđelka), Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Sadžakov, Slobodan (2006). *Novozavetni moral*. Novi Sad: Katedra za filozofiju Filozofskog fakulteta.
- Sveto pismo Staroga i Novoga zaveta* (1966). izdanje Britanskog i inostranog biblijskog društva.
- Šmeman A. (1994). *Za život sveta, Svetotajinska filozofija života*. Drugo izdanje, Beograd-Nikšić.
- Šušnjić, Đuro, (1998). *Religija I*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đuro, (1998). *Religija II*. Beograd: Čigoja štampa.

- Štitkovic, Ejub (2004). *Duhovna strana Amerike*, Niš: JUNIR i Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Tripković, Milan, ed. (2005). *Religija u multikulturnom društvu*. Novi Sad: Filozofski fakultet; Beograd: Sociološko društvo Srbije.
- Zrinščak, Siniša (1999). *Sociologija religije, hrvatsko iskustvo*. Zagreb: Pravni fakultet.
- <http://www.gallup-europe.be/projects/balkanmon.htm>

Zorica Kuburić

REVITALIZATION OF RELIGION IN THE BALKANS

Summary

There are numerous examples of research on religion which indicate that religion has once again revived and became a subject of interest for research, political leaders and people in general. However, there are differences in the degree of acceptance of the different religious values and norms. Differences are visible between states and between religions in the Balkans. Our interest is focused on the research of the territory of Balkan. The Balkan Monitor's Gallup poll results and implications will be discussed in this study. This research gave us an abundance of material for good understanding of the differences which are inside and between eight states and Regions (Serbia, Monte Negro, FYR of Macedonia, Albania, Kosovo, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, and Croatia). Research was conducted in 2007 using a sample of 9.464 citizens. Questions which we discuss are: In what degree are believers sure of their own religion and the Existence of God. According to the results, it is clear that Islam is a religion in which most of the believers believe their religion is the only truth. On the opposite side, there are protestant believers who are ready to recognize many other people's religions as true ones. Assurance that God exists is asserted by approximately 60% of citizens, which is similar in other research done after 1990. All recent research show, more or less, that people are devoted to religion and that people need God in these turbulent times of transition. The variety of ways that people practice their faith will be described in this study.

Key words: religion, religious practice; God; truth; Balkan Monitor

Борис Стојковски
stbs@ptt.rs

UDK 326.1.9.(497:365)''13/14''
Оригинални научни рад

ТРГОВИНА РОБЉЕМ ИЗМЕЂУ БАЛКАНСКОГ И ИБЕРИЈСКОГ ПОЛУОСТРВА ТОКОМ XIV И XV ВЕКА

Последња два средњовековна столећа доводе до велике експанзије каталанске државе. Она тада постаје трговачка велесила чији се послови шире целим Медитераном, пословним центром тадашњег света. Захваљујући каталанској компанији, они стижу и на Балкан. Посебне везе два полуострва остварују се и у трговини људским бићима. Трговина робљем се између Балкана, поготово Дубровника као највеће трговачке луке и средишта, и Пиринејског полуострва одвијала у два смера. Први је везан за балканско робље и његово присуство у данашњој Шпанији. Други јесте присуство каталанских, и уопште пиринејских трговаца у Дубровнику. Балканско робље је завршавало на богатим пиринејским пијацама робљем. Са друге стране, посебно каталански, а и други шпански трговци, куповали су робље најразличитијих нација у Дубровнику. Међу њима је било и врло утицајних пословних људи. Дубровник је био значајно чвориште на коме је трговина робљем између два полуострва посебно долазила до изражаја.

Кључне речи: трговина робљем, XIV--XV век, Балканско полуострво, Иберијско полуострво, Дубровник.

Касни средњи век је био период великог пораста економије хришћанских краљевина Иберијског полуострва. Тринаесто столеће пружило је услове за даљи развој држава, посебно Каталанског и касније Арагонског краљевства. Битка код Лас Навас де Толосе догодила се 1212. године, а 1230. Кастиља и Леон су се ујединили. Годину дана раније Мајорка је постала део Арагона. А 1236. године Кордоба, негдашње седиште цветајућег исламског Калифата, освојена је. По речима Николе Самарџића, хришћанска Шпанија задобила је своје обресе управо у XIII веку (Samardžić 2005). Ово је, такође, и време јачања институција *кортеса*, тј. скупштина постаје све јача и утицајнија. Племство јача и широм земље започео је процес поновог насељавања (*repoblación*) односно репопулације испражњеног дела земље, исцрпљеног сталним борбама с Арапима (Gerbet 1997).

Све је ово довело до експанзије каталанске државе. Односи Иберијског полуострва са Балканом постајали су тешњи. Трговачки бродови су почели све

више да упловљавају у Дубровник, најзначајнији економски центар у Далмацији и један од највећих балканских трговачких градова. Међу гранама економије, почела је да цвета и једна посебна, трговина робљем. Шпанске државе су познавале ропство и трговину људима кроз цео средњи век. Везе са целим Медитераном биле су изузетно јаке. Трговина робљем је успостављена са Ђеновом, Млетачком Републиком и многим другим трговачким лукама Медитерана (Giunta 1959; Sayous 1988: 166; Abulafia 1987: 109). Присуство Каталанаца на Балкану такође се може пратити и кроз присуство Каталанске компаније на простору данашње Грчке током XIV века (Nicol 2008).

Односи двају полуострва везани за трговину робљем могу се посматрати у два правца. Први је везан за балканско робље у Каталонији и другим приренијским државама. А други је везан за шпанске пословне људе у Дубровнику.

Балканско робље је почело да пристиже у Каталонију током XIV века. Највише је било Грка, потом робља из Босне, Албанаца, Бугара и Срба.

Као што је наговештено, делови Грчке су били у каталанском поседу. Од 1311. до 1388. Атина је била каталанско седиште, а Теба је постала велика пијаца робља (Надјинicolaои-Магва 1950 : 93). Она је била град одакле је робље увозено, и прва документа у вези са грчким робљем тебанска су. Године 1326. Жоан Бру и Франческ Кама примили су 426 либри на Мајорци у тканинама да превезу на поседе Латина у Византији. Њих двојица су у Теби купили свиљу и грчко робље. Међутим, у повратку су их на Кипру напали Венецијанци. Следећи документ везан за грчко робље у Арагону датира од 11. августа 1337. године када је једна грчка робиња починила неко недело. Извори сведоче и за грчке робове који су учили да буду скулптори, кројачи или каменоресци. На острву Мајорки, 1343. године ова група се откупила и постали су ослобођеници. Тридесет година потом, један од њих помагаће сликару Алоју на украшавању краљевске гробнице у Поблету. Педро III наређује 9. септембра 1351. године да се Микел из Тебе и његова супруга ослободе. Потом, 1358. брод *Sant Cristofol* у Аркадији натоварио је и 26 Грка, робиња и робова. Патрон брода био је Бартоломеу Албеса де Маљона. Генерални викар Атинског војводства Матеу де Монкада 28. децембра 1360. из Тебе шаље писмо властима Мајорке у којем наводи да на *Санта Марији* плове трговци који су на Лепанту купили пет Грка (Verlinden 1955: 324-325).

Занимљив документ датиран је за 28. мај 1368. на Сицилији, где краљ наређује да се извесном Беренгеру де Солеру, грађанину Тебе, врати новац за једног грчког роба, јер га је купио од Переа де Пуа, као да је у питању слободан човек. Међутим, поменути Пу роба Михаила препродаје на Мајорки без икакве забране. Током 1382. и 1384. године нотирано је још ослобађања Грка. Ово друго је посебно занимљиво јер је тада краљ ослободио Грка из Неаполија Михаила Конда и његове родитеље који су продати на Мајорци. Краљ овом наредбом изузима Грке као робље. Хуан I Арагонски (1387--1395) сматра грчко

робље таквим да се формулација за њега не може наћи нигде другде у осталим документима везаним за робље. Из ове компликоване формулације логичан је закључак ка тенденцији ослобађања хришћанског православног робља. Православни грчки епископ долази 1393. године да тражи ослобађање неких чланова породице који су били заробљени и претворени у робље. Он се позвао на папску булу, али 1395. краљ је тражио од епископа да му примерак буле пошаље. Међутим, упркос свим овим напорима, све ове одлуке су биле веома мало поштоване. Током XIV столећа грчко робље срећемо и у малим местима у унутрашњости државе - године 1324. у Бањоласу. Документом из ове године двојица грађана места Санта Марија де Камос изјашњавају се као невини у случају насиља над једном грчком робињом. Продаје грчких робова и робиња има 1324. у Манреси, а грађани Санта Коломе де Кералт два пута од 1330. до 1333. године препродају Гркињу Вентуру. Никола, Грк, постао је 1341. власник једног штавилца коже из поменуте Манресе. У Арти, на Мајорки, једна Гркиња је 1339. постала ослобођеница. На истом острву, 1352. продато је доста Гркиња и Грка, а списи наводе и случајеве када је више робова одједном продато. У Ђирони је 1364. такође продата једна грчка робиња. Године 1371. акта спомињу и једну продају Гркиње Марије која је се одиграва у Перпињану, у данашњој Француској. Удова коњаника Андреа Житеа (Гитера), иначе имењакиња робиње о којој је реч, продаје Рајмону Житару из Фуа, Француска, поменуту робињу Марију за 25 ливри барселонских (Verlinden 1955: 325-328).

Краљ Мартин (1395--1410) доноси 8. јула 1401. одредбу којом се забрањује да се тражи слобода за православно робље. Он таксативно напомиње да се ради о Јерменима, Бугарима, Русима и другима под влашћу византијског василевса. Као прве помиње и Грке. Упркос овој отвореној дозволи да се прода хришћанско робље, грчког робља више не срећемо у Арагонско-каталонској држави. На почетку XV века има свега неколико докумената који се односе на робље грчке народности и скоро све је везано за његово ослобађање. Сачувана је чак и преписка самог автократора Ромеја Манојла Палеолога (1391--1425) из 1419. са владарем Арагона Алфонсом V (1416--1458) у коме по једном амбасадору тражи од шпанског владара да ослободи 59 грађана Мореје, које су каталански пирати отели и продали у робље на Сицилију, а неки од њих су на крају стигли и у Каталонију. Дobar део је и ослобођен а једном високом каталанском функционеру је наређено да се спроведе истрага везано за једну жену и њена два детета (Verlinden 1955: 328).

Са друге стране, других православних робова је било у XV веку у већем броју и њиме је трговано на поседима круне Арагона. Верлинден нуди хипотезу да би разлог готовог ишчезавања грчког робља током последњег средњовековног столећа био у томе што су се византијски цареви приближавали Западу и посебно латинској вери. Верлинден верује да можда у то доба Грци нису више сматрани „шизматичима” и непријатељима Римске цркве и да је разлог за њи-

хово заробљавање била њихова православна вера. Додуше, он помиње и да је могуће да се ради о томе да Атинско војводство од краја XIV века није више посед Арагона, тј. Каталанаца. Овај посед био је основни извор за робље каталанским трговцима, и Каталанцима уопште (Verlinden 1955: 328). Овај потоњи разлог је ипак вероватнији. Трговину робљем треба да доживљавамо пре свега као бизнис. У њему религија роба није имала велику улогу. Било је, свакако, случајева ослобађања крштеног робља (што је опет проблематично са становишта религијске толеранције), али у ипак већем броју случајева није играла вера пресудну улогу. Било је низ случајева продаје истоверника, али и присиљавања на покрштавање.

Жене су чиниле предоминантну већину балканског робља у Шпанији. Према мишљењу В. Хајда, оне су прилагодљивије. Имале су бољи карактер и могле су да врше много више послова него мушкарци. Могле су бити домаћице, радити у пољу, али и чувати децу и бити дојиље. Такође, у не малом броју случајева, биле су и сексуалне партнерке господара. (Heyd 1959: 381-381)

Вероватно зато су Бугарке већинско робље које је дошло из ове земље. Први помен овог робља је 1390. године. Опет је име Марија, али ова Бугарка има 15 година и предмет је трговине једног патрона брода и власника радње. Коштала је 43 ливре. У овом веку долази до још једне продаје бугарске робиње од 23 године и 60 ливри вредности. Током XV столећа продато је 11 Бугарки од 31. августа 1405. године па све до 1445. године, када је 18. маја извршена последња продаја. Међу трговцима треба посебно истаћи активност Антонија Салаверта који је 1408. продао две Бугарке. Једну је продао и у Трапанију на Сицилији. Трговаца је било и из Перпињана, посебно велики број, као и из многих мањих каталанских места. Углавном су у питању Ђирона или Манреса. Што се тиче занимања трговаца, сем великог броја трговаца, помињу се и мајстор на броду, хотелијер, као и самарџија из Игуаладе. Бугарке су прилично скупе робиње. Средња цена је преко 50 ливри, уз рекордних 73 за 20-годишњу Ерму 1445. године. Има неколико случајева продаје робиња на одређено време. Године 1429. трговац из Перпињана добио је на 11 година на коришћење Бугарку Маргариту, стару 31 годину за исту толику цену у ливрама. Петрус Крепелс је био нотар чија је супруга Урсула закључила 1442. сличну трансакцију са мењачем из Барселоне. У питању је мушки роб Јован, *de genere Bugariorum*. Уговор је склопљен на три године и четири и по месеца. Урсула је купила и једног роба од доктора права. На Палма де Мајорци у инвентару Рамона сан Мартија из 1434. помиње се и 35-годишња Катарина, бугарска робиња. Потом, 1425. године и у два наврата 1432. исплаћена је штета за бугарске робове који су одбегли. У рачунским књигама чувара робова наилазимо да су двојица побегла од трговаца а трећи од бакалина (Verlinden 1955: 353-357).

После 1453. и пада Цариграда у османске руке престаје доток бугарског робља у медитеранску Шпанију, и посебно у Арагон.

На самом крају XIV века први помен је робља из Албаније. Ради се о Марији, коју је 4. септембра 1393. купио Доминикус де Салас, трговац из Лериде. Ову 19-годишњакињу продао је за 43 ливре гостионичар из Барселоне Рајмунд Гасули. Још једна истоимена Албанка продата је четири године касније. Албанке су биле још продаване, на пример, 1413. једна 44-годишњакиња променила је власника у Барселони за 13 ливри и 15 суа. Још две њихове сународнице су продате, Ерма 1426. године и Маргарита 1440. у Барселони. Ерму је продао један трговац коралима жени једног трговца, док је друга продата од стране хотелијера једном власнику продавнице. Маргарита је била стара 26 година и коштала је 55 ливри, Ерма је била годину дана млађа (Verlinden 1955: 350-351).

Четрдесет докумената из архива у Барселони даје информације о трговини 35 Босанки и пет робова. Највише је робља са самог краја XIV и почетка XV века. У овом периоду посебно је занимљиво пратити рад Петруса Ца Карере, који је продавао босанско робље на велико. Пред нотаром Бернардом Надалом (нотар од 22. септембра 1399. године до 2. марта 1400) било је записано чак пет случајева где је овај *mercator civis Barchinonie* продавац 5 робиња и једног роба. Његови купци су различитих занимања. Међу њима је и месар из Ђироне, али и *venerabili Raymundi de castro, episcopali domicelli domuiciliati in Villanova de Cuballes*, дакле, у питању је црквени службеник. Доста активан био је и Беренгариус Сунијери. Он пред поменутиим нотаром Надалом врши три продаје три робиње и сина једне од тих робиња у два случаја колегама трговцима из Барселоне, док му је у једном случају купац жена по имену Францескина. Трговаца свакако има највише, али је списак других занимања врло разноврстан и крајње занимљив за проучавање. Барселонски списи наводе гостионичара, ткача, пекара, бравара, дрводељу, двојицу хирурга, затим и апотекара, као и сарача, стаклара, капелана краљевог, али и *coqus domine regine*. Робљем тргују и жене и удовице трговаца. Међу продавцима и купцима робљем доминирају домаћи. Али има их и из Тортозе, Сарагосе, Ђироне, Луприката, виле Поди, Архентоне Валенсије, Монтебовина. Такође, можемо наићи и на људе из Перпињана (Фејић 1982).

Девојке и младе жене доминирају. Иако су купци различитог занимања и социјалног положаја, треба напоменути да су младе девојке често биле слушкиње, али и љубавнице господара. Просечно, највише их има око 18 година, односно између 14 и 25, али и две од 45 година старости. Просечну цену треба тражити око 45 ливри за оба пола, најнижа је била 22, а највиша за појединачну робињу 60, а за две 80 ливри (Фејић 1981).

На почетку XV века постоји случај расправе о робињи из Босне. Исправа потиче од 5. јануара 1401. године где се Хуан Оливела и Бернард Са Пила расправљају око Радице. Са Пила изјављује пред нотаром Томом де Пулхромонтеом (де Белмонтеом), да је од овог другог купио Радицу под уверавањем да

је здрава. Установио је пак да Радица није здрава, да пати од болова. Оливела, са своје стране, тврди да је продао здраву робињу и да је недостатке стакла код новог господара. Он стога препоручује да робиња оде на два месеца на чување код неке добре жене и ако се стање не промени, обештетиће купца који жели да је врати. Друга и трећа деценија XV века доносе још неке информације везане за босанско робље у Барселони. Године 1411. извршене су три продаје прилично скупог босанског робља. Бокасава је коштала 65 ливри, једна друга 58, а Еудора је коштала 68 ливри. Њима су трговали барселонски трговци, посебно Бернардус Сера који је две продаје извршио 22. јуна и потом 17. септембра. Наредне године Герард Гато са Сицилије продаје у Барселони босанску робињу *vocatam Cohava*. Исте године, 27. октобра, у тестаменту Марка де Пратомајорија, презвитера и приора капеле Једанаест хиљада Девица у Барселони помиње се Јелена, или Магдалена, његова босанска робиња коју он ослобађа (Фејић 1982).

Поред босанског робља, има и један занимљив случај из 1423. године. Наиме, 21. јануара у Архиву круне Арагона под овим датумом похрањен је интересантан документ. Марија Арагонска ослобађа Јохану и Констанцију које су Дубровкиње. Оне су ослобођене из ропства трговца Франциска Нигрија. Он је дужан и да плати казну (Фејић 1982).

Као што се може видети, трговина робљем у Барселони је достигла свој зенит током XIV и XV века. Робље различитих народности било је продавано, међу њима и балканско. Робиње су биле доминантне. Сви сталежи арагонског краљевства били су присутни. У архивској грађи наилазимо на имена месара, трговаца, али и чланова администрације. Други аспект ових односа је присуство Каталанаца на Балкану, посебно у Дубровнику.

Први Шпанац који се спомиње у вези са трговином људским бићима био је Бернард Куртезио са Мајорке. Он је 1282. године купио робињу за шест перпера и десет гроша (Чремошник 1932: 168).

Каталански трговци су били веома активни у куповини и продаји и босанског и другог робља од последњих деценија XIV столећа. Међу њима најактивнији је Бернардус Симон, трговац из Барселоне. Он је препродавац који се бави разним робљем, а што се тиче оног из Босне, он је 26. маја 1390. купио петоро робиња и робова. Прво их је купио за 67 и по дуката од Утјешена и Брајча Николића, а потом их препродао Бонсињору Месињанину за 95 дуката. Робље је имало од 14 до 40 година, а било је и патарена са децом (Динић 1967: 54-55). Сем овог случаја купио је у периоду од 13. новембра 1389. године па све до 26. маја 1391. још шесторо робова и једну робињу продао (Фејић 1988). А 18. априла и 26. маја 1391. од Ђеновљанина Алесандра Белуна купио је Станку, Грубу и Стану, ове две потоње заједно. Све три су *de natione seu genere Bossinensium*, за цену од 49 дуката (Динић 1967: 58-59). Петар Дој, трговац који је због неке робе на броду Анкоњанина Леа Масија био у озбиљном сукобу са дубровачким властима, али ипак фигурира као значајно пословно каталанско име у Дубровнику,

пазарио је и босанско робље. Он је превозио робу на млетачкој лађи у време рата за Тенедос. Иначе, једини Шпанац чије се име спомиње и у барселонском и у дубровачком архиву. Довозио је тканине и со, а извозио олово. Трговина робљем била му је више секундарна делатност. Купио је Тврдиславу, потом Стојну и једну робињу непознатог имена током 1393. године (Фејић 1988).

Ово столеће је донело доста купопродајних уговора који се тичу робља са Балкана, словенског порекла. И даље Босанци, пре свега јер су патарени, као и становништво из крајева који припадају Босни или су у њеној близини чине преобладајући број робља. Овај век карактерише неколико куповина на велико, али свеукупно, свршетком средњег века смањује се трговина робљем пореклом из Босне, Усоре и других крајева.

Најважнија одлука везана за ово столеће потиче из 27. јануара 1416. године. Тада дубровачко Велико веће забрањује трговину робљем. По речима Петра Рокаија, ова забрана је вероватно зауставила трговину робљем између Дубровника и његовог залеђа, Босне, Неретве (Рокаи 2005: 204). Али, Република светог Влаха постала је место где је продавано робље различитих нација. Татари, Турци, Руси, Черкези, Грци, Сарацени, као и црно робље продавани су у Дубровачкој републици. У овом послу махом су учествовали странци, понајвише Шпанци и грађани неких италијанских градова, Млечани и Фирентинци.

Трговци са Пиринеја, који нас овде занимају, учествовали су у овом послу у великој мери. Управо се први податак о трговини татарским робљем односи на једног Шпанца. Грађанин Сарагосе Маркус Махин продао је за 20 златних дуката 30. октобра 1365. Татарина Николу Млечанину Георгију Гуру. Марин Димитријевић из Дубровника продао је 10. јуна 1390. Бернару Симону четворицу Татара, сваког за по 29 дуката. Ти робови су били Ердум, син Бегера (23 године), 25-годишњи Караман, затим Аморат (Мурат), син Богдана, стар 28 година, и његов вршњак Шајин, син Исмаила. Заробљени су у Костуру приликом борби са Турцима. Овај Каталонац из Барселоне био је 1389. до 1394. веома активан у Дубровнику, о чему је већ било говора. Поред трговине робљем, сачувано је и неколико исправа о његовом увозу жита у Републику. Дана 7. фебруара 1442. Елијас (Илија) Капуанус из Манфредоније, у присуству свог оца Марсиљија Капуануса, у чије име и послује, продао је Шпанцу из града Семисенте, поседа Кастиљске краљевине, Гонсалву Јоханису Перису Черкескињу од 20 година која се на латинском зове Марка. Коштала је 38 дуката, а М. Капуанус ју је купио у Венецији (Стојковски 2007). Капуано је са својим рођаком Микелеом извозио и жито, а ова манфредонса породица ће и у наредном периоду имати значајну улогу у пословном животу Дубровника (Нгабак 1987).

У Дубровнику је било и турских робова заробљених у борби против Османлија, и све робље је било мушко. Каталанци су доста трговали њиме. Турчин Димитрије продат је 7. октобра 1388. за 24 златна флорена каталонском трговцу Николи Рукијеру. Неба је наредне године, 18. октобра продат трговцу

са Мајорке Јохану де Бениволису за 20 златних дуката. Имао је око 20 година, а продавац је био Дубровчанин Радован Хлапчић. Припче Шестановић је 22. августа 1389. године продао трговцу из Барселоне Беренгерију Леа, 22-годишњег роба. Продат је за 22 дуката. Занимљиво је његово порекло. Њему је, на име, отац Турчин, а мајка Гркиња. Извесни Радашиновић је Антонију Генесију из Барселоне продао 24. октобра 1388. Велсеса, заробљеног, такође, у борби са Турцима. Петар из Скадра дао је изјаву да је 22-годишњег Шаина купио у Србији (на територији деспота Ђурђа) и исти дан, 11. новембра 1434, поменутог роба продао за 22 златна дуката двојци каталонских трговаца Јохану Рипољију и Антонију Феруцију. Абдула, такође по списима Турчин, заробљен је у области Ивана Кастриота у Албанији и потом продат двојци поменутих Каталонаца за 22 дуката (Стојковски 2007). Феруције је био из Тортозе, један од највећих кредитора града под Срђем, са износом од десет хиљада дуката које је дао као кредит. Боравио је у граду шест година, био је прокуратор својих земљака из Барселоне, Тортозе, као и Млечана, наплаћујући њихове менице и дугове. Трговао је вуном, сиром, као и рибом, а један његов брод је опљачкан код Хвара 1436. године (Dinić-Knežević 1981: 238-239; Фејић 1988: 145-146). Трговина робљем била је једна мала и, да кажемо, успутна делатност овог значајног пословног човека у Дубровачкој републици током XV века. Што се Рипољија тиче, са братом Гибертом у Републици борави од 1428. до 1435. године као кредитор и трговац вуном. Сем са Феруцијем, био је у пословној сарадњи и са фирентинским трговцем Матијом Леончинијем, тргујући сукном (Фејић 1988).

У Дубровнику Шпанци су куповали и руско, црно и арапско робље. Један Рус, коме се име не наводи, продат је 12. маја 1441. године. Његов власник је Рајналдо Таволари, каталонски трговац, а купио га је од Фирентинца Францискуса Питија. Пити је роба купио на Криту 1439, дана 4. октобра од једног тамошњег трговца (Динић 1962: 105).

Током XV века црног робља је све више на простору целог Медитерана. Ово робље, било муслиманско или не, продавано је у свим већим центрима, па и у Дубровнику. Често је реч о црним Сараценима. Један од њих продат је 10. априла 1400. а име му је било Барка, латински Јохан.¹ Коштао је 40 дуката, имао је 20 година и купио га је трговац са Мајорке Бернардо Марелеа од Паска Рестића. Дубровачки апотекар, иначе Фирентинац, Столдус Гори де Рабакта продао је Каталанцу Франциску Понсу црнца за 29 дуката. Мирабаљу Станги из Трана продао је 28. јуна 1498. Габријелу Белкајеру, Каталанцу, Етиопљанку Маргариту од 22 године. Коштала је 21 угарски дукат (Динић 1962). На крају треба споменути и једног Шпанца, стално настањеног у Дубровачкој републици. Његово име је Зофредо Пелегрини, из Валенсије је, и он је 1459. купио црнца (Vinaver 1953-1954).

¹ Није морало да буде у питању име, можда се радило о општој ознаци порекла. Барка је део Либије, одакле је увожено доста робља.

Каталанских трговаца било је и у залеђу Дубровника, тачније око Неретве, а спомињу се и на острву Корчули. Архивска документа за ове просторе знатно су сиромашнија него за Дубровник. Поменути Петар Дој је и на Неретви куповао робље. Судео се чак и са дубровачким властима због три Босанке, које су тврдили да су хришћанке, а не патаренке, и стога нису могле бити држане као робиње. Суд их је ослободио, а Петра Доја упутио на продавца робиња Тонка Милковића да тражи од њега новац. У другој половини 1393. одлучено је да Милковић врати каталанском трговцу новац и да накнаду тражи од оних који су му продали робиње (Тошић 1976).

Што се Корчуле тиче, Каталанцима је било забрањено да долазе на острво ради трговине људима, али су могли да купују робље само ако донесу жито, и то не од Корчулана којима се прети казном од 25 перпера. Робље је махом било патаренско, из Босне. Тако је 8. маја 1416. Николас Пухадес, каталански трговац из Барселоне, тражио дозволу да прода патаренку (Жиречек-Радонић 1990: 428).

Феликс Фабер, доминиканац из Улма, на свом пропутовању кроз Палестину, наводи да је у граду 1479. године била велика трговина робљем. Он пише да је сваке седмице велики сајам на коме се продају људи. Такође, каже да постоје острва и земље из којих се не добија ништа, него људи који се продају као робље, а из целе словенске земље Дубровчани доводе људе за продају на трг (Тadić 1939). Тако је било и у другим великим центрима Медитерана. За пословне људе са Пиринеја, а и Балкана, квалитет „артикла” који је изложен био је кључан као и у сваком другом послу. Арагонска краљевина, велика економска и политичка сила XV века, на Балкану је трговала оловом, житом, сукном. Важни пословни људи западног Медитерана кредитирали су своје дубровачке колеге. Међу свим тим пословним људима било је и оних који су се специјализовали за продају људи. Овај посао није био непознат у њиховој домовини. Управо ће Иберијци покренути и велику прекоокеанску трговину робљем много после њене забране у Дубровнику.

ЛИТЕРАТУРА

- Abulafia, David (1987). Catalan merchants and the Western Mediterranean, 1236-1300: studies in the notarial acts of Barcelona and Sicily. *Italy, Sicily and the Mediterranean 1100-1400*. London: Variorum reprints, 209-242.
- Verlinden, Charles (1955). *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, tome premier, Péninsule Iberique-France. Gent: Universiteit te Gent.
- Винавер, Вук (1953/4). Црно робље у старом Дубровнику (1400-1600) *Историјски часопис*. 5: 437-442.
- Giunta, Francesco (1959). *Aragonesi e Catalani nel Mediterraneo*. Vol. 2. Palermo: U. Manfredi.

- Gerbet, Marie-Claude (1997). *Las noblezas españolas en la Edad Media. Siglos XI-XV*. Madrid: Alianza Editorial.
- Dinić-Knežević, Dušanka (1981). Kreditori dubrovačkog sukнарства. *Jugoslavenski istorijski časopis*. XX/1-4: 237-261.
- Динић Михаило (1967). *Из Дубровачког архива*, т. III. Београд: Српска академија наука и уметности
- Лиречек Константин-Радонић Јован (1990). *Историја Срба I*. Београд: Змај.
- Крекић Бариша (1956). *Дубровник и Левант 1280-1460*. Београд: Научно дело.
- Nicol Donald M. (2008). *Les derniers Siècles de Byzance 1261-1453*. Paris: Texte
- Рокаи Петар (2005). Жене у односима Дубровника и Анконитанске марке у Средњем веку. *Истраживања*. 16: 190-210.
- Samardžić Nikola (2005). *Karlo V*. Beograd: Centar za modernu politiku.
- Sayous André-E (1988). *Commerce et finance en Méditerranée au Moyen Age*. London: Variorum.
- Стојковски Борис (2007). Робље са Црног мора и Леванта у Дубровнику током XIV и XV века. *Истраживања*. 18: 78-89.
- Tadić Јорџо (1939). *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik: Izdanje Turističkog saveza u Dubrovniku.
- Тошић Ђуро (1976). Брштанику у средњем вијеку. *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*. година XXI-XXVII 37-50.
- Фејић Ненад (1981). Трговина босанским робљем у Барцелони крајем XIV и почетком XV века. *Историјски часопис*. XXVIII: 27-48.
- Фејић Ненад (1982). Документи о продаји и ослобађању робља из Босне и Дубровника у Каталонији. *Miscellanea, Мешовита грађа*. X: 9-32.
- Фејић Ненад (1988). *Шпанци у Дубровнику у Средњем веку*. Београд: Историјски институт.
- Nadjinicolaou-Marava, Anne (1950). *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Athènes: Collection de l'Institut français d'Athènes.
- Heyd W (1959). *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge I-II*. Amsterdam: A. M. Hakkert Editor.
- Hrabak Bogumil. Gli Catalani di Manfredonia a Ragusa nel XV e XVI secolo. Rapporti culturali e commerciali tra Dubrovnik (Ragusa) e Manfredonia *Atti del I. Convegno organizzato a Manfredonia il 26. e 27. settembre 1987*, 1-6.
- Чремошник Грегор (1932). *Канцелариски и нотарски списи 1278-1301*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Борис Стојковски

SLAVE TRADE BETWEEN BALKAN AND IBERIAN PENINSULA DURING THE
XIVTH AND XVTH CENTURY

Summary

Iberian peninsula during XIVth and the XVth century was under great expansion. Its' traders had established strong connections with Mediterranean and the Balkans. In the paper these ties were shown from two aspects. One is the sale of balkan slaves on the Iberian peninsula. From Balkans Greeks, Bulgarians, Albanians and Bosnians arrived. Spanish government in Byzantium also played significant part. Catalan businessmen were slave traders in the Balkans. Thanks to Dubrovnik (Ragusa) archives we find out about Spaniards in the city and their slave trade. Amongst them many famous businessmen had participated in the slave trade. They were buying bosnian, turkish, tartar, as well as the black Saracens.

Ties between two peninsulas in slave trade were very strong, and Dubrovnik, as a mediterranean economic crossroad, was an important port in this trade.

Ђура Харди
hardig@ptt.rs

UDK 339.5(439–89)“13”
Originalni naučni rad

„THELONEA DOMINI PHILIPPI DRUGETHI”
(CARINE GOSPODARA FILIPA DRUGETA)

U radu se istražuju carinska mesta u nadležnosti i posedu velikaša Filipa Drugeta. Nakon dolaska u Ugarsku, Filip je kao jedini poznati napuljski pratilac kralja Karla Rberta Anžijskog stekao vlast u više županija u severnim delovima države i postao ugarski palatin. Carine su spadale u red značajnijih prihoda ovog barona. Na konkretnom primeru autor rada nastoji da prikaže neke aspekte funkcionisanja carinskog regalnog prava na tlu srednjovekovne Ugarske dvadesetih godina XIV veka.

Ključne reči: Filip Druget, tholonea, carine, palatinska vlast, Ugarska, XIV vek.

Za polazne tačke ovog istraživanja uzeli smo jednu interesantnu istorijsku ličnost, ugarskog velikaša Filipa Drugeta i carine u njegovom posedu. Cilj nam je da dođemo do određenih historiografskih saznanja koja bi u najmanju ruku Drugeta i njegove carine stavila u širi vremenski i prostorni kontekst. Zaključci bi se nakon toga mogle nametnuti sami po sebi. Krenućemo, dakle, od predmeta našeg istraživanja.

Carine, zakonite ili ne, za srednjovekovnog čoveka predstavljale su nužnu obavezu koju je teško mogao da izbegne posebno ako je bio trgovac ili putnik. Prvobitno i u načelu vlasnik svih carina bila je država, tj. vladar. Stoga su one spadale u grupu regalnih (kraljevskih) prihoda. Potaknuti nizom razloga vladaoci su ovaj unosan prihod često poklanjali svojim pristalicama, zajedno sa donacijom poseda ili uz izvesne visoke državne službe kao njihov prateći prihod (honor). U nedostatku svežeg novca nisu se libili ni da carine prodaju, stave pod zakup ili opet za novac oslobode pojedine grupe stanovništva od njihovog plaćanja. Prvi ugarski kralj iz anžijske dinastije Karlo Robert (1301 - 1342) u tom pogledu nije se razlikovao od drugih vladara svojih savremenika, mada je na drugoj strani Anžujac ostao upamćen kao uspešan reformator carinskog sistema u svojoj državi. Što se tiče nagrađivanja, takođe nije ostao dužan svojim najodanijim pristalicama koje su ga verno služile i omogućile mu da se nakon dve decenije tegobnih borbi protiv suparnika i nepokornih oligarha (1301 - 1323) suvereno ustoličilo na ugarskom prestolu. Najznačajnije mesto

u Karlovoj viteškoj pratnji pripadalo je njegovom zemljaku iz Napuljske kraljevine Filipu Drugetu (Engel 1988: 89-146).

Filip je kao još vrlo mlad, sa nešto više od 12 godina, u pratnji svog vršnjaka i gospodara Karla Roberta 1300. godine bio upućen u Ugarsku iz Napuljske kraljevine. U Filipovoj otadžbini njegova porodica je obavljala poverljive dvorske službe prema anžujskom vladarskom domu, posebno prema porodici napuljskih prestolonaslednika, hercega Salerna (Miskolczy 1936: 1-5). Porodični posedi Drugeta - Pascarola i Maleti (danas Pascarola i Melito di Napoli) nalazili su se u okolini Averse i Napulja (Filangieri, I: 257). Po svemu sudeći, Filip je bio jedini poznati napuljski saradnik svog gospodara i time je njegova uloga na kraljevskom dvoru bila veća (Léonard 1954: 303).

Izvojevavši pobjedu, Karlo je svog druga iz mladosti januara 1323. godine postavio za palatina – najviše svetovno dostojanstvo ugarske države i dvora. Na tom položaju Druget je ostao sve do svoje smrti 1327. godine. Ni druge „nagrade” nisu mimoišle Filipov trud. U međuvremenu stekao je brojne posede i tvrđave (Plaveč, Ljubovnju, Sokolj, Brekov, Jasenov, Trebišov) dok je s drugima upravljao na ime honora. U svojim rukama držao je čak sedam županija u severnoj, tj. severoistočnoj Ugaskoj: Spiš (od 1315), Abauj (1317), Heveš (1320), Boršod (1320), Tornu (1320), Gemer (1320) i kao palatinski honor Peštansku županiju. Po broju županija i broju tvrđava nijedan baron Ugarske nije se mogao usporediti s njim (Engel, 1996: 2, 94, 118, 129, 134, 195, 209, 273-274, 333-334, 362-363, 338, 433, 443; Slivka –Vallašek 1991: 96-97, 125, 174, 199-202, 210-212).

Pored sudske vlasti, prostranih zemljišnih poseda i trgovačkih transakcija, jedan od osnovnih izvora prihoda koji su se slivali u riznice Filipa Drugeta bile su carine (tributum, theloneum, passagium). Do vremena finansijskih reformi Karla Roberta pod carinama su se u Ugarskoj podrazumevale takse ubirane na ime putarina, mostarina, skelarina (pedagium, tributum vadi, transitum), naplate pristaništa (tributum portum), kao i vašarske takse (tributum fori). Kao jedno do najvažnijih regalnih prava carine su nekada isključivo spadale u dobit vladarske, tj. državne blagajne. Na teritoriji Ugarske takva situacija je još uvek preovladavala krajem XII veka. Ipak, počev od tog vremena ugarski kraljevi su sve češće običavali da zajedno sa posedima vlasteli ustupaju i pravo na ubiranje carina koje su se nalazile podignute na njima. Mada je uzela maha, ova pojava nije postala pravilo. Bila je, međutim, verodostojan odraz stanja kraljevske vlasti. Vladarevo nekadašnje pravo nad rečenim tributima moglo se prepoznati jedino u izdavanju privilegija pojedinim podanicima da budu izuzeti od njihovog plaćanja. Ubiranje carina u unutrašnjosti zemlje koje su formalno i dalje ostale u nadležnosti krune nadzirao je tamošnji župan u svojstvu predstavnika državne vlasti. Jedna trećina od prihoda išla je njemu, a druge dve vladarskoj blagajni. Carine u naseljima koja su uživala položaj „civitate regis” mogle su imati poseban status. Takse su ubirane od prolaza putnika, kola i grla stoke, vrste i količine robe. Godine 1312. tarifa prometne telegdske carine u Biharskoj županiji iznosila je

od praznih kola upućenih po so u Transilvaniju dva banska (slavonska) denara, a na povratku od kolskog tovara soli takođe su ubirana dva denara i četiri kamena ili komada soli. Od svake natovarene kočije zvane „masa” ubirana je četvrtina zlatnika, od bale tkanine iz Ipra dva ponda (Bartal 1901: 502),¹ za tkaninu iz Turnea jedan pond, za one iz Enoa pola, od suda vina pond i tako dalje... (A, I: 264) Jedan sudski spor vođen poslednjih decenija XIV veka oko lokalne carine u mestu Lučki u Uškoj županiji, takođe, oslikava beričet stican od mostarine. Bespravno podigavši „tributum” na prelazu rečice Misline, njen vlasnik je ubirao šest groša od svakog suda vina, od kola ili tovara soli dva komada i jedan groš, od kola sa tkaninom šest groša, od svake svinje denar, od ostale krupne stoke dva denara, za prolaz pešaka denar, za seobu celog imetka četrdeset denara (ZsO, I: 3121).

Mesta na kojima su bile podignute „tributarnice” nalazila su se na najvažnijim tačkama ili raskršćima vodenih i glavnih suvozemnih puteva (via publica, magna via, magna via regalis). Stoga se kao po nekom nepisanom pravilu položaj kraljevskih tvrđava prirodno poklapao sa carinskim punktovima. Tvrđave su na taj način, ali naravno ne i u prvom redu, neposredno obezbeđivale carinske „prelaze”. Kako se u oba slučaja radilo o kraljevskim dobrima ili regalijama, tamošnje carine su bile uključene u vlastelinstva tvrđava. S politikom darivanja tvrđava, ispod nadležnosti centralne vlasti bile su otuđene i tamošnje carine (Рокаи 1987: 372-374; Petrović 1994: 710). Proces je svoju kulminaciju verovatno doživeo početkom XIV veka, kada je moć oligarha bila u svom zenitu, i nije slučajno Karlo Robert 1321. godine obznanio da sve novopodignute carine pripadaju njegovom veličanstvu (Kristó 1979: 162). Slomivši oligarhe, Karlo Robert je za početak, zajedno sa tvrđavama i županijama prepustio u ruke svojih proverenih ljudi i tamošnje carine. S druge strane, u sklopu mera državnih reformi došlo je vreme da se preispita status pojedinih carina. Na tom poslu jedna od najvažnijih uloga pripadala je palatinu Filipu Drugetu. Naime, ugarski palatin je imao sudsku nadležnost nad sporovima koji su bili pokrenuti u vezi sa svim vrstama carina u zemlji (Hajnik 1899: 76).

Treba napomenuti da su carine zaokupljale Filipovu „pažnju” i naravno riznicu na više načina - kao njegovo neposredno dobro i kao polje upravne i sudske palatinske vlasti. Izvestan broj carina Filip je, naime, neposredno držao budući da su ulazile u sastav njegovih ličnih poseda ili su pak pripadale posedima koje je držao kao honor. Nažalost, tek par pomena iz dokumenta nastalih u „njegovu vreme” ukazuju na postojanje carina u mestima koja su mu pripadala. U ovom slučaju tvrđave bi mogle biti orijentir za postojanje carinskih mesta. Na primer, u kraljevskim darovnicama izdatim Filipu za tvrđave Plaveč i Ljubovnju nisu poimenično bile navedene carine kao deo poseda tvrđava, mada hipotetički na njihovo postojanje ukazuje diplomatska formula po kojoj su tvrđave poklonjane „cum pertinentiis et vtilitatibus suis vniuersis” (A, I: 445-448; DF. 283049). Paralelni izvori nam ipak otkrivaju da su ove dve tvrđave, odnosno njihova vlastelinstva doista u svom posedu

¹ 1 pond = 8 maraka.

imala carine (F, VIII/1: 409; Dl. 71270; Dl. 64672). U širem smislu ova pretpostavka bi se mogla upotpuniti slikom putnog i privrednog značaja oblasti u kojoj je ležao Filipov „honor”. Dva povezana središta određivala su privredni i trgovački život na severoistoku Ugarske: kraljevski grad Košice i rudnim blagom bogat Spiš sa svojim naprednim mestima ustanovljenim na spiškom pravu - Kežmarkom, Levočom, Gelnicom, Smolnikom, Popradom, Podolinom, Spiškom Novom Ves (Halaga 1975: 72-101). Tvrđave Drugeta su dobrim delom kontrolisale putne pravce u toj oblasti. S juga u Košičkoj kotlini i dolini Hornada Genc, Regec i Boldogki su nadzirali prilaz Košicama i glavne puteve koji su se iz pravca Velikog Varadina i Erdelja, odnosno iz prestonog Budima spajali u Vižolju, omiljenoj kuriji Drugeta okruženoj narečenim tvrđavama. Tek iz 1388. godine do nas stiže podatak o postojanju visoljčke carine koja je u to vreme bila u posedu tvrđave Boldogki (Csánki 1890: 201; Dvořákova 2003: 122, 437). Severno od Košica i Spiša vodili su trgovački putevi prema poljskoj granici, Krakovu i dalje prema Baltiku. Zahvaljujući hanzeatskim poslovnim interesima i kapitalu rečene trase su bile žile kucavice privrednog uspona severoistočne Ugarske. Rečni tok Poprada predstavljao je najvažniju komunikaciju kojom se dalje, vodama Dunajca i zatim Visle, ostvarivao plovni put sve do Baltika. Njime se odvijao izvoz metala i ruda iz bogatih istočnoslovačkih rudnika, ostalih sirovina, sremskog vina, a iz suprotnog pravca uvoz tkanina i druge zapadnoevropske robe. Što se carina tiče, one su na ovom putnom pravcu bile u posedu Drugeta. Naime, plovni tok Poprada na ugarsko-poljskoj granici nadzirale su Filipove tvrđave Plaveč, Ljubovnja i s njom povezan Podolinec (Podolin), zajedno predstavljajući utvrđenu rečnu kapiju na severu zemlje. Sva tri mesta imala su pristaništa za splavove ili manje brodove, a ispod njih je prolazio i suvozemni put. U tim mestima ubirana je carina (Halaga 1975: 74, 110-111). Prvi pomen plavečke carine odnosio se na 1355. godinu, iako njeno postojanje svakako treba staviti u raniji period (Uličný 1990: 239, 249).

Postojanje važne carine u Ljubovnji poznato je već 1311. godine (F, VIII/1: 409; Halaga 1975: 74, 110). Godine 1330. ova carina se navodi kao važan finansijski prihod porodice Druget (Dl. 71270). Konačno, utvrđeno mesto Podolinec bio je nezaobilazna stanica na Popradu. Bogato trgovište koje je potpadalo pod Ljubovenjsku tvrđavu još je krajem XIII veka steklo pravo *ius spoli*, a na takvom mestu ubiranje pogranične carine se podrazumevalo (Beňko 1985: 143-144, 172-173; Slivka –Vallašek 1991: 180). Moguće je da je neka carina u korist Filipa Drugeta bila ubirana i na posedu tvrđava Brekov ili Jasenov u Zemplinskoj župi. Tvrđave su kontrolisale „magnam viam” koja je dolinom reke Laborec vodila prema ruskoj granici, Sanoku i Lavovu u Galiciji (Beňko 1985, 243). U naselju zvanom Ujfalu ili Hmianska Nova Ves u Šariškoj županiji, smeštenom na važnom putu koji je povezivao Prešov sa Spiškim gradom i Levočom, bila je podignuta carina čiji prvi pomen datira od 1262. godine. U ovom mestu „toloneum” je ubirana i tokom XV i XVI veka (Uličný 1990: 108). U međuvremenu, dvadesetih godina XIV veka Filip je postao vlasnik „Novog sela” i okolnih šariških poseda (ŠA Prešov DH. 52) Moglo bi se pretpostaviti da je

zajedno s posedom palatin stekao i pravo na ubiranje ovdašnje unosne putarine. Carina vezanih za tvrđave, trgove, kurije, odnosno posede Drugeta verovatno je bilo još, mada i o ovima što smo do sada ponešto rekli znamo vrlo malo. Carine su kao ćerke miljenice tvrđava nepresušno donosile prihod i stoga njihov rad nije bio prepušten slučaju. Filipov porodični naslednik dodatno je poradio na tome da gradnjom tvrđave Sokolj obezbedi ubiranje carine na severnom prilazu Košica. U toj brizi nije se ništa razlikovao od svojevremenih namisli Amadeja Abe. Izgradnjom druge tvrđave na obali Dunajca u Spišu obezbedio je još jednu važnu pograničnu pristanišnu carinu koja je nadzirala prilaz nemačkom mestu Spiška Stara Ves. Dunajec je pored svoje desne pritoke Poprada bio druga spiška reka kojom se odvijao vodeni promet između Spiša i Male Poljske (Halaga 1975: 111; Uličný 1990: 287).

Županijska vlast je Filipu nesumnjivo donela pravo na ubiranje i kontrolu jednog broja kraljevskih carina. Po svemu sudeći ta kontrola je predstavljala i mnogo više od toga. Ogledala se u širokim ovlastima koje je Filip u ime centralne vlasti preuzeo u svoje ruke nakon uništenja oligarhijske moći porodice Amadeja Abe i Petra, sina Petenje. O tome nam rečito govori Filipova darovnica njegovom serviensu, Janošu, sinu Jakaba. Pozivajući se na osobnu darežljivost i milost, Filip je 9. februara 1319. godine svom familijaru Janošu, sinu Jakaba, kao nagradu za njegove službe ustupio i obnovio ubiranje carine (tolonium) u trgovištu Foro (Fórró) u Abaujskoj županiji (Györffy 1966: 81). Pri tom je naložio da se „ulterius nullus nostrorum servientum” ne usudi da nasrne na rečenu carinu, jer darivani plemić u svojim pravima na ovo dobro uživa njegovu odbranu i zaštitu (A, I: 504-505). Dakle, Filip je ličnom voljom izdao donaciju na prihod koji je spadao u red regalnih prava. Sadržaj istog dokumenta posredno svedoči da je administracija Drugeta (servientes) imala nadležnost nad drugim carinama u oblasti te je mogla ugroziti privatni karakter ove u Foru. Prateći tok Hornada, 14 kilometara severno od Fora stajala je carina u mestu Garadna. Karlo Robert je 1323. godine ovaj posed sa carinom i drugim dobrima poklonio svom starom pristalici i Filipovom familijaru Išvanu zvanom Aprod (A, II: 64-65, 105). Narečeni plemić je obavljao važnu službu magistra tavernika na Filipovom dvoru i u nastanku ove kraljevske darovnice da se naslutiti postojanje Filipove relacije (Györffy 1966: 85). Naime, nakon Išvanove smrti 1327. godine Drugeti su pripojili Garadnu i tamošnju carinu posedu tvrđave Genc (A, II: 330-331). I da ne zaboravimo, na dugačkom spisku celokupnog poseda Petra Petenje, koji je nakon konfiskacije 1317. godine Karlo Robert poklonio Filipu Drugetu, nalazilo se i mesto Solomonovo, (Salamon) smešteno između reka Tise i Latorice u južnom ravničarskom delu Uške županije (Dl. 1798; Anjou, V: 747). Kod Solomonova na Tisi, spajajući „magnam viam” koja je iz Panonije vodila prema Užockom prevoju Karpata i Galiciji, nalazila se skela (Uličný 1995: 21). „Brižni” Filip je još 1320. godine bespravno na štetu Leleske crkve trg u Lelesu ukinuo i premestio ga u Salamonovo (Anjou, V: 747).

Pomen solomonske carine i zajedno sa njom povezanom pijacom koja se održavala utorkom srećemo u jednom sudskom sporu okončanom 24. februara 1352.

godine. Drugeti su tom prilikom tvrdili da trg utorkom, skela i od nje ubirana pristanišna carina u Salomonovu postoje od starine, što im je vladar i priznao (ŠA Prešov, DH. 10). Bez velikog razmišljanja moglo bi se zaključiti da se naplata tributa na solomonskoj skeli „ab antiquo” odnosila na vreme Filipa Drugeta.

Palatinski položaj je obavezivao Filipa da kao prvi državni službenik vodi računa o kraljevskim carinama. O Filipovim ovlastima na tom polju upravne vlasti iz prve ruke nam govori pismo koje mu je 20. marta 1323. godine uputio kraljevski magistar tavernikoruma Demetra Nekčeiya, po snazi položaja drugi velikodostojnik dvora zadužen za stanje državnih prihoda. Bez obzira na to što je reč bila o privatnom dokumentu koji je jedan prijatelj uputio drugom, njegov sadržaj se ticao zvanične nadležnosti oko ubiranja carina i odnosa u državnoj hijerarhiji. U pismu, čija je forma prožeta nesvakidašnjim stilom, Demeter je zamolio Filipa da preko odgovarajućih povelja njegovim serviensima Ladislavu i Mihalju, koji su do tada u svom selu Šemjen ubirali carinu, i nadalje prepusti njeno ubiranje, sve dok ga bog (Demetra) ne prohte videti (A, II: 67-68). Kako Filip nije vršio župansku vlast u Sabolčkoj županiji kojoj je Šemjen pripadao, njegovo ovlašćenje nad šemjenskom carinom nedvosmisleno je proisticalo iz palatinske vlasti. Preporuka „ministra finansija” Demetra Nekčeiya da njegovim familijarima bude ostavljena na uživanje carina koja se nalazila na njihovom posedu, a koju su očigledno držali bez valjane pravne potvrde, otkriva nam mnogo više. Filip je bio zadužen za carinska mesta koja su još uvek ostala u vlasništvu krune. Izgleda da je imao i uticaja na postavljanje i razrešenje carinika, a ako i nije, gledajući stvari odozdo, tributari su imali obaveze prema njemu.

I konačno, zahvaljujući sudskoj vlasti palatin je imao nadležnost nad svim sporovima oko carina koje se nisu nalazile u državnom posedu. Pred palatinom su suđeni sporovi vezani za bespravno podignute carine, njihovu uzurpaciju, kao i korišćenje zaobilaznih puteva u nameri da se izbegne njihovo plaćanje (Hajnik 1899: 76). Sazvavši palatinsku kongregaciju Biharske županije 30. oktobra 1323. godine, Filip je ukinuo bespravnu carinu u mestu Đapolj, smeštenom severno od Velikog Varadina (Györffy 1966: 621-622), podignutu od strane sinova izvesnog Lukača. Ove sudske mere je sproveo u korist susedne privardhidske carine (Pelbárthida ili Wodoz, očigledno toponim sa mostom) (Csánki 1890: 650; Györffy 1966: 652-653) koja je pripadala Janošu, sinu Ivanche, unuku župana Kozme. Palatin je potvrdio prava ovog mesta, te naredio da svi trgovci i putnici moraju ovuda da prolaze i plate carinske dažbine. U suprotnom, ko bude otkriven da „krivim putem” zaobilazi privardhidsku carinu, biće mu oduzete sve stvari (A, II: 94). Filipove reči po kojima radnje u vezi ovih carina u Biharskoj županiji sprovodi „cum ex precepto domini nostri regis, domini nostri annuante eciam iusticia” možda i nisu bile tek obična forma sudske presude, već bi se i one, s obzirom na 1323. godinu, mogle uklopiti u mere jačanja centralne vlasti nakon dugih godina bezvlašća. Filipovu nadležnost nad carinama potvrđivale su i njegove privilegijalne povelje s kojima su se u svojstvu dokaza vlasnici privardhidske carine pojavili na kongregaciji.

Pošto su stare okrnjene carine očigledno donosile sve manji prihod državnoj blagajni i ograničavale trgovinu, Karlo Robert je u sklopu svojih finansijskih reformi preduzeo odlučujuće korake. U korist državne blagajne bila je uvedena nova carina zvana tridesetina (treicesima, harmincad). Ona se naplaćivala samo po prodatoj, a ne po nošenoj robi. Ubirana je na graničnim prelazima i u velikim gradovima (Dománovszky 1916). Na osnovu kasnijih podataka iz XV veka saznajemo da su na severoistoku Ugarske Košice bile glavno središte ubiranja tridesetine. Među njegovim pograničnim filijalama nalazila su se i dva mesta koje je nekad Filip stekao od vladara – Ljubovnja i Humene. Poslednje mesto je bilo kurija Drugeta, smešteno između tvrđava Brekov i Jasenov (Csánki 1890: 337; Halaga 1975: 111).

Od onih carina koje su zadržane u nadležnosti krune i nad kojima je nadležnost imao palatin, prihodi su verovatno pripadali njegovoj riznici. Moguće je da je deo tog novca bio prepuštan kraljevskoj komori, a svakako i palatinskoj administraciji. Među neposredne regalne prihode koji su ostali u palatinskoj nadležnosti, čuvajući tako uspomenu na prošla vremena kada je palatin bio pre svega nadzornik i sakupljač prihoda kraljevskog dvora, spadala je i 1/10 od svinja istovljenih u šumama koje su pripadale kraljevskim tvrđavama. Od toga je polovina išla palatinu, a druga polovina tamošnjem županu (Frankl 1863: 84).

NEPUBLIKOVANI I PUBLIKOVANI IZVORI I NJIHOVE SKRAĆENICE

Nepublikovani izvori:

DF = Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai fényképgyűjtemény.

DI = Magyar Országos Levéltár, Budapest, Mohács etótti gyűjtemény (Collectio Antemohacsiana).

ŠA Prešov, DH = Štatny archív v Prešove. Prešov, Fond Druget – Humené.

Publikovani izvori:

A = Nagy, Imre – Nagy, Gyula. *Anjoukori okmánytár*. I-VII, Budapest 1878-1920.

Anjou = *Anjou-kori oklevéltár*. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged 1990-.

Filangieri = Filangieri Ricardo. *I Registri della Cancelleria Angioina ricostruiti con la collaborazione degli Archivisti Napoletani*. Napoli 1951-.

ZsO = Mályusz, Elémer, *Zsigmondkori oklevéltár*, I-VII. Budapest 1951-2001.

F = Fejér, Gyula. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I-XI Budae 1829-1844.

LITERATURA

Bartal, Antal (1901). *A magyarországi latinság szótára*, Budapest.

Beňko, Ján (1985). *Osídlenie severného Slovenska*, Košice.

Csánki, Dezső (1890). *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Budapest.

- Domanovszky, Sándor (1916). *A harmincadvám eredete*. Budapest.
- Dvořáková, Daniela (2003). *Rytier a jeho král, Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský*. Budmerice.
- Engel, Pál (1988). *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)*. Századok: 89-146.
- Engel, P. (1996). *Magyarország világi archontológiája, I*. Budapest.
- Frankl, Vilmos (1863). *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*. Pest.
- Győrffy, Gyula (1966). *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I*. Budapest.
- Hajnik, Imre (1899). *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházbeli királyok alatt*. Budapest.
- Halaga, Ondrej (1975). *Košice – Balt, Výroba a obchod v styku výhodnoslovenských miest s pruskom (1275-1526)*. Košice.
- Kristó, Gyula (1979). *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest.
- Léonard, Émile (1954). *Les Angevins de Naples*. Paris.
- Miskolczy István (1936). *A Drugetek őseiről*. Turul. 50: 1-5.
- Petrovics, István (1994). *Vám, Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, főszerkesztő Gyula Kristó. Budapest: 710.
- Рокаи, Петар (1987). *Примена неких видова регалног права на подручју јужне Угарске у средњем веку*. Анали Правног факултета у Београду. 3-4: 370-380.
- Slivka, Mihal – Vallašek, Adrián (1991). *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice.
- Uličný, Ferdinand (1990). *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice.
- Uličný F. (1995). *Dejiny osídlenia Užskej župy*. Prešov.

Dura Hardi

THELONEA DOMINI PHILIPPI DRUGETHI

Summary

This paper examines the customs stations within the jurisdiction and possessory of a feudal Lord Philip Druget. After his arrival to Hungary Philip, as the only known escort of the king Charles Robert of Anjou from Naples obtained a domain within several district offices in the northern parts of the country and became a Hungarian palatine. Customs offices were a part of major incomes of this baron. By the usage of this particular example the author intends to present some aspects of sovereign rights functioning on the territory of medieval Hungary in the 20s of XIV century.

Снежана Божанић
sbozanic@yube.net

UDK 341.222.091(=163.41)''09/14''
Оригинални научни рад

ДЕНДРОЛОШКИ МЕЋНИЦИ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ПОВЕЉАМА: ЊИХОВА ДРУШТВЕНА, МИТОЛОШКА И РЕЛИГИЈСКА ФУНКЦИЈА

Као међници у диспозицијама средњовековних повеља наводе се различити географски и антропогеографски ентитети. Дрво је природни међник. Оно може бити самоникло или засађено од стране човека. Међници су у средњем веку били веома поштовани. Они су поред своје основне улоге имали и велики религијски и митолошки значај. Рад истражује друштвени значај и функцију ове врсте међника у средњем веку.

Кључне речи: средњовековне повеље, дрво, међник, властелинство, митологија, храст, буква, јела, орах

Као међници у диспозицијама средњовековних повеља наводе се различити географски и антропогеографски ентитети. То су природни или вештачки објекти који омеђују границе држава, властелинстава, градова, села, заселака, селишта, планина, пашњака, забела, њива, винограда, вртова и окућница. Омеђиване су и жупе не само као географски појам него и као управне јединице.

Државну границу у средњем веку карактерише динамичност. Њене промене у то доба биле су много чешће због скоро сталних сукоба и ратова, као и етничких померања. Што је интензивнији био успон српске државе у доба развијеног феудализма, то је изразитија била тежња ка прецизнијем утврђивању границе у свим њеним деловима.

Основна карактеристика извесне целине јесте њен тачно означен оквир. По правилу, тежило се да се створи природна међа и узимало се у обзир увек нешто маркантно, што је било стално, лако уочљиво и без велике забуне упућивало на граничну линију.

Разграничење је зависило од конфигурације земљишта. За међнике су узимани природни граничници као што су брег, брдо, врх, крш, рт, стена и слично. Природна граница се успостављала уздуж река, потока и обалом мора.

Често је средњовековни човек при одређивању међа узимао и објекте који су били лако препознатљиви, природни, али временски јер су могли бити

сваког тренутка, без већих проблема, уклоњени људском руком или елементарним непогодама.

Дакле, омеђивало се и природним објектима које је људска рука лако могла да уклони. Тој групи припадају и дендролошки међници. Као погранични ентитети, најчешће села, јављају се усамљена стабла храста, букве, брезе, врбе, тополе, разних четинара, те стабла воћке.

Богату изворну грађу о међама налазимо у српском средњовековном дипломатичком материјалу. Праву ризницу за ову врсту изучавања представљају Светостефанска повеља, Дечанске хрисовуље и Светоарханђеловска повеља.

Од најстаријих времена међници су били предмет особитог поштовања и старања. Поред своје основне улоге они су имали и велики религијски и митолошки значај.

Веровање у светост и неприкосновеност међа и међаша општа је и стара појава. Већ сама реч међа, која је у свом основном значењу заједничка свим словенским и индоевропским језицима, означава нешто што се налазило између два субјекта, показује древност и важност њене суштине. Међама се често придаје значај светости и неприкосновености, понекад и у име поштовања култа предака.

Словенски народи су веровали да свакога ко оскрнави међаш, постављену ознаку на међи, помери је, уништи или оштети, чека страшна казна и проклетство. То проклетство се могло пренети и на целу породицу и потомство, па и на ширу заједницу, што може довести до њеног потпуног истребљења. Било је раширено и убеђење да земља неће примити у своју утробу умрлог премеђаша кривоклетника, већ ће га стално избацити из гроба те му се душа не може никада смирити.

Означавањем и постављањем белега на међи требало би да она буде заштићена и да постане неприкосновена светиња.

Код Срба је култ дрвећа и зелениша уопште доста очуван. Познато је колико се често у народној религији јављају леска, глог, дрен, липа или неко друго дрво.

До данашњих дана раширено је веровање да не ваља да млад човек сади орахе, јер ако се то дрво осуши, и он би могао умрети. Уколико неко посеће стабло ораха пред кућом, сматрало се да ће та особа у скорој будућности умрети. Од најстаријих времена владало је убеђење да је добро да се деца у одређене дане опашу врбовом или дреновом гранчицом: да расту брзо као врба и да буду здрава као дрен.

Дрво запис сматра се светим. Свето дрво је најпримитивнији храм с обзиром на чињеницу да храмови у паганизму нису били ништа друго него зграде у којима станују божанства. Дрвећа су склоништа, седишта људске душе, према српској митологији, о чему неоспорно сведочи и чињеница да воћке и дрвеће народ сади по гробовима јер се ту склања душа покојника (Чајкановић 1973: 4–6).

У српским изворима спомињу се при одређивању међа стабла: дуб, кићени дуб, дуб „што се зове Калодендра”, Катова крушка, топола, бор, брезје, брест, врба, цер, трешња, велика буква, орах, јаворје, црвена јабука, глог, дрен, ракита, трње (Пурковић 1940: 69). Дакле, српске средњовековне повеље сведоче о дендролошким међницима који се најчешће јављају на међама сеоских атара. Као међник, дрво је имало одређену друштвену, религијску и митолошку функцију и значај у парохији средњовековне Србије.

Усамљено дрво или дрворед често се спомиње у српским средњовековним повељама. Дрво је природни међник. Оно може бити самоникло или засађено од стране човека. Зимзелено (трајно) или листопадно дрвеће је, простим, оком човека лако уочљив међник. Међутим, веома лако могло је бити уклоњено са међе управо деловањем самог човека, елементарне непогоде или неке друге незгоде (Пурковић 1940: 65).

Дубрава представља шуму, и то храстову, уопште жирородну. У основи речи дубрава налази се прасловенска реч дуб, која означава храст. То је шума која се не крчи, а у њој су обично жирене свиње. Дубрава је, према српској традицији, место где се ноћу окупљају виле и играју коло. Ово веровање је у вези са индоевропским веровањем о светим гајевима – местима где су се обављали пагански култни обреди.

Према Дечанским хрисовуљама, међа села Љуболића ишла је ка „*дубрави која излази на њиву*”. У Светоарханђеловској повељи као погранични ентитет села Воинци спомињу су „*дубраве до међе храштанске*” (Шафарик 1862: 277).

Реч дубрава често се налази у основи назива места. Једна стара жупа у Хумској земљи понела је ово име због тога што је на њеној територији било много храстове шуме. Ова жупа се наводи у Барском родослову, а лежала је на простору између Попова, Дабра, Неретве и Бишћа. У Раваничкој повељи помиње се жупа Дубравица или Дубравница. Простирала се од Параћина до Сталаћа и Ражња. Њен назив сведочи о знатном присуству храстових шума на овом подручју.

Нека села су манастирима поклањана са „*дубравама*”. У Светоарханђеловској повељи забележено је да је Рајковој цркви припадао „*виноград у Дубравицама*” (Новаковић 1912: 684). „*Селише пусто Калођериц с Дубравом*”, приложио је 1355. године цар Душан манастиру Трескавцу (Новаковић 1912: 665).

Према стаблу храста српски народ је од давнина гајио дубоко поштовање. Храст је био персонификација божанства и уживао је велику улогу у култу. За неке храстове, слично као и за нека друга шумска стабла, веровало се да су сеновита – ту се убрајају и сви записи. Они се нису смели посећи јер би онај ко то учини могао одмах умрети или би дуго боловао и умро (Чајкановић 1994а: 206–208).

На Светостефанском властелинству међа села Осојани, у Кујавчи, ишла је „*од пољана у дуб*” те „*од дуба под Војводине куће*” и „*од дуба низ средњи брег*” (Ковачевић 1890: 3).

У међама села Јариње које је краљ Стефан Дечански доделио Студеници спомиње се „*Иванов дуб*” (Miklosich 2006: 87).

„*Жир*” се бележи у међама забела Слатине, у Призренској повељи, што је неоспориво сведочанство о биљном покривачу овог терена (Новаковић 1912: 639).

Као погранични ентитет, приликом прецизног навођења међа села у Светоарханђеловској повељи цара Душана често се спомиње дуб: међа села Речани ишла је право на „*дуб сред садова*”, села Воинци „*од гомиле потоком у дуб у Округлу бару*”, села Ограђеник „*уз Сушицу до дуба, како пут спада од Призрена к дубу, и од дуба како пут води до преког пута*”. У међи села Јабланица помиње се горњи и доњи дуб, „*како улеже брег на доњи дуб и на горњи, и од горњега дуба како улеже брег у Кобен*”. У међама села Лесковац помиње се „*Велико дубље*” а села Брези „*Дмитово дубље*”. Међа села Купелник са црквом свете Богородице ишла је на „*Симеонов дуб*”, села Голубовци „*у Пишевски дуб*” и „*од дуба косом у главу до плочке међе*”, села Коштрац у „*у рачвасти дуб*”, а села Драгољевци „*на дубље*”. На истоименом властелинству спомиње се „*дубљански пут*” у атару села Сењани, што сведочи о овој врсти биљног покривача (Новаковић 1912: 682–701). Дакле, на подручју Светоарханђеловског властелинства било је доста терена под храстовом шумом.

У Хтетовској повељи краља Стефана Душана и сина му Уроша бележи се да је међа села Штенче ишла „*на један дуб*” (Новаковић 1912: 658).

Борови су веома распрострањена врста шумског дрвећа. Најзначајнији представник фамилије борова – *Pinacea* јесте бели бор – *Pinus silvestris*. То је четинарско дрво високо до 50 метара. Према народном веровању изузетно је сеновито и валовито (Чајкановић 1994а: 34–36). Извесни борови су табуирани и за њих је везан култ. Претпоставља се да је у Неродимљу један бор посадио српски краљ Милутин (1282–1321). Сваке године, све до новијег доба, код тог бора одржавао се народни сабор, на први дан Ускрса. Изводиле су се витешке игре, играла кола и певале обредне песме у којима се апострофира бор.

Бор се, истовремено, као усамљено дрво и међник појављује на више места у Светостефанској хрисовуљи, и то у границама следећих прилога: у границама групе прилога на левој обали Ибра чија је међа ишла „*у преки лаз, у бор, и од бора у Ибар*”; у границама Рогозне са Рудинама чија је међа ишла „*у један бор, од бора низ Суху Каменицу*”; те у границама села Крушево с тргом у Плаву, где је међа ишла „*и отуд по брегу над бор у Крсте*” (Ковачевић 1890: 5–9).

У корену имена села и предела Борчани и брда Бориковац у међама средњовековног села Селчанице, на Бањском властелинству, налази се бор.

Врба је дрво из фамилије *Salix babylonica*. Постоји око 350 врста врба, различитих животних форми – најчешће је у питању дрво, мада може имати и форму жбуна, или приземне биљке. Кора стабла је сива и испуцала. Гране су танке и доста савитљиве. Расте у низијама, мочварним и барским областима,

близу река, језера и рибњака. Најчешће се налази на терену са умереном климом. Заузима посебно место у религији већине индоевропских народа (Чајкановић 1994а: 59–64). Она у народној култури симболише брз раст, здравље и плодност. За њу су везане и извесне противречности. У етиолошким легендама бележи се да је Богородица проклела врбу јер су од њеног дрвета направљени ексери којима је Христос прикован за крст. Њено пруће, са друге стране, представља симбол напретка и јак су апотропајон. У српком народу је масовно распрострањено познавање апотропејских и лековитих својстава врбових границица, освештаних на Цвети. Употребља се у медицини, нарочито њена кора, а још у стара времена коришћена је као лек против болова. Уколико се њена сирова грана пободу у земљу, лако је могла да створи дрворед или разређену живу ограду (Барјактаровић 1952: 54).

У средњовековним повељама често се јавља као међник усамљено дрво врбе. На Бањском властелинству у међама села Горажда јавља се „*ирвена врба*” (Ковачевић 1890: 2). Као међник она се могла наћи поред потока, усамљеног знака крста или више крстова.

Бреза (*Betula verrucosa*) расте као дрво високо и до 18 метара и има танке висеће границице. Распрострањена је у средњој и северној Европи, а има је и у нашим крајевима. Стабло и гране брезе, док су млађе, имају белу боју, али током времена кора полако почиње да пуца и добија црну боју. Она има изразиту апотропејску моћ и плаше је се вештице. Женска симболика брезе испољавала се у ритуалном лечењу дечијих болести, а њени пупољци и листови коришћени су као добар диуретик (Чајкановић 1994а: 44–45). Поседује снажну заштитну моћ против вештица и других демонских сила. Била је веома поштовано дрво код свих словенских народа. Често се бележи као „срећно” дрво и заштитник од зла. Противречно је вреднована бреза и у народним легендама: час као благословено дрво које је штитило Богородицу и Христа од непогоде (пољско веровање) или св. Петку од прогона ђавола (руско веровање), час као дрво које је Бог проклео јер су њеним прућем шибали Христа (Словенска митологија 2001: 51–52).

Скупина бреза јавља се у Светостефанској хрисовуљи у међама села Горажда, где се бележи да је граница ишла „*и уз брег у брезје*” (Ковачевић 1890: 4). Бреза се јавља и у основи топонима Брезова глава (планина Брезовица) у међама села Селчанице, на истоименом властелинству.

Јасика (*Populus tremula*) или трепетљика је дрво које је проклела Мајка божија да нема рода никаквога и да јој лишће стално и једнако трепери. У народној песми то је сликовито опевано:

„*Љуто куне Божја мајка:*

„*Свако дрво уродило,*

„*А јасика не родила,*

Већ јасика трепетала

„*У сред лета и без ветра!*” (Карацић 1885: 179)

Бог је проклео ово дрво јер је дозволила мучитељима Исуса Христа да од њега дрвета направе крст на коме су га разапели и ексере којима су га закуцали за крст. Према предању Бог ју је проклео да увек трепери и због тога што је одала Исуса Христа ђаволу.

Мајка божија је желела у тишини да слуша појање светог Петра и Николе и заклела је свако чедо и гору и воду да ћуте, и све је заћутало, осим јасике која је треперила. Изразима: „Јасику ђаво њише”, „Јасика је ђавола носила” и слично објашњено је треперење њеног лишћа.

У словенским обредима као нечисто дрво масовно је коришћена за контакте са нечистом силом. Сматра се да на крошњама овог дрвета бораве многи демони. У местима која обилују јасиком веровало се да „витлају” и „шетају” ђаволи. Јасика је инструмент за демонске радње (Српски митолошки речник: 1998: 225).

Шума Јасиковица јавља се у међама села Тушимље док се топоним Јасиков рат бележи као међник групе села у Расу (Дежево, Сути и Бекова) на Светостефанском властелинству (Ковачевић 1890: 4).

Јасен (*Fraxinus excelsior*) је дрво из рода *Fraxinus* које припада породици маслина. Расте на плоднијим, умерено влажним стаништима, у којима се ретко јављају сушни периоди. Према словенској култури ово дрво има изузетну заштитну моћ и од давнина је било предмет нарочитог поштовања. Код Срба је народно етимолошка веза речи „јасен” и „јазавац” условљавала начин истеривања с њиве јазаваца који су јели кукуруз. Сматрало се да на дан сетве кукуруза, на њиви треба забости прут јасена у земљу. На његовим гранама веровало се да воле виле да седе, „јер на то дрвеће врагови не смију” и нема страха од опасности (Словенска митологија 2001: 240).

„Јасеновик” поред „мале локве” бележи се у међама села Племетина, на Бањском властелинству (Ковачевић 1890: 3).

Веровања у вези са стаблом јеле (*Abies pectinata*) веома су старог порекла и позната су свим словенским народима. За ово дрво везано је најдубље религијско поштовање јер она представља симбол дуговечности и лепоте. На њеном дрвету, према словенској митологији, бораве горске виле, а у народним песмама девојка се упоређује са јелом. У једној скаски прича се како је свети Сава у дубокој старости сео под јелу да се одмори и у том га Бог позове себи: и тако се он с тога места узнесе на небо, а јелу благослови да буде зелена и лети и зими (Чајкановић 1994а: 106-107). Према предању, то је сеновито дрво.

У атару села Кориша са засеоцима Пакостино и Бусино спомиње се као погранични ентитет „крња јела”, на Светоарханђеловском властелинству (Новаковић 1912: 686).

Буква (*Fagus sylvatica*) је дрво које расте по брдима и планинама и достиже висину до 30 метара. Плодови букве садрже скроб, шећер, уља и минералне материје. Плод се у народу назива „жир букве” и користи се за исхрану свиња.

У српском народу било је раширено веровање да се виле рађају на буквим гранчицама док у народној приповетки „Ђаво и момак” ђаволи живе у једној шупљој букви.

На Светостефанском властелинству међа села Дежево, Сути и Бекова у Расу ишла је „*по сред звезда у велику букву, а око је гомила*” (Ковачевић 1890: 3). Реч буква налази се у основи топонима Бабина буква, међника у атару села Гусиња, и Пастра буква у међама планина над Сасима Требјачким, на истоименом властелинству (Ковачевић 1890: 5).

Глог (*Crataegus oxyacantha*) припада групи бодљикавих жбунова или мањег дрвећа, из породице ружа. Прикладан је за живе ограде због крупних грана, тврдог дрвета и трња. У средњем веку често се јавља и као међник окућница јер представља велику препреку за стоку и свиње. У медицини се употребљава његов цвет за справљање тинктура.

Ритуалне функције и симболичка значења глога условљени су његовом бодљикавошћу, што зближава глог са другим биљкама које имају бодље, трње или жаре (купина, трн, коприва).

Глог је најмоћније средство у борби против вампира, злих душа и нечистих демона (Чајкановић 1994а: 65–69). Вук Стефановић Карацић је писао о употреби глога у борби против вампира и вукодлака. Уколико се за некога народ увери да је вукодлак, одлази се на гробље и „*онда се скупе сви сељаци с глоговим кољем (јер се он само глогова коца боји): за то говоре кад га спомену у кући: „на путу му број и глогово трње” – јер су и бротњаци покривени глоговим трњем), на раскопају гроб, и ако у њему нађу човјека да се није распао, а они га избоду онијем кољем, па га баце на ватру те изгори*” (Карацић 1985: 168).

Глогов колац је, дакле, најсигурније средство у борби против вампира, и зато је вампир био њиме боден. Веселин Чајкановић описује два истинита случаја у Србији у којима су вампири, тј. њихови лешеве прободени глоговим коцем. Довољан је и сам глогов трн да се вампир уништи или отера или да је корица ножа направљена од глога. У источној Србији често се поред крста на гробу удара мали глогов кочић, и у том случају се умрли не може повампирити. Жене у Босни, кад иду у кућу где је мртвац, понесу са собом глогов трн, који после, кад из куће изађу, баце. Сматра се да глог може да спречи покојника да се после смрти претвори у вампира. Зато су му тело пробијали глоговим коцем, забадали глогове кочеве у гроб, садили глог на гробљу. Ако би се покојник ипак претворио у вампира тада су откопавали тело и пробијали га глоговим коцем (Чајкановић 1994b: 221–239).

Глог се два пута јавља у међама села Стрелац у Светостефанској хрисувиљи. Међна линија је ишла „*од млинога пута у мрамор и у глог*” и „*од глога уз брег*” (Ковачевић 1890: 3).

Трн је заузимао важно место у борби против злих демона, вештица, ђавола и мртвачких демона. Кад би стари Германи казнили смрћу „кукавице и

оцуване”, натрпали би на њихов гроб трње: очевидно зато да душа убијенога не би могла изићи и осветити им се. Картагињани и Римљани бацали су такође на гроб погинулих трње и камење (Милићевић 1894: 324).

Постоји бели трн или бела драча (*Crataegus monogyna*), црни трн или црна драча (*Paliurus aculetatus*) и глогово трње (*Crataegus oxyacantha*).

Пишући о вештицама, В. С. Карацић бележи да се оне скупљају на гумну и када нека од њих пожели да полети кући, намаже се неком машћу испод пазух и при томе каже: „ни о трн ни о грм, већ на поменуто гумно”. Истинита је, наводно, прича да се нека жена, која није била вештица, намазала предвиђеном машћу и уместо да изговори „ни о трн ни о грм” грешком је рекла „и о трн и о грм” и полетевши, сва се испребијала (Карацић 1985: 166–167).

У Светостефанској хрисовуљи помиње се у међама села Лугови „велики трн” док је међа села Горажда ишла „по брегу покрај дола у трње” (Ковачевић 1890: 3–4). У међама села Бекове појављује се трн у основи топонима Трнова и Трнов дол, на Бањском властелинству (Ковачевић 1890: 4).

Топола (*Populus alba*) се, такође, среће као међник у српском средњовековном дипломатичком материјалу. Сматра се да је ово стабло Богородица проклела и стога јој лишће лелуја и без ветра.

У Дечанским хрисовуљама топола се јавља два пута као међник села Бабама с Добрчим Долем.

Липа (*Tilia*) је код Срба и Словена уопште била свето дрво. Код Јужних Словена она је сврставана у најпоштованије дрвеће. Високе старе липе традиционално су се налазиле поред цркава и храмова. О високом религијском значењу липе сведочи и чињеница да се од ње изводи „живи огањ”, који се употребљавао за обнављање ватре, за лустрацију људи и стоке и као лек против многих болести. Код Источних и Западних Словена липа је тесно везана за православни култ и хришћанске легенде.

Липа се јавља у основи топонима Липовица, који се бележи као међник Рогозне са Рудинама у Светостефанској хрисовуљи.

Стабло воћке остављано је на међи само ако се приликом деобе ту и затекне (Барјактаровић 1940: 59). Уколико се деси да се стабло воћке које се налази на међи осуши, друго стабло се најчешће није подизало. Плодови воћке на међи припадали су ономе на чију земљу воћка падне.

Фамилија *Juglandaceae* обухвата око 60 врста, од којих од биљака са наших простора припада само орах – *Juglans regia*. Домаћи орах има велики плод и танку љуску. Пољопривредна врста због танке љуске и издржљивости у умереној клими понекад се назива „карпатски орах”. Најпогодније место за његов раст налази се у клисурама шумских предела, а због његове хранљиве и енергетске вредности становништво га од најстаријих времена сади на својим окућницама и њивама. Његово дрво достиже висину између 10 и 40 m, са шиљастим листовима дугим 20–90 cm.

Плод ораха је коштуњав и поред упоребе у исхрани користи се и у народној медицини. Користио се, између осталог, и у облику чаја као средство за јачање, против пантљичаре и у лечењу малокрвности. До данашњих дана раширено је веровање да не ваља заспати под стаблом овог дрвета јер је његов хлад лош. Ово веровање вуче корене још из раног средњег века када су и Словени сматрали да се на њему окупљају вештице и зли духови. За орах се веровало да је дрво подземног света (Чајкановић 1994а: 159–160).

У Дечанским хрсовуљама забележено је да су међе села Стрелац ишле „на три ораха”. Међа која је ишла „у орах посред Блатца низ Сушицу” забележена је у атару Љуболића са Ораховичићима, на истоименом властелинству.

Топономастички материјал нам открива да се назив орах налази у корену имена многих места, као што су: Орашац, у међама прве групе прилога на левој обали Ибра, на влателинству Бањске и Орјахово, у међама Рогозне са Рудинама, на истоименом властелинству (Ковачевић 1890: 2–3).

Крушка (*Pirus communis*) је једна од најраспрострањенијих воћака у средњем веку, на нашим просторима. То је листопадно дрво из фамилије *Rosaceae*, просечне висине од 10 до 17 m. Одговарају јој крајеви са умерено – континенталном климом.

Према народном предању, то је сеновито дрво око кога се окупљају зли демони, вештице и ђаволи. Слично веровање утврђено је код Лужичких Срба, као и код неких других словенских и несловенских народа (Чајкановић 1994а: 124–126). Интересантно је народно предање о светом Сави који се на одређени дан у години пење на крушку, око које се окупе вуци, и он им онда одређује храну за наредну годину.

Стабло крушке се као међник чак шест пута бележи у Светостефанској хрсовуљи, и то у међама села Гумништа, Павља, Гошева и села Горажде (Ковачевић 1890: 3–4).

У међама села Грачаница, Сушица и Селце са њиховим засеоцима као међник бележи се крушка, на Грачаничком властелинству (Новаковић 1912: 633).

„Зубово крушње” помиње се у међама села Пупавни, које је краљ Стефан Урош приложио манастиру Хиландар (Miklosich 2006: 64). Овај међник је потврда да се на једном месту налазио већи број стабала крушке.

Леска (*Corylus avellana*) је листопадно дрво из породица бреза. Она је од давнина поштована као свето дрво и употребљавана је у магијским радњама и служила је као заштита. На гранама леске радо одседају виле „јер на то дрвеће врагови не смеју” а негде је због изузетних особина зову „божија сестрица” (Чајкановић 1994а: 137–140). У Босни су познате приче о томе да је било могуће исповедити се дрвету леске, док су се плодови и пупољци жбуна употребљавали уместо нафоре на Божић и Ускрс.

Ово дрво Срби доводе у везу са св. Илијом громовником, Перуновим наследником. Она је сигурна заштита од грома и града, па су чобани најсигур-

нији под њеним стаблом за време грмљавине. У леску не удара гром „јер ју је Исус благословио, а гром удара само у оно дрво под којим сједи ђаво”. Због овог веома раширеног веровања, кад грми, људи, нарочито чобани, ките се лесковим границима, или је међу међу пас, или беже под леску.

Плод овог дрвета радо је виђен на средњовековним трпезама, посебно у манастирима за време дугих и исцпљујућих постова. Леска има широку примену и у медицинске сврхе.

У Светоарханђеловској повељи у међама села Сакато у Горњем Пилоту, спомиње се и један лешник, што сведочи о присуству леске на овом простору (Шафарик 1862: 287).

Јавља се у основи многих средњовековних топонима. Лескова вода, Лесковац, Лешнички поток бележе се као међници на Светостефанском властелинству (Ковачевић 1890: 3–4).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Анастасијевић, Душан (1922). Српски архив Лавре Атонске. *Споменик САН*. 56: 6–21.
- Барјактаровић, Мирко (1952). *О земљишним међама у Срба*. Београд: Научна књига.
- Благојевић, Милош (1983). Преглед историјске географије средњовековне Србије. *Зборник за историју Матице српске*. 20: 45–126.
- Благојевић, Милош (1997). *Државна управа у српским средњовековним земљама*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Веселиновић, Андрија (2006). *Држава српских деспота*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Динић, Михајло (1955). *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*. Београд: Научна књига.
- Динић, Михајло (1962). *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*. Београд: Научна књига.
- Караџић Стефановић, Вук (1985). *Етнографски списи. О Црној Гори*. Београд: Просвета.
- Ковачевић, Љубомир (1890). Светостефанска хрисовуља. *Споменик СКА*. 4: 1–11.
- Miklosich, Franc (2006). *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Београд: Српска школска књига.
- Мишић, Сениша (1996). *Хумска земља у средњем веку*. Београд: DBR International Publishing.
- Новаковић, Стојан (1912). *Законски споменици српских држава средњег века*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

- Петровић, Сретен (2004). *Српска митологија у веровању, обичајима и ритуалу*. Београд: Невен.
- Пурковић, Миодраг (1940). *Одређивање међа. Етнологија*. 1–2: 65–84.
- Словенска митологија (2001). Редактори: Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић. Београд Zepet Book World.
- Софрић, Павле (1990). *Главно биље у народном веровању и певању код Срба*. Београд: БИГЗ.
- Српски митолошки речник* (1998). Приредили: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић. Београд: ЕИ САНУ
- Стојановић, Љубомир (2006). *Старе српске повеље и писма I–1*. Београд: Српска школска књига.
- Чајкановић, Веселин (1973). *Мит и религија у Срба*. Београд: СКЗ
- Чајкановић, Веселин (1985). *О магији и религији*. Београд: Просвета.
- Чајкановић, Веселин (1994а). *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: Просвета.
- Чајкановић, Веселин (1994б). *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*. Београд: Просвета.
- Шафарик, Јосиф (1862). Хрисовуља цара Стефана Душана. *Гласник ДСС*. XV: 264–283.

Snežana Božanić

THE DENDROLOGICAL LANDMARKS IN SERBIAN MEDIEVAL CHARTERS:
SOCIAL, MYTHOLOGICAL AND RELIGIOUS FUNCTIONS

Summary

The dispositions of medieval charters specify various geographic and anthropogeographic entities as landmarks. A tree is a natural landmark. It can be self-grown or cultivated by men. Landmarks were highly regarded during the medieval times: apart from their basic purpose, they were also of great religious and mythological importance. The following study focuses on the social importance and function of these landmarks at medieval times.

Key words: medieval charters, trees, landmarks, landlord properties, mythology, oak-tree, beech-tree, fir-tree, nut-tree.

ПРОПОЗИЦИЈЕ ТЕХНИЧКОГ УРЕЂЕЊА РАДА

- Неопходно је назначити да ли је припремљен рад са неког пројекта
- Фонт: Times New Roman
- Величина фонта: 12
- Максимална дужина рада 24000 карактера (без размака)
- Основно писмо текста: ћирилица
- Текст датотеке снимити у формату PDF
- Уз рад приложити и цеде
- Апстракт рада написати фонтом величине 11 са увученом левом ивицом испод наслова рада
- Кључне речи написати у наставку апстракта без наслова (нови ред) и навести највише до десет речи
- Резиме на енглеском језику (укључујући и наслов рада) дати на крају текста
- У садржају написати имена аутора и наслове рада и на страном језику
- У фуснотама дају се коментари аутора
- Литература (библиографија, извори) наводи се по азбучном односно абecedном реду на следећи начин:

Ивић, Милка (1970). О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици са везником да. *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/1:43-53.

Ивић, Павле (1998). *Преглед историје српскохрватског језика*. Целокупна дела. VIII. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Радовановић, М. (1986). *Социолингвистика*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада. Дневник.

САДРЖАЈ

<p>Jelena Šakotić-Kurbalija MORENOVA ULOGA U RAZVOJU SAVREMENE PSIHOTERAPIJE MORENO'S ROLE IN DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY PSYCHOTHERAPY.....</p>	7
<p>Jelica Petrović, Ivana Mihić POLNE RAZLIKE U SPOSOBNOSTI PREPOZNAVANJA EMOCIJA NA OSNOVU FACIJALNIH EKSPRESIJA MUŠKOG I ŽENSKOG MODELA (U PERIODU RANE ADOLESCENCIJE) GENDER DIFFERENCES IN RECOGNITION OF EMOTIONS BASED ON FACIAL EXPRESSION OF MALE AND FEMALE MODEL (IN EARLY ADOLESCENCE)</p>	15
<p>Vladimir Mihić, Bojana Bodroža PROVERA NOVE SKALE AUTORITARNOSTI EVALUATION OF THE NEW SCALE OF AUTHORITARIANISM</p>	27
<p>Ana Genc RESURSI ZA SUOČAVANJE SA STRESOM COPING RESOURCES</p>	41
<p>Olivera Knežević-Florić PEDAGOŠKO-RAZVOJNA DELATNOST U DISKURSU POSTMODERNE PEDAGOGIJE PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL ACTIVITY IN THE DISCOURSE OF POSTMODERN PEDAGOGY</p>	53
<p>Milica Andevski, Spomenka Budić, Olivera Gajić OBRAZOVANJE ZA MENADŽMENT – KONSTRUKT UTEMELJEN NA AKTUELNOJ DISKUSIJI O PROFESIONALNOM RAZVOJU EDUCATION FOR MANANGEMENT – A CONSTRUCT BASED ON THE CURRENT DISCUSSION ON THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT</p>	63

Дејан Пралица АНАЛИЗА МЕДИЈСКОГ ДИСКУРСА ИНФОРМАТИВНОГ ПРОГРАМА ЈАВНОГ РАДИЈСКОГ СЕРВИСА ВОЈВОДИНЕ	
MEDIA DISCOURSE ANALYSIS OF INFORMATIVE PROGRAM OF VOJVODINA PUBLIC SERVICE BROADCASTER	83
Dubravka Valić-Nedeljković OD DRŽAVNOCENTRIČNOG MEDIJA KA JAVNOM SERVISU	
FROM STATECENTERED MEDIUM TOWARDS PUBLIC SERVICE BROADCASTER	95
Vladimir Barović ZNAČAJ I ULOGA REGIONALNE SARADNJE PRI IZVEŠTAVANJU U KRIZNIM SITUACIJAMA	
ROLE AND IMPORTANCE OF REGIONAL COOPERATION IN REPORTING CRISIS SITUATIONS	111
Mirko Aćimović DARVINIZAM I EVOLUCIJA ČOVEKA	
DARWINISM AND EVOLUTION OF MAN	125
Željko Kaluđerović AMBIVALENTNOST GLOBALIZACIJE	
THE AMBIVALENCE OF GLOBALIZATION	139
Срђан Шљукић СЕЉАШТВО КАО ДРУШТВЕНА КЛАСА У РАДОВИМА КАРЛА МАРКСА И МАКСА ВЕБЕРА	
MARX AND WEBER ON PEASANTRY AS A SOCIAL CLASS	155
Милан Трипковић СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА И НАЦИОНАЛНА ДРЖАВА	
THE WORLD ECONOMIC CRISIS AND A NATION STATE	165

Radivoj Stepanov TERITORIJALNA ORGANIZACIJA VLASTI U USTAVIMA NEMAČKE, AUSTRIJE, ŠPANIJE, ITALIJE I SRBIJE TERRITORIAL GOVERNMENTAL ORGANIZATION IN CONSTITUTIONS OF GERMANY, AUSTRIA, SPAIN, ITALY AND SERBIA	179
Dušan Marinković KA NOVIM PRISTUPIMA IDEOLOGIJI TOWARD A NEW APPROACHES TO IDEOLOGY	195
Dragan Koković KULTURA I EKOLOŠKE VREDNOSTI CULTURE AND ECOLOGICAL VALUES	207
Marko Škorić KOGNITIVNI INTERNALIZAM, SOCIJALNI KONTEKSTUALIZAM I PREZENTIZAM U ISTORIOGRAFIJI NAUKE COGNITIVE INTERNALISM, SOCIAL CONTEXTUALISM AND PRESENTISM IN HISTORIOGRAPHY OF SCIENCE	217
Marica Šljukić OSVRT NA ODNOS OBRAZOVANJA I TRŽIŠTA RADA U SAVREMENOM SRPSKOM DRUŠTVU A VIEW ON THE RELATION BETWEEN EDUCATION AND LABOR MARKET IN CONTEMPORARY SERBIAN SOCIETY	229
Снежана Стојшин РЕФОРМА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА – УЛОГА СТУДЕНАТА REFORM OF HIGHER EDUCATION – THE ROLE OF STUDENTS	241
Zorica Kuburić REVITALIZACIJA RELIGIJE NA BALKANU REVITALIZATION OF RELGION IN THE BALKANS	251

300

Борис Стојковски

ТРГОВИНА РОБЉЕМ ИЗМЕЂУ БАЛКАНСКОГ И ИБЕРИЈСКОГ
ПОЛУОСТРВА ТОКОМ XIV И XV ВЕКА

SLAVE TRADE BETWEEN BALKAN AND IBERIAN PENINSULA DURING
THE XIVTH AND XVTH CENTURY 265

Ђура Харди

„THELONEA DOMINI PHILIPPI DRUGETHI”
(CARINE GOSPODARA FILIPA DRUGETA)

THELONEA DOMINI PHILIPPI DRUGETHI 277

Снежана Божанић

ДЕНДРОЛОШКИ МЕЂНИЦИ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ
ПОВЕЉАМА: ЊИХОВА ДРУШТВЕНА, МИТОЛОШКА
И РЕЛИГИЈСКА ФУНКЦИЈА

THE DENDROLOGICAL LANDMARKS IN SERBIAN MEDIEVAL CHARTERS:
SOCIAL, MYTHOLOGICAL AND RELIGIOUS FUNCTIONS 285

Лектор
мр Гордана Штрбац

Штампа
КриМел, Будисава

Тираж:
300

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy / главни и одговорни уредници: Владислава Ружић, Срђан Шљукић – 1956, књ. 1-1975. књ. 18 ; 1990. књ. 19- . – Нови Сад : Филозофски факултет, 1956–1975; 1990-. – 23 cm

Годишње. – Текст и сажети на српском и страним језицима.
– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374–0730

COBISS.SR-ID 16115714